

NARODNO GOSPODARSTVO

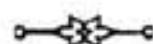
POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE".

KNJIGA XXVIII.

IZABRANA POGLAVLJA
IZ
NARODNOGA GOSPODARSTVA
(POLITIČKE EKONOMIJE).

NAPISAO

FRAN MILOBAR.

SVEZAK II.

ZAGREB.
TISAK DIONIČKE TISKARE.
1903.

IZABRANA POGLAVLJA

IZ

NARODNOGA GOSPODARSTVA

(POLITIČKE EKONOMIJE).

NAPISAO

FRAN MILOBAR.

II. SVEZAK.

POSEBNI (PRAKTIČKI) DIO.

ZAGREB.
NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.
1903.

Nauka o političkoj ekonomiji nije samo težka, već je — po svjedočanstvu francezkoga akademika M. Blocka (Science économique II. 198) — dosadna, i to i za akademika, kojemu je znanost tako rekuć kruh svakdanji. A kako da ne bude dosadna čitaocu, koji stoji podalje, ili daleko od nauke! Ali kao svaka znanost, tako i politička ekonomija ima svoju poeziju. Njoj lebdi pred očima gospodarski život počevši od pojedinca do cieloga naroda, a od naroda do cieloga čovječanstva; njezina je svrha, da proučava načine, kako bi dovela u sklad gospodarski život pojedinca, naroda i čovječanstva. Tu se otvaraju problemi gospodarske, socijalne i političke naravi, koji ljudski duh pozivaju na rad, na proučavanje, da se rieše težka pitanja. To je eto poezija ove znanosti, koja imade samo jedan veliki nedostatak: što je u njoj umovanjem iztisnuto čuvstvovanje.

Mi smo Hrvati narod osobito čuvstven, te i u najtežim časovima puni poezije; zato nam književno polje i jest bogato prekrasnim cviećem. Ali kruta nužda sili na ovakovu literaturu, kakva nam evo izpod pera izlazi. A Bog dao, te ona djelovala na naše gospodarsko umovanje i djelovanje, kako je liepa književnost djelovala na naše čuvstvovanje, te bila ova knjiga prečednim početkom sjajnijega nastavka!

Dr. F. M.

Literatura.*

Conrad: Handwörterbuch der Staatswissenschaften (1890—94, 6 sv.)
G. v. Schönberg: Handbuch der Polit. Oekonomie, Tübingen, 1896.
Hildebrand-Conrad: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. (III. Folge).
Böhm-Bawerk: Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik u. Verwaltung (Počima 1894.)
Giornale degli Economisti (poč. 1875. Bologna).
L'economiste français (poč. 1883. Paris).
Roscher: System der Volkswirtschaft, Bd. I—IV.
Ad. Wagner: Lehr- und Handbuch der Polit. Oekonomie, Grundlegung, 3. izd.
Herbert Spencer: L'individu et l'État.
J. St. Mill: Grundsätze der Polit. Oekonomie (njem. pr. A. Soetbeer).
Malthus: Principes d'économie pol. (franc. pr. Monjean).
L. Cossa: Economia sociale, 1888.
Schmoller: Staats- u. socialwissenschaftl. Forschungen.
Ferraris: Annuario delle scienze giuridiche (Milano, 1880. poč.)
A. Wagner: Die Abschaffung des privaten Grundeigenthums (Leipzig, 1873).
J. Lehr: Schutzzoll und Freihandel (Berlin, 1807).
E. de Laveleye: Élements d'économic politique. (Paris, 1882.)
M. Block: Diction. génér. de la Politique.
M. Block: Le progrès de la science économique depuis Adam Smith.
G. Cohn: System der Nationalökonomie (Stuttgart, 1885).
E. v. Philipovich: Grundriss der Polit. Oekonomie I. II.
Cheyson: La lutte des classes (Paris, 1893).
Schäffle: Bau u. Leben des socialen Körpers (Tübingen, 1881).
K. Knies: Die Polit. Oekonomie; Das Geld; Der Kredit.
L. Gumplowitz: Die sociolog. Staatsidee (Graz, 1892).
L. v. Stein: Handbuch der Verwaltungslehre. (1888, 3. izd.)
R. v. Mohl: Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. (1866. 3. izd.)
Hermann: Staatswirthschaftl. Untersuchungen (München, 1874).
Emm. Hermann: Wirthschaftl. Fragen u. Probleme (Leipzig, 1893).
Yves Guyot: La science économique. (1881. Paris.)
Fr. List: Das nationale System der polit. Oekonomie (Stuttg. 1883, 7. izd.).
Montenari: Elementi di economia politica. (1881, 3. izd.)
Lorković: Počela polit. ekonomije.
J. Vrbanić: Počela polit. ekonomije.
N. Dietzel: Theoretische Socialökonomie, 1895.
E. Sax: Das Wesen und die Aufgaben der Nationalökonomie, 1884.
R. Schüller: Die klass. Nationalökonomie u. ihre Gegner, 1895.
Buchenberger: Agrarwesen u. Agrarpolitik.
Karl Menger: Grundsätze der Volkswirthschaftslehre, 1872.

* Ovdje navodimo samo ona djela, koja su u tekstu nedostatno, ili u obće nisu napomenuta.

PRISTUP.

Političke ekonomije ne može čovjek ni sav svoj viek dovoljno proučiti. Mi poznamo doduše one prirodne zakone, koji djeluju u gospodarstvu; ali bi se moglo reći, da prava potežkoća počima onim časom, kada smo ove prirodne zakone upoznali: kada su poznati ekonomijski zakoni, onda se otvara polje ljudskomu umu, da razmišlja o tome, uz koje bi uvjete ovi prirodni zakoni najbolje i najkoristnije djelovali. I tako nam se eto odkrivaju dva momenta u ekonomijskoj znanosti: strogo znanstveni (teoretski), koji nauča prirodne zakone, što djeluju u gospodarstvu; drugi je umjetnički (praktički) momenat, koji proučava načine ili društvene zakone o prilagodjivanju prirodnih zakona na ovom području.

Izkustvo je pokazalo, da se neke pojave na gospodarskom području redovito opetuju, ako se ljudskomu gospodarskomu djelovanju dade podpuna, ili barem dovoljna slododa. Taka je na pr. pojava tim veća ponuda neke robe, čim joj je niža ciena. Ovakove evo pojave nazvala je klasična škola političke ekonomije prirodnim zakonima. Zato traži slobodu za gospodarsko djelovanje ljudî učeći, da će se po prirodnim zakonima razviti sav gospodarski život: produkcija, promet i razdioba prihoda. A prirodni je razvoj ujedno najbolji i najpravedniji.

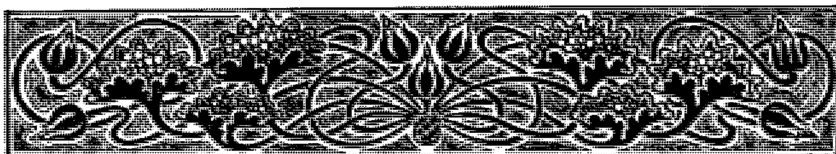
Ali je s druge strane izkustvo izniело na vidjelo još dvie činjenice, dvie pouke: 1. da podpuna sloboda svakoga pojedinca (individualna sloboda) u gospodarskom djelovanju ne donaša nuždno niti s individualnoga niti s narodnogospodarskoga gledišta onoliko ploda, koliko se je s početka od nje očekivalo; dapače se je u mnogo slučajeva dogodilo baš obratno: preširoka sloboda pokazala se ubitačnom i s individualističkoga, socijalnoga i narodnogospodarskoga stanovišta. — 2. Osim ovoga pokazalo je izkustvo, da

se ljudskim utjecajem može djelovanje prirodnih zakona ne samo ograničiti, nego se to djelovanje može i sasvim onemogućiti. Monopol na pr. ukida posve utakmicu i njene posljedice. To je eto razlog, da mnogi učenjaci, pače ciele škole u obće niječu, da obstoje kakvi prirodni zakoni, te svu, ili barem malone svudjelatnost i sve pojave na narodnogospodarskom području pripisuju društvenim uredbama, društvenim zakonima. Ovomu nazoru naklanja se osobito novija znanost njemačka, dok k onomu prvomu nazoru naginje više francezka i englezka. U istinu pak obstoje na narodnogospodarskom području i prirodni i društveni zakoni, kako smo to dokazali u uvodu u industriju (II. poglavlje). Oba ova faktora djeluju na tom području: prirodni zakoni djeluju u onim granicama, koje im društveni zakoni odrede. Ili možemo to reći i drugim riečima: prirodni zakoni djeluju onolikom intenzivnošću, onolikom snagom, koliko im društveni zakoni dopuštaju.

Iz svega se ovoga razabire, da o društvenim zakonima zavisi, da li će prirodni zakoni koristno, ili štetno djelovati na području narodnoga gospodarstva. Tu dakle odlučuje umjetna strana ekonomijske znanosti, a o tom govori praktički dio političke ekonomije. Praktički dio političke ekonomije govori dakle o uporabi (aplikaciji) narodnogospodarske znanosti (teorije) u praksi.

Uza sve spise iz staroga i srednjega vieka o pojedinim gospodarskim granama i pojavima narodnogospodarska znanost u pravom smislu rieči još je vrlo mlada. Prema tomu mlado je i opažanje o aplikaciji teorije u praksi. U ovom se pogledu i znanost i praksa još izradjuje. Zato je svaki pisac političke ekonomije, ako prosto ne ponavlja tudjega mnienja, prinuždjen, da i sam pomaže dogradjivati — budi ocjenjivanjem, razbistrivanjem i poboljšavanjem postojećih nazora, budi izražavanjem novih misli. Nauka dakle o narodnom gospodarstvu nije dogradjena i ne može biti: narodno je gospodarstvo jedna strana narodnoga života, produkat narodnoga fizičkoga i duševnoga života, to je jedan dio narodne „osobe“, s kojom se mienja i razvija, napreduje, radja se i pogiba. Ovakova nauka ne dade se ni najboljim marom za jedno stoljeće toliko usavršiti, da bi mogli imati uz nadjene nepobitne prirodne zakone još i dogradjenu nauku o zajedničkom djelovanju i dogradjenu nauku ovih prirodnih zakona s pravilima uporabe, što ih je stvorio ljudski um i utvrdilo izkustvo.

Prvo poglavlje.

Poljodjelstvo.

§ 1. O poljodjelstvu (agrarstvu) u obće.

ajprilišnije je uzeti, da se čovjek latio obradjivanja zemljišta onda, kada se je ljudstvo već toliko umnožilo, da više nije moglo živjeti od stočarstva i ribarstva. A kada se je čovjek jednom dao na obradjivanje zemlje, tada je po svoj prilici svako pleme onako obradjivalo svoje zemljište, kako je prije lovilo i ribarilo, t. j. na zajedničkom zemljištu, na skupnom vlastničtvu. Ovo prvobitno obradjivanje bilo je bez dvojbe ekstenzivno, t. j. obradjivalo se što više zemljišta; istom kada se je pleme jače umnožilo, moralo se je prieći na intenzivnije obradjivanje, t. j. nastojati, da na zemljištu što više urodi. A to je dovelo do privatnoga vlastničtva, do individualnoga (budi zadružnoga, budi obiteljskoga) posjeda.

Ovo bi evo bio razvitak posmatran sa stanovišta gospodarske nužde. Naravski, da se je taj razvitak dovršio već prije historijskog doba, jer je ovo doba bez dvojbe vrlo mlado napram starini ljudskoga roda. Historijsko doba počima, kada su narodi već dobrano poodmakli u državnom uredjenju. A kako su dugo države obstojale već prije, nego je počela povjest o njima pisati! A kako je istom dug bio razvitak prije stvaranja država!

Još u historijsko doba bilo je zemljište zajedničko vlastničtvo plemena, pa se znade i to, kako se je dielilo medju pojedine pripadnike plemena: jedna obitelj dobila je jedne godine na ovoj strani dio oranice, dio livade itd., a druge godine na drugoj strani. Ovime se je nastojalo zapriečiti, da se nikomu ne učini krivica.

Stalno je i to, da su već daleko u historijsko doba smatrali ljudi poljodjelstvo dostojnim zanimanjem slobodna čovjeka.[1] Tako je bilo u najkulturnijih naroda staroga vieka, u Grka i Rimljana, u kojih su i najodličniji gradjani obradjivali polje vlastitim rukama. Istina, u starom vieku obradjivali su golema zemljišta (latifundije) robovi; ali u starije doba, dok nije bilo latifundija, bavili su se poljodjelstvom slobodni ljudi.

U današnje vrieme razdieljeno je zemljište na velike, srednje i male posjede, a to zavisi obično o historijskom razvitku pučanstva, o njegovoj gustoći, o klimi, o položaju zemlje itd.[2] Obično se dogadja, da veliki posjed vodi gospodarstvo na veliko, a mali posjed na malo, ali to ne mora biti. Često vodi veliki posjednik malo gospodarstvo, a ostalu zemlju dade u najam, dok više puta mali posjednik vodi veliko gospodarstvo, uzimajuć zemalja u zakup. Ovdje možemo odmah nadovezati rieč o izrabljivanju zemljišta. Zemljište obradjuje ili sam gospodar (sam glavom, ili po službeniku, ako je veliki posjednik), ili daje zemljište u najam, ili ga obdjelava zajedno sa najamnikom (gospodar daje na pr. gnoj a najamnik radnu silu itd.). Kako će posjednik obradjivati svoju zemlju, to ovisi dakako o gospodarskom dohodku. To pitanje zanima osobito velikoga posjednika, koji priradjuje za trg. U da-

[1] Prema tomu nema pravo prvi učitelj socijalizma u Njemačkoj, Rodbertus, kad veli, da je trebalo imati prije roblja, nego što se je počelo obradjivanje zemlje. Prema tomu bilo bi poljodjeljstvo plod podjarmljivanja, a to ne stoji. U predhistorijsko doba ili — da se poslužimo izrazom naravnopravnih filozofa — u predcivilnom stanju (prije stvorenja države) bit će, da je svaki pojedinac t. j. pojedina obitelj obradjivala toliko zemljišta, koliko je obitelj trebala hrane za sebe i za svoje blago.

[2] Socijalisti uče, da se produktivna sredstva (zemljište i kapital) imadu „podruštveniti", ili „podržaviti", a onda bi država dodjeljivala svakome, koliko bi mu dostajalo za život. No time se ipak ne bi svrha postigla, ili barem ne bi za dugo vremena. Bez obzira na to, što svaki čovjek nema volje za poljodjelstvo (a na to se socijalisti ne obaziru mnogo), svakako bi se moralo to uzeti u obzir, da bi se u napučenim državama moralo zemljište razciepati u tako sitne parcele, da bi jedva dobila svaka obitelj toliko, te bi mogla na toj parceli živiti. Istina, današnje mnoge latifundije nisu, kako ćemo na svojem mjestu vidjeti, baš od velike koristi za narodno gospodarstvo, jer bi se na njima moglo mnogo više naroda hraniti, nego što ga se danas hrani. Ali s druge strane ne može se niti ta činjenica maknuti sa svieta, da se zemljište ne može umnožiti, kao što se ne može zapriečiti, da se pučanstvo množi. Zato jednom svakako mora doći do nerazmjerja izmedju količine zemljišta i pučanstva, ili do nemogućnosti, „da svaki dobije toliko zemlje, koliko mu je nuždno za život".

našnje vrieme, gdje vlada nestalnost (kriza) u poljodjelskom gospodarstvu, treba gospodar takovih radnika, koji su zaposleni cielu godinu, i ti obično ne zadavaju mnogo glavobolje, jer ih malo treba takovih; mnogo je odlučnije pitanje za one radnike, što ih treba gospodar samo od zgode do zgode. Ako ih lako i dosta i u zgodan čas dobije uz umjerenu naplatu, onda će dakako najradje sam obradjivati polje. Ali danas ima toga malo u Evropi, jer ratarski radnik ne može obično zaslužiti u kratko vrieme zaposlenosti toliko, da bi mogao ostalo vrieme godine živjeti; a gospodar opet ne može cielu godinu uzdržavati toliko radnikâ. A ako se uzme na um još i to, da poljodjelski producenti ne mogu radniku onoliko, i to trajno plaćati kao industrijalci, onda je jasno, da se ratarsko radničtvo sve to više udaljuje od sela i primiče gradovima. U ovakovim slučajevima daje posjednik svoju zemlju „s polovice“ ili „s trećine“. Latifundije rade i tako, da nuždni broj radnika nasele na svojem zemljištu, davajuć im stanoviti komad zemljišta, da vode sami za sebe svoje osebujno gospodarstvo.

Već u tom, što se pučanstvo svedjer množi, a zemljište ostaje gotovo uviek jednako, leži zametak nekoj krizi u poljodjelskom gospodarstvu.

Baštinici se svedjer množe, baština uviek ista, dielovi sve to manji. Zato se posjedi odveć na sitno ciepaju, ili gdje se to kani zapriečiti, nastaje prezaduživanje, ili gdje se i tomu želi podići uztuk, tu se stvara množtvo bezkućnikâ (proletarijata), jer gdje posjed ostaje nerazdieljen jednomu baštiniku, tu ostalim baštinicima ne preostaje drugo, već štap u ruke, pa trbuhom za kruhom — u gradski proletarijat. Ovo je činjenica, kojoj niti socijalistički reformatori ne znadu, niti će znati naći lieka.

Iz svega ovoga dade se lako razabrati, da poljodjelska priradnja (produkcija) ima već od iskona granicu, preko koje ljudska spekulacija ne može. Spekulacija se može usredotočiti jedino oko odgajanja blaga (stočarstva) i oko intenzivnosti obradjivanja.[1]

Što se tiče utjecaja države na poljodjelstvo, to treba pamtiti, da država može ovdje djelovati samo kao redatelj, nipošto kao

[1] Ako i nije ciela istina, što smo negdje čitali, da Kitajci (Kinezi) i Japanci na jednakom komadu priradjuju gotovo stostruko više žitka, nego što se priradjuje u Evropi, ipak je istina, da bi savršenije obradjivanje moglo još u velike povećati iznos poljodjelske priradnje, te bi Evropa bila još vrlo daleko od prenapučenosti.

stvaratelj. Rad države oko poljodjelstva može da se giba od prilike u ovim granicama:

1. Država se mora brinuti, da putovi i u obće sva obćila (komunikacije) i prienosna sredstva budu poljodjelstvu na što izdašniju uporabu. Ta se sredstva imadu po mogućnosti izvesti na račun interesenata. Ali do potrebe mogu se i drugi interesenti privući, da doprinesu, jer je jeftinoća praprodukata (surovina) uvjet za razvoj industrije.

2. Država mora nastojati, da podigne strukovne škole, kako bi se poljodjelskomu staležu podala prilika za što bolju naobrazbu u ekonomijskom i tehničkom smjeru, jer treba da još mnogo naučimo, kako se intenzivnost priradnje dade podići.

3. Država može pripomoći organizaciji kredita, da seljak uzmogne doći lako i jeftino do novca, te uz prikladne uvjete. Taj kredit je osobni (personalni), „na poštenje", najzgodniji način po Raiffeisenu, i stvarni (hipotekarni).

4. Stvar je države, da provadja obće poboljšanje zemljišta (melioracije), na pr. pošumljivanje goleti, reguliranje riekâ, izsušivanje barâ, podizanje nasipâ itd.

Kada bismo dužnost države spram poljodjelstva htjeli u kratko i obćenito skupiti, podielili bismo tu dužnost u tri grane ili vrsti:

I. Poljodjelstvu se ima podati ona sloboda i samostalnost, koju narav poljodjelstva iziskuje. A to se postizava organizacijom poljodjelstva.

II. Država treba da stvori takove pravne uredbe, koje omogućuju slobodno gibanje iz jednoga staleža u drugi bez pravnoga uštrba. To je socijalna strana poljodjelske njege od strane države.

III. Država neka omogući poljodjelskoj priradnji kapitalizovanje.

Ovo je kratki priegled one narodno-gospodarske privredne grane, koja je u premnogim zemljama od najveće gospodarske, a u svima od prevelike socijalne i političke vriednosti. Poljodjelstvo sa svojom priradnjom, posmatrano sa gospodarskoga gledišta, provlači se kao svietla nit kroz cielu mrežu narodnoga gospodarstva. Ako i nije ciela istina, da je poljodjelstvo jedina produktivna narodno-gospodarska grana, kako to vele fiziokrati, ali je istina barem velikim dielom, kad vele, da poljodjelstvo podaje i obrtu i trgovini gradju, kojom dalje grade. Sa socijalnoga gledišta ne stoji vriednost poljodjelskoga pučanstva u brojnosti, već i u tom, što je seljački narod neizcrpivo vrelo, koje obnavlja sve društvene raz-

rede. S političkoga stanovišta seljački je elemenat ona jedra, zdrava narodna jezgra, čuvar narodnjega individualizma, pa zato najžilaviji elemenat za očuvanje države.

§ 2. Historijski razvoj poljodjelskoga (seljačkoga) staleža.

Današnjemu pokoljenju poznata je rieč „tlaka" i „kmet" samo iz knjiga, ili iz pripoviedanja, premda je tlaka i kmetstvo trajalo tako rekuć do jučer. Tlaka i kmetstvo bilo je gotovo posvuda jednako, premda nije niti svuda jednako nastalo, niti posvuda jednako prestalo. U predjašnjim viekovima, moglo bi se gotovo uztvrditi, svi su drugi staleži seljaka prezirali, i ako je on bio gotovo jedini hranitelj i branitelj svim ostalim staležima. Danas se nama čini gotovo smiešna tvrdnja fiziokratâ: da jedino poljodjelska priradnja privredjuje (da je aktivna); no to se tako čini samo nama, koji smo proživjeli razvitak obrta i trgovine u XIX. vieku. Ali tko se okrene tamo od dobe fiziokrata prema prošlosti, taj će priznati, da su fiziokrati imali pravo, i rekli bismo, podpuno pravo barem za prošle viekove.

U današnje doba nema poljodjelska priradnja za sve zemlje onakove vriednosti, kao u prošlim stoljećima, pa ipak mi danas kud i kamo više cienimo seljački stalež, nego se je to činilo u prošlosti. Razlog je tomu to, što je seljak u prošlim stoljećima bio raja (kmet) bez prava, a danas je ravnopravni gradjanin, te u ustavnim državama sudionik najviše (suverene) vlasti. Kao pojedinac izjednačen je seljak svakomu drugomu sugradjaninu, a kao stalež tim više vriedi, što je njegov posao zamašniji u narodnom gospodarstvu; time mu je veća čast, čim je naobraženiji. Čim je koje narodno gospodarstvo manje ovisno o domaćem poljodjelstvu, tim se dakako manje i cieni. Ali zato se tim više cieni ondje, gdje je poljodjelstvo gotovo jedina podloga čitavomu narodnomu gospodarstvu, kao što je to kod nas.

* * *

Zametak je kmetstvu u evropskim državama medju Romanima; odatle se prenaša u Germaniju i medju Slavene. Kod nas Hrvata uciepljeno je kao divljaka na pitomu voćku. Kada su germanska plemena: Franci, zapadni i iztočni Goti, te Langobardi posvojili zapadnorimske provincije: Galiju (Francezku), Hispaniju i Italiju, razdielili su zemlje medju svoje suplemenike, a predjašnje

posjednike zemljišta proglasiše svojim „kolonima“ ili kmetovima, koji nisu posjedovali zemljišta, ali su ga morali obradjivati za svoje gospodare. I tako se eto radja kmetstvo u romanskim državama sa samim postankom tih država. U samoj Germaniji bilo je drugačije. Svaki je German bio od poroda slododan čovjek; roblja ili kmetova medju njima nije bilo drugoga, osim ratnih zarobljenika. Ona „feudalna“ gospoda, kakova su nastala u romanskim zemljama, razvila su se u Germaniji iz državnih činovnika. Prvobitno naime postavljali su vladari ili vojvode pojedinih plemena svojemu narodu sudce, koji su bili u isti čas upravitelji, zapovjednici četa, pobirači kraljevskih daća u svojem okružju. Ti sudci zvali su se „grofovi“ (Grafen). Ovi kraljevski činovnici izvojštiše si s vremenom to pravo, da je sudačka i upravna vlast postala nasljednom (hereditarnom) u njihovoj obitelji. Imajući financije i vojnu vlast u rukama pretvoriše silom slobodno seljačtvo u onakove kolone, kakovi su bili u romanskim zemljama oni podjarmljeni žitelji. U Germaniji se ova institucija učvrsti osobito u nekadanjim slavenskim predjelima današnje Njemačke: u Polablju, Pomorju, Braniboru i Prusiji. Ovdje su Niemci postupali s upokorenim Slavenima onako, kao njihova braća Franci, Goti itd. u Galiji, Španiji itd.: nekada slobodne Slavene proglasiše kmetovima, a njihove zemlje dadoše u posjed njemačkim barunima. Koliko zemlje nisu bile porazdieljene medju plemstvo, pripale su kruni, a kruna ih razdieli opet medju svećenstvo, a kasnije i medju gradjanstvo (gradove). Na taj način postao je seljak kmetom — kako naš narod veli — grofovskim, popovskim i purgarskim.

I kod nas Hrvata bilo je kao u Germanâ: svaki Hrvat bio je od poroda slobodan čovjek. Ali i kod Hrvata je bilo roblja od prvoga časa hrvatske države. No to roblje nije bilo hrvatske krvi, već su to bili oni Avari, što su ih Hrvati podjarmili, kada su im zemlje oružjem osvojili. Car bizantinski (carigradski) Konstantin Porfirogenit pripovieda, da su se ovi Avari po svojem obličju još u njegovo doba (oko god. 950.) razlikovali od svojih gospodara Hrvata. Dakle ni za tri puna stoljeća nisu se niti po vanjštini pretopili u Hrvate. A to se je moglo dogoditi samo tako, ako su živili kao posebna živa klasa društva, koja se nije ženitbom miešala sa ostalim narodom. Hrvatski su morali naučiti, jer su njihovi gospodari bili brojniji i kulturniji.[1] Bog zna, ne bi li

[1] U Galiji, Španiji, Italiji i Bugarskoj dogodilo se obratno: osvojitelji pretopiše se u narodnost svojih podložnika, jer su ovi bili brojniji i kulturniji.

se ovo avarsko kmetstvo bilo uzdržalo, da nije u hrvatsko kraljestvo uneseni feudalizam golemu većinu hrvatskoga slobodnoga pučanstva potisnuo niže na onaj društveni stupanj, na kom je prije toga stajala samo podjarmljena avarska pasmina.

U svakoj pravnoj državi, stajala ona na bilo kojem stupnju kulture, mora biti sudaca, upravnikâ, vojnikâ itd. U Hrvatâ vladala je u tom pogledu najveća decentralizacija, a hrvatski narod bio je konstitucionalan narod, t. j. dieleći se u mnogobrojna plemena birao si je sam svoje župane iz obitelji, koja je bila ravni potomak nekadanjega praotca cieloga plemena, pa zato su se župani birali samo iz te obitelji. Svako pleme imalo je svoj tvrdi plemenski grad, kamo su snosili u vrieme pogibli svoje dragocjenosti. Grad je bio povjeren na čuvanje županu i županskoj obitelji. Ako narod, pleme nije bilo zadovoljno sa svojim županom, ono bi ga skinulo, pa izabralo iz iste obitelji drugoga župana. Dakle nekako na vlas isti proces kao i u zadruzi. Ovi župani bili su u hrvatskim župama ono, što su bili grofovi u njemačkim i romanskim zemljama. Ali medju njima ima velika razlika: u Hrvatskoj je župan ovisan o plemenu, dok je onamo grof gospodar svojoj grofiji; ovdje je župan branitelj svoje župe i njenih prava, ondje je grof tlačitelj svakoga prava svojih podložnika; ovdje je narod slobodni posjednik zajedničkoga zemljišta, ondje je narod kmet na gospodarevoj (grofovoj) zemlji.

Tako je eto bilo u hrvatskoj državi još u ono doba, kada se je feudalni sistem na zapadu bio dovinuo do svoje neoborive jakosti. Ovakav narodni politički i društveni poredak, mislimo, obstojao je nepovrediv sve do kralja Dmitra Zvonimira. Jer dok u poveljama njegova predšastnika, kralja Petra Krešimira, nalazimo izključivo same bane i župane na kraljevskom dvoru i zboru, dotle se po prvi put spominju na Zvonimirovu dvoru nekakvi „comites et barones regni“. Kralj Zvonimir pokazuje nam se u svakom pogledu „zapadnjakom“. Takav je bio u svojoj crkvenoj politici, takav je bio u vanjskoj politici, a spomenuti „comites“ i „barones“ dokazuju, da je zapadnjačke uredbe pokušavao uvadjati i u nutarnjoj, upravnoj politici. Tamo, gdje je Zvonimir prestao, nastavljaju Arpadovci, osobito od onoga časa, od kada se Hrvati odciepiše od bizantinskoga carstva, ter dobrovoljno opet prionuše uz Belu III. (1181.). Ovaj kralj počima bezobzirno pretvarati hrvatske župane u feudalne „grofove“, a time slobodni hrvatski narod u grofovske kmetove. Tako tudji feudalni sistem iztisnu

naše domaće uredbe i uguši slobodu velikomu dielu naroda za nekoliko stoljeća. U jedinoj se Turopoljskoj župi (izmedju Zagreba i Siska) sačuva prastara hrvatska institucija sve do najnovijega vremena. Kao što su u ovoj župi slobodni samo plemenitaši, tako su bili nekoč u svim župama slobodni svi pripadnici hrvatske narodnosti.

U Hrvatskoj bilo je vazda kraj pravih kmetova i tako zvanih „alodijalaca". Oni prvi nisu imali svojega vlastitoga zemljišta, već su bili samo radnici na zemlji vlastelinovoj, oni su bili ponajvećma prikovani uz zemlju, uz vlastelina, t. zv. „glebae adstricti". te se nisu mogli odseliti na drugo zemljište. Kmetovi su morali na vojnu, kada i kamo ih je poveo njihov vlastelin. „Alodijalci" su bili seljaci slobodnjaci. To su bili ponajvećma oslobodjeni kmetovi, koje je njihov vlastelin oslobodio kmetstva za kakvu vjernu službu. Alodijalac je imao svoje vlastito zemljište, a djeca njegova bila su takodjer slobodnjaci. U našem seljačtvu bilo je i mnogo plemenitaša. Tih seljačkih plemenitaša bilo je u nekimi krajevima toliko, da su sačinjavali ciela sela. Još ih i danas ima u Turovompolju, oko Moslavine i Kupe. Ovi plemenitaši imali su svoj vlastiti posjed, često puta imali su svoje kmetove; na vojnu nisu išli, ili barem nisu morali ići, nego pod bansku zastavu. U Bosni su se najdulje uzdržali tragovi starih hrvatskih uredaba. Tamo se posjed zove „plemenšćina", a do posjeda može svatko doći. Svatko, tko ima „plemenšćinu" ili posjed, slobodan je čovjek. Onaj, koji bi ostao bez posjeda, pao je u sramotu, postao je tudji kmet. Odatle se vidi, da je u Bosni bio svaki čovjek slobodan. Pa doista, to je bilo tako uvrieženo načelo u samom narodu, da se onakovo podpuno kmetstvo („glebae adstricti"), kakovo je u zapadnim zemljama preotelo mah, nije u Bosni razvilo niti pod Turskom. U Bosni se je kmet uviek sa vlastelinom od godine do godine pogadjao, pa kad nije bio voljan dulje ostati na zemljištu vlastelinovu, mogao je pobrati svoje pokretnine i otići k drugomu vlastelinu. Osim toga mogao je kmet imati i alodijalnoga posjeda. A kako je bilo i muslimanskoga pučanstva, koje je spadalo u kmetove, kao što je bilo i kršćanskoga naroda, koji je imao posjeda, — to je očevidno, da se tu kroz sva vremena i uz sve prilike i neprilike ipak poput crvene niti provlači staro hrvatsko načelo osobne slobode. Kao u svem, tako i ovdje pokazuje se Bosna najkonservativnijim čuvarom starih narodnih tradicija. Ona se je pokazala odmah iza izumrća narodne hrvatske dinastije najokorelijim protivnikom za-

padnome utjecaju, koji je dolazio iz Italije i Ugarske, pa se je tako donekle oprla i feudalizmu. Istina, ona mu se nije mogla sasvim oteti, ali mu je barem toliko odoljela, da nije gotovo sav narod pretvorila u skupinu bezpravnoga roblja, jer ono „grudi prikovano“ kmetstvo i nije bilo drugo, nego roblje. Uzalud je crkva naučavala, da su svi ljudi jednaki, kad je moćnija klasa družtva — pribrav državnu vlast u ruke — tobože kao država pretvorila seljaka u ono, što je bio poganin Rimljanima: „colonus“ — rob, t. j. objekat, a ne subjekat, stvar, a ne nosilac prava. — Takav eto odnošaj potraja sve do pod konac XVIII. stoljeća.

Razni uvjeti morali su se izpuniti prije, nego što se je moglo provesti oslobodjenje kmetova. Najveća zapreka bila su staležka preimućtva i povlastice, gdje su bile dužnosti i prava nepravedno podieljena: plemstvo je nosilo najveći dio prava, a kmet terete. Kao što se je plemstvo dugo i uporno za tim povlasticama otimalo, te se utisnulo izmedju kralja i naroda, tako si je i velikom žilavošću ta svoja prava nastojalo obraniti. Istom kad je kraljevska moć toliko ojačala, da je mogla skršiti moć plemstva, te mu oduzeti, ili barem znatno ograničiti predjašnje javno-pravne povlastice, tada se je istom moglo pomišljati na to, da se uvede neka ravnopravnost u državi. Ovdje je učinila početak absolutna monarhija XVIII. vieka. Ona je uvela stajaću vojsku i time skršila fizičnu moć plemstva, ona je uvela državno činovničtvo i time oduzela plemstvu sudačku i upravnu vlast. Medjutim se je do tada već liepo razvio gradjanski stalež, pristupan kulturi i zauzet za slobodne uredbe: gradjanstva se primiše ponajprije ideje naravne filozofije o političkoj slobodi i jednakosti svih ljudi. S ovim idejama spliću se i nazori fiziokrata o narodnom gospodarstvu. Fiziokrati dižu poljodjelstvo do nebesa učeći, da je to jedini pravi izvor blaga i narodnoga bogatstva, pa zato treba, kažu, ukloniti sve zapreke, koje stoje na putu poljodjelstvu. A te zapreke bile su upravo one staležke povlastice. I tako eto zahtievaju u ime gospodarstva ono isto, što filozofi u ime čovječjega prava i dostojanstva.

Absolutnoj monarhiji nisu bile ove ideje baš nepoćudne. Ona je trebala novca za svoju stajaću vojsku i za svoje činovničtvo, a povlašteni su staleži bili slobodni od teretâ. Gradjanski i seljački stalež morali su puniti državne blagajne, pa je zato državi ležalo na srcu, da što brojniji i gospodarski što snažniji postanu oni, koji su porez plaćali. I tako eto vidimo, kako sada počima protiv po-

stojećega reda ista revolucija odozgo, koja je prije toliko puta bila krvavo ugušena, kada se je pojavila odozdo.

Kada je dakle ovo pitanje dozrelo, nastala je po državu i njenu politiku zadaća, da dade kmetu slobodu (osobnu) i pravo vlastničtva nad zemljištem, te da odstrani sve zapreke, koje su stajale tomu na putu.

Pošto si je plemstvo mnogo toga bilo posvojilo, morala mu je država i mnogo toga oduzeti. No jer su se ti odnošaji uvriežili pod stanovitim zakonitim formama i potrajali čitava stoljeća, postali su prâvom, koje se nije moglo naprečac ukinuti: trebalo je te zakonite odnošaje drugim zakonitim odnošajima zamieniti, ako se je htjelo zakonitim putem postupati. U Francezkoj se je to pitanje riešilo vrlo kratkim putem: nizom dekretâ dokinute su sve staležke povlastice bez naknade. No tu treba uzeti na um, da je ondje reformirala revolucija. U državama, gdje se je udarilo putem evolucije (razvoja), kao na pr. u našoj monarhiji, pa i u našoj domovini, ne izuzimajuć ni Bosne, gdje se ta stvar danas tim putem uredjuje, dok su ustaše htjeli god. 1876. riešiti ovo pitanje od prilike onako, kako ga je riešila francezka revolucija.

Ovaj način — to je odkup od tlake — nekud je naravniji i pravedniji, jer niti svi seljaci nisu bili u jednakom pravnom odnošaju spram plemića i zemljišta, niti su plemići imali nad svim seljacima jednaka prava, pa su odtuda nastale donekle i različne pravne posljedice.* U glavnom susrećemo se sa sliedećim tipovima:

---

* Kako je već spomenuto, plemstvo je dobilo od kralja vlast, da pobire daće, a za to je plemić morao dovesti stanovitu četu, kad bi ga kralj pozvao na vojnu. Seljaci, koji su nekoč bili slobodni te plaćali kralju porez i morali ići pod kraljevsku zastavu, morali su od sada plaćati taj porez plemiću. Takav seljak bio je gospodar svoje zemlje, te se je morao bitno razlikovati njegov pravni odnošaj spram svoje zemlje i spram vlastelina od onoga seljaka, komu je sam vlastelin dodielio komad od svojega zemljišta. Ova su dva primjera dva skrajnja pola, koja su se donekle uzdržala u svim evropskim državama sve do ukinuća tlake. Ali se mora iztaknuti, da je takovih slobodnih seljaka ostalo razmjerno vrlo malo, jer je nasilno plemstvo slabo poštivalo pravo slabijega. S više savjestnosti poštivalo je ove odnošaje svećenstvo, gdje je bilo vlastelinom. Zato se je osim onih gore spomenutih odnošaja sačuvalo još raznih drugih. Treba znati, da su gospoda u prošlim viekovima bila medju sobom u vječnom ratu, pri čem je najgore prolazio seljak. U takvim nezgodama predao je mnogi slobodni seljak svoj posjed i svoju obitelj u zaštitu samostanâ, biskupâ itd. pod stanovitim uvjetima. U takvim prilikama razvili su se i razni odnošaji izmedju seljačtva i vlastelina.

Bilo je seljakâ, koji su bili pravi gospodari svojega zemljišta, samo je to posjedovno pravo bilo donekle obterećeno. Drugi su opet imali samo pravo na uporabu i uživanje zemljišta, a pravo je vlastničtva pripadalo vlastelinu. Napokon bilo je takovog seljačtva, koje u obće nije imalo nikakvoga prava na zemljište, nego je vlastelin mogao seljaka po volji odtjerati sa svojega zemljišta. Medju ovom vrsti bilo je najviše takovoga seljačtva, koje samo od svoje volje nije smjelo ostaviti svojega vlastelina („glebae adstricti").

Kako srednji i novi viek nose na svim područjima narodnoga života biljeg feudalnoga sistema, tako se je ovaj biljeg, što pravom, što silom, osobito duboko utisnuo u poljodjelski sustav. Ovaj sistem poremetio je i zapriečio naravni i osebujni razvitak seljačkoga staleža, kako drugdje tako i kod nas.[1] Čitav srednji viek i njegov feudalni sistem nije drugo, nego utjelovljena poslovica: „Tko jači, taj kvači." A to je bila nevolja po seljačke posjednike, osobito ondje, gdje je centralna (kraljevska) vlast oslabila; tu je plemić slobodnoga seljaka prosto proglasio svojim kmetom, grof plemića itd. Otimanje zemljišta i plemićkih povelja bilo je svakidanja stvar. Hrvatski velikaši nisu bili ništa bolji od svoje braće u drugim zemljama.[2] Sve je to doprinielo, da se je sve to većma gubio onaj prvi oblik (tip) seljačkoga posjeda. Vlastela pootimala seljaku osobnu slobodu i posjedovno pravo, a nametnula mu tlaku.[3]

Feudalni sistem, kako se je uvukao u gotovo sve evropske zemlje, tako je ujednoličio seljački stalež gotovo posvuda, jer je

---

[1] To se najbolje vidi u Irskoj i Škotskoj (a gotovo na vlas slično bilo je i kod nas). Prije, nego je Englezka osvojila one zemlje, bilo je ondje razdieljeno zemljište medju pojedina plemena (clans) i obćine; privatnoga posjeda nije bilo. Kada su Englezi osvojili ove zemlje, uveli su feudalni sistem: poglavice tih plemena proglasiše Englezi vazalima svoga kralja, plemena podanicima, a njihovo zemljište lenskim posjedom vazalovim. Ta nepravda postala je osjetljivija, kada je Englezka protjerala domaće poglavice, pa postavila englezke barune.

[2] Ako je ovakav siledžija bio uslužan kralju, ili imao prijateljâ na dvoru, tada mu je bila ovakova otimačina kraljevskom poveljom potvrdjena, uzakonjena. Tako se je znalo dogadjati, da je prvašnji posjednik imao potvrdu svojega zemljišta od predjašnjih vladara, a kasniji otimač od drugoga kralja. Odatle mnoge pravde, koje su znale potrajati po više stoljeća; odatle premnoga krvoprolića medju siledžijama, a sve na nevolju jadnoga seljaka, jer ga je harao, palio i ubijao sad njegov predjašnji gospodar, sada novi, sada susjed, ili njegov saveznik.

[3] Kako se je to kod nas dogadjalo, to je neprispodobivom vještinom i ljepotom ocrtao Šenoa u svojem romanu „Seljačka buna".

dugo potrajao i ugušio s vremenom narodne seljačke osebujnosti. Prema tomu ujednoličenju stajala je tlaka u času, kada se je imala dokinuti, u ovom:

Seljak kmet bio je dužan podavati svomu vlastelinu „desetinu". Po imenu imao je to biti deseti dio od onoga, što je seljak na svom komadu zemljišta priradio, no to se je znalo i povisiti, ako je vlastelin bio nasilnik. To je bila daća u naravi. Ovakova je bila i „rabota": Kmet je morao raditi svomu vlastelinu stanoviti broj dana u godini kao težak (radnik), ili je morao dati stanoviti broj podvoza (obično na volovima). Ovo je bila dosta neprilična dužnost za seljaka, jer je u najzgodnije vrieme morao raditi vlastelinu. Broj radnih dana bio je ustanovljen zakonom, ugovorom, ili običajem, ili nije bio ustanovljen. U potonjem slučaju zapoviedao je vlastelin po miloj volji. U rabotu ubrajala se je i dužnost za javne radnje (na pr. za gradnju cesta, nasipa, utvrda itd.), a i kopanje ruda za vlastelina. Odatle se vidi, da je ovaj pojam bio i dosta širok i raztežljiv.

Osim ovih dužnosti „u naravi" bio je seljak obvezan i na stanovite naplate u novcu, na pr. kod baštine, ili kod prodaje. A bilo je još i drugih daća, koje su se mogle mjesto novca gibivim dobrima naplatiti (na pr. odojak, tele, puran, pievac, vino, ocat, ulje, lan, konoplja itd.). Treba naime znati, da vlastelin nije pobirao ove daće samo kao vlastelin, već i kao sudačko-politička oblast. Prema ovim dužnostima, što ih je imao seljak, stajale su dužnosti vlastelinove prema kmetu: da vlastelin u nevolji pomogne kmetu žitkom, sjemenom, drvom za gradju, za ogrjev, blagom (marvom), da mu u starosti i nemoći pomogne, da dozvoli pašu na svojoj livadi i šumu (lišće za stelju, suho drvo za ogrjev i surovo za gradju).

Ove odnošaje izmedju povlaštenih staleža i kmeta, ove obostrane dužnosti i prava počela je uredjivati već absolutna monarhija XVIII. stoljeća. To se je provadjalo malo po malo malone cielo sliedeće stoljeće. Mi ćemo se ograničiti samo na našu monarhiju.

Već je cesarica Marija Terezija stala po malo raditi, da olakoti stanje seljaka time, što je nastojala, da se točno odredi: što je kmet dužan davati svome vlastelinu. Ovime su se udarile granice samovoljnim zahtjevima plemstva. Cesar Josip II. pošao je i za korak dalje, jer je seljaku dozvolio slobodno kretanje, slobodu, da si može tražiti drugoga gospodara, te mu kraj toga još olakotio i ženitbom dokinuo uplitanje plemstva u ovu stvar. Od

cesara Josipa pa do godine 1848. nije se stvar dalje pomicala; ali je zato ova burna godina tim više seljaku na jedan mah doniela. Patenti od 7./IX. 1848., 4./III., 7./III., 5./VIII. 1849. podieliše seljaku podpuno pravo vlastničtva nad zemljištem. Sloboda baštinstva i diobe provedena je pomalo od godine 1868. ovamo. Prema tomu uredjeno je dokinuće tlake u našoj monarhiji ovako:

Vlasteli (plemstvu) se oduzima sudbena i upravna vlast, pa time odpada i s ovim skopčana dužna pokornost seljaka spram plemstva. Plemstvo gubi svaku vlast nad seljakovim zemljištem, prema tomu odpada seljaku dužnost, da traži od plemića privolu, ako je htio da proda, ili zaduži svoje zemljište. Sve dužnosti, što ih je seljak dugovao plemiću u ime zemljišta, ukidaju se. Time je dakle dana seljaku podpuna osobna sloboda, jer je plemić izgubio upravnu i sudačku vlast nad njegovom osobom i sva posjedovna prava nad njegovim zemljištem.

Sva ova prava dobio je seljak djelomice bezplatno, djelomice uz odštetu. Ona preimućtva vlastele, koja su izlazila iz sudačke i upravne vlasti, dokinuta su bez ikakve odštete; ali je seljak morao da odšteti vlastelina za njegova posjedovna prava nad zemljištem. Ta odšteta obračunala se je po ovom ključu: Najprije se je ustanovila vriednost onih daća, što ih je seljak morao davati vlastelinu od zemljišta; onda se je od ovoga odbila vriednost onih podavanja, što ih je vlastelin morao davati seljaku; od ove preostale svote odbila se je jedna trećina ($^1/_3$) za porez i za troškove oko provedenja ove operacije. A što je još od toga preostalo, to se je dvadeseterostruko uzelo za kapital, koji se je imao vlastelinu odplatiti kao odšteta. Polovicu ovoga kapitala imala je namaknuti pokrajina, a polovicu seljak u dvadeset godišnjih obroka.

Ovako je evo riešeno u dosta kratko vrieme (u tri do četiri godine) golemo djelo, epohalna gospodarska i socijalna reforma od velikoga zamašaja, i to sve mirnim putem. Ovom reformom dobilo je dva i pol milijuna seljačkih posjednika podpuno pravo vlastničtva nad svojim zemljištem, 54.000 plemića odštetu od 300 milijuna forinti. (Cf. Grundentlastung in Oesterreich, Wien 1857.; službeno izvješće.)

Posljedice ove reforme bile su goleme s pravnoga, socijalnoga i gospodarskoga gledišta. Seljak, koji je sačinjavao veliku većinu naroda, postao je sam svoj („sui juris“), ravnopravan sa svim ostalim gradjanima, skinut mu je s osobe onaj nedostatak podpune vriednosti vlastite glave (osobe; „capitis deminutio“), koji

mu je kroz stoljeća pritiskao poput težkoga jarma nekoč slobodnu glavu. Ovime je bio utrt put seljaku i do ostalih političkih prava: do sudjelovanja u zakonodavstvu i upravi, kao i svim ostalim gradjanima, — barem u načelu; u praksi još mu se u mnogim zemljama to njegovo pravo uz kojekakove uvjete i doskočice uzkraćuje.

Seljak, postavši gospodarom svojemu zemljištu i svojoj radnoj snazi, znajući, da radi za sebe, stao je većom ljubavi, većom brigom i marom, s više troška i požrtvovnosti obradjivati svoju grudu: obradjivanje je postalo intenzivnije.[1] Znajući, da je zemljište njegovo i da će ostati njegovoj djeci, stao je seljak ulagati više kapitala na poboljšanje svojega zemljišta. A do toga kapitala lakše je došao, jer je imao svoje zemljište, na koje je mogao uzajmiti. No kraj svih ovih prednosti nije bilo ni bez tamnih strana i nepogodnosti. Time, što je seljak bio riešen svake obvezatnosti spram vlastelina, odpala je i svaka dužnost vlastelina spram seljaka. Seljak je dobio doduše slobodu, ali sa slobodom i svu odgovornost za sebe. Prije, ako mu je do nevolje došlo, znao je, da ne će posve propasti, da će mu vlastelin pomoći. I ako ta pomoć nije bila Bog zna kakva, ipak je seljak znao, da barem od gladi i zime ne će poginuti. A od sada, budi iz lakoumnosti, budi nesrećom, mogao je spasti na prosjački štap. Neposredno i upravo ubitačno djelovala je ova promjena u prvom redu na najsiromašniji dio seljačtva, koji — ne mogući niti živjeti na odkupljenom dielu zemljišta — još je manje mogao plaćati odkupninu. Ovakav maljušni posjednik morao je prodati svoje zemljište te postati bezkućnikom. Kod nas u Hrvatskoj to se nije opazilo odmah poslije ukinuća tlake, jer su zadruge izdržale sav teret promjene. Ali od kada su se zadruge počele razpadati, od tada se i kod nas sve to većma množi broj seljačkih obitelji, koje nisu kadre da se prehranjuju na svojim parcelicama. Naravski, da tu ima i drugih uzroka, o čem će biti još govora; ali da je zaduživanje „radi troška“, u konsumptivne svrhe, jedna težka nevolja našega seljaka, to znade svatko, tko je za čas zavirio u seljački život. U drugim zemljama, gdje je dio seljačtva ostao bez zemljišta, pretvorilo se to u seoske radnike, ili nadničare, stupilo u službu vlasteli, ili jačemu seoskomu posjedniku, kako se je to dogadjalo osobito u nekim predjelima, ili su se takovi bezkućnici izselili iz domovine, kako se je to do-

[1] Najnovija iztraživanja dokazuju, da seljak priradjuje gotovo dvostruko na jednakom zemljištu, od kada radi za sebe i na svojoj zemlji.

godilo u Irskoj i Škotskoj. Ove posljedice bile su velikim dielom predmetom agrarne politike u drugoj polovici XIX. vieka, pa su još u mnogim slučajevima i danas.

§ 3. Razdioba zemljišta i vlast nad njim.

U času, kad je bila tlaka dokinuta, bilo je pitanje tek načelno riešeno; seljak tim još nije dobio prava, da po volji odredjuje svojom zemljom. Dokinućem tlake bio je uredjen samo odnošaj izmedju kmeta i vlastelina, te izmedju vlastelina i kmetove zemlje, ali još nije bio do nuždne tančine uredjen odnošaj izmedju seljaka i njegove obitelji spram zemljišta. Pri rješavanju ovoga pitanja imala je država paziti na trovrstne interese: na interese seljaka samoga, na interese narodnoga gospodarstva i na interese države. U prvom slučaju trebalo je imati na umu, da je seljaku bilo glavno, da znade, što je njegovo i da uzmogne po svojoj volji odredjivati svojim posjedom za života i na samrti. Sa stanovišta narodnoga gospodarstva trebalo je zemljištu podati mogućnost, da mu ponaraste vriednost. U današnjem gospodarstvu odlučuje upravo uporabna vriednost (gl. I. sv. str. 101). Prema tomu je trebalo zemljište riešiti sponâ, koje su na njem ležale još iz vremena tlake: trebalo je zemljiste učiniti gibivim, te ustanoviti diobne norme. — Napokon sa stanovišta svojih interesa morala je država paziti na to, da se stvori takav seljački posjed, koji će biti sposoban za život i napredak te biti što jači plaćalac poreza.

Država je morala paziti na to, da se zemljištni posjed ne razkomada u sitne čestice, a seljak da se ne izrodi u proletarca.

Iza dokinuća tlake ostale su još uredbe od starine, koje su ovim zahtjevima djelomice stajale na putu (a djelomice im još bolje odgovarale, nego današnje uredbe): promet i gibanje zemljišta bilo je vrlo otežčano. U našoj domovini bile su zadruge, u najvećem dielu monarhije vladalo je nasliedno pravo (Anerbenrecht) skopčano sa nerazdjeljivošću posjeda (Bestiftungszwang), a bilo je i takovih uredjenja, gdje je zemljište bilo razdieljeno medju obćine, pa je obćinski glavar od vremena do vremena dodjeljivao parcele pripadnicima obćine (na. pr. u Galiciji i Bukovini). U našim zadrugama pripadalo je zemljište čitavoj zadruzi. Zadruga je sebi birala glavara ili starješinu izmedju svojih mužkih članova, koji je zadrugu zastupao pred oblastima, a u zadruzi obavljao ekonomijski posao (ravnao i razdjeljivao posao), dok su ostali članovi obavljali ručni (tehnički) rad. — Bez privole zadrugarâ

starješina nije mogao prodati ni pedanj zemlje. Nosilac prâva vlastničtva nad zemljištem bila je dakle ciela zadruga. — Na isto je izlazilo, samo pod drugim oblikom, uredjenje u austrijskim zemljama. Ondje je bio gospodar „kuće" ili nasljednik već zakonom odredjen (obično najstariji sin gospodarev). Po otčevoj smrti nasliedio je sin otca u cielom narazdjeljivom imetku, od kojega sâm nije smio niti komadića prodati bez dozvole oblasti. A kako je za vremena tlake bio vlastelin oblast, to je on naravski priečio preveliko komadanje zemljišta, da seljak ne osiromaši te njemu ne pane na brigu. — U Dalmaciji i Primorju (austrijskom) vladala je tamo od francezke vladavine sloboda diobe i jednako pravo medju djecom. Odatle komadanje zemljišta u malene i siromašne posjednike. U Francezkoj, Italiji i Njemačkoj bilo je uobičajeno takodjer dielenje zemljišta, zato se je ondje i našlo po ukinuću tlake sićušnih posjednika, koji su poslije promjene ostali i bez onoga, što su prije imali. To se kod nas nije dogodilo. Poslije ukinuća tlake ostale su kod nas zadruge (za seljaka) i veliki posjed (latifundije i fideikomisi) za plemstvo. Dakle u neku ruku ostavila je tlaka iza sebe sam jaki i veliki zemljištni posjed, jer se zadruga može takodjer ovamo pribrojiti.

I tako su vladala u Evropi dva načela obzirom na razdiobu posjeda: načelo slobodne diobe i nerazdjeljivosti posjeda. Prema tima dvama načelima razvio se i posjed. Gdje je vladalo načelo nerazdjeljivosti posjeda, razvile su se u velike, možda pretežno, ove tri vrsti posjeda: veliki posjed, latifundije i fideikomis; gdje je vladalo načelo slobodne diobe, razvili su se: srednji, mali i sićušni posjedi. Svaka ova vrst posjeda ima posebno značenje u narodnom gospodarstvu.

Veliki posjed (veleposjed). Prije svega treba iztaknuti, da je pojam veleposjeda još dosta neomedjen. Prevladjuje nazor, da se pod veleposjedom nema razumievati posjed odredjene veličine, već da se uz veličinu posjeda i njegovih gospodarskih svojstava ima obzir uzeti i na gospodara posjeda. U Njemačkoj se oznaka posjeda ravna gotovo više prema značaju posjednika, nego posjeda, pa se veleposjedom obilježuje oveći posjed u rukama gospodara, koji pripada inteligenciji, a ekonomijski posao sam vodi (t. j. upravlja posjedom). A kako oznaka „oveći posjed" može imati razne granice, vidi se odatle, što se u vel. vojv. Badenskoj ubraja u veleposjed već posjed od 40 ha zemljišta, a u Prusiji često i posjed od 20 ha nosi obilježje seoskoga posjeda.

Latifundije su veliki posjedi, gdje ekonomijske i ručne poslove obavlja izučeno osoblje.

Fideikomisi su takodjer (obično) veliki posjedi obitelji, koji se ne mogu ni prodati, ni dugom obteretiti, te su njihovi vlastnici tek uživaoci posjeda. Svrha fideikomisnih dobara jest to, da uzdrže ugled i blagostanje obitelji.

Srednji posjed ne dade se kao ni veleposjed točno označiti, jer i tu odlučuje ekonomijski momenat više, nego veličina posjeda. U Njemačkoj se računa srednji posjed u seoski posjed, i to: Veliki seoski posjed (20—200 ha ili 50—500 jutara). Ovo bi bio u Badenskoj već vrlo ugledan veleposjed; ali se na to ne gleda, ako gospodar obavlja i ručne poslove (ore, vozi, itd.), pa se smatra seljakom. Srednji seoski posjed obuhvaća 5—20 ha (11—25 jutara), a mali seoski posjed iznaša 2—5 ha (5—11 jutara). Sićušni seoski posjed iznaša izpod 2 ha. Tako dieli posjede njemačka carska statistika. U našoj monarhiji stoji ovakova statistika na slabim nogama, jer se ne oslanja na veličinu posjeda i njegov značaj, nego samo na porezni ključ. Iz ovoga se pak dade lakše zaključivati na tecivarinu, ali ne na veličinu posjeda. Za našu domovinu nemamo podataka. Nego ako uzmemo na um, da se kod nas u velike povadja za Austrijom, onda možemo zaključivati, da stvar ne će sigurno bolje stajati ni kod nas.

Vriednost je ovih vrsti posjeda s narodnogospodarskoga gledišta vrlo različita. Veliki posjed ima tu prednost, što ima pri ruci veći kapital i veću inteligenciju. Ova dva uvjeta omogućuju mu, da uzmogne budno pratiti svaki izum i napredak u poljodjelskoj tehnici te ga odmah koristno uporabiti. Poljodjelski strojevi, umjetno gnojivo, oplemenjeno sjeme — sve to najprije uvadja u porabu i okušava mu vriednost veliki posjed, služeći tako narodu za primjer. Osim toga može on po svojoj naobrazbi da bolje i sigurnije upozna odnošaje tržišta, pa da svoj prihod bolje unovči. Ovo je najekonomičniji momenat u priradnji, a ovdje je seljak upravo najslabije upućen.[1]

[1] Pred nekoliko godina slabo urodila šljiva u Bosni, Srbiji, Ugarskoj i Italiji, a u Hrvatskoj baš obilno. Naš seljak se u jednu ruku radovao, a u drugu govorio, da od toga ipak ne će biti mnogo koristi, jer da sada ima „sav sviet“ dosta šljiva, pa da će biti rakije litar po 30—40 novč. No nekoliko mjeseci kasnije (u zimi) plaćao se litar rakije po 80 novč., pače u proljeću i po 1 for. Trgovci i spekulanti znajući, da je šljiva iznevjerila u susjednim zemljama, razposlaše svoje agente u narod, pa pokupovaše šljivu još na drvu i prodaše prieko u Austriju. Od obilnoga roda jedini se okoristiše trgovci i neki

Veliki posjed služi tako čitavomu okolišu kao kompas, te je s toga gledišta koristno, ako medju srednjim i malim posjedom ima i velikoga.

Latifundije naprotiv nisu pogodne po narodno gospodarstvo ni s jednoga gledišta: one gutaju mali posjed i sgrću ga u ruke pojedincu, iztiskuju seljaka sa svoga sjedišta, ili barem prieče, da se ne može onoliko naroda naseliti, koliko bi ga zemljište moglo hraniti. Zato latifundije u jednom i drugom slučaju smanjuju broj stanovničtva (depopularizuju). Čudnu tendenciju imadu latifundije, da kupuju seljačka dobra, pa ih pretvaraju u lovišta gospodi za zabavu[1] te tako razganjaju narod, a odgajaju zvjerad — na štetu nar. gospodarstvu. Imade pisáca, koji drže, da to nije štetno po narodno gospodarstvo, jer da tobože prodavaju svoja zemljišta samo oni seljaci, kojima zemljište i onako puno ne vriedi; a s druge strane da ovakovo zemljište državi nosi više poreza.

Ova tvrdnja sadržaje dosta istine za neke slučajeve, no nema obćenite vriednosti. Upitajmo samo seljaka, koji ima svoj posjed u blizini lovišta, zašto želi prodati svoj posjed, pa ćemo čuti prave razloge. Ne tuži se seljak na lošu zemlju, već jadikuje radi zvjeradi, koja mu tamani muku! Razne predstavke na doljnoaustrijski i štajerski sabor slikaju drastično tu „korist" lovišta po narodno gospodarstvo. A što se poreza tiče, bolje bi bilo s kulturnoga, socijalnoga i etičnoga gledišta, kad bi na 20.000 jutara 4000 obitelji plaćalo 20.000 for. poreza, nego da zvjerinjaci plaćaju trostruko toliko, jer nije napokon niti novac državi najveća svetinja, a pa sve da i jest, „dok je glavâ, bit će i kapâ", dok je naroda, bit će i novca.

Isto vriedi i za fideikomis, jer smjera ili onamo, da se izvrgne u latifundije, ili se je već izvrgao: ponajveći dio latifun-

---

veleposjednici, koji su znali za prilike na tržištu, a seljak se prevario, držeći svoj okoliš za „sav sviet". Zato bi dobro bilo, kad bi naše novine malo više brige posvećivale gospodarskomu izvješćivanju te upućivale čitaoce, kako se imadu služiti burzovnim izvještajima. To vriedi i za pučke listove; jer nitko nije toliko potreban ove vrsti pouke, kao upravo naši seoski gospodari i seljaci.

[1] Najljepših lovišta ima u Škotskoj i Irskoj, ali zato su milijuni seljaka morali ostaviti ognjište, pa se seliti u Ameriku. Latifundije kneza Schwarzenberga u Češkoj iznašaju oko $^1/_2$ milijuna jutara zemljišta, a od ovoga odpada malo manje nego $^2/_3$ na šume i lovišta (oko 270.000 jutara!) U Gor. Austriji odpada ciela trećina vojvodine na lovišta. U ovoj je zemlji u desetak godina (1883—93.) nakupovano od seljaka do 20.000 jutara zemljišta samo u svrhu lovišta!

dija izrasao je baš iz fideikomisa. Fideikomisi dolaze samo kod plemstva. Utemeljitelj fideikomisa odredi neko imanje oporukom na vječna vremena svojim zakonitim nasljednicima. Na taj način postanu njegovi nasljednici samo uživatelji ovoga dobra, ali ga ne mogu ni dugovima obteretiti, ni prodati. S obiteljskoga stanovišta ova se je uredba pokazala vrlo zgodnom za očuvanje ugleda i blagostanja u obitelji. Mnoge bi obitelji pale u siromaštvo bez ovakovih imanja. Nego narodno gospodarstvo ne pita, kako ta uredba služi obitelji, već kako služi narodnomu gospodarstvu.

A kako je već spomenuto, imade fideikomis iste tendencije, kao i latifundije: zaštićuje šume i lovišta. No ista bi se svrha postigla sasvim lako drugim putem. Hoće li se što da rekne u prilog fideikomisu, mora se čovjek staviti na političko-socijalno stanovište. Fideikomis je u neku ruku stvar izvan prometa (res extra commercium): posred toka ostalih dobara to je okamina, koja poput pećine stoji nepomično na svome mjestu. Odbacuje li dovoljno prihoda, da može napredovati, onda poput pauka zapliće u svoju mrežu susjedni manji posjed; nema li dovoljno prihoda, tad se ruši sâm od sebe. Pošto mu je vlastnik unapried odredjen, ne može prieći u vještije ruke.[1]

Srednji posjed (veliki seljački posjed). Ovomu njemačkomu tipu odgovara naša zadruga. Zadruga je tipična družtvena pojava kod svih Slavena. Ona je u slavenskim državama onako državni atom, kao što je obitelj u modernim državama. U njoj je bio usredotočen ne samo gospodarski, već i narodnostni život i značaj naroda. Stoga se imade upravo njoj zahvaliti, što su južni Slaveni odoljeli višoj grčkoj kulturi i političkomu pritisku s jedne strane (Bugari i Srbi), a romansko-germanskomu uplivu (Hrvati) s druge strane. Kod nas, pa i u Srbiji, pala je zadruga žrtvom modernim nazorima. Zadrugu, ili njeno zemljište uzelo se smatrati, da ne odgovara svrsi, jer da je odveć vezano, da je na neki način izvan prometa, pa zato nije moglo ni do svoje prave ciene doći. Priznajemo, da je i zadruga imala nedostataka, te bi reći, da se je već sama u sebi razarala, tako da su ju u zadnje vrieme tek stari zakoni držali na pismu zajedno, dočim se je u istinu u sebi

[1] Uza sve to fideikomis još i danas raste. God. 1883. bilo je u Austriji 292 fideikomisa, koji su obsizali oko 3 milijuna jutara zemljišta (1,140.193 ha). Od toga je veći dio odpao na šume (752.000 ha). A g. 1897. bilo je 297 fideikomisa sa 892 posjeda i 1,193.000 ha. I tako je u kojih 15 god. uzeto iz prometa preko 100.000 jutara zemljišta (Statist. Monatsschrift, Wien, 1883 i 1898).

*

već razpadala (potajne diobe). Nazad nekoliko godina uveden je kod nas zakon o provedbi dioba. Kojim posljedicama je to urodilo, o tom, mislimo, još nema službenih statističkih podataka. Uza sve to držimo, da izkustvo dovoljno podučava, kako nije bila od prvoga početka sretna misao, koja je zamislila ukinuće zadruga. Nama se čini, da bi bilo mnogo zgodnije, kad bi se bile zadruge načelno zadržale, samo bi ih bilo trebalo ponešto reformirati. Danas priznaje i svaki seljak, da je današnjemu siromaštvu hrvatskoga seljaka kriva u prvom i najprvijem redu „nesretna dioba." Istom od časa, od kada je dozvoljena dioba, počimaju se i kod nas javljati iste posljedice, koje su izniknule u drugim zemljama, gdje je bila dioba od starijega vremena dopuštena, odmah poslije ukinuća tlake: mali i sićušni posjed. Istina, isti zakon o razdiobi zadruga postavlja neki minimum, izpod kojega se ne bi smjelo dieliti. Taj minimum jest komad zemljišta, dovoljan da hrani obitelj od 5 glava. Zadruga je bila vezani posjed; ali dok su veliki vezani posjedi stvarali depopulaciju, zadruga je naprotiv bila najjača podloga porastu pučanstva. Razrešenje zadrugâ imalo je bez dvojbe dobru namjeru: mislilo se, da će se razdiobom podići intenzivnost obradjivanja, a odredjenjem minimuma da će se uza sve to zapriečiti presićušno komadanje i siromaštvo. Je li se ova svrha postigla, još se ne može reći, jer o tom nema statistike. No sve da se je to i postiglo, tim se ne bi oborila činjenica, da je ukinućem zadrugâ ukinut jaki seljački posjed. Prigovor, da i zadruga ima svoju granicu, preko koje ne može uzdržavati broj članova, pa da se toj nevolji ima doskočiti intenzivnošću rada, ne obara netom spomenute činjenice. Jer ako jedna zadruga ne može hraniti nego 50 članova, a broj im se umnožio na 70, tad će se 20 članova morati seliti, htjeli, ili ne htjeli, a preostatak će i opet ostati jaki posjed. Po novom zakonu razpast će se seljački posjed u same minimalne posjede, a najnovija su iztraživanja pokazala, da se mali posjed može uzdržati samo uz najveće žrtve: time, da na jednoj strani do skrajnosti sve svoje sile izrabi, a na drugoj strani da se na najveću štedljivost ograniči, pače da biedu snaša. (Cf. Hainisch, u „Arch. f. soz. Gesetzgbng." 1896.) Ovakav posjed može dakle samo težkom mukom životariti. Ima doduše slučajeva, gdje pače i sićušni posjed može napredovati, ali to su izuzetci. Posjednik jednoga hektara zemljišta u blizini velikoga grada, gdje može cielu godinu povrtlje prodavati, bolje napreduje, nego posjednik od 10 ha, koji je daleko od grada i komunikacija. Stoga u Belgiji i Holan-

diji mogu napredovati i maleni seljački posjedi, jer je sva zemlja puna gradova i prepletena željeznicama i kanalima. No što vriedi za ove zemlje, to ni iz daleka ne vriedi za našu domovinu. Iztraživanja su u Vel. vojv. Badenskoj pokazala, da mali posjed samo u onim krajevima bolje napreduje od jakoga, gdje je zemljište plodno, gdje je klima povoljna i gdje se u blizini nalaze gradovi (tržišta), u kratko: gdje se povrtljarstvo može posebice gojiti. U svim drugim slučajevima bolje napreduje jaki posjed. U ostalom naša Dalmacija i Primorje, gdje bi čovjek uzalud tražio seljaka, koji bi bio bogat od samoga obradjivanja polja, najbolje dokazuje, kamo vodi slobodna dioba i mali posjed. Stoga opetujemo: naše zadruge imale su se pokušati reformama popraviti, a dioba se imala ostaviti istom za zadnji liek.

Osim ovih gospodarskih nedaća, što ih dioba sa sobom donaša, priliepilo se je uz nju i drugo zlo: spekulacija i lihva. Spekulanti i lihvari izrabljuju potrebu seljaka, kupuju zemljišta i čitava dobra, pa ih onda ciepaju u sićušne komadiće i uz golemi dobitak prodavaju. Radi stotinu, dvie forinti ide na bubanj zemljište, vriedno i nekoliko tisuća; na dražbi ga kupi sam lihvar, pa ga zatim prodaje na komadiće.[1]

U drugim zemljama nisu takodjer još došli do kakova stalnoga suda o diobi zemljišta. Büchenberger veli, da se o vriednosti diobe ne može izreći obćenito valjan sud ni na temelju teorije, ni na temelju konkretnih primjera, jer nema statistike, koja bi omogućila prispodabljanje iz prošlosti i sadašnjosti (o. c., p. 434 sl.). O djelovanju slobodnoga dielenja u austrijskim zemljama imadu izvješća enquetâ, što ih je dalo obdržavati u tu svrhu poljodjelsko ministarstvo god. 1881. Na temelju tih izvješća dolazi Peyrer do sliedećih rezultata: Gdje se je dioba provela u tu svrhu, da se olakša gospodarenje i obradjivanje, ondje je dioba seljaku koristila; ali gdje se je dioba provela radi baštinstva, te se prodavale budi parcele, budi ciela dobra, ondje je dioba bila na štetu seljaku. (Denkschr. betreff. die Erbfolge in landwirtschaftl. Gütern, Wien 1884, p. 27). Svakako se slobodnom diobom množe kržljave

---

[1] Ovakav postupak doveo je u kralj. Württemberškoj do toga, da su bile uvedene sliedeće karakteristične naredbe: Kod dražbe je zabranjeno dielenje pića; svaka dražba ima se obdržavati u viećnici pred oblašću; kupljena zemljišta zebranjeno je prodavati na komade prije izminuća nekoliko godina. (Cf. Büchenberger, Agrarpolitik, I. 510 sl.). Ove odredbe su se u Württemberškoj pokazale koristnima.

gospodarske jedinice i zaduživanje. To je eto takodjer jedan od glavnih razloga, zašto je pruska vlada uvela na rentnim dobrima (Rentengüter) „Anerbenrecht“ (nerazdjeljivo nasljedstvo).

No koliko god ove činjenice i govore za nerazdjeljivost posjeda, ipak se ne smiju smetnuti s vida i nedostatci vezana posjeda. U zemljama, gdje vlada nerazdjeljivo nasljedstvo pojedinca (Anerbenrecht), nastaju razne neprilike. Tu se stvara na jednoj strani neki privilegovani razred posjednikâ na račun većine pučanstva, koje postaje bezkućnikom. Zabrana komadanja, zabrana zaduživanja otežčava dobavu zajma i u produktivne svrhe. Nego ove neprilike nisu kod nas poznate, jer mi imamo samo zadruge i individualne posjede. — God. 1889. uveden je u Austriji zakon (R. G. 1. April 1889), koji ide za tim, da se očuva srednji posjed. Taj zakon nije drugo, nego oponašanje njemačkoga „Anerbenrechta“.[1]

§ 4. Unapredjivanje poljodjelstva.

Poljodjelska družtva i udruge.

Kao što sve ostale gospodarske grane, tako je i poljodjelstvo u prvom redu zvano, da se samo brine za svoje interese, a istom gdje ono samo sebi ne dostaje, ima da priskoči država u pomoć. Ali i u ovom slučaju poljodjelstvo ne može od države zahtievati niti toliko pomoći, koliko bi htjelo, pače često niti toliko, koliko bi trebalo, niti toliko, koliko bi je država mogla dati. Država ima dužnost, da pomaže sve grane gospodarstva, ali pri tome može da ide samo tako daleko, dokle to stoji u skladu s čitavim narodnim gospodarstvom. Budi za to, što je poljodjelstvo kao najstarije gospodarstvo najprije do toga izkustva došlo, budi što je medju poljodjelskim producentima najslabija konkurencija i najveća istovjetnost interesa, to se poljodjelci s jedne strane najprije medjusobno približiše, a s druge strane državnoj vlasti.

[1] Tu se veli, da srednji posjed može prieći u nasljedstvo samo jedne osobe, i to sa svim, što k posjedu pripada. O vriednosti ovakvoga posjeda imadu se sporazumjeti nasljednici, ili ako to nije moguće, ima sud da ga dade vještacima procieniti, pa se onda sunasljednici imadu izplatiti, i to tako, da preuzimatelj posjeda uzmogne napredovati („wohlbestehen“). Osim toga ovlašćuje ovaj zakon krunovine, da same prema svojim okolnostima odrede ograničenje slobodne diobe ovakovih posjeda, ili da odrede, kako ne bi više ovakovih posjeda zapalo u ruke jednoga posjednika. Čini nam se, da ovaj zakon obstoji do danas tek na papiru, a da se u praksi ne provadja, jer nam nije poznato, da je ikoji pokrajinski sabor u tom smjeru što odredio. A ipak bi čuvanju srednjega posjeda trebalo što više brige posvetiti.

U drugoj polovici XVIII. vieka počela se osnivati privatna družtva u svrhu unapredjenja poljodjelstva u tehničkom smjeru. Tu su se u početku samo rešetala pitanja, kako bi se ova ili ona vrst poljodjelske radnje olakotila i usavršila. Kada se je opazila korist ovakvoga razpravljanja, stala su se družtva množiti. Malo po malo proširiše si ova družtva djelokrug: počeše zastupati svoje interese i spram državne vlasti postadoše tumačem gospodarskih potreba. A i država se uze njima služiti, kad je htjela da obznani kakve odredbe na uhar gospodarstva. Na taj se je način poljodjelstvo pomalo i malone neopazice pod utjecajem države organizovalo, i to tako solidno i rano, da takove čvrste organizacije nijedna druga gospodarska grana ne može pokazati. Tako postadoše razne poljodjelske komore, poljodjelska kolegija, gospodar. družtva, gospodarske podružnice, poljodjelska kulturna vieća i kulturni viećnici. Sve su ove korporacije naravni i obično službeni zastupnici poljodjelskih interesa, a imadu u neku ruku istu zadaću, ali niti su sve jednakim načinom nastale, niti jednakim načinom te interese zastupaju. Neke su od njih sastavljene od slobodno biranih zastupnika, druge su sastavljene od zastupnika, što ih je vlada imenovala, treće su mješovite. I djelokrug je korporacijama raznolik. Neke imadu pravo inicijative (t. j. slobodno vladi stavljaju priedloge), neke imadu pravo, da odgovaraju samo onda, kad ih tko pita; neke se bave samo poljodjelskim pitanjima, a neke mogu uzimati u pretres i pitanja, koja ne spadaju na poljodjelstvo (na pr. o valuti).

Da ovakav organ (korporacija) uzmogne svoju dužnost što bolje vršiti, nuždno je, da se udruži što više poljodjelskih gospodara, koji pripadaju svim vrstima posjeda (gospoda i seljaci). Nadalje treba da budu članovi ovakovih korporacija izabrani slobodnom voljom poljodjelskih udrugara. Od upravnih oblasti izabrani zastupnici uviek su manje, više vezani. Napokon je uputno, da izabranici i sami pripadaju poljodjelskomu staležu, ili da se barem njime velikim dielom bave i da se u tu granu gospodarstva razumiju.

U Austriji su ovakova družtva raznoliko uredjena. U nekim zemljama ima lokalnih i kotarskih družtava, a svima na čelu stoji zemaljsko (provincijalno) gospodarsko družtvo. U Dalmaciji, Istri, Tirolu, Gornjoj Austriji, Češkoj ima osim ovakih zemaljskih gospodarskih družtava još i uredba t. zv. „kulturnih viećnika“, koji sastavljaju posebno „zemaljsko kulturno vieće“, a osim ovih

su još „kotarske udruge poljodjelskih gospodara“. „Kulturno vieće“ sastavlja se tako, da kotarske udruge izaberu svoga odaslanika u to vieće. Djelokrug ovih vieća dosta je širok, te može mnogo da koristi poljodjelstvu, ako su kulturni viećnici na svome mjestu. Kulturna vieća stoje u austrijskim zemljama u ravnom saobraćaju sa vladom i zemaljskim saborima, te joj saobćuju svoje nazore u strukovnim pitanjima, a stoji im prosto stavljati i priedloge; nadziru, a često i upravljaju zemaljske učevne poljodjelske zavode. Osim toga brinu se ova vieća, da pojedina gospodarska družtva uzmognu što bolje svojoj svrsi odgovarati, pri čem ih imadu što izdašnije pomagati. K tomu moraju biti na ruku i državnoj upravi, podavajuć joj što točnije upute o pojedinim gospodarskim pitanjima. — Kotarske udruge poljodjelskih gospodara — to su družtva u podpunom smislu rieči, jer su osnovana na temelju držav. zakona o družtvima, samo imadu udesiti svoje djelovanje po zakonima dotične krunovine, te imadu da vrše od prilike istu zadaću u svojem kotaru, što ju zemaljsko kulturno vieće vrši za cielu pokrajinu (krunovinu). Ova se društva mogu smatrati državnim organima za unapredjivanje poljodjelskoga mjestnoga gospodarstva. U prvom redu im je zadaća, da koristno sudjeluju kod dieljenja podporâ, kod poboljšanja zemljišta (odvodnjivanja, kanalizacije itd.), kod upućivanja o unapredjenju gospodarstva, kod osnivanja i podupiranja gospodarskih udruga.

Gospodarska družtva dobila su još veći utjecaj kod unapredjivanja poljodjelstva, kadno je god. 1898. poljodjelsko ministarstvo sastavilo „industrijalno-poljodjelsko vieće“ kao službeni savjetujući organ. U ovom vieću sjedi 48 „zemaljskih kulturnih viećnika“, koji sačinjavaju većinu u ovom vieću. Isto vieće ima vrlo široki djelokrug: bavi se proučavanjem prilika, što se tiču medjunarodnih trgovačkih ugovora, izpituje odredbe za unapredjenje priradnje, bavi se prilikama tržišta, te može ne samo da stavlja svoje primjetbe i podaje svoje mnienje i izvještaje, već ima i pravo da stavlja i priedloge. To su „poljodjelske reprezentacije“, o kojima veli Block: „Ovakova reprezentacija ne može izbiti ni jedne vlati žita, ona ne može izmamiti niti kapi kiše, niti može izkresati iskru sunca; ona može jedino izvršiti pritisak na vladu i to na račun ostalih gradjana“. Dogadjaji u Prusiji kao da podpuno utvrdjuju ovo mnienje.

Da su na taj način poljodjelski interesi dobro zastupani i na odlučnome mjestu, o tom nema dvojbe. Po primjeru gospodarskih

družtava u austrijskim zemljama uredjena su ove vrsti družtva i u našoj domovini. I mi imademo zemaljsko gospodarsko družtvo sa množtvom podružnica širom domovine, te bi bilo željeti, da se još većma umnože. A imademo i kulturne viećnike, koji svi imadu običnu zadaću i djelokrug, kao i ona družtva preko Litave.

Poljodjelske priradne i privredne udruge.

Kao što je poljodjelsko gospodarstvo stupilo organizacijom svojih družtava u bliži dodir sa državnom upravom, tako je organizacijom udrugâ dovelo u tjesniji vez poljodjelske gospodare (producente). Ove udruge razlikovale su se u početku od družtava u tom, što je poljodjelskomu gospodaru stajalo na volju, hoće li biti dionikom kojega gospodarskoga družtva, ili ne će, dok je bio obvezan, da bude dionikom udruge. To je bilo zato, jer su udruge bile zvane, da obavljaju neke dužnosti za obću potrebu. Ponajvećma bile su te udruge organizovane proti poplavi, pa i u svrhu natapanja i odvodnje. Ali u novije vrieme, od kada se je počelo udruživanje provadjati i u svrhu priradnje, od tada se i u udruge pristupa na dobru volju. Produktivne udruge stečevine su najnovijega vremena. Jedva su tomu dva decenija, što su ih najkulturnije države zakonom uredile, pa se već njihovo djelovanje dobro osjeća. — Ove udruge osnivaju se u razne svrhe, pa prema tome nose i ime. Ponajvećma se osnivaju ovakove udruge u svrhu nabavljanja i kupovanja surovina, primjesnih tvari i pripomoćnih sredstava za produkciju, zatim u svrhu zajedničke priradnje i prodaje, te napokon u svrhu kredita. — Udruge za nabavljanje bave se najobičnije kupovanjem strojeva za poljodjelske radnje, izabranoga sjemenja, umjetnoga gnoja, itd.

Razlozi, što se u ovako jednostavnu svrhu osnivaju udruge, nisu tako neznatni, kako bi se to na prvi pogled činilo.

Ne radi se ovdje tek o tom, što se do tih stvari jeftinije dolazi, ako se na veliko kupuju, već na ovaj način i mali poljodjelac dodje do pomoćnih sredstava (strojeva), do kojih sam ne bi nikada došao, jer su skupa i jer se pojedincu ne bi izplatila. A i posuditi je težko ovakav stroj, jer se nalazi obično samo u velikih posjednika, a ovi ga sami trebaju. Drugačije stoji stvar, kada se mali posjednici slože u udrugu, pa kupe stroj, koji onda prelazi iz ruke u ruku. — Ili ako pojedinac kupi na pr. kakovo sjeme, nije nikada stalan, da će dobiti čistu i upravo onakovu vrst, kakvu je naručio.

A uzme li sjeme udruga, dat će ga prije iztražiti u kakovim zavodima, koji su u tu svrhu postavljeni. Upravo evo ovaj primjer sa sjemenom i ovakovo izkustvo privelo je mnogoga seljaka u našoj domovini u gospodarsku podružnicu.

Udruge za prodavanje malo se teže osnivaju, nego one za kupovanje. Razlog je tomu taj, što kod ovih potonjih imadu gotovo svi članovi jednaku prednost, dočim kod onih prvih nemaju. Udruga, koja kupi 100 centi djetelina sjemena, razmjerno jednaku korist daje udrugaru seljaku, koji kupi 5 litara sjemena, kao i vlastelinu, koji kupi 5 centi. Kod udrugâ za prodavanje svaki producent gleda, kakva mu je roba, pa ako vidi, da je njegova roba bolja, radje će ju sam prodavati, nego li ju smiešati s lošijom robom svojih susjeda. — Uza sve to počele su se u novije vrieme u Njemačkoj i Francezkoj množiti i ovakve udruge, naročito na području stočarstva i žitne priradnje; slabije napreduju udruge u svrhu prodavanja povrća i poljskih plodina. U najviše slučajeva su udruge za prodavanje tek druga ruka udrugâ za priradnju, t. j. udruge za priradnju prodavajući svoj prirod pričinjaju se, kao da su čisto prodavalačke udruge, a u istinu su priradne udruge. Ove se udruge bave mnogo mljekarstvom, vinogradarstvom, mlinarstvom, pekarstvom i pečenjem spirita. Priradne udruge ne osnivaju se baš lako, pače se može reći, teže, nego ikoje druge. One bo od prvoga početka nose na sebi značaj veleobrtnoga posla, a za to treba kapitala, tehničke naobrazbe i trgovačkoga duha. Kod poljodjelaca pak sad ovoga, sad onoga uvjeta rado ponestane, a ne dogadja se riedko, da ponestanu i sva tri.

Najmanje muke i zapreka za osnivanje, a najviše izgleda na napredak imadu predujmovne (kreditne) udruge, pa se za to ove i najbrže množe. Mi ćemo o tim udrugama govoriti, kad bude govora o organizaciji seljačkoga kredita.

Gdje su se gospodarske udruge u kratko vrieme u velikom broju pojavile (kao n. pr. u Njemačkoj i Francezkoj), razvile su se ponajvećma iz slobodnih gospodarskih družtava, od kada su to noviji zakoni omogućili.

U našoj su se monarkiji ovakove poljodjelske udruge razmjerno slabo umnožile. Uzprkos tomu, što je uvedena velika pogodnost (1873.), da članovi udruge mogu jamčiti samo djelomice (ne svojim čitavim imetkom) za poslove udruge, ipak su ove udruge kod nas stajale na istom slabom razvitku, dok su se u Njemačkoj tamo od god. 1889. gotovo podvostručile, odkad je uveden sličan zakon

onomu od god. 1873. u Austriji. U novije vrieme počimaju se i ovdje udruge množiti, bez dvojbe po primjeru iz Njemačke. Nego i te udruge pokazuju, da su tek na primitivnom stupnju razvitka, jer nema udrugâ, koje bi se bavile malo kompliciranijim poslovima, već se drže samo mljekarskoga obrta i kreditnih udruga, ponajvećma po Raiffeisenovu sistemu. Ali nije ni to baš malo. Osobitu uslugu čine poljodjelskomu gospodarstvu osobito ove potonje udruge. One narod ne samo materijalno pomažu, već ga i na veće poslove priučaju. To je solidni temelj, na kojem će se najednom podići svake ruke udruge. Da je u Austriji udrugarstvo ovako zaostalo, nose dosta odgovornosti poljodjelska gospodarska družtva, koja su se strogo držala tek svoje posredujuće zadaće, dok su se na pr. u Francezkoj dobrovoljna gospodarska družtva brzo pretvarala u gospodarske udruge.

Ako su ovakove udruge u Austriji slabo napredovale, tada si može čovjek misliti, kako istom mora da bude kod nas u toj stvari. Ta do nedavna imali smo mi tek dvie mljekarnice i 5—6 kreditnih udruga po sistemu Raiffeisenovu! I to su stečevine tek posljednjih dviju, triju godina. Na ovom području premalo rade i dobrovoljna gospodarska družtva, a i službeni savjetujući organ vladin — kulturno vieće. Kulturni bi viećnici imali zamoliti vladu, neka pošalje strukovno naobražena čovjeka, koji bi izpitao, za kakvu je granu gospodarskoga posla zgodan koji kraj, te onda shodne priedloge stavio, a gospodarska bi podružnica, u kojoj ima i inteligencije i seljačtva, imajući gotove osnove i pouku, bila zvana u svom vlastitom interesu, da dotičnu osnovu oživotvori. Ta za ovakova poduzeća često ne treba više nego nešto uvidjavnosti, dobre volje i solidarnosti. Mnogi se tuže na nestašicu kapitala. To je velika neprilika za pojedinca, no nije ni iz daleka tolika za udrugu. Udruga će lako dobiti strojeve u tvornicama na odplatu, koja će se odplaćivati, kad strojevi počmu odbacivati korist. Zapreka nije ni nestašica tehnički izučenoga osoblja. Ta za vodjenje kakove mljekarnice ili sirarnice dosta je jedan tehnički poslovodja, a u križevačkoj ratarnici može ih se izučiti do mile volje. Ta i onako nam ondje izučeni pitomci zlo prolaze, kad izadju iz te škole.

Trećima zadaje glavobolje briga: kamo bi sa ovakovim produktima, gdje bi ih unovčili? No treba se samo malo svietom ogledati, pa će se brzo kupaca naći.[1] Ta naše mlade mljekarnice dobi-

[1] Za ovaj posao dosta je takodjer jedna izučena osoba. Cieli dakle posao ne traži nego dvie izučene osobe.

vaju naručaba iz Berlina i Pariza, netom što stanu raditi. U Njemačkoj se računa, da jedna krava donese koristi 180—250 maraka na godinu. A koliko imade kod nas seljaka, koji imadu po 2—3 krave, pa mu sve skupa ne donesu niti $^1/_3$ toliko! Njemački je seljak sa svojim susjedima podigao mljekarnicu i sirarnicu, gdje mlieko može unovčiti, dok ga naš seljak mora sam pojesti. S toga se treba prenuti, pa raditi. Velika je nužda zavladala u poljodjelstvu od veleposjednika sve do zadnjega seljaka, a polje je otvoreno radu. Kulturnomu vieću i gospodarskim podružnicama daje se tu liepa prilika za rad.

I u Njemačkoj je bilo gospodarske nevolje u poljodjelstvu, ali je ta nevolja urodila dobrim posljedicama: udruge se u velike stale množiti i raditi. Sedam godina iza zakona, kojim se dozvoljavaju udruge sa djelomičnim jamčenjem udrugara, bilo je blizu 12000 udruga. Najprije se je umnožio broj kreditnih udruga (poglavito Raiffeisenovih), koje sačinjavaju $^2/_3$ svih poljodjelsko-gospodarskih udruga (do 8500), do 2000 mljekarskih udruga, oko 800 udruga za kupovanje, do 700 udruga za druge poslove, do 12 centralnih udruga za kupovanje (a svaka centralna udruga broji poprečno preko 150 pojedinih udruga). Centralne udruge složile su se god. 1807. u „Središnju udrugu za zajedničko kupovanje i prodavanje“. Udruga „Bezugsvereinigung der deutschen Landwirthe in Berlin“ broji preko jednoga milijuna članova udrugara, poljodjelskih gospodara.[1]

U Francezkoj su uhvatile gospodarske udruge još dublji koren za zajedničku produkciju. Udruge za preradnju surovina, udružne mesarnice, mlinarnice, pekarnice razsijane su po čitavoj zemlji. — U Švicarskoj su liepo razvite sirarske udruge seljačkih gospodara, koje ne samo da zajednički sir izradjuju, već ga na malo i veliko kod kuće i u inozemstvo prodavaju.

§ 5. Agrarno pitanje (kriza).

U najnovije vrieme ostavlja naš seljak kuću i kućište, te bježi u tudjinu — u Ameriku. Upitaš li ga, zašto dom ostavlja tudjincu, odgovorit će, da ne može na svom zemljištu ni toliko zaraditi, da bi porez platio, a kamo li, da bi još što za sebe priradio.

[1] Tko se zanima za organizaciju ovih udruga, može to naći u djelu: „Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Deutschland“ v. Ertl u. Licht, Wien 1899. — Tu ima i uputa o vodjenju posla i o saobraćaju za sve privredne i produktivne udruge u Njemačkoj. Za poljodjelske gospodare vrlo poučna knjiga.

Jadan seljak misli, da mu je najveća nevolja porez, jer ga ovaj ravno tišti, a ne opaža, da su se i razne druge neprilike složile, pa mu ne dadu, da se osovi. Ta eno i u samoj Francezkoj nije porez manji nego kod nas, ali seljak ga ne osjeća tako težko, i ne bježi pred njim u Ameriku. No ne tuži se samo naš seljak, tuži se i vlastelin, i to ne samo kod nas, nego i u Austriji, u Njemačkoj i drugdje.

Tomu se nije čuditi. Na svim područjima novovjekoga narodnoga gospodarstva opaža se nezdravo stanje, koje se izražava u gospodarskoj biedi i u propadanju većega diela pučanstva. Ta upravo to propadanje na svim područjima donielo je sa sobom socijalno pitanje, koje ne obuhvaća samo radnike u fabrikama, kako to gdjetko misli, već sve slojeve družtva. Za to je i agrarno pitanje isto tako jedan dio socijalnoga pitanja, kao i samo radničko pitanje.[1]

No odatle ne sliedi, da se cielo ovo pitanje mora jednim mahom riešiti. Socijalno se pitanje sastoji iz niza raznih pitanja, koja se raznim putovima prema svojoj naravi moraju k riešenju privesti. A odatle sliedi, da se na području svakoga pitanja ima postepeno svojim načinom raditi o poboljšanju. Zato svaki korak k riešenju pitanja na jednome području pospješava i olakoćuje riešenje cieloga pitanja. No da se bolest uzmogne liečiti, treba ju prije uzpoznati.

Da poljodjelsko (agrarno) pitanje u istinu obstoji u obće, a ne samo kod nas, to se vidi odatle, što u drugim zemljama poljodjelsko pučanstvo brojem pada, a zaduživanje raste. U Austriji pripadalo je poljodjelstvu god. 1869. do 67·2%, 1880. : 63·6%, 1890. : 62·4% čitavoga pučanstva; seljačkoga staleža brojilo se: god. 1880. : 60·9%, 1890. : 55·9% čitavoga pučanstva. Odatle se vidi, da se sada za 3% manje pučanstva poljodjelstvom bavi, a

[1] „Socijalno pitanje“ nije isto, što i „socijalna demokracija“. Prvo je širi pojam, druga je tek posljedica prvoga. Socijalno je pitanje gospodarsko pitanje (ali uključuje i etičke momente), ili još bolje: pitanje gospodarske biede. Stoga kad se govori o agrarnom pitanju, zasieca se i u socijalno, u pitanje, koje u ovaj čas sav kulturni sviet zanima i kojim će se morati uporno baviti u nastalom stoljeću. Kako da se to veliko pitanje radikalno rieši, to je još prieporno i u samoj teoriji, pa za to nije ovdje mjesto, da se time bavimo. Mi smo samo mimogred morali napomenuti, kakove je naravi pitanje, o kojem nam je govoriti; kako nije osamljeno, nego u savezu sa drugim pitanjima, pa kako mu je zato i težko radikalno pomoći, ako se ne bi radilo i o poboljšanju gospodarskoga stanja i na drugim područjima.

i to, da se je u samom predzadnjem desetgodištu broj seljaka malone za cielih 5% smanjio. To su obzirom na cielo pučanstvo goleme brojke.

Još gore stoji stvar u Njemačkoj. Ondje se je u 15 godina (od 1882.—1896.) poljodjelsko pučanstvo umanjilo za 7% (od 42·5% na 35·6%), te dok se je sveukupno pučanstvo znamenito umnožilo, umanjio se je broj seljačkoga pučanstva za 700.000 duša (gl. Pichler: Zur Agrarfrage der Gegenwart, 1897.). Uzme li se u obzir, da je seljak najkonservativniji elemenat u državi, da je svom dušom vezan na svoj dom, dok samo i koliko može životariti, onda je očito, da ga jedino nevolja goni s njegove zemlje.

Drugi se znak propadanja poljodjelstva opaža u zaduživanju. U Austriji je zemljište zaduženo sa 65% svoje vriednosti, te sveudilj sve to dublje pada u dug. Od god. 1888. do 1892. ponarasao je taj dug za nova 372 milijuna for. (gl. Ebenhoch: Wanderungen durch die Gesellschaftspolitik, 1897. p. 128.). Kakovim posljedicama radja to zaduživanje, vidi se odatle, što se je od godine 1878.—1892. poprečno na godinu prodavalo do 10.000 seljačkih posjeda na javnoj dražbi, pa ipak se je dug jedva nešto preko polovice (56·6%) namirio. (Cf. o. c. p. 129.). A nije bolje ni u Njemačkoj. Po svjedočanstvu pruskoga poljodjelskoga ministarstva iznose u Prusiji seoski hipotekarni dugovi, što se svake godine sklapaju, poprečno 175 milijuna maraka. Da je ovo zaduživanje za cielo narodno gospodarstvo dosta osjetljiv udarac, to pokazuje obća zabrinutost svih faktora, kako bi se ovomu stanju pomoglo. Nego u velikim državama i narodima, kao što je njemački, ovo se sa stanovišta cjelokupnoga narodnoga gospodarstva dade još podnesti. Ta Englezi su svoga seljaka sami sa zemljišta gotovo posve otjerali, tako da su obzirom na poljodjelski prirod zavisni o inozemstvu, pa ipak njihovo narodno gospodarstvo u glavnom dobro stoji: viškom, što ga industrija i trgovina donaša, poljodjelski se prirod lako može kupiti. U tim zemljama može se reći, da propadanjem poljodjelstva n a r o d n o gospodarstvo štetuje, no s njime još ne propada. Ali u našoj domovini stoji stvar sasvim drugačije. Kod nas je industrija i trgovina još vrlo slaba; a koliko je ima, ponajvećma je u rukama tudjinaca, kojima najviše koristi nosi. Zato neka kod nas poljodjelstvo propane, propalo je i narodno gospodarstvo. — No da vidimo, koji su uzroci propadanju poljodjelskoga gospodarstva u drugim zemljama.

Uzroci propadanju poljodjelskoga gospodarstva.

Mnogi krive same poljodjelske gospodare za njihovo propadanje. To se osobito rado predbacuje pruskim junkerima (mi bismo rekli: „šljivarima"), poljskim šlahčićima, pa i našemu plemstvu. Veli se, da ih je razsipnost, gizda i neukost strovalila u gospodarsku biedu. Ovo mogu biti pravi i glavni uzroci u sto slučajeva, ali ne u svima. Ta eno poljodjelstvo se svuda težko bori za obstanak, a ipak nitko pravedan ne će uztvrditi, da su svi poljodjelski gospodari razsipnici, gizdelini i neznalice! Tu mora da postoje i drugi uzroci. Učenjaci iztiču poglavito ove uzroke: 1. neshodno nasljedno pravo, 2. s ovim u savezu stoji zaduživanje, 3. nizka zemljištna renta, 4. spekulacija s poljodjelskim prirodom, 5. veliki porezi, 6. sve to veći zahtjevi za udobnost. — Neki navadjaju još i 7. visoke težačke nadnice, 8. visoke kamate za zajmove, 9. raznolikost u vrednotama. — Ovi potonji uzroci mogu takodjer da doprinesu svoje k povećanju nevolje u nekim slučajevima; no kao obćeniti uzroci, mislimo, ne mogu se uzimati.

Po mnienju strukovnjakâ glavna pogreška obstojećega nasljednoga prava leži u tom, što su svi baštinici (nasljednici) jednakopravni; ili tamo, gdje baština prelazi na jednoga, što taj nema nikakve prednosti pred drugim subaštinicima. Odatle sliedi, da onaj, koji preuzima baštinu (u naravi), mora da drugima u novcu izplati njihov dio. Da to uzmogne učiniti, mora novac na baštinu posuditi, a odatle dug.[1] Po ovakovom nasljednom pravu može nasljednik da ne upadne u dug samo u iznimno povoljnim okolnostima, t. j. ako ostane ili vrlo malo subaštinika, ili toliko novca

[1] Ovo zaduživanje radi nasljedstva nastaje obično ovako: Iza posjednika ostane na pr. petero ravnopravnih baštinika. Baštinici dadu imetak procieniti prema tomu, koliko bi se za taj imetak dobilo prodajom, a ne prema tomu, koliko nosi čista dobitka, t. j. imetak se procjenjuje po prometnoj, a ne uporabnoj vriednosti. A već od prije znamo, da je ona prva veća od potonje. Recimo, da je imetak procienjen na 50.000 for., a uporabna mu je vriednost samo 40.000 for., to onda nasljedniku ne preostane ni jedan novčić, jer posjed odbacuje kamate od 40.000, a procienjen je na 50.000. Taj posjed dakle nosi tek toliko, da se plaćaju kamati svakomu od četvorice na njegovih 10.000, dok nasljednik, koji se muči i radi, ne dobije na svojih 10.000 ni probite pare. Traže li uza to sunasljednici prevelike kamate, tada njemu ne preostaje ino, nego da na posjed posudi doličnu svotu. Istina, nasljednik se može ovim svim dužnostima ukloniti time, što ne preuzme dobra. U ovakovom se slučaju dobro proda na dražbi. A ako dobro često prelazi iz ruke u ruku, nije to probitačno po gospodarstvo.

još u gotovini, da uzmogne svojim dielom gotova novca izplatiti subaštinike. Inače i povoljno nasljedstvo vuče u dug.[1]

Druga vrst zaduživanja nastaje već kod kupovanja posjeda: kupac ne može da izplati svu svotu, već, recimo, ostane polovicu dužan. Ako je kupac kupio posjed za 30.000, a 15.000 ostao dužan, vjerovnik će si za ostalih 15.000 duga zajamčiti što veće kamate, koji će svakako biti viši, nego li dobro prihoda donosi, jer dobro nosi popriečno 3%, što bi bilo 900 od 30.000, dok on mora da plaća 4% vrh 15.000 duga, što iznaša 600. Prema tomu ostane njemu još 300, a da se amortizacija i ne spominje! Ne ima li drugoga dohodka, ovaj će kupac sav svoj život kuburiti i još se ne će iz duga izkopati.

Treća ali najnedužnija vrst zaduživanja jest posudba u svrhu meliloracije zemljišta. Ako se melioracija provede razborito i ekonomijski, to se ne samo dug sam amortizuje, već i cienu dobru znatno povećava. No na žalost ova vrst dugova najmanje tišti poljodjelske gospodare, jer od onoga duga, što tišti poljodjelstvo, najmanji je dio potrošen na melioracije.

Odavle se vidi, da je prezaduživanje nuždna posljedica nerazdjeljivosti posjeda. Posjed doduše ostane nerazkomadan, ali je već u drugom koljenu prezadužen. Malo više spomenuli smo, kako se u Austriji popreěno godimice do 10.000 seljačkih posjeda na

---

[1] Evo primjera: Posjednik ostavi četvorici baštinika posjed u prometnoj vriednosti od 60.000 K, te 60.000 K u gotovu novcu. Od toga odpadne na svakoga pojedinoga 15.000 gotovoga novca i svaki pojedinac ima od posjeda 15.000 da dobije. Jedan nasljednik izplati sa svojih 15.000 jednoga subaštinika, pa sad ostanu još dvojica, svaki sa tražbinom od 15.000; ovoj dvojici plaća nasljednik godišnje kamate 4%, ili će pozajmiti taj novac na svoje dobro, pa ih izplatiti. Uzmimo prvi slučaj: kamati po 4% na 30.000 iznose 1200, a cieli posjed (po prometnoj vriednosti) morao bi nositi uz 4% 2400 K kamata. Uzmimo, da uporabna ciena odgovara prometnoj, premda poljodjelstvo ne nosi svake godine jednako. Nasljednik dobiva dakle 2400 od posjeda vriedna 60.000. Od ovogamora da plati 1200 subaštinicima, a njemu preostane takodjer 1200. U ovih 1200 sadržani su dakle kamati: 1. od njegovih 15.000 baštine u gotovom novcu, 2. kamati od 15.000 kao dio posjeda, te 3. naplata za njegov trud i brigu. A čitava svota od 1200 nije drugo, nego 4-postotni kamati vrh 30.000 kr. bez naplate truda. A kraj svega toga dug ostaje uviek nepromienjen, jer u onih 1200 kr. nije sadržana i amortizacija. Ne može li dakle nasljednik iz ovih 1200 kr. plaćati još i amortizaciju, ostavit će za cielo dobro svojim nasljednicima obterećeno sa 30.000 kr.! Kako će biti njegovomu nasljedniku, to može svatko sam izračunati, a ako ga ima još sa dva subaštinika dieliti, ostat će još kraćih rukava.

dražbi prodavalo, a da se ipak nije sav dug izplatio. Najveći dio ovih dražba odpada na zemlje, gdje vlada t. zv. „Bestiftungszwang". Stoga se u Njemačkoj i u Austriji nastoji uvesti t. zv. „Anerbenrecht", gdje takodjer posjed nerazdieljen prelazi na nasljednika, subaštinici nisu ravnopravni sa preuzimateljem posjeda, već on na neki način ima osobite povlastice po zakonu. Ovo se može činiti na oko nepravedno, ali zaviri li se dublje u stvar, odmah se opaža, da je to naravna i nuždna posljedica pravedne razdiobe. Uzme li se na oko položaj prezaduženoga baštinika, odmah će se vidjeti, kako se dobrano mora nasljedniku dati osobita povlastica, samo da uzmogne sa „prikraćenim" subaštinicima imati od posjeda jednake kamate.

U Francezkoj i u zemljama, gdje je neko vrieme vladao Napoleonov zakonik (code Napoleon), a ovamo spadaju i naše zemlje Napoleonova „Ilirskoga kraljevstva", vlada kod diobe posjeda i jednakopravnost svih subaštinika. Ovdje nije zaduživanje nipošto nuždna posljedica nasljedstva, pa zato ovdje zaduživanje ni iz daleka ne ide uzporedo sa gore spomenutim nasljednim pravom. Ali zato naturalna dioba imade druge ubitačne posljedice: komadanje posjeda sve do najsitnijih parceličica, a da i ne spominjemo troškova oko gradjenja novih gospodarskih sgrada. A posljedica je, da sićušni posjednik ipak na koncu konca ostane bez svoga posjeda, jer ga ili sam proda kojoj latifundiji, ili mu ga na bubanj odnese konsumptivni kredit. Ovime se pak umnaža broj poljodjelskoga proletarijata.

U našoj domovini obstojale su zadruge. Diobom zadrugâ započeo je proces naturalnoga komadanja. Ali ovo komadanje ide samo do neke granice, do zakonom ustanovljenoga minimuma. No pitanje je: Što onda, kad je komadanje dostiglo minimum, koji se više ne smije dieliti, a ima na pr. pet baštinika? Ne stojimo li i mi ovdje pred njemačkim „Anerbenrechtom?" Samo što je ovdje preuzimatelj posjeda („Anerbe") puka sirotinja, koja će jedva kuburiti na svom „minimumu", a kamo li da izplati još svoja 4 subaštinika, dok njemački „Anerbe" preuzima mnogo veći posjed, nego naš minimumaš. Zato, kad smo spomenuli, da su se zadruge imale sačuvati, te se samo zgodno reformovati, mislili smo u prvom redu na to: da bi se ciele zadruge imale učiniti nerazdjeljivima, samo se broju članova imala odrediti najviša (maksimalna) granica, i to zemljištnomu posjedu. Prekobrojnici bi otišli u službu, ili u zanat, ili bi se izselili, ali jaki seljački posjed bi se očuvao.

Daljnji je uzrok propadanju poljodjelstva nizka zemljištna renta, t. j. slabo naplaćivanje poljodjelskoga priroda, nizke žitne ciene. O cieni poljodjelskih prirodâ ovisi ciena poljodjelskoga posjeda; a ciena je prirodu znatno i trajno pala, od kada su se prekomorske zemlje (naročito sjeverna i južna Amerika) pojavile na evropskom tržištu sa svojim prirodom. To se dogodilo sredinom sedamdesetih godina XIX. vieka. U Ugarskoj stajala je metrička centa pšenice god. 1861. oko 29·52 K, a god. 1894. već je spala izpod polovice (13·50 K); u Englezkoj plaćala se met. centa pšenice god. 1877. po 18 maraka, a g. 1894. po $8^1/_2$ M; u Pruskoj stajala je ista količina pšenice kroz deset godina (od 1871—80) poprečno 22·30 M, a 1894. nešto preko 13 M. Prema tomu poljodjelski gospodar u Ugarskoj, koji je dobivao 100 mtc. pšenice, imao je god. 1873. u svom zemljištu vriednost od preko 2.400 K. To isto zemljište imalo je g. 1894. vriednost izpod polovice! Isto je tako bilo i u drugim zemljama, gdje više, gdje manje. Pače i u samoj Francezkoj spala je znatno ciena pšenici, premda se je Francezka nastojala oduprieti prekomorskoj konkurenciji, povisivši znatno carinu na uvezeno žito. Ovo je bio za evropske agrarce težak udarac. Tä što bi rekao sviet, da najednom novcu spadne ciena na polovicu vriednosti? Kad je srebru pala ciena, govorilo se o „krizi“ srebra, pa za to nije ni čudo, što se danas govori i o „agrarnoj krizi“. Ovo je zabrinulo sve zainteresovane krugove, pa je odatle niklo bezbroj brošura, razprava i predavanja o agrarnoj krizi. Ovaj je udarac tim teži, što je dosta naglo nastupio, a tim je pogibeljniji, što nije prolazne naravi, već se njim valja baviti kao novim trajnim stanjem, jer se je ovime samo jedan dio novih svjetskih žitnica pojavio na tržištu, druge još snivaju vječni san, ali će ih ruka Evropljanina s vremenom probuditi. Doline oko Orinoka, oko Amazone, u centraloj Africi, prostrani posjedi u Sibiriji: sve će to još doći kao konkurent na svjetski trg. U naše vrieme stupila je samo Amerika na evropsko tlo i nastala je kriza u evropskom poljodjelstvu. Naravski, i ono će se s vremenom prilagoditi novim prilikama, ali prielaz od staroga k novomu zadaje gospodarskih boli.

Agrarci u svojoj nevolji zahtievaju od države, da ih ona spasi zaštitnim carinama na uvoz stranoga žitka. Ovaj zahtjev nije ni posve pravedan, ni posve uspješan. Pravedan nije zato, jer ostali slojevi naroda nisu dužni, da iz svoga žepa vade i da agrarcima, koji bi u tom slučaju povisili cienu žitku, svoje novce tako rekuć da-

ruju. Jer ako ja mogu kupiti centu brašna za 10 K, a plaćam 15 K, to znači darovati 5 K! A ni trajnoga uspjeha ne bi imao ovakav postupak, sve da se i provede. Proti naravi težko se je pojedincu boriti. Agrikulturni uvjeti dopuštaju Americi, da uzprkos zaštitnoj carini još uviek dosta uspješno konkurira s evropskim prirodom. Evropsko tlo radja 5—15 puta toliko, koliko je usijano; u sjevernoj poli Amerike radja sjeme 18—20 puta više ploda, u Mexiku do 25, u nekim južno američkim državama pače 30—33 puta više! A uzme li se k tomu u obzir, da je ondje zemlja jeftinija, jer ima manje pučanstva, da je rad jeftiniji, jer mogu lako dobiti radnika iz Kitaja, da je srebrna valuta, t. j. lošiji novac, koji nagoni na uvoz u Evropu, gdje je novac mnogo veće ciene, tad nema dvojbe, da će ove države i uzprkos carini konkurirati. Ta za to će se pobrinuti sam evropski veliki kapital, koji kupuje u Americi jeftino plodna zemljišta, daje ih obradjivati, pa uvozi žitak u Evropu. Ovakovu poslu ide na ruku j e f t i n i t r a n s p o r t po moru, jer troškovi prievoza gotovo izčezavaju.[1] Trgovac u La Plati i u Odessi može da jeftinije proda svoj prirod u Mannheimu, nego li trgovac iz Budimpešte, a još jeftinije, nego trgovac iz iztočne Pruske!

Uz ove uzroke, koji poljodjelstvo diraju upravo u živac, imade još nekih nevoljica. Ovamo bismo ubrojili špekulaciju proizvodima poljodjelstva, koja je uzela i veliki posjed i seljaka na oko. Veliki posjednici, koji velikim dielom na burzi trguju, trpe od umjetna sniživanja (depresija) ciene na žitak, što ju znadu izazvati špekulanti, koji niti kane kupiti, niti imadu što da prodadu, niti čim da kupe, već igraju samo na diferenciju (Blanco-Terminhandel). Mnogi ekonomi drže, da ta špekulacija ili sasma malo, ili upravo ni malo ne dira u cienu žitka, već da si samo špekulanti izbijaju iz žepa

---

[1] Za jedan mtct. žitka od New-Yorka do Rotterdama plaćalo se g. 1894. oko 70 pfeniga; od Rotterdama do Mannheima 65 pf. Prema tomu stoji pošiljanje 1 met. centa žitka iz New-Yorka u srce Evrope jedva 2 M, a iz La Plate u južnoj Americi 3 M. Iz Odesse preko Rotterdama u Mannheim stajao je 1 mtc. 1·75 M; ugarska pšenica plaćala je za prievoz iz Budimpešte do Regensburga po Dunavu za 1 mtct. pšenice 1·76 M, a od Regensburga do Mannheima željeznicom 1·78 M, dakle od Budimpešte do Mannheime 3·54 M. A kad se ne bi žitak morao u Rotterdamu pretovarivati iz brodova u vagone i kad bi odpao trošak od 1·75 M za prievoz željeznicom do Mannheima, stajao bi prievoz 1 m. c. žitka iz New-Yorka do Mannheima kojih 60 pfeniga! Odavle će čitalac razabrati, zašto se njemački agrarci tolikom žilavošću opiru kanalskim projektima, i zašto toli burno zahtievaju povišenje carine. (Pichler o. c. p. 5).

*

pare, ali njihova trgovina ne dira u trgovinu žita više, nego oklada medju gledateljima kod utrke (gl. Jentsch, Landwirtschaftslehre, p. 311). No mi se ne slažemo s ovim bezazlenim mnienjem. Neka nam primjer to razjasni. Uzmemo li veće novine u ruke, moći ćemo čitati pod rubrikom „Produktna burza" na pr. u svibnju ovo: kukuruza za august 10 K, za oktobar 12 K, za decembar 14·40 K po met. centi. Ovo je samo po sebi povremena trgovina i nitko ne može prigovoriti trgovcu, što se je obskrbio za decembar potrebitom količinom kuruze uz povoljnu cienu. Isto se tako ne može zamjeriti ni producentu, što si je osigurao prodaju robe upravo u vrieme, kad mu valjda najnuždnije bude trebalo novaca. Dok ovako teče stvar, nema čestitije trgovine. No može se dogoditi, da producent nema ni zrna kuruze, a možda i nije producent; a takovih špekulanata ima često sva sila na burzi, te nude kuruzu jeftinije i time djeluju na prave reelne prodavaoce, da i oni cienu snize. Sjetimo se samo, koliko špekulanti djeluju na tečaj papira na efektnoj burzi, pa ćemo se uvjeriti, da se i na žitnoj burzi može takodjer djelovati na psihološku dispoziciju. Da radi velike množine priroda ovakvi špekulanti ne mogu monopolizovati ciene žitku, to je istina; ali da od časa do časa mogu utjecati na tečaj (kurs), o tom smo uvjereni tim više, što posjednici nisu po zvanju burzovni igrači, već čestiti trgovci, pa se lakše ustraše i nasjednu sljeparima.

Špekulacija baca oko i na seljaka, te još bolje uspieva, nego kod velikoga posjeda. Agenti špekulanata dolaze u selo, da kupe žitak još u klasu, i to što jeftinije. Zato bi inteligencija morala podučiti seljaka, neka nipošto ne prodaje svoga priroda ovakovim agentima, već neka radje nosi svoju robu na sajam. Ovi agenti upravo zato i obilaze selima, jer znadu i njuše, da bi se na sajmu radi većega potražka ti produkti skuplje prodavali, pa kad oni počnu obilaziti, to je znak, da će ciena robi poskočiti. I tako se eto ovakovi posrednici i mešetari utiskuju ne samo medju producenta i konsumenta, nego i medju konsumenta i trg, jer samo na taj način mogu najjeftinije kupiti i najskuplje prodati. No ne šišaju seljaka samo ovakovi agenti, koji svojim mešetarenjem više koristi iz robe izbiju, nego što producent dobije za čitavu robu, već tako znadu raditi i mali dućandžije na selu. Svi ekonomi gotovo jednoglasno priznaju, da ovi posrednici poberu skorup s mlieka manjemu seoskomu gospodaru. Narod sam si ne zna pomoći, zato se ovakvi parasiti njegovim neznanjem okorišćuju

i njegovim znojem tove, pa bi bilo vrieme, da ih se mali posjednik jednom oslobodi.[1]

Nadalje ubijaju cienu poljodjelskim produktima i same razne „štedionice“, koje mogu trgovcu i obrtniku biti upravo od goleme koristi, ali seljaku su poljodjelcu na štetu, često i na propast. U Hrvatskoj niču štedionice kao gljive iza kiše: nema gotovo znatnijega sela, gdje ne bi bilo kakve „štedionice“. Najveći dio štedionica bavi se „koristonosnim ulaganjem novca“ i eskomptiranjem mjenica: najjednostavnijim i najunosnijim poslom. A ipak nema za seljaka nezgodnijega duga od mjenice. Poljodjelsko gospodarstvo podaje razmjerno maleni, ali za to redovito sigurni dobitak. Zato seljak ne može da koristno pozajmi novac, nego uz malene kamate. A jer seljak ne može da svoje produkte unovči svaki dan, kao trgovac svoju robu, nego dolazi samo jednom u godini do znamenitije svote, s toga njemu i ne služe na uhar zajmovi kratkoga roka, pa još k tomu uz dosta visoke kamate. Osim toga često produživanje i prepisivanje zadaje mu muke, brige, dangube i troška. Naše osobito ladanjske štedionice rade samo na mjenice, gdje seljak mora da smogne kamate i nešto odplate iz oka, ili iz boka, a još k tomu da plati i žirante, pa mu ne preostaje ino, nego da kakav svoj produkt proda po što po to. Ovakova se nužda često javlja svake četvrt godine, a s njom i isti troškovi. Da to

[1] Nama je poznato, da u mnogim mjestima u Zagorju kramari kupuju jaja od seljaka, ili pravije rečeno: prodavaju seljaku duhan za jaja: 1 paklić duhana (stoji 3 novč.) daje se za tri jaja, a prodaju ih u sanducima većemu trgovcu, koji ih onda na veliko šalje u Austriju i Njemačku itd. Svakih 14 dana piše ovaj veliki trgovac kramaru, koliko jaja trži za 1 for. Mi smo se sami osvjedočili, gdje se broj jaja kreće izmedju 30—40 na forintu: dakle poprečno 1 jaje 3 novč. A ne bi li bilo razboritije, da seljaci sami dobivaju za svako jaje 3 novč.? Seljaci bi se mogli dogovoriti, pa donesti jednoga dana u tjednu na odredjeno mjesto čim bliže željeznice ili ceste svaki sva jaja, što imadu za prodaju, zapakovati ih u slamu, ili što mekano, pa ih jedan ili dvojica sami odvezti k dotičnomu trgovcu, ondje ih prebrojiti, donesti novce kući, pa ih porazdieliti. Na taj način mogao bi i najveći siromah doći svakoga tjedna do forinte. U našem Zagorju, pa i drugdje u nas ima tako slabih seoskih gospodara, da na svom zemljištu nisu kadri niti jedne kravice hraniti; imade ih, koji jedva jedno svinjče mogu da hrane. Ali tako slaboga nema, koji ne bi mogao 10 kokoši hraniti, tim više, kad bi svakoga tjedna dobio stalno svoju forintu, mogao bi ne samo poreze platiti, već dobrano i ine potrebe namiriti. A što je glavno, seljak bi svaki čas došao do kojega novčića. Ovako gospodari šićušni seljački posjednik u Belgiji i Holandiji na 1 rali zemlje i — ulaže novac u štedione i akcije. Novine, osobito pučki listovi, a i domaći prosvietljeni prijatelji naroda imali bi u tom smislu narod upućivati.

nije na uhar seljaku, to i sliepac vidi. Zato treba seljaka odvraćati od duga na mjenice, stvarati kreditne udruge, koje odgovaraju naravi seljačkoga gospodarstva, o čem će biti dalje govora.

U mnogim državama, a ovamo spada i naša monarhija, pritištu seljaka još i porezi, obćinski i državni nameti, prirezi i druge daće. Ovi porezi ponarasli su u drugoj polovici XIX. stolj. upravo strašno, ako se omjere s porezom još početkom i s onim u prvoj polovici istoga stoljeća. Militarizam, t. j. stalna vojska i obća vojna obvezanost, kolikogod tišti porezima, toliko ju osjeća poljodjelstvo. Dvie do tri godine, što ih najkrepča, ponajvećma seljačka momčad „pod puškom" provede, nanaša dvostruku štetu narodnomu gospodarstvu: ta momčad ne priradjuje za narodno gospodarstvo u to vrieme, već naprotiv troši. Recimo, da bi naših 250 do 300 tisuća momaka priradilo i zaslužilo poprečno po 1 for. na dan, to bi bilo priradjeno svaki dan do 300 tisuća. No ova momčad ne samo da ništa ne priradi, već još i preko 100 hiljada na dan potroši. Prema tomu odnosi militarizam gospodarstvu naše monarkije svaki dan do milijun kruna u nepovrat. Ali: dobro države — najviši zakon. — Ovakove državne terete najteže osjeća seljak: on bo daje ne samo najviše poreza u krvi, t. j. vojske, već ga i izravni porezi jače tište, nego pokretni kapital. Seljački je posjed nepomičan, njegov se prihod može izračunati gotovo za svaki dan, dok kapitalista može na stotinu tisuća prokriomčariti.[1] Medjutim je i sam pojam „velikoga poreza" relativan. Ondje, gdje su gospodarske prilike takove, da producent može lako i razmjerno

[1] U mnogim državama i sam financijalni sustav pogoduje kapitalistima. Tu su naime razredjeni porezni prinosi u klase, gdje minimalni i maksimalni prihod dotične klase jednaki porez plaća; na pr.: klasa sa godišnjim prihodom od 2000—5000 K plaća toliko i toliko; najviša klasa na pr. od 10.000 i preko plaća opet jednako. Na ovaj način izjednačen je u porezu kakav nabob, koji ne zna, kamo bi s kapitalom, kakovomu posjedniku imanja, kojemu, istina, leži liepa glavnica u njem, ali ta glavnica ni iz daleka ne nosi, koliko kuponi na istu glavnicu novčaru. Da se ovako nepravednomu oporezivanju na kraj stane, ide financijalna politika u nekim državama za tim, da provede t. zv. progresivno oporezovanje, a na dohodarske valovnice da do potrebe i prisežnu podkrepu priveže. — Progresivni porez imao bi oživotvoriti nazor, da se porez jednako osjetljivim učini svima, a ne samo slabijima; a potonjim odredbama hoće se doskočiti zatajivanju dohodka. Ovo posljednje bilo je podiglo mnogo buke u Austriji. Istina, ovim bi se moglo dati državi oružje, kojim bi se i bez potrebe zabavljalo državljanima. No toga se siromašniji ne bi trebali baš jako plašiti, a bogati i ne viču u istinu radi veksacija, već radi onoga, što bi se time postiglo.

dobro unovčiti svoj prirod, ondje se i porez ne osjeća tako težko.[1] Narod kod nas tim teže osjeća porez i namet, što je promet vrlo slabo razvit, pa se prirod ne može unovčiti, već narod mora dati mnogo robe za malo novca.

Za čudo je, ali je istina, da i medju seljačtvom kao i u kućanstvu velikih poljodjelskih gospodara sve to više broj i vrst raznih potreba raste, što većma prihod poljodjelskoga rada pada. Danas i seljak ima nekih potreba, bez kojih mu je otac i djed dobro prolazio. Ove potrebe donaša sa sobom „civilizacija". I seljak hoće da i izvanjskim načinom pokaže, kako je „civilizovan": načinom života, nošnjom i trošnjom. Ima krajeva, gdje seoski momak „mora" pušiti cigarete, jer mu je to čast pred svietom; on mora imati i „kaput". Mnoge od ovih „moda" donašaju na selo momci, koji su služili kod vojničtva, pa „svieta vidjeli"; a većim dielom stvara i medju seljačtvom ovakove prije nepoznate potrebe sama produkcija, koja svojim narivavanjem hoće da i seljaka učini svojim konsumentom. — Pouka i dobar primjer mogao bi mnogo učiniti protiv ovakovih poroka.

Dok na jednoj strani ciena poljodjelskomu prirodu pada, dotle na drugoj strani rastu troškovi oko priradnje priroda radi poskupljivanja težačke nadnice. Redovito se dogadja, da seljački radnici radje odlaze u gradove i industrijalna mjesta, nego da ostanu na selu, jer ondje nadju bolju plaću, a i više zabave u prosto vrieme. Vojničtvo oduzme poljodjelstvu takodjer mnogoga radnika. Kad tamo nastane oskudica poljodjelskih radnika, onda rade pod nadnicu, kao težaci, mali posjednici, te se naravski moraju bolje naplaćivati. A i oni težaci, koji su bili u gradu, pa se vratili kući, radje će se ponovno do zgode uputiti u grad, nego da kod kuće uz nizku nadnicu obavljaju težak posao.

Sve su evo ovo neprilike i nepriličice, od kojih trpi poljodjelstvo. U prvom je redu poljodjelstvo zvano, da si samo pomogne, a koliko njegova snaga ne dostaje, tu ima i država da priskoči u pomoć. O toj državnoj pomoći bit će rieč u sliedećem poglavlju.

§ 6. Poljodjelska politika.

Mudra državna uprava mora znati, kakovo je agrarno stanje najpovoljnije, pa prema tomu raditi. Iztraživanja pokazuju, a izkustvo

[1] Vrtljar kraj Zagreba kud i kamo s manje brige plaća porez na $^1/_2$ jutra svoga zemljišta, pa bilo i u prvi tecivarinski razred ubrojeno, nego što će platiti naš Ličanin za svojega $^1/_2$ jutra III. razreda.

potvrdjuje, da je najpovoljnije, kad je zemljište razdieljeno pretežnim dielom u srednje posjede, uz koje se prislanja, ali u dosta znatnoj manjini, s jedne strane veliki posjed, a s druge strane sićušni posjed. Čemu je veliki posjed dobar, to smo već razložili; a sičušni će posjed podavati radnike velikomu i srednjemu posjedu. Gdje prevladjuje sićušni posjed, tu se pojavljaju nezdravi socijalni i ekonomijski odnošaji. Sićušni se posjed izradja u proletarijat, a to je svagdje postojećemu redu neprijatan elemenat. Sićušni je posjednik u vječnoj borbi s oskudicom, sva njegova briga i rad smjera na to, da trenutačnoj nuždi odoli, ne imajuć vremena, da se za dalje brine. Ovakav pak rad izključuje racionalno gospodarenje i napredak. Sićušni posjednik nikada ne dospieva, da do kraja izplati porez bez velike samozataje, pa od ovakih slabih poreznika i državi slaba korist. — Latifundije imadu takodjer svoje slabe strane. Osim toga, što već prije spomenusmo, imadu i u svom gospodarenju loših strana. Obradjuje li ih služinčad, usredotočuje se i množi proletarijat; obradjuje li ih zakupnik, stvaraju se faktično (no ne pravno) posjednici, ali samo od danas do sutra, koji gospodare većim dielom prema onoj: poslije nas potop!, jer im je glavno, da uz što manje investicije izbiju što veću korist.

Nadalje će možda agrarna politika ići za tim, da stvori takove odredbe, koje će omogućiti i u istinu postići, da posjed ostane u jednoj obitelji, prelazeć od otca na sina, t. j. zapriečiti brzi i laki prenos, jer se marljivo, temeljito i brižno obradjivanje može očekivati samo od onoga posjednika, koji misli i na svoje potomstvo. Naravski, da se i pri tom ne smije tjerati mak na konac, te onemogućiti, da koji posjed uzmogne prieći u druge ruke.

Sredstva su, koja se za postignuće ove svrhe preporučaju, različita i brojna prema različitim prilikama. No svagdje se ide za tim, kako bi se srednji posjed očuvao i po mogućnosti ojačao. Da se komadanje zemljišta zaprieči, nastoji se ukinuti ravnopravnost svih subaštinika na korist preuzimatelja posjeda, te prenos nerazdjeljivoga posjeda na nasljednika. Mi smo o tom već dosta obširno govorili.

Da se preprieči prezaduživanje, savjetuje se, da se zakonom ustanovi granica, do koje se smije posjed obteretiti, te da se postepeno provede, kako se zemljište u obće ne bi moglo zadužiti. Ovi predlozi napereni su u prvom redu i izravno protiv realnih dugova, njihova je svrha zapriečiti hipotekarno zaduživanje

i time onemogućiti dražbeno prodavanje posjeda. U drugom redu smjeraju ovi predlozi i protiv osobnih dugova (jer se dugovi, koji bi se načinili preko zakonite granice, ne bi mogli sudbeno utužiti; gl. v. Weicho-Glon: Freier Boden, München 1896.). Nama se ovaj predlog ne čini priličnim, jer se nitko, osim razsipnika i ludjaka, ne zadužuje od obiesti, već od nužde. Za prve ima već u zakonu lieka, a zar će se drugi time spasiti, ako im se u nevolji pomoć onemogući? Ovakav bi zakon bio za buduće posjednike od koristi, ali bi mnoge današnje upropastio, jer bi značio u mnogo slučajeva deposediranje sadašnjega posjednika na korist kapitala; za kapitalistu bi ovakav zakon bio suvišan, jer taj ima novca, pa ga ne treba zadužujući posjed tražiti. Za to i nije čudo, što ovakvi predlozi nalaze odlučnih protivnika (cf. Pichler o. c. p. 12.).

Mnogo uspješniji, akoprem nedostatan, čini nam se predlog o zavičajnini (Heimstättenrecht). Zavičajnina je mali posjed stanovite veličine i nerazdjeljiv; zadužiti se smije samo do polovice svoje vriednosti, i to samo dozvolom nadležne oblasti (Heimstättenbehörde) i jedino na amortizaciju. Zavičajnina se ne može pod nijednim uvjetom za dug prodati (na dražbi), nego se jedino može staviti pod štitničku upravu (cf. Pichler, o. c. p. 18.). Ovaj predlog ima tu svrhu, da se slabomu posjedu zajamči obstanak. Zaduživanje je otežčano, a sudbena prodaja onemogućena. Zavičajnina je slična dakle ponešto našemu minimumu, pa za to može da ima i za nas interesa. Ovo je praktičan predlog, ali ima samo jedan veliki nedostatak: on ide za tim, da spasi, što se još spasiti dade. Većemu seljačkomu posjedniku može se sve prodati osim zavičajnine, a maljušnomu posjedniku ništa. Ovime se dakle spasava maljušni posjed, dok se za srednji i veliki posjed nije postiglo ovime baš ništa. A ipak i jači posjed trpi isto tako od prezaduživanja, kao i slabiji. — Uza sve svoje neke prednosti nije ni ovaj predlog našao odaziva, jer svako suženje vlasti i prava nad svojim imetkom suzuje i kredit. A posjednik jedine zavičajnine može doći već radi samih elementarnih neprilika u nuždu, da zaduži posjed do dozvoljene polovice vriednosti; a kako će sada taj dug odplaćivati, kad je zavičajnina odmjerena na toliko, da njen gospodar može tek životariti! Premda ovaj „Heimstättenrecht“ nije proveden, ipak su neke odredbe u ovom smislu provedene, na pr. načelo, da se najnuždnije pokućtvo i alat ne smije prodati, da se ni stanoviti minimum zemlje ne može prodati; onda t. zv. namirni

postupak (t. j. ako je više vjerovnika uknjiženo na posjed, tada onaj vjerovnik, koji hoće da na bubanj vodi taj posjed, mora prije da namiri sve vjerovnike, koji su pred njim uknjiženi; Deckungssystem). Ovaj postupak osigurava dužnika protiv lakoumnoga i koristoljubivoga vintanja. Ali ova pogodnost ima i svoju slabu stranu: na posjed, koji je već jednom uknjiženim dugom obterećen, težko je naći novoga zajma, pa bio i dobrano zajamčen. — Uza sve to ne smije se pri ocjeni ovih sredstava s oka smetnuti to, da bi se posljedice mogle radikalno ukloniti samo onda, kad bi se mogao ukloniti i uzrok. Najveći pak uzrok tomu, što je poljodjelstvo palo na nizke grane, jest prekomorska konkurencija. No kako se ova ne može sasvim ukloniti, i ako se može donekle i prolazno otežčati, to se više ne može ni poljodjelstvo pridići, već se ima malo po malo prilagoditi novomu stanju. Zato sve ove odredbe i smjeraju na to, da se to izmirenje omogući, te da se zlo umanji barem time, da se ukloni ono, što zlo čini gorim. Medju takva sredstva treba ubrojiti uz zgodno nasljedno pravo u prvom redu — poljodjelsku vjeresiju.

§ 7. Poljodjelska vjeresija (kredit).

Poljodjelski kredit je raznovrstan i po uporabi i po jamstvu. Po uporabi može biti kredit: a) posjedovni, b) melioracioni i c) prometni; po jamstvu d) personalni i e) realni. Ovaj potonji može biti osjeguran gibivim dobrima, f) mobiliarni kredit, ili negibivim, te se onda zove g) hipotekarni.

P o s j e d n i se kredit uzima na posjed bez ikoje produktivne namjere. Uzimaju ga ponajvećma nasljednici posjedâ, da izplate subaštinike, ili kupci dobara, koji nisu izplatili ciele svote.

Posjedni kredit mogao bi se smatrati konsumptivnim kreditom, jer ne umnaža dobra, na koje je uzet, niti dohodka, a dužnik mora kamate i glavnicu tim istim dohodkom svoga posjeda izplaćivati. Naravski, da se to ne može inače, nego štednjom. A kako poljodjelstvo razmjerno malo nosi, to plaćevni obroci moraju biti dosta maleni, jer uz plaćanje kamata i odplaćivanje glavnice mora se još i posjednik uzdržavati i prometnu glavnicu u ruci držati, a to sve iz onoga prihoda, što ga posjed odbacuje. Prema tomu odlučuje za količinu zajma u prvom redu prihod, t. j. uporabna vriednost. Ali ne odlučuje uviek, jer se može dogoditi, da p r o m e t n a vriednost odlučuje. To je onda, kad kojemu zemljištu

osobite prilike podavaju neki monopolni značaj.[1] Za pravo se poljodjelsko-posjedni kredit ne bi smio odkazati (ili bi ga smio odkazati samo dužnik), nego izplaćivati dulji niz godina uz male godišnje obroke (amortizacione anuitete).

Kada se zajam uzima u svrhu, da se poboljša zemljište i time prihod poveća, tada se traži melioracioni kredit. Ovaj je kredit skroz produktivan. Nego ni u najpovoljnijem slučaju ne će se prihod tako povećati, da bi se njime investirana glavnica u kratko vrieme mogla izplatiti. Radi toga mora da bude i ovaj kredit na dugi rok, a odplata primjerena višku prihoda.

Prometni kredit služi za to, da gospodarske sile stavi u gibanje, u poslovanje, te time izbije novu glavnicu. Prometni kredit ima da pribavi prometnu glavnicu, tekući, ili stajaći kapital. (K tekućemu kapitalu pribrajamo na pr. novac za nadnice, sjeme, djubre itd.; u stajaći kapital računamo orudje, tegleću marvu, strojeve.) Kao kod drugih produkcija, tako i kod poljodjelstva imaju priradci jedne periode da naplate cieli tekući kapital, odštetu za trošenje stajaćega kapitala, te rad poduzetnikov, a napokon da donesu nešto čista dobitka. Odatle se vidi, da je i ova vrst kredita produktivna. Ovaj naime čisti dobitak može se upotriebiti na izplatu zajma. Zato je prevladalo mnienje, da se ovakav kredit ima što više omogućiti.

Ali ove dvie posljednje vrsti kredita, koje su produktivne, nerazmjerno su slabo zastupane; ona prva, neproduktivna, tišti poljodjelski posjed.

Poljodjelski posjednik dolazi do kredita ili jamstvom svoje osobe, ili svoga posjeda. Razumije se samo po sebi, da će svaki gospodar, kad mu uztreba novaca, osobito manja svota, u prvom redu pokušati, da dobije nuždnu svoticu na drugi način, a ne zalogom svoga imetka. Ovo se kod seljačkoga gospodara dogadja ili u svrhu vodjenja gospodarstva (seljak hoće da kupi na pr. par volova, koje će pod jesen, kad su mu sve obradili, opet prodati), ili da se plati porez. U ovu svrhu ne izplaćuje se trošak i trud da uzima zajam na posjed, već će on posuditi, ako mu je ikako moguće, na rieč, na poštenje. U sličnim slučajevima, ili kada „do-

[1] Posjednik od pol jutra zemljišta usred grada, ili inače na mjestu s jakim prometom, može dobiti više zajma na to zemljište, nego mali posjednik na 1—2 jutra svoje zemlje, ako je na nezgodnu mjestu. No ovakav kredit nije pravi poljodjelsko-gospodarski, već nosi na sebi neki trgovačko-prometni značaj.

spiju“ kakova plaćanja, pomogne si trgovac mjenicom, ili kreditom na tekući račun. Za trgovca je to vrlo povoljno, jer je njegova roba svaki dan u prometu, u ruke mu dospieva svaki čas gotov novac. Kod seljaka nije tako, pa je zato za njega opasno, ako se dade na mjenice, jer ga često svako četvrtgodišnje produženje baca još dublje u dug. Sbog toga treba da se osnuju takovi bankovni (novčani) instituti, koji će se obazirati na prilike i narav poljodjelskoga gospodarstva. Nitko nije tako zgodna načina pronašao, da se seljaku na kraći i lakši način pomogne, kao Raiffeisen, po kome su se prozvale kreditne zadruge, što ih je on oživotvorio.

Temeljna su načela Raiffeisenovih kreditnih udruga ovo: 1. udruga se osniva u pojedinoj obćini, ili u pojedinom velikom selu; 2. svaki član udruge jamči cielim svojim imetkom za obveze udruge. Odatle sliedi, da ovakove udruge lako dolaze do novca, jer imadu dobar kredit. Udruga pozajmljuje novac samo svojim članovima, ili pripadnicima sela. Pošto je gospodarsko stanje pojedinoga člana čitavomu selu, ili barem velikomu dielu poznato, to zadruga znade, koliko može dati zajma. Kraj toga traži jamstvo za taj zajam. 4. zajmovi su obično omanje svote; tek u izvanrednim slučajevima davaju se veće svote; 5. dužnik odplaćuje dug uz najpovoljnije uvjete na male obroke, a dulje rokove; 6. uprava udruge sastoji obično od 5 članova (upravno vieće); nad ovim je nadzorno vieće (9 članova), a nad ovim opet glavna skupština svih članova, koja se sastaje 2—3 puta na godinu. To nije težko, jer su svi članovi u istom selu, ili obćini. Inače je uprava bezplatna; jedino knjigovodja (blagajnik) dobiva nagradu. Ove su udruge danas ideal za seljački osobni kredit, jer ne samo da pomažu seljaku lako i bezodvlačno bez težkih formalnosti (osim jamstva i svjedočanstva dvojice susjeda o svojem imetku) upravo u času, kad mu gotovine najnuždnije treba, već seljaka i gospodarski i socijalno odgajaju. Kod ovih naime udruga mnogo se gleda na osobnu čestitost, pa lakoumni, razsipni i lieni gospodar ne će lako dobiti kredita. Kod nas, gdje se često dogadja, da seljaku radi 2—8 for. zapliene blago, te mora da iz oka ili iz boka nadje novca, ovakova bi Raiffeisenova udruga djelovala upravo blagotvorno. Uzajmljenu svotu mogao bi seljak izplatiti, kad bi prodao budi žitka, budi kakovo živinče.

Ove blagajne ne rade za dioničare, nego je čisti prihod namienjen izplati zajma, što ga je udruga kod svoga osnivanja uzela, a poslije na korist udružne blagajne, koja snizi postotnjak, kad već

svojim novcem stane raditi. Više udruga može sklopiti savez, da se same medju sobom pomažu. Gdjegod su se ovakve udruge osnovale, svagdje se je pokazalo, da su svrsi dorasle, te su postale pravim blagoslovom za seljačko gospodarstvo. Zato nema većega seljačkoga dobrotvora od onoga, koji znade narod privesti na oživotvorenje ovakove udruge, a vlada bi mogla podići kakav centralni fond, iz kojega bi ovakove zadruge potrebita sredstva crple, jer je to kod nas kud i kamo nuždnije, nego seljaku u Pruskoj.[1] Ova vrst udruga prvi je korak k osnivanju drugih unosnih udruga, a k tomu je pravi zatirač seoskoga lihvarstva. Ove su udruge najuspješnije sredstvo za podignuće osobnoga kredita malih i srednjih seljačkih gospodarstva, kakvih kod nas najviše ima. To nisu nikakvi problemi, ni pokusi, već je to kod nas dobro prokušana stvar. Ako je to bilo nuždno drugdje za poboljšanje seljačkoga gospodarstva, to je kod nas još nuždnije, jer se radi o njegovu spasu.

Mobiliarni kredit počima se malo po malo uvadjati i u poljodjelsko gospodarstvo. Vlastnik založi svoje prirode, pa uzme na njih kredit i dobije potvrdu (warrant, Lagerschein). Zavodi za ovu vrst kredita prilično su razgranjeni u Americi, a počimaju se udomaćivati i u Evropi. Kredit daju posebne udruge, privatnici, pod nadzorom države, ili bez njega. Za zaloge (žitak i dr.) podižu se sgrade i hambari, u kojima se žitak ne samo pohranjuje, već se na nj i pazi, da se ne pokvari. Vlastnik sa svojom potvrdom (warrantom) može u svako vrieme isto toliko i takovoga žitka podići, ili može izpravu prodati, ili založiti. U Americi se sastavljaju u tu svrhu udruge od samih poljodjelskih gospodara, koje u isti čas na ovaj žitak daju i predujam. Ovakove udruge i ovakav kredit od nemale je vriednosti po seoskoga gospodara. Često se bo dogadja, da seljak prodaje žitak odmah poslije žetve — kad ga svatko ima, pa ga kupuju samo špekulanti — po što po to, a onda ga za mjesec dva dana mora skupo kupovati. A gdje su ustrojeni ovakovi hambari, ondje seljak podigne za svoje žito na pr. za $^1/_2$ vriednosti novca, a poslije svoje žito izvadi i proda u vrieme, kad se skuplje plaća.

[1] U Njemačkoj su se ustrojili savezi ovakvih udruga, koji obsižu ne samo čitave kotare i okružja, već ciele pokrajine i države. Pruska vlada ustrojila je god. 1895. „Centralnu udružnu blagajnu“ (Centralgenossenschaftskasse) sa zadaćom, da namiče novčana sredstva za udruge (i varoške i seoske).

Ova vrst kredita tek se uvadja u kulturnim zemljama, gdje je sviest za udruživanje postala budnijom i gdje su gospodarstva malo jača.[1] Ali glavno je još uviek hipotekarni kredit.

Kod hipotekarnoga kredita ostane zemljište u posjedu i upravi vlastnikovoj; zemljište samo jamči vjerovniku, da će vlastnik zemljišta plaćati vjerovniku redovito kamate i odplatu glavnice, kako je već ugovoreno. Dobro uredjeno hipotekarno pravo ima da pazi jednako na interese vjerovnika i dužnika. Kako se daleko može koji posjed hipotekarno obteretiti, ne može se naprečac izreći, jer tu odlučuje više momenata. Tu se može uzeti u obzir vještina gospodareva, svrha, u koju se zajam uzme (na pr. za poboljšanje zemljišta, tehnike, ili prometnoga kapitala).[2] Zgodno organizovani hipotekarni instituti drže troje pred očima: a) hipotekarni dug je zajam na dohodak zemljišta (Rentenschuld), a ne na zemljište sâmo (Kapitalschuld); b) duga ne može odkazati vjerovnik-zavod, ali ga može odkazati dužnik; c) s ovim je skopčana godišnja amortizacija (a ne prodaja zemljišta za dug). No zavodi, koji bi htjeli u smislu ovih triju za poljodjelstvo povoljnih uvjeta djelovati, morali bi prije svega zaboraviti na što veće dividende. A svako privatno družtvo ide za dobitkom. No od svih novčanih zavoda najnesposobnije je za hipotekarni kredit kakovo dioničko družtvo, jer svako takvo družtvo ide u prvom redu za što većim dividendama i gleda, da uloženi novac (depozite) što koristonosnije upotriebi. Prema tomu razne „štedionice", te „štedionice i pripomoćne zadruge" nisu za ovakovu vrst kredita, jer su osnovane u prvom redu u svrhu „koristonosnoga" ulaganja. Barem hrvatsko-slavonske štedionice uz malobrojne iznimke spadaju ovamo.

---

[1] U Francezkoj je ova uredba dobro organizovana. God. 1898. izdan je zakon o poljodjelskim warrantima. Prema ovomu zakonu može u zalog dani prirod biti: sušeno sieno, osušene ljekarske biljke, osušeno zelenje, sušeno voće, brašno, žitak, sjemenje, vino, voćno vino, spirituozna pića, svilene bube, drvo za ogrjev i u gredama, med, vosak, sir, ulje i još drugi poljodjelski prirod. — Njemačka državna banka i austro-ugarska banka podjeljuju do $^2/_3$ vriednosti zajma na „trgovačku robu" na tri mjeseca uz nešto veći kamatnjak, nego na mjenice. Potežkoće nastaju samo kod nakladanja i prevažanja robe.

[2] Njemački agrarni politik Buchenberger zaključuje na temelju izkustva u Badenskoj, da se hipot. zajam može dozvoliti kod srednjega i velikoga posjeda do 70% porezno-glavničke vriednosti, a kod maloga posjeda samo do 30%. Kao porezno-glavnička vriednost računa se ovdje 25-struki poprečni godišnji prihod (Cf. Agrarpolitik, II. 70). Konrad („Landwirtschf. Kredit" u: Handwörterbuch d. Staatswissenschaften p. 955) drži, da se na zemljištu, izuzevši sgrade, može zajam smatrati osiguranim do $^2/_3$, pače i do $^3/_4$ zemljištne vriednosti.

Zato ovakove štedionice ili u obće ne davaju hipotekarnoga kredita (osobito kada su slabe glavnicom), ili ako ga davaju, tada taj dug smatraju kapitalnim dugom (na vriednost zemljišta, a ne na njegov dohodak), koji se (obično) može odkazati i godišnjim obrocima (anuitetama) mora odplaćivati, jer ovakvi novčani zavodi ne će da si vežu ruke, odnosno kapital, na hipoteke, koje slabo nose, već si pridržaju pravo odkaza, čim im se pruži prilika, da novac unosnije lože. Zato zavod, koji hoće da služi gore spomenutim načelima, mora biti upravo u tu svrhu osnovan, t. j. da bude pravi hipotekarni zavod. Ovakove zavode osnivaju zato same države, pokrajine i komunalna tiela (na pr. gradovi). No kraj svega toga ipak prevladjuje gotovo posvuda broj hipotekarnih dugova, učinjenih kod privatnih družtava. Poglaviti je razlog tomu, što su privatni zavodi počeli prije davati ovakav kredit, nego što su se počeli podizati hipotekarni zavodi, kojih još i danas ima razmjerno malo. Osim toga privatnim zavodima konkuriraju zemaljski hipotekarni zavodi, pa su ih prisilili, da donekle usvoje gore spomenuta načela. No pošto njima uviek i pod svakim uvjetom lebdi pred očima vlastita korist, to je naravno, da ona načela mogu oživotvoriti samo takovi instituti, koji su za obće dobro upravo podignuti, te rade, da dobiju samo toliko, da pokriju troškove uprave i namire svoje obveze.

Hipotekarni zavodi uzimaju kredit, da ga uzmognu davati; samo je način svoje vrsti. Ovi zavodi izdavaju zadužnice (Pfandbriefe, Schuldverschreibungen) uz stalno odredjeni kamatnjak te sustavno odplaćivanje na ove zadužnice primljena novca.[1]

---

[1] Hrvatsko-slavonska hipotekarna banka u Zagrebu izdaje „založnice" (ili zadužnice) u komadima po K 200, 1000, 2000 i 10.000, te na njih plaća $4\frac{1}{2}\%$. Prodavajuć založnice dobavlja banka novac za se, pa ga onda dalje posudjuje na hipoteke uz nešto veći kamatnjak (5%—6%). Razlika kamatnjaka pokriva upravne troškove i žriebovnu glavnicu, kojom izplaćuje svoje založnice. Posjednik ovakove založnice ima trostruku korist: stalne kamate od $4\frac{1}{2}\%$, sigurnost, da će najkasnije za 45 godina dobiti sav svoj za založnicu uplaćeni novac natrag, te mogućnost, da i prije izmaka tih 45 godina žriebom izvuče još veću svotu, nego što je za založnicu uplatio. Naravski, tko ovakovu založnicu kupi, ne može svojih novaca više natrag od banke tražiti, ali se zato mogu ove založnice kao gotov novac upotrebljavati na pr. za jamčevine i za ine poslove u prometu. Ove su založnice skroz solidno fundirane, te se ne smiju nipošto uzporediti s akcijama kakovih špekulantskih poslova: one počivaju na zemljištnom posjedu, na koji je banka uknjižena i koji vriedi $\frac{1}{3}$ do $\frac{1}{2}$ više, nego što je banka na nj dala kredita. Ovim založnicama daje dakle nepokretni posjed sigurnost, a $4\frac{1}{2}\%$ stalni kamati stalnu vriednost. Uza sve to

§ 7. Lihvarstvo u poljodjelskom gospodarstvu.

Nestašica prometnoga kapitala čini, da i imućniji seljak ne može izrabiti povoljni čas na tržištu, te potrebne stvari kupiti u času, kad su jeftine, nego naprotiv i svoj prirod prodaje u bezcienu upravo u času, kad je najjeftiniji. I tako seljak obično razmjerno vrlo skupo kupuje, a vrlo jeftino prodaje. Ovakovo je gospodarstvo podobno, da i najvještijega producenta i trgovca upropasti. Ali seljaka sve okolnosti na to sile: i država i obćine svedjer povisuju svoje daće, a ni država ni obćine ne stvaraju novih vrela za privredu u istom omjeru, u kojem rastu daće. Istina, poljodjelskomu prihodu stvara već sama narav granice, pa ovdje ne može ni najbrižnija oblast baš ništa učiniti. Ali ima gospodarskih i družtvenih uvjeta, koji poljodjelskomu prihodu mogu cienu dići, ili sniziti, pa tu nastaje po brižnu upravu dužnost, da one prve uvjete stvara i unapredjuje, a ove potonje uklanja. Medju ostalim uredbama, koje prvu svrhu unapredjuju, treba iztaknuti jeftino dostiživi kredit, do kojega se lako dodje; medju potonje uvjete spada skupi, lihvarski kredit. Gdje nema jeftinoga kredita, cvate lihvarstvo.

Valjda nigdje ni na jednom području gospodarstva ne cvate lihvarstvo, kao na području poljodjelskoga gospodarstva. Čovjek se mora upravo čuditi, kako i seljak lihvar razumije taj posao.

Četiri se vrsti lihve ponajčešće iztiču: novcem, marvom, zemljištem i robom.

Novcem se lihvari obično uz „zakonite“ kamate. Lihvar dade obično dužniku manje novaca, nego se u obveznicu upiše. Osobita se zloporaba tjera sa terminima. Lihvar ustanovi termin, kada dužnik ne može da plati, pa se onda opet pravi „nova obligatorija“. Pri tom se opet cieli kamati pribiju glavnici. I tako se dogadja, da se pozajmljena glavnica poveća za godinu dana za 100%, često i više! A dužnik, obično siromah, ne usudjuje se ni pisnuti, a kamo li lihvara tužiti. A sve kad bi i htio tužiti, nema čime procesa voditi. Ovdje ne koriste ni strogi zakoni, ni pouka, već pomoć, t. j. zgodni kreditni zavodi.

---

držimo, da ova banka dobro služi samo velikomu i srednjemu posjedu, dok mali posjed ima vrlo neznatnu korist, ili nema možda baš nikakove. Mali posjed može uzimati male zajmove, a troškovi su razmjerno veći, nego kod velikih zajmova; mali posjednik ih barem mnogo teže podnaša. Na taj način je upravo onaj, koji kredita najnuždnije treba, prepušten i danas lihvarstvu.

Još veća lihva, nego novcem, tjera se blagom (živim), i to poglavito s najsiromašnijim dielom naroda. Siromašni seljak gospodar nemajući novaca, da si kupi kravu, uzme ju na hranu, „u reju“ (kažu u Zagorju) od drugoga. Lihvar procieni (i precieni) svoju junicu, kad ju daje na hranu, gdje će ostati, dok se po drugi put oteli. Poslije toga jedno tele ostaje hranitelju, a krava i drugo tele lihvaru; ili ako je lihvar „dobar“, onda se još procieni vriednost krave i teleta, od toga se odbije ona vriednost, što je junica prije vriedila, a preostala se svota po polovici dieli. Na taj način dodje hranitelj iza koje 3 godine do teleta, vriedna 3—4 for., i do 5 for. gotova novca. Ova vrst posudjivanja daje lihvaru prilike, da posudjivalca na razne načine prikrati: da sam udara cienu blažčetu, da u svako vrieme oduzme blažče pod izlikom, da ga hranitelj ne hrani po ugovoru.

Lihvarstvo sa zemljištem ili je plod špekulacije, ili inače kakove novčane obveze. Obično špekulanti kupuju ciele posjede, pa ih onda na malene komade prodavaju, za kojima se seljaci obično lakome, jer špekulanti prodavaju obično na duge obroke.

Robom se lihvari svaki dan i bez notornih lihvara. Kramar na selu, koji si je znao izabrati monopolni položaj, može se najlakše izvrći u lihvara robom. U proljeće prodaje vagan kuruze pod uvjetom, da mu seljak u jesen vrati dva vagana; prodaje lošu i jeftinu robu za skupu cienu, traži za paklić duhana 3 jaja u vrieme, kada se u gradu plaćaju po 10 novč. Na sve ove načine izrabljuje se bieda, neznanje, ili lakoumnost.

Stariji zakoni uzimali su na oko samo lihvarenje novcem, dok je izkustvo pokazalo, da se na stotinu načina može lihvariti. Noviji zakoni uzeli su i ove druge okolnosti u obzir. No izkustvo je pokazalo i to, da lihvarski zakoni ne mogu zapriečiti lihvarstva. Oni mogu donekle ublažiti posljedice time, što kamate preko zakonom dozvoljenih kamata odbiju od dužne glavnice; oni mogu i to, da ekstenzivnost lihvarenja smanje, ali u tom slučaju postaje lihvarenje intenzivnije. Jedini radikalni uztuk proti lihvarstvu ostaje jeftini i zgodni kredit. Izkustvo je pokazalo, da je lihvarstvo gotovo izčeznulo odanle, gdje su se podigle Raiffeisenove udruge. Uza sve to ne smije ni zakonodarstvo stajati prekrštenih ruku spram lihvarstva, jer bi se ono inače izrodilo u pravu dopuštenu otimačinu.[1]

[1] God. 1868. bili su kazneni zakoni protiv lihvarstva u Austriji ukinuti. Ali je tada prevladala u Galiciji i Bukovini takova lihva, da je država bila prinukana, te je godine 1877. opet uvela kazne na lihvu za ove zemlje,

Da i u našoj domovini lihvarstvu ruže cvatu, ne treba napose izticati. Zato bi bilo nuždno, da se počme nešto raditi, i to — naglasujemo — po nekom sustavu. Prvi je uvjet za seljaka, da ima na čem priraditi, drugi je, da ima čime, treći, da uzmogne zgodno unovčiti svoj prirod. Našemu seljaku ponajvećma nedostaju sva tri uvjeta. U Zagorju i Lici ima pučanstvo premalo i preslabe zemlje; u dolnjoj Hrvatskoj bilo bi zemlje, ali nešto narodne grieške, nešto oskudica prometnoga kapitala, svakogodišnje poplave ne dadu, da se narod pomogne. A posvuda pak nedostaje uvjeta za zgodno unovčenje prihoda. Prvoj nevolji moglo bi se doskočiti nutarnjom kolonizacijom po primjeru one u Pruskoj;[1] drugoj bi potrebi doskočili zgodni kreditni instituti i udruge, a trećoj bi udovoljile u jednu ruku kreditne i ine udruge, u drugu ruku zgodne komunikacije i još zgodnije tarife.

§ 8. Nutarnja kolonizacija.

Za čitavu narodnu produkciju, za čitavo narodno gospodarstvo od velike je vriednosti broj pučanstva i njegovo razmještenje na prostoru, što ga zauzima. Za to je državna vlast od vajkada regulirala gibanje pučanstva. U tu svrhu vodili su se u starom vieku ratovi, da se dobije roblja za obradjivanje zemljišta, a u novije doba vabe države one razrede pučanstva, što ga trebaju, raznim povlasticama. Treba li država poljodjelskoga naroda, nudi zemlje, gradilištni materijal, oprost od poreza; treba li srednjega obrtničkoga staleža, opet nudi pogodnosti, koje iziskuje razvitak ovoga staleža. Na taj način podigle su sjev. američke Sjedinjene Države broj svoga pučanstva u 60 godina (od 1830.—96.) od 17.8 milijuna na 72·2 milijuna, a ovim se je i narodna produkcija još znatnije povećavala: dok se je pučanstvo u 60 godina

a malo kasnije (1881.) pokazala se ta nužda za čitavu državu. Isto je tako kažnjivi progon lihvarstva dokinut god. 1867. u Njemačkoj, ali je god. 1880. opet uveden, a 1893. još i proširen preko lihvarstva novcem. Po austrijskom se zakonu radi lihvarstva kazni, tko izrabljuje tudju slabouinnost, neizkusnost, duševnu uzbudjenost, lakoumnost i biedu, te sebi pribavi pri podavanju kredita toliku korist, da odatle bude ugrožena ili prouzročena gospodarska propast dužnikova. Njemačko je zakonodavstvo još obsežnije i konkretnije.

[1] God. 1886. bude pruskoj vladi zakonom doznačeno 100 milijuna maraka, da u zap. Pruskoj i u Poznanju provede „nutarnju kolonizaciju" i podigne rentovne posjede (Rentengüter) u Poznanju, Elsas-Lotaringiji i Schleswig-Holsteinu. U tu svrhu kupuje se zemljište od Poljakâ, Francezâ i Danaca, da se te zemlje njemačkim kolonijama germanizuju. Osnova je mudro provevedena, pa i uspieva

popedesetostručilo, dotle se je narodni imetak u 40 godina gotovo podeseterostručio.[1] Ovaj golemi napredak ima Amerika da zahvali neprestanomu prirastu radnih sila, koje se naseliše iz drugih strana. — U istom smjeru djeluje, veli Fhilippovich (Grundriss d. pol. Oek., II. 205.), i tako zvana nutarnja kolonizacija, koja nastoji, da slabije napučene države učini produktivnijima, naseljujući u njih narod iz prenapučenih krajeva iste države.[2] Na ovakovu politiku treba da vladu prinuka sam narodni obstanak, koji je ugrožen useljivanjem tudjinaca. „Države imadu ne samo neosporivo formalno pravo, da po svojoj volji dozvoljavaju i zabranjuju useljivanje tudjinaca, već je to pravo i materijalno dovoljno opravdano, ako države zaprečuju priticanje takovih elemenata, koji život domaćega pučanstva podkapaju, te se tek velikom mukom, velikim materijalnim i duševnim naporima i odgojnim silama mogu da asimiliraju. A ako je to useljivanje razmjerno jako i trajno, tada u obće ni ne može da bude govora o kakovom asimiliranju. Ta to bi značilo praviti karikaturu, tko bi iz tobožnjega naravnoga prava svih ljudi na slobodu i jednakost htio izvoditi za neku državu dužnost, da dozvoli tudjim useljenicima, da preotmu njenim državljanima iz ruku produkciju i privredu. Za to je zabrana useljivanja Kineza u Sjedinjene Države, zatvaranje njemačke granice rusko-poljskomu useljivanju posve opravdano." (Philippovich, o. c. p. 206.)[3] Gospodarski pisac Sering (Innere Colonisation, p. 194. sl.) veli, da su narodnogospodarske i socijalne posljedice unutarnje kolonizacije vanredno povoljne, jer se je pučanstvo pomnožilo, a blagostanje podiglo.

---

[1] God. 1840. računao se imetak oko 7 milijarda (7136 milijuna) dolara, a god. 1890. blizu 70 milijarda. Američke Sjedinjene Države izradjuju kamenog ugljena, željeza i žitka $^1/_3$, a pamuka $^2/_3$ od svekolike svjetske produkcije.

[2] Ovo evo vriedi i za našu domovinu. Pregusto napučeno Zagorje moglo bi dati najmanje $^1/_3$ svoga žiteljstva dolnjoj Hrvatskoj. Diobom i komadanjem zemljišta napunilo se Zagorje sićušnim posjedom, koji se bori za obstanak. Ovakav posjed ne može da bude produktivan; njemu je glavna briga, da namiri časovite potrebe. Od ovakova poljodjelskoga posjeda ne ima niti država koristi, jer ne može da odbaci državi poreza, koliko bi ga zemljište moralo i moglo u normalnim prilikama odbaciti, budući da ima preveć naroda, koji sam lako potroši sav prihod. Kad bi se dio ovoga naroda izselio, preostala bi gospodarstva ojačala, a izseljeni bi narod u dolnjoj Hrvatskoj podigao liep broj novih za život i napredak sposobnih gospodarstva.

[3] Ako državi od 40 milijuna kompaktnoga istoplemenoga naroda prieti pogibao od 10—20 tisuća naseljenika, koji obično samo na neko vrieme dolaze kao radnici, kako ne bi našemu narodu prietila sto puta veća pogibao! Nama se čini, da bi se priradnja našega naroda i naše gospodarstvo podiglo

*

Kod nas bi za ove stvari trebalo ono, čega nam uviek ponestane: volje i rada, inicijative i uztrajnosti. Kad bismo samo toga imali, našlo bi se i načina i sredstava. Kod ovako zamašnoga posla imala bi sudjelovati i vlada i sva narodna inteligencija: svaki napose težko da bi što uspješna proveo.

§ 9. Poboljšanje zemljišta (melioracije).

Druga vrst podizanja gospodarske poljodjelske produktivnosti, koja se bez inicijative i izdašne pomoći državne ne da ni pomisliti, a kamo li provesti, to su melioracije, poboljšanja, popravljanja zemljišta, koja su podobna, da prihod zemljišta trajno povećaju. Iskustvo je dokazalo, da su melioracije tako uspješno sredstvo za

samo tako, da se suvišak naroda iz Zagorja i Like preseli u dolnje krajeve. Istina, naša vlada ne bi mogla nutarnje kolonizacije provadjati kao Pruska, ali toga kod nas u tom obsegu ne bi ni trebalo. U Pruskoj se to ovako provadja: Vlada je povjerila nutarnju kolonizaciju t. zv. generalnim komisijama i rentnim bankama, a novi posjedi, što ih ove dvie ruke pruske vlade stvaraju, zovu se rentna dobra (Rentengüter). I generalne komisije i rentovne banke već su od prije obstojale. Prve su bile god. 1817. oživotvorene u svrhu reguliranja odnošaja izmedju plemstva i seljačtva; a poslije toga bile su organom za provadjanje poljodjelsko-kulturnih i tehničkih uredaba. Rentovne banke su instituti, što ih je pruska vlada 1850. osnovala u svrhu, da oslobadja posjede od dugova. Generalnim komisijama bude povjerena tehnička, a rentnim bankama financijalna strana stvari. Generalne komisije izpituju, da li bi se imanje dalo pretvoriti u zgodna rentovna dobra (srednji seljački posjed). Tu se izpituje sastojina tla, položaj, prometni momenat. Ako imanje bude pronadjeno, da svrsi odgovara, onda se razdieli u rentna dobra, koja se omedjaše i u karte unesu. One izpituju nadalje stanje onih, koji su se prijavili za ovakova rentna dobra; naročito se pazi, da li imadu za obradjivanje nuždni kapital (blago i orudje). Iste komisije olakoćuju nabavu potrebitih za gospodarstvo stvari (inventar) i sjemenja, gradnju sgradâ, odvodnju i naplavu; one se brinu, da se ustroje konsumna družtva i udruge i urede pravni odnošaji rentovnih dobara i t. d. — Novčanu stranu obavljaju rentovne banke, koje imadu osobiti privilegij; mogu izdavati rentne papire, kojima država garantira nominalnu vriednost i koji u istinu imadu tu vriednost, jer su pokriti sa 100 milijuna maraka, pa za to i kolaju ovi rentovni papiri u prometu istom sigurnošću kao i banknote. Ovim rentovnim papirima izplaćuju rentovne banke kupljena imanja, a i naseljeniku daju predujam u rentovnim papirima. I tako banka ne mora izdati svu svoju gotovinu. A naseljenik, koji je dužan, da u godišnjim obrocima (budi u novcu, budi u žitku) izplaćuje kamate i amortizaciju, može za prvu godinu biti oprošten od ove dužnosti (pa se taj obrok onda pribije k glavnici). Na ovaj način može sićušni posjednik, prodavši svoj posjed, svojom glavnicom kupiti potrebiti inventar, te na ovakovom dobru započeti krepko gospodarstvo.

podizanje poljodjelske produkcije, da se danas više o tom i ne razpravlja, treba li ih, ili ne treba provadjati. Uza sve to stoje dosta velike zapreke na putu ovakovim poslovima. Ondje, gdje se radi o popravcima na obalama (reguliranje rieka), toliko je lakši posao, što troškovi padaju na teret državi. No kod osušivanja močvara i naplavljivanja, što i jesu u pravom smislu poslovi melioracije, nastaju potežkoće, koje interesenti mogu da stavljaju izvadjanju ovakovih velikih radnja. Tu dolaze prava, dužnosti i interesi pojedinaca i skupina posriedi, pa to treba prije u sklad dovesti. U zemljama, gdje se ovakove melioracije već od dulje vremena uspješno provadjaju i gdje ima već izkustva u tim stvarima, provadjaju melioracije posebni organi, koji su napose u tu svrhu uposobljeni, t. zv. kulturno-tehnički organi, koji su izučeni ne samo kao mjernici i tehnici, nego i kao poljodjelski gospodari za proučavanje prilika i svojstava zemljišta i vode u čitavoj zemlji; oni prave nacrte i predloge o melioracijama, da se interesovani narod točno o svem pouči i pripravi. Vodno pravo ima da uredi privatne interese s javnim dužnostima. U tu se svrhu uvadjaju vodne zadruge zakonom, a ove onda mogu da provedu sporazumak medju pojedincima. Što se tiče novčanih sredstava, tu se djelomice država, a djelomice interesenti obterećuju. U njemačkim državama razumije se državna pripomoć kod ovakih posala sama po sebi, ako melioracije dolaze u prilog nasipima, rukavima državnih ili provincijalnih rieka, državnim gradilištima i u obće državnomu imetku; isto tako onda, ako je pučanstvo siromašno. Inače stoje interesentima na službu posebne banke (na pr. u Njemačkoj t. zv. Landeskultur-Rentenbanken, ili u Austriji t. zv. Länderbanken).[1]

Kredit, što ga ove banke davaju, primienjen je naravi stvari: izplaćuje se amortizacijom, kad meliorirano zemljište počme nositi koristi, jer to nije kapitalni dug (na vriednost zemljišta), već rentovni dug (t. j. na p r i h o d zemljišta), a mogu ga davati gradskim i ladanjskim obćinama bez hipotekarnih jamstva i ne mogu ga odkazati. Inače traži ovaj kredit za sebe tu prednost, da bude uknjižen pred svim drugim hipotekama. Njemačke su „Landeskultur-Rentenbanken" u nekim zemljama državni, u nekim provincijalni zavodi.

[1] U Austriji obstoje sliedeće melioracione banke: zemaljske banke (Landesbank) u Galiciji i Češkoj; zemaljska hipotekarna banka u Dol. Austriji, zem. kulturna banka u Moravskoj, komunalna banka u Slezkoj. U Dalmaciji ima od god. 1891. zemaljski melioracioni fond, koji je do god. 1892. iznašao 750.000 for., a poslije se povisio na 1 milijun. Iz ovoga fonda davaju se bezkamatni ili najviše 4% zajmovi u melioracione svrhe.

U Austriji su stvorili podlogu melioracionim fondovima: državni vodni zakon i zakon o melioracijama (30./VI. 84.), na koje su se nadovezali razni zemaljski zakoni.

Kako djeluju melioracije na povišenje gospodarske produkcije, pokazuje primjer pješčare Boeker Haide na desnoj obali rieke Lippe u Njemačkoj, koja je naplavljena troškom od 120.000 M, a priradjuje se poslije toga na njoj na godinu 400.000 vriednosti; prije gotovo ništa. Reguliranjem rieka u Galiciji poskočila je ciena zemljišta za preko 100%; a kod nekih regulacija izračunan je povišak prihoda za 300%; melioracije tla u D. Austriji, koje su stajale samo ½ milijuna for., podigle su prihod zemljišta za 3 milijuna! (Sr. Schiff: Agrarpolitik, I. 525 sl.; Buchenberger: Agrarpolitik, I. 383 sl.).

U melioracije bismo ubrojili i komasacije. Svrha je komasaciji, da razsijane parcele sakupi u jedinstvene, zaokružene posjede, ili barem da ih složi u veće komade. Sa narodno-gospodarskoga gledišta ima se ova operacija u načelu bez dvojbe smatrati koristnom, pa smo ju mi zato i uvrstili medju melioracije. Svakomu, tko se bavi poljodjelstvom, ili tko je dulje živio na selu i promatrao gospodarenje, bit će poznato, kolika nastaje kubura u tehničkom i ekonomskom pogledu po gospodara, koji ima posjed na više strana razciepan. Tu nastaju nevolje pri obradjivanju, ako su parcele premalene. Uza to se mnogo zemljišta mora žrtvovati na puteve i puteljke, pa još ni ovi, premda ih ima mnogo, nedostaju, već se mora izvažati preko tudjega zemljišta. A odatle opet svadje i tužbe. Zato eto i ima najviše tužbâ radi smetanja posjeda i štokakvih „repozicija" u krajevima, gdje je seoski posjed najjače razciepan. Ova razsijanost posjeda čini, da u mnogo slučajeva upravo nije moguće podpuno obradjivanje posjeda. Mnogi posjednik ima na pr. nekoliko parcela livade na više udaljenih strana. Lako je pomisliti, kako će se težko obaviti sušenje siena, kad zaprieti pljusak i poplava, i kolika odtuda može nastati šteta (zamuljeno sieno itd.).

Od ovakovih neprilika trpi i naš narod vrlo mnogo, pa to i jest razlog, što se je kod nas već po dva puta radilo o komasacionom zakonu, koji, mislimo, stoji na istoj razini sa sličnim uredbama u drugim zemljama.[1]

---

[1] Mislimo, da ne će biti neosnovan prigovor, ako reknemo, da nije pravo, što se komasacija smije provesti u nekom kraju na zahtjev samo jedne petine posjednika. Na ovaj način moglo bi se dogoditi, da se ovom insti-

§ 10. Gospodarska pouka i pokušališta.

Odkada se je prekomorska poljodjelska produkcija pojavila na evropskom tržištu, počela se uvidjati potreba, da se priradna snaga što podpunije i što ekonomičnije izrabi, da uzmogne poljodjelstvo što lakše izdržati utakmicu. To je bio povod, da se je stalo pomišljati na posebnu pouku u poljodjelstvu. Trebalo je poljodjelskoga gospodara poučiti u tri smjera: a) o prirodnim zakonima, koji djeluju na poljodjelsku priradnju, b) o što izdašnijem izrabljivanju zemljišta, a da se pri tom ne slomi trajna produktivnost tla (tehnička strana pouke, ili uža poljodjelska pouka). c) Napokon se je imalo proučavati, na koji se način može da postigne najveći dohodak, ili čisti prihod. Ovo je ekonomijska strana nauke, koja zasieca u trgovačku znanost.

Njemačka i naša monarhija učinile su skoro najviše za organizaciju ove nauke, jer su za nju podigle razna učilišta, počevši od najelementarnijih sve do akademija. Razumije se, da su poljodjelske akademije najviša učilišta ove struke, na kojima se usredotočuje sva znanost ove ruke, te se tuj ne samo jur stečeno izkustvo predaje, već se iztraživanjem i pokusima svedjer proširuje. Akademije se vežu uz sveučilišta i politehnike. Za njima sliede „obće gospodarske škole", u kojima se više godina potroši na suvišak teorije i obće naobrazbe, dok im se uspjeh u gospodarskoj znanosti prema dojakošnjem izkustvu baš u velike ne hvali. Ove škole mogu se smatrati srednjim školama gospodarske znanosti. U niža učilišta spadaju „ratarske škole". Ova učilišta namienjena su seljačkomu pučanstvu. U njima se nadovezuju na naobrazbu iz pučke škole počela prirodnih znanosti te stručna poljodjelska pouka sa praktičnim vježbama. Poučavanje u ovim školama traje obično više godina. — Istoj svrsi, samo u manjem

tucijom posluže bogatiji za izrabljivanje siromašnih posjednika: dva, tri lihvara mogu prisiliti cielo selo, da zahtieva komasaciju i proti volji i na svoju štetu. Zato će biti u ovoj stvari težko sve dotle, dok se ne organizuje jeftin i lak seljački kredit, koji će i malomu seoskomu gospodaru omogućiti, da sudi slobodno, a ne pod pritiskom nužde. — Ovo je kod nas još vrlo mlada institucija, pa zato i ne može da bude govora o statistici, koja bi nam podavala podlogu za pozitivne zaključke. No svakako je stvar važna i ozbiljna, te iziskuje najveću opreznost pri provadjanju, da se ne bi odatle izvrgli zapletaji i parnice, te bogatiji još više obogatili na štetu siromašnijih. Bude li se pazilo na ovo, tad će komasacije biti u istinu melioracije i blagoslov po narodno gospodarstvo.

obsegu služe t. zv. „zimski tečaji". Pouka u ovim tečajima traje nekoliko mjeseci, obično zimi, te je podieljena u dva tečaja. Tu se opetuju neki predmeti iz pučke škole i kraj toga nešto o botanici, o gojenju životinja te nešto o počelima gospodarenja. Ova pouka pripravlja seljaka za pučka predavanja putujućih učitelja te čitanja gospodarskih časopisa. Sa ratarskim školama mogu biti spojeni ili napose obstojati posebni tečaji za vinogradarstvo, voćarstvo, povrtljarstvo, livadarstvo, mljekarstvo, sirarstvo itd. Kraj svega ovoga dolazi još dobra institucija putujućih učitelja, koji, jednako vješti u praksi i u teoriji, obilaze svojim kotarom, te predavanjima i praktičnim vježbama prenašaju najnovije stečevine na području gospodarske znanosti u najšire slojeve poljodjelskoga pučanstva.

* * *

Policajne uredbe u zaštitu poljodjelskoga gospodarstva.

Sva do sada spomenuta djelatnost države ide za tim, da se podigne poljodjelstvo. No država ima da pazi i pomaže u stanovitim slučajevima i pojedinoga gospodara, budi radi njega samoga, budi radi obćega dobra. To je policajna djelatnost države, a ide za tim, da gospodarstvo pojedinaca i sveukupnosti štiti protiv štetonosnoga djelovanja ljudi i životinja. U tu svrhu obstoje ili posebne zakonom ustanovljene odredbe, ili ih države i njeni viši i podredjeni organi izdavaju administrativnim putem (naredbama). U prvom slučaju imamo obično aplikaciju obćenitih kaznenih norma prema zemljištnim odnošajima; u potonjem slučaju su to posebne norme, namienjene posebnim slučajevima. U prvu vrst spada na pr. nepovlastno prisvojenje tudjega zemljišta, nepovlastna uporaba tudjega zemljišta itd. U potonju vrst spadaju na pr. naredbe o utamanjenju štetnih insekata, ili bilina (na pr. viline kose) itd. Osim ovakovih imade još slučajeva, gdje naredbe mogu biti upravljene na pojedinca u interesu sveukupnosti. Ako na pr. kod kojega gospodara parne govedče od kakve kužne bolesti, može oblast izdati naredbu, da se preostala goveda ovoga gospodara stave pod pažnju, ili da se unište. Isto se može dogoditi, ako se na pr. u čijem vinogradu pronadje trsna uš: sav vinograd može se izkoreniti. Nema li za to zakona, može to i upravni organ provesti naredbenim putem. Gdje pojedinac nosi ovaku štetu u interesu sveukupnosti, pravedno je, da mu se ta šteta primjereno odšteti.

§ 11. Poljodjelstvo i carina.

Ciena poljodjelskih priroda, naročito žita, na neobičan je način porasla, na neobičan se način podržavala, pa u neku ruku na neobičan način i pala. Pod konac XVIII. stoljeća bukne francezka revolucija; iz nje se porodiše veliki ratovi i političke komplikacije, koje su potrajale do dvadesetih godina XIX. stoljeća. Kroz ovo vrieme, gdje je bila trgovina radi nesigurnosti zapela, a vječni ratovi prihod trošili, skočila je znatno ciena žitu i u obće svim poljodjelskim produktima. Jedva se je ova bura slegla, nastade u Britaniji socijalni pokret, koji naliči nekoj vrsti seobe naroda: englezki baruni protjeraše, tako rekuć, seljački narod iz Irske i Škotske, pa seljačke posjede pretvoriše u lovišta. Na taj način dodjoše englezka lovišta na svjetski glas, ali Englezi padoše zato u ovisnost od kopnenih država pogledom na žito i surovine; Englezka postade glavnim konsumentom ovih produkata. Sa ovim stoji u savezu još jedan momenat, koji se, čini se, kani ponoviti u Njemačkoj.

Dok su ratovi trajali, rekosmo, da je žitku ciena vrlo poskočila. Poslije rata htjeli su posjednici velikih imanja, da cienu žitu održe na istoj visini, pa zato izhodiše, da se je na strano žito udarila visoka carina. Ovo izazove u gradjanskom i obrtničkom svietu silno ogorčenje, jer industrija treba jeftinih surovina, da uzmogne konkurirati; a industrijalno radničtvo treba jeftina kruha. Poskupi li poljodjelski prirod, štetuje industrija u tri smjera: skuplje plaća surovine, radniku mora povisiti nadnicu i kraj toga mora povisiti i cienu svojim izradcima, t. j. izgubiti tržište. Carine na uvoz izazovu dakle bezprimjernu agitaciju (Cobden) za dokinuće carine, agitaciju, kakovoj nema premca u kulturnim državama i koja se može provesti samo u onako slobodnoj zemlji, kao što je Englezka. Nakon višegodišnje agitacije bude carina dokinuta, a žitak s kontinenta navrne na englezko tržište. Ovaj se uvoz još poveća povećanjem lovišta. Ovo je podiglo cienu kontinentalnomu žitku. Englezka, koja je trebala na godinu do 70 mil. hl. žitka, dobivala ga je iz Amerike od 1850—60. god. tek 2 mil. hl.; još g. 1870. tek 10 mil. hl., a gotovo sve ostalo kupovala je na evropskom kopnu. No 1874. poskoči uvoz iz Amerike na 20 mil. hl., a god. 1879. već na 55 mil. hl., ili na 80% čitave potrebe. Austrijsko i njemačko poljodjelstvo imalo je u Englezkoj dakle izvrstna kupca, a kraj toga trebale su ove države i same za sebe mnogo žitka

zbog ratova, što su ih vodile.[1] Poslije ratova nastupi razdoblje rada i mira. Industrija se stane podizati. Poslije ujedinjenja podigne se u Njemačkoj više tvornica i industrijalnih poslova u prve tri godine iza rata (1871—74.), nego u predjašnjih 70 godina. Uzrokâ, koji su prije podržavali visoke ciene žitu, nestane, pa je već to bilo dovoljno, da ciene žita panu. Ali kad se je još pojavila utakmica Sjedinjenih Država američkih, pa se onda još pridružila Indija i južno-američke države, evropski agrarci udariše zahtievati, da se toj prekomorskoj utakmici stane na put carinom. Njemačka, koja se u god. 1846. i dalje oduševljavala za borbu englezke slobodno-trgovačke (manchesterske) škole, koja je zahtievala obćenito dokinuće carina, jer je njemačko žito ondje nalazilo najbolje tržište, ta ista Njemačka stane sada zahtievati zaštitnu carinu, jer Amerika preote Njemačkoj ne samo englezko tržište, već poče i u samoj Njemačkoj prevladjivati tržištem. God. 1879. bude u Njemačkoj uvedena obća carina; Austrija uvede već g. 1875. carinski sistem „najveće pogodnosti" (Meistbegünstigung) spram Englezke, a spram Njemačke — ne mogavši doći do povoljnoga trgovačkog ugovora — uvede autonomni carinski cjenik (1878. u lipnju). Za njemačku i austrijsku industriju bila je carina povoljna, jer se je sada mogla oporaviti od udaraca, koje joj je do sada zadavala na tržištu jaka englezka industrija. Ali što je bilo povoljno za industriju, nije za poljodjelstvo. Zaštitna carina ne ukida konkurencije domaće industrije i u domovini, zato se doma može doći i bez vanjske utakmice do razmjerno jeftine i dobre robe. Kod poljodjelstva pak nije tako. Ovdje se povise ciene, a da se konkurencija ne porodi. Velika većina poljodjelaca priradjuje ili samo za domaću porabu, ili tek manji dio za tržište; jedino manjina, t. j. veliki posjed priradjuje za tržište. Već smo prije rekli, da se ciena zemljišta ravna po cieni žita; zato kad poraste ciena žitu, onda poraste i zemljištna renta, koja pada u žep samo onomu, koji u ovaj čas posjeduje zemljište: inače ni njegovu nasljedniku, ni najamniku, jer najamnik mora da toliko veću najamninu plati, za koliko je skuplji prirod. Povišenje dakle carine dobro dolazi u glavnom samo veleposjednicima, a ne poljodjelstvu u obće. Pa ni u ovom slučaju ne donese carina na žitak trajne povišice. Najbolji je tomu dokaz Francezka. Kada je ondje američka konku-

[1] Austrija 1848/9., 1859., 1866.; Njemačka 1866., 1870/71.; Italija istih godina sa Austrijom; Francezka u savezu sa Italijom 1859.; s Njemačkom 1870/71.; u Mexiku 1866.; možemo još pribrojiti i krimski rat 1854/6.

rencija stala obarati cienu žitu, odmah se je Francezka ogradila carinom, pa je uza sve to ciena žitu pala. Osim toga sav teret moraju da nose ostali razredi domaćega naroda. Zato se ponajprije diže industrija protiv ovakove carine. Tako je eto bilo u četrdesetim godinama prošloga vieka u Englezkoj, tako se eto baš u naše vrieme ista igra odigrava u Njemačkoj. Iz svega se ovoga vidi, da oprezna agrarna politika ne može da traži spasa za veleposjednike u trajnim carinama i trgovačkim ugovorima, već u podizanju i unapredjivanju samoga poljodjelstva. Carine mogu da zaprieče naglo padanje žitne ciene i da tako preprieče obezcjenjenje zemljištnoga posjeda. Zato Buchenberger i naziva ovu vrst „pod svakim uvjetom ekscepcionalnom“, koja se može dopustiti privremeno, dok kriza traje; ali se ima korak po korak uklanjati već prema tomu, kako kriza popušta (Agrarpolitik, II. 628). Danas se u Njemačkoj radi o tom, da se carina još jače povisi, a odatle sukobi izmedju industrije i agraraca. Da u tom slučaju priete njemačkoj industriji težki dani, daje se naslućivati po prietnjama susjednih evropskih država, pa i same Amerike. Po primjeru Englezke mogli bismo zaključivati, da će s vremenom (kod drugih naime ugovora, ako ne možda već kod ovih) carina znatno pasti, ili spasti na najniže. Ako je centralna vlada danas sklona agrarcima, tada bez dvojbe radi medjutim na drugi način, da podigne poljodjelstvo, kako bi se poslije i bez carinske podpore mogle uzdržati na vlastitim nogama.

Što se našega poljodjelstva tiče, to se na njegove interese dovoljno ne osvrće. Naš narod priradjuje poglavito samo za vlastitu porabu, pa ga zato žitna carina stranih država ne će jako ozliediti, jer on onamo žita ne izvaža. Što preko svoje potrebe priradi, to može lako da prieko u austrijskoj poli proda. Malo više pažnje moralo bi se posvetiti prodaji blaga, stoke i krmadi, a najviše prodaji dalmatinskoga vina.[1]

[1] Trgovački ugovori, koji se imadu da sklope na sve strane god. 1903., zaslužuju pažnju i naših domaćih krugova. Dobro bi bilo, da i naši gospodari ne bi skrštenih ruku stajali, jer će ugovori od g. 1903. biti pravi „dogadjaji“ na području medjunarodne gospodarstvene politike.

Drugo poglavlje.

Obrt.

§ 1. Obrt i znanost.

Ni na kojem drugom području narodnoga života nisu se tako jasno pokazale sve dobre i zle posljedice novijega liberalnoga doba, kao na gospodarskom području u obće, a na području obrta napose. Osobna sloboda, sloboda gibanja i sticanja, sloboda obrta i utakmice, politička prava pojedinca — sve su to zlatna načela, koja su imala postati obćim dobrom. To eto uči liberalna škola, ali u praksi se nije sve obistinilo onako, kako se je to učilo i zahtievalo. Mnoga načela nisu posve dobro shvaćena, pa su zlo provedena, te urodiše zlim posljedicama. Mnoga ona prava, što su bila namienjena čovjeku, dodjoše u prilog samo posjedniku, — dakle ne osobi, već imetku. Malo po malo izadje na vidjelo, da je osoba tek nešto, ali imetak je mnogo više. Imajući sve ove slobode i prava na službu, kapital je postao moć, sila, gospodar u političkom, u družtvenom i u gospodarskom pogledu. A kako svaka sila ide za tim, da prekoračuje granice — jer sila gazi pravo, kad nisu u suglasju — dogodilo se, da je gospodovanje kapitala ozliedilo prava ostalih gospodarskih i družtvenih faktora. Ovi drugi faktori osjećaju se potlačenima i u pogibli, pa odatle odpor i borba proti vladajućemu gospodarskomu sustavu. Ta se borba vodi sa više strasti nego nepristranosti u životu, a ni sama znanost i književnost nije prosta od ovoga prigovora.

Posred ove borbe ne zna se, da li se je teže snaći u praktičnom životu, ili u teoriji (znanosti). Neuk čovjek, a osobito, ako

pod ovim sustavom strada, ne mogući držati ravnoteže izmedju uma i srca, ne mogući upoznati, koliko je što pravo, a koliko što krivo, — sliedi rado onaj glas, koji što gromornije govori njegovu srcu. I tako se je na jednoj strani borba proti zlim posljedicama izvrgla u borbu i proti dobrim načelima, dok se je na drugoj strani obrana dobrih načela izvrgla više puta i u obranu zlih posljedica.

No ova borba se nije ograničila samo na gospodarsko područje, već je prekoračila na pravno, političko i družtveno područje: gdje se pritisak kapitala oćutio, ondje se i odpor pojavio. Najžešći se sukob razvio oko pitanja, da li se ima pravo države proširiti na štetu pravâ pojedinca. Po držanju prema ovom pitanju razpada se ciela znanost u dva velika tabora: liberalni, koji brani prava pojedinaca, i autoritativni, koji ide za tim, da se državi proširi pravo utjecaja. Socijalisti su za svemoć države, ili kako oni vele: družtva, pa se za to mogu smatrati radikalnim krilom autoritativnoga tabora.

Kada bi država u istinu bila ono i onakova, kakovu bi željeli imati umjereni autoritarci pod pojmom „kulturno-pravne države“ (Rechts- und Kulturstaat), čovjek bi se dao još nekako sklonuti na to, da pregori neka svoja prava na korist države, — kada bi naime sve stajalo onako, kako to, rekli bismo, opieva inače vrlo ugledni i svakoga poštovanja dostojni njemački učenjak Schönberg (Handb. d. polit. Oek., I. 1886.), koji ne pozna opreke izmedju države i naroda, jer je država „organizovani narod“. Ova organizacija nema druge svrhe, nego da pospješuje svestranu dobrobit svih, da vodi sve do što većega blagostanja, slobode, moralnosti, do čega se ne bi moglo doći bez države. Ali to su samo liepe rieči, koje ništa ekonomijskoga ne dokazuju. Schönberg predočuje „organizaciju“ naroda kao nekakovu dobrohotnu božicu, koja će sve dobro donesti u krilo narodu. To je poezija, a nije znanost, nije ekonomija.

No čujmo dalje. U državi, veli se dalje, nisu pojedinci samo u hrpu strpani atomi, već oni stvaraju organijsku cjelinu, jednu silu, jednu volju, koja ne priznaje nad sobom kakove više čovječje volje, ali koja se dobrovoljno podvrgava zakonitomu poredku. Osobna i materijalna sila, ovako ujedinjena u državi — to je neka viša, posebna sila ekonomijska, koju država hoće i mora da upotriebi za to, da dosegne svoju svrhu, ekonomijsku državnu ideju (ökonomische Staatsidee). „Kao predstavnik moralnih ideja i ten-

dencijâ narodnoga duha, kao čuvar ili zaklonište pravice, čovječnosti (humanosti) i sveudiljnoga napredka civilizacije, kao najveličanstvenija institucija morala, odredjena za odgoj roda ljudskoga, dužna je država, da u „granicama svoje sile" odredi, kako bi i u ekonomijskim stvarima bila zaštićena zakonita prava osobe, kako bi se postulati pravice, moralnosti i humanosti realizovali, kako bi se razvoj individualnih sila dovinuo do što moguće višega stupnja na korist pojedinca i skupnosti" itd. itd. (o. c. p. 58 sl.).

Ovo je himna „kulturno-pravnoj državi," kao nekakvoj inkarnaciji morala i etike. Povjest nas ne ovlašćuje na ovakve himne. Neron, Kaligula, Heliogabal bili su isto onako država, kao Ljudevit XIV., ili koji ruski car, ili sultan turski. Država je odredjivala „vandejske ženidbe" i „bartolomejske noći". Istina, to su bile absolutističke, despotične države, a ne „kulturno-pravne", ali je razlika samo u tom, što je ondje „ujedinjenu silu", „jedinstvenu volju" itd. predstavljao vladar i često njegova samovolja, dok danas u modernoj pravnoj i kulturnoj državi može jednakom tiranijom da izvršava svoju volju strast, ili interes većina.

U pravno-kulturnoj državi ima narod svoj reprezentativni organ u zakonodavstvu (saboru), iz kojega izlazi vlada, ili s kojim barem u suglasju djeluje. Tko će tvrditi, da je ovo izabrano zastupstvo plod čiste inteligentnosti i moralnosti? A zakoni, što ih ta zakonodavstva stvaraju, zar su uviek plod pravednosti, mudrosti i znanja? Zar se ne dogadja, da su zakoni stvoreni koalicijom raznih stranaka, ili koalicijom pojedinaca (zastupnika) u svrhu, da se protura zakon, koji je samo pojedinomu razredu družtva na korist? U ostalom bila većina zastupstva, kakova mu drago, ona će vazda stvarati zakone, koji odgovaraju njenim nazorima i interesima. Manjina će to opet smatrati samovoljom, zaodjenutom u ruho zakona. Ali takova je narav stvari, princip većine, pa manjini stoji prosto, da radi o tome, kako bi sama postala većinom. Ali zato treba, da pojedinac ima slobode, jer ako se državi proširi pravo utjecaja i u ovom smjeru, onda nema izgleda, da će samovolja jedne većine ikada prestati.

No uza sve to ne stoje umjereni autoritarci daleko od klasičnih liberalaca, već su više protivnici radikalcima u liberalnom taboru. Izuzmemo li socijaliste, koji stoje na skroz drugom temelju, nego ikoja druga gospodarska škola, idu autoritarci u istinu za tim, da se valjana načela liberalne škole razbistre, zgodno uporabe, te da se tako zle poljedice odklone. Uza sve to, što Schönberg pjeva

himnu „kulturno-pravnoj" državi,[1] to on ipak ne pobija načela individualne slobode, već samo preširoku uporabu slobode u praksi, kako su to stali naučati radikalci u liberalnom taboru (manchesterska škola), pa smo i mi u tom posve na njegovoj strani. Ni sami današnji liberalci ne mogu tajiti, da su mnogi učenici Adama Smitha njegovu nauku o gospodarskoj slobodi kušali dotjerati zbilja nekuda do „absolutne" slobode. Liberalci se ljute na navale proti liberalnoj školi, ali zaboravljaju, da je liberalna škola krenula većim dielom manchesterskim pravcem; predbacuju njemačkim autoritarcima još i preveliku naklonost spram socijalista, pokazujući prstom na mnoge uredbe, uvedene u korist radničtva, kao da radničtvo nije onaj potlačenik, koji bi trebao posebnu zaštitu od države. Ali pri tom liberalci zaboravljaju, da su ove uredbe provedene upravo pod pritiskom socijalizma. Liberalci pokazuju, kako su danas radnici na neki način prava gospoda prema prije, ali ne očituju, da su takovima postali upravo odporom proti manchesterskomu liberalizmu. Ni mi nismo prijatelji prevelike državne vlasti (u našoj domovini ne može nitko biti, nego za proširenje lične slobode, jer smo mi još daleko za drugim kulturnim državama), ali držimo, da se i gospodarska sloboda i u obće sve slobode i prava imadu udesiti tako, da dodju u korist čovjeku, a ne tek posjedniku, osobi, a ne imetku, kapitalu. A da nauke radikalno-liberalne struje na koncu sasvim podvrgavaju čovjeka kapitalu, to ne će moći pobiti ni objektivni liberalci. Čitaoci će vidjeti, kako je upravo na području obrta žrtvovana osoba kapitalu. Za to ćemo ovdje pokazati samo to, kako i autoritarci ne stoje daleko od klasičnih liberalaca obzirom na osobnu slobodu.

Po nauci klasične škole (liberalne, Schönberg, o. c. I. p. 57) stoji narodno gospodarstvo — gdje vlada sloboda — pod uplivom naravnih zakona, te stvara najpovoljniji gospodarski odnošaj. Svatko, gonjen samoljubljem, brine se za se, kako najbolje može. Ovakovo narodno gospodarstvo slobodne utakmice najbolje zajamčuje individualne interese, koji su jedini predmet gospodarskoga

[1] Po njemačkoj nauci imaju se razlikovati tri forme državnoga razvitka u Evropi: policajna država (absolutna monarhija), koja se upliće u sve poslove pojedinaca, jer je država „dužna brinuti se" za „blagostanje" podanika. Iza policajne države dolazi država s novim principom — pravna (Rechtsstaat), gdje državi pripada dužnost, da štiti pravo svakoga državljanina, kao što je i sama država, njena prava i dužnosti, pravno (ustavno, zakonom) uredjena. Napokon dolazi moderna država sa principom „prava i prosvjete" (Rechts- und Kulturstaat).

života. Odatle se ne poradja „boj svih proti svima“, kako bi se to prividno pričinjalo, nego se iz akcije i reakcije interesa radja sklad. Logični je posljedak ovakovoga nazora, da utjecaj države na gospodarske poslove ima da bude što manji: da zajamči osobnu slobodu, imetak i slobodu gibanja.

Autoritarci ne misle tako. Po Schönbergu (o. c. p. 60) ne vladaju na području gospodarstva naravni zakoni, već je to društveno (socijalno) djelo ljudi, te može biti dobro, ili zlo. Zato ljudi mogu učiniti mnogo, da se poboljša gospodarski život; ali ima stvari, koje nadilaze ljudsku snagu. A što se individualne slobode tiče, to je ona tek relativno zakonita, pa zato nikada ne može da bude absolutna.

Kako se odavle vidi, načelna razlika izmedju oba stanovišta stoji u tom, što liberalci smatraju narodno gospodarstvo područjem prirodnih zakona, dok ga autoritarci smatraju područjem družtvenih zakona. Liberalci imadu pravo, kad vele, da je čovječji egoizam najbolji gonič za svoje interese. To je već jedan prirodni zakon. Nadalje je i to istina, da će svatko prodavati svoje proizvode ondje, gdje ih može skuplje prodati, a kupovati ondje, gdje ih može jeftinije kupiti. Skuplje se prodaje ondje, gdje se produkti mnogo traže, a slabo nude, dok se jeftinije kupuju, ako je obratno. A to su sve sami prirodni gospodarski zakoni.

Ali nemaju posve krivo ni autoritarci, kad vele, da na gospodarskom području vladaju družtveni zakoni. Sva se priradnja ravna po potrošku. To je doduše prirodni zakon, ali potrošak je čedo potrebe, a potreba nije svagda prirodna, već često družtvena. Prirodne potrebe čovječje mogle bi biti vrlo čedne, da nema družtvenih. A ni razdioba dobara nije podvrgnuta samo prirodnim, već i družtvenim zakonima. Drugačija je bila razdioba dobara i narodnogospodarske privrede u feudalno doba, u doba cehovske stege, a drugačija je u vrieme slobodne utakmice. Zato imadu pravo autoritarci, kad odatle izvadjaju, da se družtvenim uredbama dade mnogo štošta popraviti na području gospodarstva, ali i sami vele, da ni družtvo ne može sve učiniti. Jest, družtvo ne može učiniti, da slabo tražena roba bude imala visoku cienu, ali družtvo može ograničiti slobodu utakmice i time urediti i razdiobu privrede. Družtvo ne može učiniti, da mali obrtnik održi pobjedu nad tvornicom, ali može učiniti, da se tvornica ne mieša u rukotvorni obrt. Iz svega ovoga mi bismo zaključili, da u narodnom gospodarstvu djeluju i družtveni i naravni zakoni; prvi stvaraju podlogu, na kojoj potonji

vladaju. Prirodni zakon veli, da veća sila lomi manju, ali družtveni zakon može često, ako i ne svagda, učiniti, da se veća i manja sila ne sukobe.

O ovim prirodnim zakonima govori teoretski (znanstveni) dio narodnogospodarske nauke, a o družtvenim zakonima govori praktički dio. Klasična škola pokazala nam je, kako ti zakoni djeluju u slobodi. Razumieva se, čim bude tim zakonima manje zaprekâ (što će biti više slobode), tim će oni jače djelovati. Isto tako može biti i obratno. Može se dogoditi, da se nekim prirodnim zakonima posve onemogući djelovanje (na pr. monopoli!). Prema tomu družtveni zakoni ravnaju u neku ruku jačinu prirodnih zakona. No zakon je, barem logike, što veli klasična škola, da se prirodnim zakonima mora dati sloboda, ako hoćemo da djeluju. Ali umjetni je momenat pronaći prirodni način, prirodno područje djelovanju prirodnih zakona, da to djelovanje bude na korist svim družtvenim razredima.[1]

Otac moderne narodno-gospodarske znanosti, Adam Smith, mislio je takodjer samo na ograničenu, relativnu slobodu, kako se vidi iz ovih njegovih rieči: „I tako odstranivši svaki sustav podupiranja i spriečavanja, sam će se od sebe pojaviti i ustaliti onaj

[1] Ne znam, jesmo li mi ove logične operacije tako razvili, da bi čitalac onakovu sliku o njima dobio, kakova nama lebdi pred očima. Ova je točka u narodno-gospodarskoj znanosti od velike aktuelne i načelne vriednosti, pa smo joj zato nešto više pozornosti naklonili. Sloboda, ili bolje: stupanj ili obseg slobode — to je ono pitanje, u kojem se razilaze mnienja. Primjer će možda štogod razjasniti.

Klasična škola uči, neka se dade obrtu i utakmici sloboda, pa će se priradnja, izmjena dobara, razdioba dobitka, u kratko sve samo po sebi najbolje razviti, jer će se razvijati po prirodnim zakonima. Kulturne su države usvojile ovo načelo, ali ga nisu umjetnički t. j. družtvu primjereno uporabile. Već po samoj naravi stvari imade takovih produkata, ili poslova, koje može provesti najbolje samo a) država, ili b) veleobrt (kapitalistička radnja), ili c) mali obrt (ručni posao). Nikomu ne pada na um pobijati na pr. nazor, da je država najsposobnija za uredjenje novčarstva (kovanje novca itd.), pošte itd. Isto tako nitko ne će dvojiti, da je rudokop, gradjenje željeznica, prokapanje kanala itd. kapitalistički posao. Napokon će svatko priznati, da je šivanje odiela i obuće itd. rukotvorni posao. Sloboda obrta i utakmice imala se je uvesti za producente na svakom od ova tri područja, a ne otvarati utakmice izmedju domena (područja) samih. Imalo se je reći: Na području veleobrta slobodno je svakomu veleindustrijalcu voditi koji hoće veleobrt, svakomu obrtniku, da vodi svoj obrt itd. Ovime bi se takodjer uvela i sloboda obrta i sloboda utakmice, — ali medju članovima istoga obrta; a to bi bilo na korist čitavoga družtva.

jednostavni i laki sustav prirodne slobode.“ A taj sustav naravne slobode stoji u sliedećem: „Svaki čovjek — tako dugo, dok ne grieši proti zakonima pravednosti — može podpuno slobodno ići putem, što mu ga pokazuje njegova korist, takmeći se s radom i kapitalom svakoga drugoga čovjeka i svake druge klase ljudi.“ Iz ovoga bi se dalo zaključiti, da je Adam Smith bio takodjer za aplikaciju slobode u što širem smislu, bez obzira na družtvene klase. To se vidi i iz ovih rieči: „U sustavu naravne slobode ima suveren (t. j. država) samo tri dužnosti . . . Druga je dužnost štititi svakoga člana družtva proti nepravici i gnječenju svakoga drugoga člana, t. j. ustanoviti strogu vladu pravednosti“ . . . (Richesse des Nations, trad. Germain, III. 29). Ali značajno je to, da Adam Smith ne govori o „pravu“, nego o pravici, pravednosti. A to nešto znači, jer se „pravo“ može stvarati i nasiljem i pod legalnom formom, a pravica je božanska iskra, usadjena u ljudsko srce, koja prosudjuje djela po savjesti.

Smisao je dakle Smithove nauke taj, da u gospodarskoj borbi svaka gospodarska jedinica stoji spram druge kao jednaki ravnopravni takmac; svakomu je u borbi provodičem njegova gospodarska korist. Ali taj provodič ne smije ići tako daleko, da potlačuje drugoga, da vriedja pravicu. Dogodi li se to, tad mora pravica naći zaštite u države.

Adam Smith nije zamietio, da mu se ovdje podkralo protuslovlje. Staviti u borbu na život i smrt slabe protiv jakih, dati im korist za provodiča, pa onda propoviedati, da jedan ne tlači drugoga, — to je protuslovlje; a „pravednost“ se u ovakovom položaju izradja u pustu frazu.

Liberalni pisci rado se pozivaju u borbi sa autoritarcima na ovu „slobodu u granicama pravednosti“, te im predbacuju nelojalnost, što tobože podmiću klasičnoj školi, da nauča „absolutnu“ slobodu. Ali praksa je naučila autoritarce, da je jedini pravi logični posljedak Smithove „slobode u granicama pravice“ nauka Prince-Smithova (manchesterska škola). A da je ta nauka nezdrava, to ne taje ni objektivni liberalci.

Gotovo svi ugledni francezki pisci prigrljuju u glavnom načelo Adama Smitha o slobodi.[1] Ali svi ovi upadaju u istu pogrešku, koju iskustvo dokazuje, što u družtvu ne vide radnih klasâ, već

[1] Tako: J. B. Say i P. Say, Rossi, Clément, Courcelle-Seneuil, Ad. Jourdan, Cherbuliez, Dunoyer, Cauvès, P. Leroy-Beaulieu itd. Tako i Englezi: J. S. Mill, Cairnes, Huxley; F. i A. Walker (Amerićani).

družtvo uzimaju kao istovrstne jedinice: jednaku slobodu za različno jake gospodarske jedinice.

Malo postranim putem udariše noviji njemački nar.-gosp. učenjaci. Liberalci im predbacuju, da naginju k socijalizmu. Prigovor nije posve neumjestan. Ali u glavnom je razlika u tom, što liberalci mnogo više paze na prirodne zakone na području narodnoga gospodarstva, dok Niemci pod pritiskom socijalizma proučavaju više družtvene zakone. Ali ovi padaju opet u drugu pogrešku. I njemački autoritarci ne vide u družtvu raznovrstnih radnih klasa, raznih priradnih područja, već kao i liberalci samo niz različitih radnih jedinica, medju kojima se na jednoj strani vide jaki, na drugoj slabi. Tu im u prvom redu i gotovo jedino lebdi pred očima radnička klasa. A budući da jednaka sloboda jednima omogućuje, što drugima ne omogućuje, to bi onda trebalo da država pomogne slabijima, t. j. da se sloboda ograniči.

Ovime se naravski zadire u načelo slobode, pa odatle sukob izmedju jednih i drugih. Na nama nije, da biramo izmedju jednih, ili drugih, već ćemo razjasniti pogrešku potonjih, kao što smo razjasnili i pogrešku prvih.

Po Schönbergu (o. c. p. 62, n. 66) imala bi država spram pojedinaca medju inim sliedeće dužnosti:

a) Država priznaje pravo svakomu pojedincu, da može slobodno upotrebljavati svoju radnu snagu u svoju korist; ona na korist ovoga radnoga prava posvećuje slobodu osobe i slobodu rada, dok se ne vriedjaju zakoniti interesi drugoga pojedinca, ili družtva. (Ovo je, kako vidimo, isto, što je izrekao Adam Smith: „pravednost" ili „sloboda rada u granicama pravice".)

b) Država priznaje temeljnim načelom, da je rad posljedak osobnosti, pa zato u organizaciji i pravu rada mora gledati na zakonite zahtjeve osobnosti. Odatle izlazi dužnost, da se zaprieči nečovječna duljina rada, da se zabrani nezdrav rad, čovjeka nedostojan, nemoralan, te obćemu dobru štetan rad. Napokon ima država da odstrani ponizujuće momente, koji bi mogli nastati u odnošaju izmedju radnika i gospodara, jer se to protivi slobodi i pravu rada. (Ovdje se vidi dojam socijalizma, jer Schönbergu lebdi pred očima samo „radnik i poslodavac". Osim toga i ova se točka može izvesti iz Smithove „pravednosti".)

c) Priznaje se u načelu, da se ima omogućiti, koliko je samo moguće, pravedni ekvivalenat (naplata) u narodno-gospodarskoj razdiobi prihoda za radnu uslugu (Arbeitsleistung).

Ovo znači toliko, da bi država imala odredjivati visinu plaće radniku, t. j. da bi ona ravnala razdiobu narodnogospodarskoga prihoda. Ovo je čisto socijalističko načelo. Po socijalističkoj nauci sasvim je logično, da država rukovodi razdiobu prihoda od narodnoga gospodarstva, jer je ona u socijalističkoj državi jedini posjednik priradnih sredstava; ona je jedini „poduzetnik", a svi članovi naroda su radnici. Ali da u sadašnjem uredjenju države i družtva država zapovieda poduzetniku, koliko ima plaćati svojim radnicima, to bi bilo isto tako opravdano, kao kad bi kupcima nalagala, koliko moraju plaćati za robu. A kojimgod se pravom može zahtievati, da država odredjuje plaću radnicima, tim se istim pravom može zahtievati, da država zajamči poduzetnicima prodju njihove prirade. Ovakove kombinacije individualističkoga sustava sa socijalističkim ne mogu da urode kakovim plodom, t. j. kakovim sistemom.

O boku ovoj školi stoji „etička škola", koja pod izlikom, da podade znanosti malo moralnosti, mieša u znanost socijalističke primjese. Zato Block (Les progrès de la science économique, Paris 1897 I. 308) i ne nalazi u ovoj „historijskoj školi" odredjenih naučnih skupina, nego: koliko pisaca, toliko različnih mnienja. No mi nismo posvema suglasni ni s ovim učenjakom. On je pravovjerni pristaša klasične škole i njene nauke o gospodarskoj slobodi, prirodnoj slobodi, uza sve to, što je izkustvo odkrilo i tamne strane ove prirodne slobode. Mi sebi predstavljamo gospodarsku slobodu u ovoj slici:

Liberalci vele, neka se velike i male i srednje, u obće sve vrsti ribâ stave u jedan ribnjak. Sada niti treba koje štititi, niti koje priečiti, već neka se svaka brine za sebe i svoj interes, kako zna i može. To je stanje prirodne slobode.

Autoritarci opažaju, kako velike ribe proždiru male i najmanje, pa preporučaju, neka se velike, proždrljive ribe zagrade, a malenima neka se zajamči obstanak.

Socijalisti uče, da treba utamaniti sve velike ribe, pa cieli ribnjak dati malim ribama: same malene ribe ne će onda jedna druge gutati.

A mi velimo: ako se počne s ogradjivanjem slobode kod jedne, druge, ili treće jake ribe, gdje će se naći granica tomu ogradjivanju? Napokon, kakova bi to imala biti ograda, kada niti sve ribe nisu jednako opasne? Naše je mnienje, neka se ribnjak razdieli na posebne odjele, gdje će u jednom uživati podpunu slo-

bodu rada i gibanja velike ribe za sebe, srednje za sebe, a malene opet za sebe.

Kako se odavle vidi, mi smo udarili u ovom pitanju posebnim putem. Mi nismo uz autoritarce, koji idu za tim, da se ograniči individualna sloboda, ali nismo ni uz liberalce, koji puštaju podpunu slobodu gospodarskomu radu pojedinca: mi smo za drugačiju aplikaciju slobode.

Uz slobodu produkcije govori se i o slobodi utakmice. Liberalna škola uči, da utakmici treba dati podpunu slobodu kao i produkciji; autoritarci, a na čelu im socijalisti, zahtievaju, da se i ovdje dade rieč državi. Nepobitna je doduše istina, da se je golemi razvoj moderne industrije postigao mudrim spojem ekonomijske znanosti s tehničkom, koja je opet procvala na napredku prirodnih znanosti. Povrh svega toga pridružila se k tomu zgodna razdioba rada. Ali nije posve izpravno, kad liberalci uče, da je samo na taj način mogla produkcija udovoljiti naglo ponaraslim potrebama tržišta, koje su narasle naglim porastom pučanstva. Čim bi više rasle potrebe pučanstva, tim bi se većma množio i broj onih, koji bi se za udovoljenje tih potreba brinuli, i to ne radi pučanstva, već radi svoje koristi. Prava korist u ovako savršeno razvitoj produkciji ne stoji u namirivanju potreba (u obće), jer tu svrhu bi napokon postigla i manje savršena produkcija; ali prava korist stoji u tom, što je ovako savršena produkcija tako pojeftinila neke vrsti robe, da su do nje mogli doći i siromašniji slojevi. Dok su se knjige rukom pisale i prepisivanjem umnožavale, bile su riedkost, pa za to tako skupe, da su ih samo bogataši mogli imati. Danas knjiga nije više riedkost. Ali da je knjiga pojeftinjela, to se imade zahvaliti utakmici. Kao što dakle sloboda produkcije umnoža količinu dobara, tako im utakmica snižuje cienu. Prema tomu ima se i jedna i druga smatrati ne samo koristnom, već nuždnom. Ali i jedna i druga ima i svoju tamnu stranu. Autoritarci imadu djelomice sasvim pravo, što prigovaraju podpunoj slobodi utakmice. Po Marxu imale bi se krize u produkciji sve više širiti, dok napokon ne bi ciela produkcija postala jednom velikom krizom, u kojoj bi slabiji sve većma propadali, te bi napokon ostala još samo šačica gavana producenata. Ali izkustvo je to oprovrglo, jer krizâ ima sve to manje; pa i u ono doba, kada su krize najljuće harale, bilo je to tek pojedinim granama produkcije, i to prolazno. Ali i same te krize ne bi mnogo smućivale autoritarce i socijaliste, kad bi se radilo samo o poduzetniku. No u krizama nastra-

davaju i brojne radničke obitelji, pa za to socijalisti viču. Tomu se nije čuditi, jer treba priznati, da u ovakovoj krizi teže prolazi radničtvo, koje preko noći ostane bez kruha i krova.

Krize nastaju odatle, što svaki poduzetnik mjeri i proračunava potrebu tržišta prema svojim nazorima. No tko će promjeriti golemo svjetsko tržište! I tako se tržišta poplave robom, velika ponuda obara cienu, i eto krize. Ali šteta naučila ljude pameti i izazvala takove organizacije medju producentima, da danas prosudjuju potrebe tržišta sa dosta usavršenom točnošću. To priznavaju i socijalisti, samo vele, da to nije točno proračunano, pa ni ponovne krize uklonjene. Podpunu točnost i sigurnost mogla bi provesti samo državna statistika, — misli vodja njem. socijalista Bebel. No vrlo je dvojbeno, da bi birokratizam onolikim trudom pazio na potrebu tržišta, kao privatni poduzetnik, kojemu sva sreća ovisi o tom, da li je u pravoj mjeri došao u susret željama i potrebama kupaca. Ako se u današnjim prilikama sâm poduzetnik preračuna, nosi sam štetu; a u socijalističkoj bi državi s nemara i krivnje činovnika stradali nekrivi. Socijalisti odgovaraju na to: ako se poduzetnik preračuna, pravo mu budi, što nosi štetu, — ali pri tom stradaju radnici. Socijalisti zaboravljaju, da šteta na jednoj strani nosi korist na drugoj. Ako se je naime tržište zasitilo robom toliko, da joj ciena silno pada, tada će ju i veliki siromasi moći kupovati.

Socijalisti će na ovo odgovoriti, da je ovo slaba utjeha za one radnike, koji iza krize ostaju bez krova i kruha. To je sa jednoga stanovišta pravo. Ali se pojave na području narodnoga gospodarstva ne smiju posmatrati samo sa stanovišta jedne klase (a još manje sa stanovišta malašnoga diela jedne klase). Poljodjelsko gospodarstvo danas tare suša, sutra mraz, danas svinjska pošast, sutra marvinska, danas filoksera, sutra vanjska utakmica! Nisu li i ovo krize? Pa kako bi družtvo i država sasvim zaštitila seljaka proti ovim nevoljama? A kako je na ovom području, tako je i drugdje.

Pojedine dakle krize, koje ne ugrožavaju narodnoga gospodarstva i koje su nastale poglavito krivnjom pojedinaca, ne mogu biti uzrokom, da se obara i samo prokušano valjano načelo.

Ali s druge strane nemaju pravo ni liberalci, kada hoće da obrane svaku utakmicu, pa bila i očito štetna i sa narodnogospodarskoga gledišta. I liberalci dopuštaju, da je podpuna sloboda utakmice unesla u gospodarstvo dosta pljeve. Na mjesto da oni

dopuste, da se ova podpuna sloboda ponešto suzi, oni radje bacaju krivnju na trošioce, nego na zlorabitelje slobode. Tako na pr. veli inače odlični Block (o. c. I. 370): „U ostalom stvar je kupčeva, da otvori oči: tri četvrtine prevarenih sami su si krivi! Pa zašto ne bi ovakova težka nebriga bila kažnjena?“ Ovo su puste fraze. Mi držimo, da pučanstvo ne bi bilo podpuno osigurano proti prevari ni onda, kad bi ga štitili i dosta oštri zakoni, a kamo li ovako, gdje ga ne štite tako rekuć nikakvi. Čovjek treba za namirenje svojih potreba sijaset različitih dobara. Mi bismo mogli uztvrditi, da tri četvrtine pučanstva nisu sposobne, da približno upoznadu pravu vriednost robe. „Kupac-preprodavalac“ to je strukovnjak, a svaki pojedinac ne može biti strukovnjak. Kako dakle mogu liberalci zahtievati, da svaki pojedinac „otvori oči“, da ne bude „nebriga“, da bude u svem strukovnjak? Mi ćemo vidjeti, kako liberalci nazivaju ludošću (Philippovich veli „unsinnig“) zahtjev malih obrtnika, neka bi veleobrtnici, koji se bave rukotvornim obrtom, položili strukovni izpit iz tih obrta. Kojim se pravom onda zahtieva, da kupci budu strukovnjaci?

I autoritarci nisu načelno proti slobodi utakmice; oni samo vele, da su proti zločestoj utakmici, da žele odstraniti prevare i nepoštenu, prljavu utakmicu, koja je najveći neprijatelj poštenoj utakmici i u obće poštenoj produkciji. Ovo je bez dvojbe s narodnogospodarskoga gledišta ekonomijska, a s etičkoga stanovišta plemenita namjera. Ali nama se ne čine posve zgodna sredstva, kojima to žele postići. Umjereni autoritarci (poglavito kršćanski socijali) misle, da bi se ta svrha mogla postići organizacijom korporacija po primjeru sredovječnih cehova; demokratski socijali misle, da bi se isto postiglo socijalnom produkcijom u narodnim radionicama. U jednom i drugom slučaju vodi uredjenje do monopola, dakle do oprečnoga pola utakmici.

Po našem je mnienju samo načelo slobodne utakmice dobro, ali uporaba ne valja ni u ovom slučaju, kao ni u slučaju slobodne produkcije.

Mi držimo, da se imade (ako se već ne bi mogla posve odstraniti) onakova utakmica ograničiti, koja ugrožava opravdane interese velikoga diela pučanstva, ili čitavih razreda pučanstva. U ovakove vrsti utakmice ubrojili bismo:

1. utakmicu izmedju kapitalističkoga veleobrta rukotvorne robe s malim obrtom (na pr. utakmicu mödlinžke tvornice cipela s postolarskim malim obrtom);

2. prljavu utakmicu, gdje se loša roba iznaša na tržište uz vrlo nizku cienu (Ovime se ubija svaka poštena utakmica i solidna produkcija, kao što na području novčarstva loš novac iztiskuje dobar novac.);

3. nepoštenu konkurenciju, kridatarstvo: gdje naime nepošten trgovac uzme robe na vjeresiju, pa ju onda prodaje u bezcienu;

4. obiestnu utakmicu, kad se naime netko bez spreme dadne na lakoumne poslove, gdje mu lebdi pred očima samo kakav časoviti uspjeh, ili inat.

Ona prva točka od velike je ekonomijske i još veće socijalne vriednosti. Tu se radi o tome, da veleobrt ne utuče maloga obrta; da se sačuva srednji gradjanski posjed, srednji družtveni stalež. Ovo bi se moglo oživotvoriti tako, da bi se zakonom odielile velike i male obrtne domene, da se zaprieči svaka utakmica u obće izmedju ovih dviju produktivnih domena.

Ovo je stvar zakonodavstva, a mogu ju oživotvoriti narodi, koji su sami svojemu gospodarstvu gospodari.[1]

Što se tiče ostalih točaka, one bi spadale u krug kaznene politike. Zgodne kazne brzo bi ograničile ove štetne vrsti utakmice.

Gdje je govora o industriji, tu se ne može mimoići stroj, mašina. Mašina je razpolovila industriju u dva tabora. Istina, mašina nije došla u prilog i u službu samo velikoj industriji, već i maloj; istina je i to, da ni sama mašina nije jedini biljeg velike industrije, ali s njom su uzko vezani drugi uvjeti, koji su veliku industriju uobličili u posebnu, novu granu narodnogospodarske privradnje. Veliki kapital, velika razdioba rada, izradba u velikim količinama — sve je to vezano sa strojem, a to upravo i jesu glavne biljege velike industrije. Od kakoga je zamašaja stroj po razvoj i napredak industrije, to bi bilo suvišno ovdje nabrajati, kad to danas može čovjek svojim očima gledati.

Kada se je stroju pridružila para, onda je on usjekao ne samo u gospodarsku, već i u socijalnu stranu industrije, tada je za pravo i niklo socijalno pitanje. Mašina je iztisnula golemi broj ruku iz izradbe, ponuda je rada silno porasla, a ciena mu vrlo pala.

[1] Što bi koristio kod nas u Hrvatskoj zakon, da rukotvornu robu smije izradjivati samo izučeni rukotvorac (zanatlija), dok mi ne možemo zapriečiti vanjskim tvorničarima rukotvorne robe, da kod nas prodavaju? Mi kraj svoje gospodarske i financijalne odvisnosti ne možemo niti pomišljati na ovu vrst zakonodavne djelatnosti.

Velika bieda zavladala u radničtvu, a zdvojnost i jarost proti novomu neprijatelju očitovala se (na pr. u Englezkoj) razbijanjem strojeva, bunama i gungulama.

Ali kao što svako dobro i zlo treba prosudjivati s obćenitoga stanovišta nar. gospodarstva, tako i ovo. Mašina, koja je u prvi čas zadala duboku ranu radničtvu, došla je u korist svim ostalim razredima pučanstva, svim trošiocima. A to odlučuje u prosudjivanju valjanosti ove ili one novosti. Pa i samomu radničtvu zadana rana bila je samo prolazna. Mašina, koja je u prvi čas ranila radnika, poslije ga je ne samo izliečila, već ga i dobrano nagradila za njegove razmjerno kratkotrajne boli. Mašina je naime stvorila toliko novih industrija, da je kud i kamo veći broj radničtva našao zarade i povišicu plaće, nego što ga je u prvi čas izgubio. Uza sve to, što i danas pravovjerni socijalni demokrati gromore kao u ono vrieme, kada je njihov prorok doviknuo: „Proletarci cieloga svieta, sjedinite se!" — a to je bilo onda, kad je radničtvo najviše trpjelo od mašine — to se ipak može reći, da je ta rana danas već izliečena. Socijalnoga pitanja, istina, nije nestalo, ali je ona tužba, što no se tiče mašine, postala najvećim dielom bez vriednosti.

Proudhon, kojega običavaju ubrajati takodjer u vrstu socijalista, pjeva pravu himnu mašini.[1] No ovaj pisac sustavno traži posvuda „kontradikcije", pa za to rado malo zaoštruje na ovoj i onoj strani. Ali Ch. Dunoyer sasvim triezno dokazuje, da je mašina 1. pojačala potražak rada (od strane kapitala) i time mu 2. podigla cienu i 3. smanjila napore. I tako — veli isti pisac — premda je mašina poboljšala udes svih priradnih razreda, ipak bi se možda smjelo reći, da je ona koristila razmjerno najviše radničtvu (De la liberté du travail, I. 503—504). Nekoji pisci osobito iztiču, da jednolične radnje (uviek iste kretnje ruku i nogu) postanu tako mekaničke, da ih radnik obavlja bez ikakve duševne suradnje, po čem radnik otupi i postane nekom vrsti stroja. Ali evo, što odgovara na to Rouziers: „Sveudiljna uporaba mašinizma sve više čini, da se tip tvorničkoga radnika približuje tipu trgovačkoga pomoćnika, koji lako prelazi s jednoga područja trgovine na drugo, isto tako prelazi tvornički radnik od nadziranja jedne mašine k nadziranju druge (Question ouvrière, p. 334). Da li je takav

[1] „Mašina je simbol ljudske slobode, znak našega gospodstva nad prirodom, atribut naše zmožnosti (puissance), izražaj našega prava, emblême naše ličnosti. Sloboda, umnost, eto čitav čovjek". (Contradictions écon., I. 143.)

prelaz zbilja tako lak, to mi ne znamo; ali ako je tako, onda o kakovoj „moralnoj žrtvi", kako naziva Sismondi (Nouveaux principes d' écon. pol., od 1827., p. 396) taj mehanički rad, ne može biti govora.

Iz svega ovoga mi bismo zaključili: Koliko se mašina tiče samoga radničtva, tu o kakovom oštrom sukobu ne može biti govora; ako je toga bilo, to se je taj sukob jur preživio, a radničtvo se s mašinom izmirilo. — No ne stoji tako mašina prema malomu obrtu.

Mali obrt mnogo više ima da trpi od mašine u službi tvornice. Gdje se sukobi mali obrt sa tvornicom, veli Roscher, podlegne mali obrt. Ali uza sve to, što je mašina najjača sila, rekli bismo: sama ličnost tvornice, to je mi ipak ne smatramo onim, što mali obrt ugrožava. Ima naime premnogo vrsti robe, koja je već od iskona po svojoj naravi odredjena za domaće potrebe, te se tržište ravna prema individualnom ukusu, mjeri i obliku; razna roba već je stvorena za vrlo omedjeni broj kupaca. Sva evo ovakova roba pripada malomu obrtu i pripadat će vazda. Ovo je evo jur od naravi odredjena domena malomu obrtu, na koju tvornica ne će nikada staviti svoje noge. Ali što ne može učiniti tvornica, to će učiniti rukotvorni veliki obrt. Ne ubija tvornica, već ovaj veliki obrt ugrožava i ubija maloobrtnu industriju, te male obrtnike sile, da ili propadnu, ili da se i oni organizuju u slične kapitalističke poslove. A to eto nije pravo. Rukoveti bogatih špekulanata sloboda obrta dozvoljava, da uništuju obstanak tisućama malih obrtnika. Tko tvrdi, da bi značilo goniti rieku natrag k svojemu izvoru te ići u nazadak, kada bi se to zakonom zabranilo, — taj ne zna razlikovati tvorničkoga i rukotvornoga obrta. Jest, tvornica znači napredak, dok se bavi izradjivanjem robe, koja je po svojoj naravi područje mašine; ali tvornica, koja nije drugo nego proširena maloobrtnička radionica, ta po našem mnienju ne zaslužuje naziva tvornice (fabrike), to je kamatarnica glavničarska.

Mi smo za svaki napredak; mi smo voljni i davninom posvećene dobre uredbe žrtvovati, ako na njihovo mjesto dolaze nedvojbeno bolje. — Mi na pr. dopuštamo, da mödlinžka tvornica prodaje jednako dobre cipele, a jeftinije nego rukotvorac. — Ali zato se ni u tom slučaju ne može to smatrati korakom na bolje, jer gospodarski dobitak (što obćinstvo dobiva jeftiniju robu) nipošto ne nadmašuje one štete socijalne narave, — da jedan naime čovjek baci u proletarijat tisuću samostalnih i za život sposobnih obrtnika.

No ovakova vrst obrta još se manje može odobriti, kad se znade, da je onaj spomenuti gospodarski probitak prividan, jer tvornička roba, kraj sve ljepote na oko, nije tako solidna kao rukotvorčeva roba. A što je još gore: i ova jeftinoća tek je privremena. Tvornica rukotvorne robe prodaje jeftino, dok utuče utakmicu maloga obrta, a kada se je jednom to postiglo, tada slične tvornice stvore svezu (kartel) i time si osiguraju monopol, koji im omogućuje dizanje ciene, a konsumenti sada moraju i manje solidnu robu skupo plaćati.

Odatle sliedi, da pri prosudjivanju mašine i tvornice te njihova odnošaja spram maloga obrta treba vrlo oprezno razlikovati. Ondje, tako se barem nama čini, gdje mašina podaje industriji veleobrtnički značaj, tu za mali obrt nema pogibli; ali ondje, gdje kapital podaje taj značaj obrtu (dok bi bez kapitala nosio maloobrtnički značaj), — tu leži prava pogibao po mali obrt. Zato ne bi bilo pravo, kad bi mali obrt vodio borbu proti tvornici u obće, a osobito proti mašini. Bolje će pogoditi, ako svoje sile usredotoči proti onomu potonjemu veleobrtu i da ga zakonom zaprieči. Ekonomijski ne će biti nikakva kvara, a u socijalnom pogledu moglo bi biti od toga prevelike koristi. Borba naprotiv proti mašini znači u istinu tjerati rieku natrag k izvoru.[1]

§ 2. Organizacija obrta do XVIII. stoljeća.

Ima liepa njemačka rečenica, koja bi slobodno hrvatski glasila: Gradski vazduh odiše slobodom. Tako je i bilo nekada. Samo u gradskim zidinama mogao je doći do osobne slobode čovjek, koji nije pripadao ni plemićkomu, ni svećeničkomu staležu. „Grad" je na temelju svoje obično od vladara potvrdjene autonomije i po svojoj organizaciji bio podoban, da stvara slobodne ljude; zastupstva gradovâ imala su pravo stupiti pred kralja kao

[1] Ovo, što smo na ovome mjestu naveli, spada zapravo u teoretski dio, ali smo imali razloga, da se osvrnemo i na teoriju. U moderno doba postala je industrija tako ugledna i važna grana narodnoga gospodarstva, da se današnje najkulturnije i najbogatije države nazivaju „industrijalnim zemljama". Ali industrija ne utječe u velike samo na narodnogospodarsku produkciju, već i na razdiobu narodnogospodarskoga prihoda, pa prema tomu i na družtvenu razdiobu pučanstva. A kako se i socijalizam tjesnije veže s industrijom, nego uz druge narodnogospodarske grane, odatle bogata i preraznolika književnost, premnogi i različiti nazori u znanosti. Ovaj mali izlet na područje teorije, držimo, mogao bi možda dobro doći onome, koji bi htio u stranoj literaturi tražiti potanje pouke.

posebni slobodni stalež, a svojim imetkom, barem gotovinom, bili su gradovi premci i najbogatijoj vlasteli. Zato su gradjani bili ljudi ponositi, sviestni svoje slobode, moći i bogatstva. Pa u istinu i mogli su biti ponosni ti „kramari" („epiciers", „rotiriers"), kako ih je običavalo plemstvo nazivati, jer su svojim radom, žrtvama, razborom, pa i svojom krvlju došli do takovoga položaja u državi, da se je s njima moralo računati. A tim svojim položajem služili su se gradovi ponajvećma u korist domovine i slobode, te su se odlikovali političkom zrelošću.[1] Po svojim zaslugama za domovinu ide gradjanstvo svaka čast, naročito kod nas; jer kada se je visoko plemstvo narodu odtudjilo, a maleno plemstvo smalaksalo, ostalo je gradjanstvo ognjištem, hraniteljem i braniteljem starih narodnih pravica.

Jednako, ako nije možda i više, bilo je gradjanstvo znamenito po narodno gospodarstvo, jer je nekoliko stoljeća u svojim rukama držalo i ravnalo obrt i promet. Sjetimo se samo saveza njemačkih gradova pod imenom „Hanze". A tako je bilo i u Italiji, Francezkoj, Austriji, pa i na sjeveru u Švedskoj, Norvežkoj i Poljskoj.

No uza svu osobnu slobodu bile su gradjanima u gospodarskom pogledu ruke vrlo vezane: gradjanin nije mogao voditi obrta ni kakav je htio, ni gdje je htio, ni koliko je htio. O svem su tom odlučivali cehovi (Zünfte).[2]

---

[1] Da se i ne osvrćemo na Lombardski savez proti Fridriku I. Barbarossi, na švicarske i nizozemske gradove, koji su svojim političkim razborom i požrtvovnim junačtvom stvorili slobodne države, dosta je spomenuti stoljetnu borbu grada Zadra protiv pohlepe mletačke; sjetimo se narodne literature u dalmatinskim gradovima, naročito u Dubrovniku. Ta nema zamašnijega dogodjaja u povjesti, gdje ne bi gradovi imali odlučne zadaće. Nisu li gradovi tražili od prvoga ugarsko-hrvatskoga kralja Kolomana, da svakomu gradu napose opetuje ugovor, sklopljen u Križevcima izmedju hrvatskoga kraljestva i ugarske dinastije? Nisu li gradovi sudjelovali kod novih izbora hrvatskih kraljeva (Karla Roberta, Karla Dračkoga, Ladislava Napuljskoga, Tvrdka Bosanskoga)? Tako je bilo u Dalmaciji, a drugačije nije moglo biti ni u drugim pokrajinama. Zemun, Mitrovica, Požega, Sisak, Zagreb brane domovinu protiv Bizantinaca i Osmanlija, kao što se dalmatinski gradovi brane protiv Mletaka.

[2] Ceh (Zünft, Innung) je bila obrtnička zadruga stanovite struke. Ova sveza obrtnika bila je javno-pravne naravi, jer se je temeljila na tada obstojećim zakonima (sustavu). Ona je pod nadzorom gradske oblasti autonomno upravljala odnošajima svoga obrta. Ceh je imao zadaću, da u jednu ruku čuva i unapredjuje interese svoga obrta, a u drugu ruku da pazi i na inte-

Cehovske su uredbe dobro svojoj svrsi služile, dok se je tržište i promet kretao oko zidina gradskih, dok knezovi nisu vlast u svoje ruke pribrali, pa svoje države jedinstvenim zakonima i upravom uniformirali. To se stalo provadjati tamo od XVI. stoljeća, pa se sada tržište, promet i konkurencija proširi; sada se već ne da pregledati tržište, ni razdioba produkcije pravedno medju majstore podieliti, utakmica se i nehotice uvuče, ceh ne može više da svojoj zadaći udovoljava. To bi se bilo dalo postići samo onda, kad bi cehovi pokrajine, ili svih gradova u državi stupili u svezu. No do toga nije moglo doći, jer su teritorijalna gospodarstva stvarali knezovi svojom silom, a ne gradovi svojom voljom. Zato počimaju cehovi propadati, nakon što su pet stoljeća (tamo od XI. do XVI. stoljeća) cvali; zaboravljati interese konsumenata, ali se za to podvostručenom silom zauzimati za svoje interese, ili bolje rekuć za majstorske. Majstori htjedoše ceh učiniti svojinom samo nekolikih obitelji, te primanje u kolo majstora na sve mo-

---

rese konsumenata. Prema tomu je cehu bila zadaća, da primjereno i pravedno porazdieli potrebitu količinu produkcije (naručbe) medju svoje članove (obrtnike), a s druge strane da pazi, kako se ne bi uvukla budi nepoštena konkurencija, budi izrabljivanje kupaca cienom, ili lošom robom. Na taj način imali su cehovi tržnu policiju za svoj obrt u svojim rukama, te su tako bili i organom javne (gradske) uprave. Cehovi su bili dakle autonomne korporacije u okviru gradske autonomije. Ta autonomija izticala se je i na gospodarskom području i u organizaciji cehova. Cehovi su uživali monopol na tržištu gradskom i na tržištu gradskoga područja (sela, koja su pripadala gradu, morala su kupovati i prodavati samo u gradu). Organizacija cehova bila je budi štatutima, budi običajem uredjena. Ceh se je sastojao iz gospodara (meštri, majstori), pomoćnika („kalfe" od njem. Gehilfe; Gesellen) i naučnika (šegrt, Lehrling). Podpuna prava imali su samo majstori; pomoćnici i šegrti bili su u vieću samo po svojim zastupnicima zastupani. Samo majstor mogao je da samostalno vodi obrt. A majstorom je mogao postati samo onaj, koga je ceh proglasio. Majstorom postati nije bilo baš lako. Kandidat za majstorstvo morao je ćudorednih i strukovnih (tehničkih) dokaza sposobnosti doprinieti. S početka se zahtievalo samo to, da kandidat bude pošten, čestit i svojoj struci vješt. Ali poslije, već pod konac cehovske slave i obstanka, išlo se je tako daleko, da se je zahtievalo, da bude od djeda ili pradjeda gradjanski sin i da se u cieloj njegovoj obitelji ćak tamo od pradjeda nije rodilo nezakonito diete. Inače se obično tražilo, da naučnik iza nekoliko godina nauka kod jednoga majstora bude „oslobodjen". Kao pomoćnik morao je nekoliko godina na putovanje (Wanderschaft) u inozemstvo, da se kod inozemnih majstora dalje usposobi u svojoj struci. Iza toga povratio se je u svoj zavičaj, gdje je morao predati cehu svoje putničke svjedočbe i „remek-djelo" (Meisterstück), te je na temelju toga bio proglašen sposobnim za majstora.

guće načine otegoćivati.[1] To je nagnalo pomoćnike, da su se i oni udružili u posebne družine (Innungen), — onako od prilike, kao danas radničke koalicije (Gewerkvereine) spram poslodavačkih udruga (kartelle). A nije bilo ni bez štrajkova. Glasovit je štrajk pekarskih i mlinarskih pomoćnika u Nürenbergu, koji je trajao malne deset godina. Od XVI. stoljeća ne prestaju tužbe pače i pred samim saborima.

Medjutim se državna centralna vlast usredotočila u rukama vladara. Državna vlast prodire u sve slojeve naroda. Tu novu eru moradoše doskora i cehovi oćutiti. Pravo nadzora, koje je prije gradskoj oblasti pripadalo, uzme sada državna uprava u svoje ruke te stane cehovsku autonomiju krnjiti. Država sama izdaje odredbe za nauk djetićâ, za putovanja i za promaknuće u majstorstvo, te se na štatute i običaje cehova gotovo i ne osvrće, već podaje majstorstvo i takovim kandidatima, koji nisu nikojemu cehu pripadali, ni cehovskim pravilima udovoljili.[2] Na taj način razvije se pod državnom zaštitom nova vrst obrta i obrtnika, osobito u XVIII. stolj. pod zaštitom merkantilističke politike državnih vlasti. Ovamo spadaju tvornice i domaće (kućne) industrije.

Ovako je evo u većini evropskih država razbila čvrstu cehovsku organizaciju sama državna vlast, dok su ju na pr. u Englezkoj sami gospodarski odnošaji faktično ukinuli, i ako se je po imenu sve do najnovijega doba u tobožnjoj krieposti uzdržala. Tako su na pr. istom god. 1835. i formalno dokinuta preimućtva cehova, premda se je velika, slobodna industrija kraj tih cehova razvila bez obzira na njihove štatute. Veliki je uvoz i izvoz u Englezkoj pobudio želju za podpuno slobodnim obrtom. U Francezkoj se je za istim težilo, jer je uplitanje države u privatno gospodarstvo bilo već dozlogrdilo. Odatle zahtjev: „Laissez faire, laissez passer". Turgot pokuša jednim mahom da uvede slobodu obrta (1776.), izuzevši neke obrte, koji iziskuju budi osobitu naobrazbu (na pr. ljekarnici), ili osobiti interes države (na. pr. knjigotiskari i novinari). No to je izazvalo toliko odpora, da je

---

[1] Od pomoćnika uzeše zahtievati tako skupe mušterluke (Meisterstücke), da se je pomoćnik često morao u tu svrhu zadužiti.

[2] Ovakvoga majstora, što ga je državni činovnik „oslobodio", nazivali su cehovci u Austriji posprdno „Schutzdekreter", ili „Hofbefreiter", a u Njemačkoj „Freimeister" i „Freimann". Da je medju starim cehovcima i ovim majstorima slabo ljubav cvala, najbolje se vidi odatle, što su gradjani prozvali i državnog krvnika takodjer „Freimeisterom".

morao odstupiti. Istom revolucija dovede podpunu slobodu obrta. No domala budu ipak neke norme za stanovite obrte uvedene: ljekarnici dobivaju stanovite naredbe, pekari i mesari budu stavljeni pod državni nadzor, a zlatari moradoše dati svoje kovine državnim organima na pregled. Ovakove uredbe prodru u sve zemlje, dokle je zahvatila Napoleonova vlast. U Njemačkoj i Austriji ostalo je još dobrano dugo pri starom. Potreba slobodnoga obrta počima se osjećati istom s razvitkom veleobrta. Kad je napredak u tehnici i kemiji izazvao nove obrte, kad su željeznice, parobrodi i brzojavi promet podigli te novčano gospodarstvo pomoću kredita obrtnu djelatnost razmahalo, osjetila se potreba takovoga obrtnoga zakona, koji obrtnoj djelatnosti pojedinaca ne pravi zapreka. Pod tim utjecajem bude u Austriji proveden zakon o slobodnom obrtu god. 1859. (u Njemačkoj 1869.).

A što se razumieva pod tom „slobodom" obrta? — Pod tim imenom provela su se ova načela:

a) Sve osobe su ravnopravne u vodjenju obrta — sve osobe bez razlike spola i godina, vjere, odgoja i zavičaja; državljanin, inozemac, fizična i juristička osoba može jednakim pravom i slobodom voditi obrt.

b) Svakomu je slobodno vrst, obseg i mjesto obrta odabrati. — Prema tomu može jedna osoba u isti čas više obrta na jednom, ili na više mjesta voditi; osim toga može prodavati robu svojih vlastitih ruku, ili kupljenu. (Ovo načelo ubija mali obrt.)

c) Svaki obrtnik vlastan je udariti cienu svojim produktima, svaki radnik svojoj radnji.

d) Odnošaj izmedju poslodavaca i radnika temelji se na privatnom ugovoru: primanje je i odpuštanje radnika dakle privatna stvar ove dvojice, koju mogu po volji uglaviti.

Ovaj princip izručio je radnički stalež samovolji poslodavaca, jer obje ugovarajuće stranke nisu slobodne. Poslodavac može počekati, dok bieda natjera i najboljega radnika, da po što po to iznajmi svoju radnu snagu.

e) Sve obrtne korporacije sa svojim prisilnim statutima i upravnim povlasticama (na. pr. cehovi) dokidaju se.

f) Naprotiv slobodno je u zakonom propisanim formama ujedinjivati kapitalije i radne snage; privredne udruge mogu se bez zapreke i bez posebnih državnih dozvola osnivati u okviru zakona.

Sva ova načela ne dolaze nikomu tako zgodno, kao posjedniku mobilnoga kapitala. Ova načela izručila su tehniku (strukovno

znanje i rad) kapitalu. Odatle već za rana nevolje i tužbe, koje su prinukale države, da nisu ova načela baš na skroz provele. Tako se na pr. za neke obrte zahtieva dokaz osposobljenja, na pr. za ljekarnike, za brodare itd.; za neke obrte mora se tražiti posebna dozvola (koncesija), na pr. za osnovanje založnica, za prevažanje preko rieka itd.; napokon policajni nadzor i pravo izdavati naredbe u ovom smislu pridržale su si sve države. Točku c) u mnogo slučajeva obara tarifa, što ju same oblasti ustanove, na pr. u gradovima cjenici za kočijaše, služnike, svratištare itd., a na selu za mesare, pekare i mlinare.

Ta „sloboda" dakle nije absolutna, već joj država udara granice (obrtna politika). Uza sve to je utjecaj države toli neosjetljiv, a sloboda obrta toli prostrana, da se iz samoga obrta dižu glasovi za veći utjecaj države na ovu slobodu.

No ni sâm pojam „obrta" nije još nepomičnim granicama ograničen. U najširem smislu može značiti obrt i privredu (Erwerb). U ovom smislu bio bi promet i trgovina takodjer obrt. U užem smislu razumieva se pod obrtom preradjivanje i oplemenjivanje surovina (rukotvorna i industrijalna djelatnost). U najužem smislu razumieva se pod obrtom samo onaj dio djelatnosti oko preradjivanja surovina, koja se ponajvećma rukama obavlja (rukotvorstvo). A to bi bio mali obrt.[1]

Njemački obrtni red ubraja u obrt promet i trgovinu, te i neke osobne radnje na. pr. predstave, umjetničku djelatnost, ako joj je svrha jedino privreda. Ali od ovoga obćenitoga pojma oduzima neke poslove, premda bi se mogli ovamo pribrojiti (željeznički poslovi, apoteka i pouka). — U našoj monarhiji uzima se u „Gewerbe" takodjer i velika industrija (a tako i u Njemačkoj). No uza sve to, što se p r a v n o ne čini razlika medju obima, ipak se gospodarski razlikuju ove dvie grane, jer se govori o obrtu i velikoj industriji, ili o malom i velikom obrtu. — Pošto se je ovakovo shvaćanje udomaćilo, treba da ga poprimimo i mi. Svakako je najznačajnija obćenita oznaka obrtu preradjivanje i oplemenjivanje surovinâ. To je zajedničko cielomu obrtu.

---

[1] Austrijski obrtni red (20./XII. 1859.) izuzima izričito neka zanimanja iz obrta, a sve ostale grane djelatnosti ubraja u obrt. Tako su izuzeti poljodjelska priradnja, rudarstvo, književnost, liepe umjetnosti, liberalna znanja (liečnik, odvjetnik), kreditni i osjegaravajući, željeznički i parobrodarski poslovi, onda nekoje domaće radnje (n. pr. pletenje čarapa itd.).

O malom, velikom i kućnom obrtu u obće.

Tipični predstavnik za mali obrt jest zanat (zanatlija, Handwerker), a za veliki obrt tvornica, koja radi strojevima (fabrika). Medju ove dvie vrsti utisnula se kućna industrija, koja spaja karakteristične momente maloga i velikoga obrta, te je neki prielaz od jednoga k drugomu. No to je tek prividni prielaz. Kućna industrija nije realni prielaz, već je to neki „ponte dei sospiri", most uzdaha, preko kojega mali, ali slobodni i samostalni obrtnik prelazi u odvisnost, u proletarijat.

Uzmemo li zanat za predstavnika maloga obrta, tada su mu karakteristike ovo: Mali obrt obuhvaća razne grane (zanate) jedinstvene ručne izradbe za mjestno tržište, za poznati krug mušterija. Ručna je radnja toliko opravdana oznaka, što u malom obrtu prevladjuje onako, kao što strojevi u velikom obrtu.

Po surovome materijalu dieli se mali obrt u dvie klase: u nadničko (Lohnwerk) i naručbeno rukotvorstvo (Preiswerk). U prvom slučaju dade se obrtniku sav surovi materijal, a on ga samo izradi, a u potonjem naruči obrtnik sam i surovi materijal i sam ga obradi, pa mušteriji gotovu robu proda. Ova potonja klasa obrta prevladjivala je u prošlim stoljećima te je u cehovima imala svoje kule.

Jedinstveni zakoni za cielu državu, što su se počeli uvadjati tamo od XVI. stoljeća, bili su za trgovinu vrlo povoljni, jer je mogla lakše tražiti i naći tržište (kupaca) i u udaljenijim pokrajinama iste države. Osobito čvrsto upre trgovini u kotače merkantilni sistem, koji je sve bogatstvo države mislio naći u trgovini sa inozemstvom (u povoljnoj trgovačkoj bilanci). Prije su bili obrtnici (producenti) ujedno i trgovci svoje robe, od sada počimaju oni izradjivati za trgovce, koji onda ove izradke prodavaju na stranom udaljenom tržištu. Tako se uvuče malo po malo trgovac medju producenta i konsumenta. Kada se je trgovina još jače razvila i država joj svu svoju pomoć pružila, stadoše trgovci podizati i vlastite zgrade, u koje su uzimali izučene radnike (obrtnike), davali im surovinu, a ovi ju za plaću preradjivali u robu. Ova od trgovca podignuta radionica bude prozvana „fabrikom". Ovo je početak velike industrije. Pod utjecajem dakle velike trgovine i velike industrije stane se mali obrt dieliti u nadničarski i naručbeni. Kada je golemim napredkom tehnika nove strojeve produkciji u pomoć

privela, pretvoriše se nadničarski obrtnici u radnike. Uvedenje slobode obrta razveže krila kapitalu i ukloni sve zapreke njegovoj elastičnosti: on se baci sada na sva područja obrta. Na ovaj način bude mali obrt od strane kapitala s dvie strane napadnut: gdje je bilo moguće nadomjestiti ručni rad strojem, ondje je kapital uveo stroj i iztisnuo rukotvorni rad, te tako stvorio veliku izradbu pomoću stroja (Fabrikmässiger Grossbetrieb); a gdje nije bilo moguće nadomjestiti rukotvorca, tamo je kapital pokrenuo budi nadničarskoga obrtnika, budi naručbenoga, t. j. podigao je kućnu industriju. Ovi su radnici radili kod kuće na naručbu. To je rukotvorni veleobrt (Handwerksmässiger Grossbetrieb). Veliki kapital, kupujući ili sam dobavljajući surovine, može s mnogo manje troška izradjivati robu u velikim količinama. Mali obrt stane gubiti mušterije. To ga prisili, da prestane samostalno raditi, već morade zatvoriti svoju radionicu, pa se dati u službu kapitalu. Kućna je industrija dakle, tehnički promatrana, mali obrt, gospodarski promatrana — kapitalistički posao.

Sravnimo li ove dvie obrtne grane sa stanovišta produkcije, mora se priznati, da je veliki obrt, bio tvornički, ili rukotvorni (kućna industrija), naprednij i pogodniji, nego mali obrt, jer brže i jeftinije izradjuje velike količine robe. Ovo osobito vriedi, ako se uzme u obzir izradba za vanjska tržišta. No promatramo li stvar sa socijalnoga stanovišta, gdje socijalna politika traži, da u državi bude što veći broj slobodnih i neodvisnih elemenata u osobnom i u gospodarskom pogledu, tada dolazimo do istoga zaključka, kao i kod agrarnoga gospodarstva: srednji i mali obrt treba spasiti, da družtvo s nerazmjerja posjeda ne oboli. Veliki obrti stvaraju čitave čete odvisnih elemenata. Odavle nastaje po državu i njenu obrtnu politiku ne baš laka zadaća, da pazi na gospodarske i socijalne posljedice modernoga obrtnoga razvitka. Dojakošnje je izkustvo pokazalo, da onaj napredak u produkciji više koristi pojedinim (kapitalističkim) gospodarstvima, nego cielomu narodnomu gospodarstvu, dok je ubijanje maloga i srednjega obrta na veliku gospodarsku i socijalnu štetu čitavomu narodu.

§ 3. Kriza maloga obrta.

Kapital, oslanjajući se na slobodu obrta, tako je zakvačio mali obrt, da mu zloguki proroci pjevaju opielo; drugi se tješe time, da fabrika ne će u nekim strukama moći ljudske ruke nadomjestiti. Ako i nerado, i mi se pridružujemo prvomu mnienju,

ako stvari ostanu, kako su sada. Nepobitna bo je činjenica, da je fabrika u nekim obrtima toliko usavršila radnju, da može ručno djelo posve zamieniti. To je već postignuto na pr. kod tkalačkog obrta. Tkalačtvo danas pripada prošlosti, koliko se još nije zatrlo kod seljakâ. A kako se jur dogodilo tkalcu, tako se počima dogadjati i postolaru, pa i krojaču i t. d. Mi rado dopuštamo, da tvornici ipak ne će poći za rukom, da i sve ostale vrsti obrta utuče. Tvornica valjda nikada ne će brijati i šišati ljudî, podkivati konjâ. No već je i to golemi udarac za postolara i krojača, što sav njegov posao stoji u krpanju; a nije siguran, da mu i ove čedne privrede ne uzme kapital svojom kućnom industrijom. Ta u Njemačkoj, Švicarskoj i drugdje ima već sada kapitalističkih posala za popravak cipela! I tako je eto ta sloboda obrta omogućila kapitalu, ne samo da podigne mašinsku veleindustriju, nego je omogućila posjedniku kapitala, koji inače nema ni pojma o kakovom obrtu, da uništi čitavo čislo izučenih obrtnika. A nema li pojedinac kapitala, lako se sastave dionička družtva. I tako se eto sloboda obrta može izroditi u upropašćivanje srednjega i maloga obrta, samo da kapital ne leži mrtav i da bogati postanu još bogatijima.

Ista ova sloboda obrta dopušta kapitalu, da stanovitu robu ne samo izradjuje, nego i prodaje, i to gdje samo hoće. Na temelju toga podižu veliki poslovi sijaset podružnica, koje onda na bezbroj mjesta maloga obrtnika ubijaju.[1]

Malomu obrtniku otežčava još više položaj u borbi sa veleobrtom u jednu ruku neobuzdana konkurencija izmedju samoga veleobrta, u drugu ruku karteli (gl. dalje § 11.). Težko je reći, koji je od ovih štetonosniji i ubitačniji. U prvom slučaju znači to po maloga obrtnika povećanu konkurenciju. Veleobrtnik može i onako da dade jeftinije, nego zanatlija, a kada se razpali utakmica medju samim veleobrtnicima, koji često snizuju cienu do samih izradbenih troškova, tada mali obrtnik ne može uzdržati borbe ni uz najveće žrtve, jer često mora i samu surovinu iz svoga žepa plaćati! Isto tako, samo još uztrajnije i sustavnije, djeluju

[1] Tako na pr. tvornica cipela u Mödlingu kraj Beča imade u monarkiji preko 140 prodavaonica, pa gdjegod se ovakova podružnica ugniezdi, ondje malo po malo izčezavaju postolarski obrtnici te postaju, kako neki strukovnjak iz Galicije javlja, pometačima cestâ uz 20 do 25 nč. nadnice. (Cf. Ebenhoch: Stand und Ursachen der heutigen Handwerkerfrage [u: Sociale Vorträge der Leo-Gesellschaft] p. 80).

*

karteli. Više veleobrtnika ugovore, za koju će cienu prodavati robu, i porazdiele si tržište. Ova je ciena obično mnogo niža od rukotvorčeve. Spusti li i rukotvorac cienu, tad će ju veleobrt spustiti još niže, jer se po ugovoru eventualni gubitak naknadjuje. U ovakovom je slučaju borba maloga obrtnika bezuspješna.

Kraj svih ovih nevolja imade još i takovih, koje si mali obrt sam naprti. A to je nesloga i konkurencija medju samim malim obrtom. Prije je mogao samostalni posao otvoriti tek podpuno izučeni rukotvorac, i to uz stanovite uvjete i savladav razne potežkoće; danas uz slobodu obrta može svatko, tko se tek malo ili ni malo u posao razumije, otvoriti svoj posao, gdje i kada ga volja. Tako se eto često dogadja, da kalfa otvori svoj posao iz pukoga prkosa svomu gospodaru, kako se veli, pred nosom. Posljedica je sve veće snizivanje ciene, koje obično ne koristi ni kupcima, a najviše je na štetu samim obrtnicima. U ovakovoj borbi održat će se naravski onaj, koji imade više novaca, a ne onaj, koji je bolji radnik. Zato mali obrtnici mjesto da se slože, pa da ujedine i svoje malene kapitale i svoju radnu snagu, pa da tako ujedinjeni naprave bojni red protiv svoga zajedničkoga protivnika, oni manje više reže jedan na drugoga. A to bi obrtnici mogli uz nešto dobre volje. Pomoću raznih udruga dalo bi se postići mnogo toga, ali nesretna nenavidnost mnogo prieči. „Ma koliko neugodno to zvučilo, veli Niemac Crüger, sama nenavidna utakmica medju zanatlijama otežčava proširenje surovinskih, magazinskih i radioničkih udruga te na put staje svim naprezanjima, da se zanatlije uvjere o priekoj nuždi ovakovih udruga“. (Cf. Jahresbericht für 1896 über die auf Selbsthilfe gegründeten deutschen Erwerbs- und Wirthschafsgenossenschaften, Leipzig, 1897. S. V.)

Neobuzdana konkurencija vuče za sobom još veće zlo: n e p o š t e n u konkurenciju (Niemci vele „schmutzige“ Konkurrenz). Producenti i trgovci u malom i u velikom obrtu često se služe takovim nepoštenim sredstvima u utakmici, da se njihova prevarna namjera prikriva, ali je zato tim više na štetu poštenim producentima i trgovcima, kao i konsumentima. Ovakova utakmica mogla se je poroditi samo pod krivo shvaćenim geslom: Laissez faire, laissez passer, t. j. država se nema pačati u to, na koji će si način pojedinac imetak sticati. Odatle sliedi, da pošteni obrtnik mora da podlegne u konkurenciji s onim, koji se služi nepoštenim sredstvima, tako da poštenih obrtnika u obće nestane, pa preostanu sami sljepari. A odakle da kupac znade procieniti vriednost robe?

Njemu ne preostaje ino, nego da se osloni na poštenje prodavaoca. A to sljepari najbezobraznije izrabljuju.

Sloboda obrta još je u jednom smjeru znatno prevagnula na korist kapitala, a na štetu maloga obrta: ona je omogućila držanje više obrtâ u jednoj ruci. Tako na pr. može bogati graditeljski poduzetnik da svekolike za novu zgradu potrebite stvari sam izradi. Umjesto da se gospodar, koji kuću gradi, pogadja sa stolarskim, bravarskim, staklarskim, ličilačkim itd. obrtnikom za njegov rad, on to prepusti poduzetniku; a ovaj, mjesto da nabavlja potrebite stvari kod dotičnih obrtnika, uzme nadničarske obrtnike (Lohnwerk), dade im materijal, a oni izrade stvari. Na isti način može konfekcioni posao utući čitavi niz različitih malih obrta. Ni ovdje dakle nije kriv stroj (mašina) biedi rukotvorčevoj, već je tomu kriva preširoka sloboda obrta.

No to još nije sve. Ima još nekojih „manjih grieha", za koje se nama čini, da mogu veliku pokoru nanieti malomu, kapitalom slabomu obrtniku. A to su: 1) t. zv. putujuća skladišta, 2) kućarenje, 3) kaznionička industrija, 4) vjeresijsko pričekivanje.

P u t u j u ć a s k l a d i š t a (Wanderlager) to je prenašanje i prevažanje rukotvorne robe iz jednoga mjesta u drugo. Ova se roba prodaje razmjerno vrlo jeftino, jer prodavalac ide tek za malim dobitkom, ali zato za čim hitrijom i većom prodjom. Gdje se ovakav trgovac pojavi, u tome mjestu domaći obrtnici naravski moraju skrštenih ruku gledati, kako ovaj nezvani gost dobro posluje, dok oni za svoju robu ne mogu naći kupca.[1]

Gotovo jednako djeluje i k u ć a r e n j e (Hausierhandel): prodavalac ide sa svojom robom na ledjima, ili u sandučiću od kuće do kuće, pa prodaje uz nižu cienu, nego što se ista roba prodaje u dotičnome mjestu. Ovakovi kućarci stoje obično u službi velikoga obrta (producenta), te ili dobivaju ravno plaću, ili prodavaju robu na svoj račun, pri čem još uviek imaju dobiti, jer im producent uz najnižu cienu prodaje. Kako putujuća skladišta, tako i kućarenje služi veleobrtu, dakle kapitalu, a ubija mali obrt, kojemu

[1] Kod ovakove zgodne prilike nastoji svatko, koji ima što gotovine, da si potrebu namiri na što dulje vrieme. A kroz to vrieme domaći obrtnici naravski počivaju. Jedino, ako mu susjed nema gotovine, tad mu je dobar i domaći obrtnik, koji ga „pozna", pa dade na vjeresiju. Ovakova putujuća skladišta tim su štetonosnija po obrtnika, čim se redovitije u stanovita mjesta navraćaju, jer svaki kupac radje štedi, dok „opet" dodje „kolijaš" (Wagenlager), nego da kupi za koji novčić skuplje kod domaćega obrtnika.

je pri ruci tek malo kapitala, pa mora da računa na neprekidnu, bilo i malenu prodju. No kad „kolijaši“ i kućarci namire potrebe nekoga mjesta, onda obrtnik mora dulje vremena čekati, dok opet što proda. A jer mu to nije moguće, to mu onda ne preostaje ino, nego da svoj obrt obustavi. A toga zanatlija ne zaslužuje. Ako on i nešto skuplje svoju robu prodaje, ali je zato ta roba bolja, nego tvornička. I same tvornice na svojoj robi često debelim slovima iztiču, da je to „prava ručna radnja“.

Osim ovih udaraca stižu mali obrt nevolje još i s onih strana, odakle bi ih morao najmanje očekivati, a to je od države. Star je i opravdan nazor, da kažnjenici sami svojim radom zasluže ono, što pojedu, a ne da se drže kao u pritaneju.[1] Taj nazor pridržala je i moderna država, ali upotrebljava kažnjenike tada za sve vrsti posla i industrije. Pri tom država ima pred očima još i tu svrhu, da kažnjenika priuči kakovomu obrtu, da se poslije uzmogne poštenim radom uzdržavati. Odatle su se moderne kaznione pretvorile u radionice i u skladišta svakovrstne robe. A budući da kazniona radi uz najniže troškove, što se pomisliti dade, i budući da se u njoj prerazličiti obrti vode, to ona na ovaj način postaje veleobrtnikom, koji se može i s najjačim kapitalistom natjecati. Pa ipak je kaznionički obrt u prvom redu naperen protiv maloga obrtnika, rukotvorca, jer se u kaznionama obično ne radi strojevima na veliko. A ta je šteta tim nepravednija, što obrtnik mora državi plaćati porez, a kazniona ne mora svagda. Stoga bi pravednost zahtievala, da kazniona u tuzemstvu ne smije prodavati svoje robe jeftinije, nego što ju prodaje obrtnik; a da joj se zaliha ne prenagomila, neka u inozemstvo izvaža.

Što malome obrtniku još možda više život ogorčuje, nego li mašina i kapital, to je vjeresijsko pričekivanje. Još i danas može na pr. postolar da na dan zaradi 3—4 krune. — On bi kraj svoga čednoga živovanja izašao i proživio, da mu mušterije ne ostaju dužne po više mjeseci, a možda i godina. A kad on ne dobiva gotovine u ruke, mora uzimati na vjeresiju (pa zato skuplje), i to ne samo surovine, već i druge stvari za život. „Ovdje bi mogla pomoći — veli jedan njemački pisac — samo ćudoredna promjena, a ta bi morala izaći iz viših slojeva, koji baš u „zaostajanju“ („Schuldigbleiben“) najgorim primjerom pred-

---

[1] Zato su već Grci i Rimljani upotrebljivali kažnjenike za težke državne radnje, na pr. za kamenolome, a u srednjem vieku ih prikivala na ladje („galiot“), da veslaju.

njače. Ponajprije treba ljude opetovano u novinama podučiti, da je u nebo vapijući grieh, kad se radniku njegova zaslužbina uzkraćuje; da je lihva i izpijanje, ako ga siliš, da po čitave mjesece na svoju naplatu čeka; i napokon da je prosta kradja, ako mu se u obće ne plati; pače već je to kradja, ako mu se dug ne izplati s kamatima" (Jentsch, Volkswirtschaftslehre, 418).

Još treba na umu držati, da nisu svi obrti, niti na svakome mjestu jednako ugroženi. Ima obrta, kod kojih je bitno svojstvo ručni rad, tehnika, pa o njoj ovisi i gospodarski momenat. Takovi su obrti na pr. brijački, dimnjačarski, staklarski, tapetarski, ličilački i dr. Kod ovakovoga obrta tvornički veleobrt ne će mnogo nahuditi. Ali za to nije izključena pogibao, da ne bi kapital pomoću slobode obrta i ovdje mnogo štete nanio, i to ne obrtu i njegovoj tehničkoj bitnosti, već samostalnosti njegovoj. Na temelju slobode obrta može kapitalista da u svojoj ruci usredotoči na pr. ličilački, tapetarski, staklarski i više drugih obrta. U ovakvim slučajevima ne prieti malomu obrtu upravo nikakva pogibao, ako se je mali obrtnik samo voljan malo za sebe pobrinuti. Na ovom području mogu mali obrtnici dvie snage da ujedine: radničku (tehničku) snagu i svoj kapital, dok kapitalista nema nego svoj kapital. Na ovim nekim područjima može mali obrt ne samo da se održi tehnički u cielosti (t. j. cieli rad ostane u rukama malomu obrtu), već da i ekonomijski procvate.

Većoj pogibli i šteti izvrgnut je onaj obrt, gdje je izradba skopčana sa svojom prodajom. U ovom slučaju imade obrtnik prilike, da svoj ručni rad pretvori u prometnu vriednost. Kako je ovakav obrt najunosniji i razmjerno najrazgranjeniji, to se oko njega i najveća borba vodi izmedju velikog obrta (kapitala) i maloga obrta (zanatlije). Najgore prolazi onaj obrt, gdje tvornica može izraditi čitavu robu sama. To se u velikim gradovima dogadja danas krojačkomu i postolarskomu zanatu.

Ali i jedan te isti obrt nije posvuda jednako ugrožen. Imade nekih okolnosti, koje olakšavaju obstanak malomu obrtu, a imade i takovih, koje ga otežčavaju, a prijaju veleobrtu. Tako su na pr. gradovi povoljno tlo za uspievanje velikoga obrta, jer se ondje mogu velika skladišta otvarati i kraj toga na malo trgovati. Isto tako brza, jeftina i pouzdana prometna sredstva (željeznice) vrlo pogoduju veleobrtu; vrlo slabe komunikacije, običaji i navade pogoduju malomu obrtu. Gospodarsko blagostanje pučanstva znatno pripomaže malomu obrtu, jer kupac ne gleda na neznatnu razliku

u cieni, već na solidnost robe i svoju potrebu, kojoj mali obrtnik može lakše udovoljiti, nego tvornica. Tehnička savršenija naobrazba u savezu s trgovačkom naobrazbom u velike koristi malomu obrtniku, jer mu prva omogućuje, da individualnomu ukusu svojih mušterija lakše udovolji, dok mu potonja pomaže u orientiranju na tržištu.

Sa stanovišta socijalne razredbe pučanstva, kao i sa stanovišta narodnoga gospodarstva ne može se na ovo gledati bezbrižnim okom. Kao što na selu mali i srednji posjed sačinjava pretežni dio pučanstva, tako i u gradovima mali i srednji obrt obuhvaća pretežnu većinu gradjanstva. A kao što latifundije, koliko bile na uhar pojedincima, ne koriste narodnomu gospodarstvu, poremete red u čitavom narodnom organizmu, tako i veliki obrt, koliko i nosi pojedincima te u jednu ruku i mnogo koristi cielomu narodnomu gospodarstvu, ipak u drugu ruku nanosi golemu štetu, jer veliki dio pučanstva goni u proletarstvo te stvara nezdrave gospodarske i socijalne odnošaje, pa zato treba misliti na poboljšanje ovih odnošaja ne samo radi ovoga staleža samoga, već radi cieloga narodnoga organizma. Imade ljudi, koji savjetuju, da se postojeći gospodarski razvoj naprosto zaprieči. No kako da se to provede, a da se od zla ne učini još gore? Današnja organizacija produkcije osniva se na slobodi produkcije, na slobodi konsumpcije i na slobodi osobnoga kretanja. A tko će se danas ovoga odreći? A što se tiče kapitalističkih posala, to ćemo vidjeti na svome mjestu, da su to posljedice gospodarske potrebe. Ta to upravo mi Hrvati najbolje osjećamo, koji smo kraj nestašice domaćih kapitalističkih posala u produkciji vrlo zaostali, premda obilujemo tolikim podzemnim blagom. S toga nam se osnovanijim čini drugi nazor, koji ide za tim, da se postojeći razvoj što korisnijim učini za cielo narodno gospodarstvo, a što manje štetnim za pojedinca. No u teoriji je ovo vrlo liepo rečeno, ali do danas još nigdje nije provedeno. Pa i kako da se provede, kad nije posve jasno, što se time misli! Kapitalista će pod time razumievati što jeftiniju produkciju dobara, jer to dolazi u prilog svima, uz što manju štetu pojedinaca (t. j. producenata); mali obrt će opet to sa svoga stanovišta tumačiti, da je za interes sveukupnoga gospodarstva nuždno što više slobodnih i samostalnih gospodarskih jedinica uz što manje žrtve pojedinaca (obrtnika). A napokon tko da to provede? — Država mora vazda da promatra interese cjelokupnosti, obće dobro, te da unapredjuje interese jedne klase samo

do one granice, dokle ti interesi stoje u skladu s interesima cjelokupnosti. Zato nijedan razred družtva ne može tražiti od države, da ga ona sama spasi, već se mora u prvom redu sam starati za svoj spas. Tu nastaje borba za život, u kojoj će žilava samoobrana nastojati i sama, da nadje način za samoodržanje, pa će i državu prinukati, da priskoči u pomoć. Zato treba da se promotre dva načina i sredstva za spas maloga obrta: njegov vlastiti rad za održanje i pripomoćni rad od strane države.

§ 4. Pokret maloga obrta za očuvanje svojih interesa.

Onaj pokret gradjanskoga družtva pod konac XVIII. i početkom XIX. stoljeća, naperen protiv policajne države (absolutne monarhije) XVIII. stoljeća, išao je doduše za „slobodom i jednakošću", ali se je pri tom za pravo mislilo u prvom redu na političku slobodu i jednakost. No kako se je policajna država odveć tutorski miešala i u privatne gospodarske poslove pojedinaca, bilo je to već toliko dozlogrdilo, da je borba za slobodu i jednakopravnost na političkom polju prešla i na gospodarsko područje. U Francezkoj bude ta sloboda provedena odmah prvih godina revolucije. Odavle priedje prieko u Njemačku. Godine 1808. usvaja Pruska u načelu slobodu obrta, te ju sliedećih godina i zakonom provede. U Austriji se doduše nije ta sloboda zakonom provela sve do početka druge polovice XIX. vieka, ali je upravna djelatnost bila nadahnuta tim duhom. Ima pokusa od 1821. i 1835. godine, da se obrtna sloboda zakonom uvede. No u Austriji se nije nikada osobita želja za tom slobodom pokazivala, kao da se je ovdje slutilo, da sloboda na području gospodarstva nije isto, što i sloboda politička. U Austriji dodje i formalno do slobode obrta istom god. 1859. Što se je u Austriji dugo tek naslućivalo, to u Njemačkoj dopre malomu obrtu brzo i jasno do sviesti: politička sloboda i obrtna sloboda — to su dvie vrlo različne stvari. Jedva su se izpunila tri desetgodišta, odkako je bila uvedena sloboda obrta, i već su se pokazale sve njene posljedice. Odatle živahni pokret osobito u sjevernim pokrajinama protiv slobode obrta, koji se opet vraća na stanovište cehovskoga uredjenja. Burne god. 1848., kada se je u frankfurtskom saboru radilo o tom, da se Njemačka ujedini, a Austrija iz njemačkoga saveza iztisne, sastane se mjesec dva danâ prije toga u istom Frankfurtu t. zv. obrtnički parlamenat (sredinom jula 1848.) Zaključci ovoga obrtničkoga zbora

obaraju točku po točku obrtničke slobode. U tim se zaključcima zahtieva: a) broj majstora ima se ograničiti, b) majstori moraju pripadati cehu, c) majstorom može postati samo onaj, tko je zanat učio, tko je putovanje obavio i tko je majstorski izpit položio, d) sve zanatlijske radnje, što ih tvornica potrebuje, imadu se podieliti cehovskim majstorima u onome mjestu, gdje je dotična tvornica, e) obrtnik smije voditi samo jedan obrt, f) zanatlijske izradke može prodavati samo cehovski majstor, g) obrt voditi smiju samo gradovi, h) nije dozvoljeno podizati javne, obćinske, državne, dioničke radionice, i) zabranjeno je držati više od dva naučnika, k) javne radnje imadu se razdieliti medju cehovske obrtnike preko obrtnoga vieća, što će ga sami obrtnici izmedju sebe sastaviti, l) tvornice se imadu oporezovati na korist zanatlije.

Agitacija medju pruskim obrtnicima za ostvarenje ovih zahtjeva prinuka vladu, te je već početkom sliedeće godine (9/II. 1849.) izdala obrtni red, koji je dobrano išao u susret ovim zahtjevima. Za najveći dio rukotvornih obrta bude odredjeno, da ih smiju voditi samo majstori, koji su učinili naučnički izpit, koji su tri godine služili kao kalfe i napravili majstorski izpit. Osim toga budu uvedeni i cehovi, kojima su majstori morali pripadati. Više obrta u jednoj ruci moglo se zabraniti. Djetići i pomoćnici smjeli su raditi samo kod majstora svoje struke (dakle ne kod tvorničara, ili neizpitanoga kapitaliste). Prodavanje maloobrtnih izradaka moglo se je zabraniti veleobrtu.

Da se je ovime kapitalu mnogo neprilika prouzročilo i da su mu se stavile granice, preko kojih nije mogao sasvim zavladati cielim obrtnim područjem, to najbolje potvrdjuje žilava borba, koje se je sada latio veliki obrt u ime „slobode“. Napokon izvojšti tu slobodu „liberalnim“ zakonom o obrtu (Nothgewerbegesetz od 8. srpnja 1868.). Ovim se zakonom opet uvodi načelo slobode „rada i sticanja“, te se odstranjuju sve protivne uredbe od god. 1849. Druge godine doniele su novih zakona u istom „liberalnom“ smjeru: 1869. bude ukinut lihvarski zakon, 1870. prielaz k slobodnoj trgovini (Freihandel) t. j. ukinuće carina. Tečajem ovih godina budu dakle načela slobodnoga obrta oživotvorena. God. 1868. stanu se obdržavati mnogobrojne skupštine malih obrtnika, koje su prosvjedovale protiv namjerâ vlade, da uvede slobodu obrta; a kada je to uvedeno, ponove se te skupštine, koje su sad stale šiljati molbe i peticije, da se novi zakoni ukinu, a uvedu one „natražnjačke“ i „sredovječne“ uredbe od god. 1849.,

kako ih liberali nazivaju. God. 1872. sakupi se u Draždjanima maloobrtničkih izaslanika iz svih gradova, koji utemelje „družtvo samostalnih rukotvoraca i fabrikanata". Bila je ovo mješavina, kojoj nije moglo biti duga života kraj razrožnih interesa. Tuj su naime primili i mali obrtnici u načelu slobodu obrta, ali su zahtievali, da se organizuju takovi savezi, koji će si sami obrtne uredbe i prava udesiti. Ovim se je smjeralo bez dvojbe opet na cehove, a to nije išlo u prilog tvorničarima. Ovi malo po malo izstupahu iz družtva, koje se napokon god. 1882. pretvori u „sveobći njemački zanatlijski savez", te izadje s novim, jasnim, skroz u maloobrtničkom duhu sastavljenim programom. Ovaj savez uze zahtievati obvezne cehove, izpite osposobljenja za vodjenje obrta, zaštitu protiv kaznioničke utakmice, dokinuće vojničkih radionica, zabranu kućarenja. Obrtnici donekle uspiju: Zakonom od 18. srpnja 1881. uvedeni su dobrovoljni cehovi. God. 1884. slože se cehovi od 14 raznih obrta u savez, kojemu stoji na čelu „centralni odbor sjedinjenih cehovskih saveza Njemačke". God. 1890. sdruži se ova udruga s onom gore spomenutom, pa od tada rade, da oživotvore zajednički program, koji traži: da cehovi imaju biti obvezni, vodjenje zanata dozvoljava se na temelju dokaza sposobnosti, zabranu kaznioničkoga i „kolijaškoga" obrta, zabranu velikih kapitalističkih prodavališta zanatlijske robe, uvedenje obrtničkih komora za zaštitu i unapredjenje maloobrtničkih interesa.

Naprezanja obrtnika urodila su zakonima od 18. srpnja 1881., 8. prosinca 1884. i 6. srpnja 1897. Potonjim zakonom uvadjaju se obrtničke komore za veće kotare. Prema ovim zakonima imadu cehovi svrhu: njegovati uzajamnost i staležki ugled, unapredjivati dobre odnošaje izmedju majstora i djetića, presudjivati u parbama izmedju majstora i djetića, urediti šegrtsko pitanje, strukovne škole, obdržavanje djetičkih i majstorskih izpita; nadalje bude cehovima prepušteno, da se pobrinu i za djetićke odbore, koji će se brinuti za interese djetića. Ove ustanove mogu se protegnuti u nekim slučajevima i na one majstore, koji nisu članovi nikojega ceha. Još je i to dopušteno, da cehovi mogu postati i obveznima, gdje to većina obrtnika zaključi, i to budi za sve obrtnike, ili svakako za one, koji drže djetiće i naučnike. Ceh može sastojati samo iz majstorâ iste ili srodne struke. Svjedočba osposobljenjenja ne zahtieva se izričito, no za naslov „majstora" svakako je nuždna; ali se zato od naučnika zahtieva djetićki izpit.

Zanatlijske komore sastavljene su od obrtnika, koje cehovi ili maloobrtna družtva izaberu izmedju sebe u dotičnom kotaru, a stoje pod nadzorom viših upravnih oblasti te imadu pravo da ih vlada ne samo u zanatlijskim pitanjima sasluša, već se mogu i samostalno starati za unapredjenje obrta. U komorama sjedi i djetićki odbor. Komore se bave uredjenjem naučničkih odnošaja, postavljaju odbore za djetićke izpite, poravnavaju parbe izmedju djetića i majstora (pri čem ima da prisustvuje i djetićki odbor) te ine razpre medju članovima ceha.

Svim ovim nisu obrtnici ništa bitna postigli. Borba maloga obrta ide za tim, da se sloboda obrta ograniči tako, da neizučeni bogataš ne bi vodio raznih zanata. Pokret maloga obrta, zahtievajuć oživotvorenje cehova, ide za materijalnim obezbjedjenjem, koje je ceh podavao zanatliji u predjašnjim stoljećima; ovi zakoni naprotiv shvaćaju pokret zanatlija kao neki sport, koji ide za sredovječnim uniformama. Ovi zakoni otegoćuju, istina, konkurenciju izmedju malih obrtnika samih, ali ih ne štite od kapitalističke konkurencije; a upravo od ove, a ne od one prieti propast malome obrtu. Ovi zakoni naprtili su malomu obrtu samo još više formalnih potežkoća, dok mu materijalno ama baš ni u jednom pogledu ne pomažu. Kućna industrija u službi velikoga kapitala najveći je neprijatelj malomu obrtu, a baš eto u ovom smjeru nije zakonom ništa učinjeno, pa zato ostaju zahtjevi maloga obrta još uviek nepromienjeni.

U Austriji se nije razmjerno dosta dugo ni zagrievalo za slobodu obrta, jer se je u jednu ruku ovdje dugo podržavao absolutizam, koji je priečio u obće svaki pokret, a u drugu je ruku država dozvoljavala slobodu obrta u „liberalnom“ smislu. A napokon pokret maloga obrta protiv te slobode u Njemačkoj dosta je pridonio, da su stare uredbe ostale u krieposti sve do god. 1860. Istom god. 1874. i 1877. budu u novom obrtnom zakonu provedena gotovo sva načela slobodnoga obrta. Od sada počima i živahniji pokret maloga obrta protiv ovoga zakona. God. 1879. sastane se sveobći češki zanatlijski zbor te se izjavi za prisilne udruge (cehove), kako su obstojale do god. 1860., i za dokaz osposobljenja. Tek god. 1893. budu zahtjevi maloga obrta u zastupničkoj kući u obliku predloga formulirani: za vodjenje zanatlijskoga obrta nuždan je dokaz osposobljenja (a stoji u tom, da je obrtnik bio najmanje 8 godina u dotičnoj obrtnoj službi i da je položio majstorski izpit); tvornički poduzetnici, koji i zanatlijsku robu izradjuju, moraju takodjer doprinesti dokaz osposobljenja; u sluča-

jevima, gdje bi bilo dvojbeno, kojoj vrsti pripada koji obrt (zanatu, ili veleobrtu), odlučuje mnienje obrtničke udruge; državne oblasti ne mogu od izpita oprostiti, privredne i gospodarske udruge smiju zanatlijski obrt voditi samo onda, ako su ih osnovale prisilne udruge (t. j. cehovi), inače imade svaki udrugar doprinieti svjedočbu osposobljenja. Svaki obrtnik može izradjivati samo onu robu, što spada u njegov obrt; ako je za podpuno zgotovljenje robe potrebna radnja drugoga obrta, tad ju ima dati obaviti samostalnomu obrtniku dotične struke. Kućna je rukotvorna industrija, kao i obrtna nadničarija (das Halten von Sitzgesellen) zabranjena. Trgovac smije prodavati samo stanovitu rukotvornu robu, i to onakovu, kakovu je primio. Tvorničari, koji izradjuju rukotvornu robu, moraju biti članovi ceha. Cehovi se diele u kotarske ili strukovne saveze, ovi se opet sdružuju u komorne saveze, a ovi u jedan državni cehovski savez. K tomu ima se podići državna udružna banka, koja ima omogućiti kredit za udružno vodjenje obrta.

Austrijski se zanatlije prenuše malo kasnije na rad, ali zato izradiše program, koji sačinjava gotovi sistem. I kad bi se taj program u cielosti oživotvorio, sačuvao bi se zanatlijski rad zanatlijskomu obrtu. Da se zahtjevi zanatlijâ čine zagovornicima obrtne slobode natražnima, sredovječnima i upravo nemogućima, toga ne treba ni spominjati. Neki misle, da bi oživotvorenje ovoga programa značilo podrezati žile velikoj industriji i time produkciji i izvozu robe u inozemstvo. Toga ne vjeruju valjda ni sami oni, koji to govore. Tko hoće da bude pravedan u prosudjivanju odnošaja izmedju maloga i velikoga obrta, ne smije ni za čas skinuti s oka narav maloga obrta. Mali obrtnik izradjuje za mušterije svoga mjesta i najbližega okoliša, i to robu, koja se rukom izdjelava. Kapitalu dakle preostaje još široko polje rada. Ali obrtna sloboda, koja kapitalu dopušta zanatlijski veleobrt, uzrokuje u malom obrtu isti gospodarski i socijalni proces, koji je u srednjem vieku nastao na području agrarstva: grofovi su slobodnoga seljaka učinili kmetom, a njegovu zemlju svojom imovinom. Seljački stalež je i dalje živio, polje se je i dalje obdjelavalo, ali je seljak bio u neku ruku rob grofov. Rukotvorni veleobrt na isti način uništava samostalnost rukotvoraca; rukotvorstvo će i dalje obstojati, ali će ga voditi kapital pomoću nekadanjih samostalnih zanatlija, pretvorenih u nadničare. Ako se kapital rado baca na polje maloga obrta, to se dade lako pojmiti, jer to nije skopčano ni s mukom, ni s rizikom, a zajamčuje konačno uspjeh. Producirati za vanjsko

tržište, osvojiti polje medjunarodne utakmice — to je i težko i opasno. Naprotiv ništa komotnije ni lakše, nego se oboriti na maloga obrtnika, pa osvojiti domaći trg. Mali obrtnik nema kapitala, pa ne može borbe uzdržati.

Dne 13. ožujka 1883. izdana je u Austriji novela k obstojećemu obrtnomu redu. Ova novela dieli obrte u tri kategorije: u slobodni, koncesionirani i zanatlijski obrt. Ova je treća kategorija nova. Kao obćenita karakteristika ovoga obrta navode se „vještine (Fertigkeiten), koje su nuždne za izučenje obrta i koje se mogu naukom i duljom službom u obrtu postići, te koje za taj obrt redovito dostaju". Ovakovih zanata nabrojeno je 47 vrsti; a u dvojbenom slučaju odlučuje ministar trgovine u sporazumku sa ministrom nutarnjih posala, kojoj kategoriji dvojbeni obrt pripada. — Za ove obrte odredjuje novela dokaz osposobljenja. Osim toga odredjuje ista novela, da su za ove sve tri kategorije obrta (osim tvorničara t. j. fabrikanata i kućne industrije, koja se u obrt niti ne računa) cehovi obvezni.

Na prvi pogled rekao bi čovjek, da su mali obrtnici s dva stožerna zahtjeva uspjeli: dokaz osposobljenja i obvezne cehove za zanatlijske obrte. No novela uvadja obvezne cehove za zanatlije, kojima imadu da pripadaju majstori, djetići i šegrti iste struke, ili srodnih struka; a ako bi broj ovih bio premalen, onda sastavljaju ceh svi obrtnici jedne, ili još i susjedne obćine. Svrha je cehu: njegovanje zadružnoga duha i staležkog ugleda medju članovima i pripadnicima ceha (medju majstorima i pomoćnim osobljem). Naročita zadaća je cehova, da izgladjuju mirovnim sudištima sporove, koji se tiču rada, nauka i nadnice; briga za uredni odnošaj šegrta, podizanje i unapredjivanje strukovnih učilišta, ustrajanje bolestničkih i predujmovnih kasa, surovinskih skladišta, prodavaonicâ izradaka, uvadjanje zajedničke tvorničke produkcije i inih produkcionih metoda. — Pomoćnici biraju izmedju sebe odbor, koji se šalje u majstorsku skupštinu te sudjeluje i kod mirovnih presuda.

Kako se odavle vidi, ta je novela blizanac njemačkomu obrtnomu redu: sama palijativna sredstva, koja nameću malomu obrtu samo novih formalnih potežkoća, dok se onih slobodnoobrtničkih ustanova, koje najjače zanatliju pritištu, i ne dotiču. Zahtjev osposobljenja i obveznoga ceha imade sasvim drugu svrhu: mali bi obrt njime želio obuzdati kapitalističku zanatlijsku izradbu, a ovi zakoni obuzdavaju zanatliju.

§ 5. Dokaz osposobljenja i obligatne udruge (cehovi).

Prijatelji slobode obrta iztiču, da je prva posljedica obveznoga osposobljenja ta, da se zanatlija ima ograničiti na onaj obrt, iz kojega je položio izpit; odatle sliedi, vele ovi, da se obrtnik ne može ni ganuti s ovoga područja, ako mu posao ne uspijeva.

Ovaj prigovor ne vriedi s gledišta zanatlije ništa, dok je golema istina sa stanovišta kapitalističkoga. Još se nije dogodilo, da bi se propali izučeni bravar dao „na srodno svomu obrtu područje“, pa prešao u kovače, ili da bi upropašćeni postolar pustio svoj obrt, pa prešao u sedlare. Ovakovi upropašćeni samostalni obrtnici idu na nadnicu kapitalu (t. zv. Sitzgesellen). Naprotiv se svaki dan dogadja, da kapitalistički posjednik tkalačke tvornice kupi svilarsku tvornicu te preko noći postane od tkalca svilar. Još se redje dogadja, da mali obrtnik uzme više obrta u svoje ruke, osobito ako nema ni pojma o njima. A napokon kada bi to i htio, nedostaje mu kapitala. No uzmimo za čas, da bi taj prigovor prijateljâ obrtne slobode vriedio, onda nastaje pitanje: Zašto ne bi mogao od svoga zanata živjeti zanatlija, dok s druge strane ti isti prijatelji slobodnoga obrta opravdavaju kapitalističku produkciju zanatlijske robe time, što pučanstvo toliko raste, te su njegove potrebe tolike, da ih mali obrt sâm ne bi mogao zadovoljavati! (Cf. Philippovich: Grundriss d. pol. Oek. II. 110.) Nekada je naš seljak nosio surke i kožuhe, danas je veleobrt unio i medju njih pamučne „kapute“, a čohaši i krznari ostali bez kruha. No tko će tvrditi, da bi naš seljak gol hodio, da dobri Bog nije iz fabrike poslao kaputâ!

Drugi je prigovor proti osposobljenju: da izpit ne bi imao stvarne vriednosti, ako se ne bi polagao pred strukovnjacima, t. j. majstorima, a ovi su, veli se, interesovani, da odveć ne naraste broj majstora, pa bi tu bila nuždna intervencija državnih organa; a ako bi izpit ovisio o ovima, zašto država ne bi mogla majstorske dekrete dieliti i bez izpita?

Ovaj prigovor još manje vriedi od prvoga. Ako bi se ovaj izpit imao ukinuti, ili ne uvesti zbog moguće pristranosti izpitnoga povjerenstva, onda bi se s istoga razloga morali ukinuti svi izpiti. Što se tiče broja majstorâ, dosta je ponoviti ono, da je porast pučanstva i njegovih potreba tolik, da majstori ne bi ni mogli svih potreba namiriti bez tvorničkoga veleobrta.

Daljnji prigovor protiv osposobljenja podiže se s iste strane s razloga, što osposobljenje ne bi štitilo maloga obrta protiv nepo-

štene konkurencije, koja ne stoji u neznanju, već u nepoštenu uporabljivanju toga znanja. Istina je. No ima ustanova, po kojoj može voditi obrt samo cehovski majstor; a ceh može nepoštenoga majstora izključiti.

Napokon dokaz osposobljenja ne štiti ni protiv konkurencije, vele zagovornici slobodnoga obrta, i to protiv one, što ju malomu obrtu čini fabrika i kućna industrija. Ovo je najtemeljitiji prigovor. No najteže je pri tom, što se tomu — po mnienju slobodnjaka — ne može doskočiti. Ovakovo osposobljenje bilo bi protiv zdravoga razuma („widersinnig", veli Philippovich, iz kojega ove prigovore crpemo), jer fabrika često mnoge zanatlijske radnje obuhvaća, pa za sve ove radnje nije upravo moguće tražiti osposobljenje od fabrikanta. Ovaj je prigovor istinit, ali nije opravdan. I sami obrtnici znadu, da fabrikant ne može da za sve te zanatlijske radnje izpit napravi; ali se baš zato i postavlja taj uvjet, da se upravo time fabrikanti prisile, da zanatlijske radnje dadu obavljati izpitanim cehovskim majstorima, a ne obrtničkim nadničarima.

Da se opravda oprost od izpita, navadja se sliedeći razlog: Na čitavom području tvorničkė produkcije odlučuje medjunarodna konkurencija o uvjetima obrta, drugim riečima: da uzmogne fabrikant konkurirati na medjunarodnom tržištu, mora mu se kod kuće dati povlastica, da sam obavlja zanatlijske radnje u tvornici, da može zaslužbu i kruh otimati zanatlijama. Industrijalci spočitavaju agrarcima, kad ovi traže povišenje carine na poljodjelske produkte: da bi rado, da im industrija rentu plaća; a zar ne bi ovi mogli velikoj industriji spočitnuti, da želi rentu na račun zanatlija?

Napokon, vele branitelji slobodnoga obrta, dokaz osposobljenja ne može ukloniti ni same kućne industrije. Kućna industrija (nakladnina), veli se, jest kapitalistička organizacija, te svaki „zanatlija", koji ima kapitala, može slabije konkurente ili djetiće nakladninom zabaviti, t. j. dati im posla uz naplatu. Ovo je istina. No čemu se ovdje iztiče najednom „zanatlija" kao kapitalist? Zašto se nije spomenulo na pr. fabrikanta šećera, koji za svoje radnike vodi krojački posao? Ako osposobljeni majstor uzme više djetića, ili odstupi jedan dio svojih naručaba svojim slabijim „konkurentima", to nije nikakav grieh, pače se to ima željeti, ali ne, da tvorničar sukna bude ujedno krojač na veliko.

Još se iztiče, da dokaz osposobljenja ne zajamčuje zanatliji, da ga ne će izrabljivati trgovac, jer da se zahtjev: „zanatlijske izradke smije samo osposobljeni zanatlija prodavati" može lako obići

time, da se trgovac dade po izučenom zanatliji zastupati. — To ne stoji. Ako zanatlijske izradke smije samo cehovski zanatlija izradjivati i prodavati, to trgovcu ne preostaje ino, nego da te izradke kod zanatlije kupi, pa onda uz nešto višu cienu prodaje. No u tom slučaju ne bi trgovac izrabljivao zanatliju, već bi se moglo prije obratno dogoditi.

I tako poglaviti prigovori protiv dokazu osposobljenja nisu jezgroviti, ni opravdani. Ali upravo to, što branitelji obrtne slobode tako oštro na nišan uzimaju taj zahtjev maloga obrta, najbolje dokazuje, da im je taj zahtjev trn u oku.

Drugi zahtjev maloga obrta, na koji se najjače obaraju prijatelji slobodnoga obrtarenja, jesu obvezne udruge osposobljenih obrtnika (zanatlija) ili cehovi.

Vidjeli smo, kakva su prava dana ovim modernim cehovima u najnovijim zakonima. No obrtnici traže, da im se još veća prava dadu: da im se dadu sredstva za unapredjivanje svojih obrta i nadzor nad članovima ceha.

Prigovori, što se dižu protiv obveznosti ceha, u istinu su sićušni. Ali baš zato, što im se ipak tolika vriednost podaje, da se i država na njih obazire, treba ih spomenuti. Kao velika zapreka cehovske organizacije iztiče se tobožnja potežkoća, da se skupe oni obrti, koji se imadu smatrati zanatlijskima (rukotvorničkima); a nastaje ta potežkoća odatle, što ovdje odlučuje i veličina glavnice i vrst produkcije. Tu ima toliko prielaznih stupnjeva, da je težko granicu naći (na pr. majstor, koji u nakladi radi; majstor, koji u nakladu daje; majstor, koji ujedno trguje; mali fabrikant). Ova je potežkoća u Austriji već riešena: bez osobite glavobolje ustanovilo se 47 zanatlijskih obrta. Dalje se veli, da bi ustanovljivanje granica ovim obrtima izazvalo cjepidlačarskih i bezplodnih prepiraka. Ovaj se razlog ne može ozbiljno uzeti. — Dalje se ide još ovakovom analizom: Ako su članovi ceha srodnih struka (postolari, kožari itd.), onda nastaju medju njima sukobi interesâ; ako pak ceh sastoji od samih članova iste struke, onda medju interesima pojedinaca nastaju sukobi itd., itd. Svi ti prigovori ne zaslužuju osobite pažnje, jer se ne tiču spora izmedju maloga i velikoga obrta, a ovaj riešiti — znači čitavo pitanje riešiti. Današnje zakonodavstvo postavlja štokakve norme, kako se ne bi male ribe izmed sebe izkrvarile, dok ništa ne radi, kako bi ih obranilo od velikih. Ovime smo došli do one točke, koju pristaše slobodnoga obrtarenja postavljaju za aksiom: Rukotvorstvu se ne može posve

prepustiti nikoje područje izradbe, jer bi bilo odveć kupaca, a premalo producenata, i jer se to ne dâ složiti s medjunarodnim prometom i slobodom potroška.

Ova potonja točka upravo je os, oko koje se vrti cielo pitanje. Ako mali obrt (zanat) ima na području narodne produkcije svoje posebno samostalno omedjeno mjesto, koje mu jači (t. j. veliki obrt, kapital) ne smije posvojiti, onda se neka zakonom zaštiti; ako pak zanat nema prava na ovakovo, recimo iskreno, monopolno mjesto, — onda sve ovakove palijativne odredbe nemaju koristi. A što se tiče opazke, da se bez veleobrta ne bi mogla namiriti potreba konsumenata, to je puka samoobmana. Onim silama, kojima danas veleobrt zasićuje do preko grla potrebu konsumenata, istim silama bi to postigli i mali obrtnici. Ako veleobrt namiruje potrebe konsumenata na pr. sa 1000 radnika, tu istu potrebu bi moglo namirivati 400 samostalnih majstora sa 600 djetića. Razlika bi bila samo u tom, što bi čisti dobitak padao u žep 400 samostalnih radnika, dok ovako pada jednomu kapitalisti. A ako ne bi išlo rukom, zanatlije bi si pomogli udruživanjem, te bi si nabavili strojeve. Ove udruge imale bi sasvim drugu svrhu, nego što ju imadu današnje. Danas se zanatlije ne udružuju zato, što je porasla potreba konsumenata, pa hoće da ju namire, već se udružuju, da odbiju konkurenciju kapitala. Današnje udruživanje radja se radi propadanja zanatlijske produkcije, ono bi se radjalo radi procvata.

Pokret zanatlijskoga obrta u Austriji i Njemačkoj pokazuje, da su zanatlije dobro uočili, s koje im strane prieti propast, pa su i pronašli sredstva, kojima bi tu pogibao od sebe odvrnuli. Oni vojuju pod geslom: rukotvorna izradba rukotvorcima! Svi drugi konkretni zahtjevi (da se zabrani „kolijaški" obrt, kućarenje, kaznionička izradba, više rukotvornih obrta u jednoj ruci itd.) samo su posljedice gornjega principa. Kako smo vidjeli, zakonodavstva u Austriji i Njemačkoj nisu odstranila ni ovih pojedinih slučajeva, a kamo li oživotvorila sam princip.

S toga nije čudo, što ovi zakoni nisu urodili malomu obrtu nikakvom bitnom korišću, ni oduševljenjem za organizaciju. Tako se eto lako može shvatiti, zašto se u nekim krunovinama Austrije nije u obće ni pokušalo uvesti ovakove udruge (cehove); a drugdje, gdje su se formalno i ustrojile, ponajvećma driemaju.[1] Videći zakono-

[1] U čitavoj austrijskoj polovini nabrojilo se je god. 1894. preko 5.300 udruga. Od ovih uvelo ih je samo oko 400 neku vrst osposobljenja; oko 500 udruga su čisto strukovne (jednoga zanata), oko 400 udruga obuhvaća srodne

davstvo, kako je slabim rodom urodila novela od god. 1888., doda god. 1897. (23. veljače) opet jednu obrtničku novelu pod pritiskom zahtjeva četvrtoga obćega zanatlijskoga zbora (1892.), u kojem je bio cieli zanatlijski program, za koji se je povela živahna agitacija medju malim obrtnicima. Ova novela ide za tim, da olakša zanatlijskim udrugama podizanje privrednih udruga. I ova se novela brižno čuva, da ne zadre u načelo slobodnoga obrta, zato ne će mnogo pomoći maloga obrtnika, jer ga ne uzima u zaštitu protiv navale kapitala. Malomu dakle obrtu ne preostaje ino, nego da nastavi borbu u smjeru, da mu se zakonom ustanovi područje produkcije — I sami neki odlični pristaše obrtne slobode dopuštaju, da bi zahtjevi austrijskih zanatlija, kad bi se oživotvorili, spasili obrt; ali samo sumnjaju, da bi se mogli oživotvoriti.[1] Mi smo već prije iztaknuli, da se nije bojati nestašice robe; a što se tiče upravnih potežkoća, to je samo utvaranje. Neka se te potežkoće prepuste cehovima pod nadzorom države, pa će ih nestati.

Što se Ugarske tiče, čini nam se, da se njena obrtna politika još odlučnije stavila na stanovište obrtne slobode. Ona je ono načelo, što je u austrijskoj noveli od 23. veljače 1897. tek natuknuto, već u cielosti prihvatila. Ugarska obrtna politika dieli mali obrt u dvie klase: jedna, i to veća čest maloga obrta ne može se održati protiv utakmice velikoga obrta, — njoj je dakle sudjeno, da propane; da se spasi, ne preostaje joj ino, nego da se sama pretvori u veleobrt. Druga, manja čest maloga obrta podobna je da se održi. To su obrti, gdje viša umjetnička savršenost i individualni ukus štiti rukotvorca protiv jednolične tvorničke izradbe.[2]

Što se dade prigovoriti austrijskoj obrtnoj politici, to vriedi i za ugarsku: obje drže slobodu obrta za neku gospodarsku dogmu.

---

obrte, ostale su obćinske udruge (kolektivne), koje obuhvaćaju sve zanatlije svoga mjesta. Malo više života pokazuju ove udruge u većim gradovima i u gusto napučenim krajevima u Češkoj i Austriji. Ali ova živahnost izvire iz nezadovoljstva.

[1] Prof. Philippovich veli: „Kad bi se dokaz osposobljenja protegao i na tvorničke producente rukotvorne robe, kad bi se i fabrikanti uveli u cehove, kad bi svojom zanatlijskom robom trgovali samo zanatlije, kad bi se policajno zabranila kućna industrija i nadničarija (Sitzgesellen), tad bi se svakako omogućilo, da cehovi (Zwangsgenossenschaften) upravljaju razdiobom produkcije i organizacijom prodaje (Absatz); ipak na oživotvorenje ovih predpostava ne može nitko ni pomišljati, uočiv upravne potežkoće, potrebe konsumpcije i potrebu golemih produkata.“ (O. c. p. 111.)

[2] Cf. „Volkswirthschaftliche Mittheilungen aus Ungarn“, I. Vierteljahrheft p. 24. Wien 1899. J. Szterenyi ured. po nalogu kr. ug. trgov. ministarstva.

*

Mi ne razumijemo, po kojem se božjem, ili prirodnom pravu mora veleobrtu mali obrt žrtvovati. Što se pak tiče onoga obrta, koji je podoban da se održi protiv veleobrta, to mislimo, da taj nazor nije posve prav. Istina, taj se obrt može održati protiv veleobrta kao tvornici, ali ne protiv kapitala; obrt se može uzdržati, ali obrtnici mogu propasti, t. j. pretvoriti se u nadničare.

U Hrvatskoj, izuzmemo li veće gradove (Zagreb, Osiek, Karlovac i Varaždin donekle), možemo reći, da kod nas još nije nastao toliki sukob izmedju kapitala i maloga obrta: kod nas još može mali obrt živjeti. Za Zagreb se to već ne može tvrditi: ovdje neke grane maloga obrta već težko snašaju težinu prvoga sraza s veleobrtom. Krznarski i ćohaški obrt izumire, postolarski i krojački silno trpi, a stolarski i tesarski izgubiše takodjer mnogi posao. Gradovi, lake komunikacije, brza i jeftina prometna sredstva pogoduju u velike veleobrtu. Sve to nije još u provinciji toliko razvito, zato nisu naši provincijalni mali obrtnici još toliko osjetili pritiska od strane kapitala; a da je u tom drugačije, oni bi taj pritisak još teže oćutili, nego mali obrtnici u drugim zemljama. Naš bo se obrtni zakon zanaša za austrijskim, te stoji na stanovištu obrtne slobode. Istina, u našoj domovini nema rukotvornih veleobrta, ili ih ima malo, ali i bez toga stradaju n. pr. zagrebački obrtnici od utakmice s te strane: vanjski ih veleobrt u vlastitoj kući obara. U drugim zemljama upropašćeni samostalni obrtnik nadje ipak neku odštetu u tom, što stupi u službu velikomu obrtu. Na ovu eventualnost treba upozoriti i naše male obrtnike, da ih ne zateče. Osim toga treba kod nas paziti na još jednu okolnost, koja bi mogla biti po naš mali obrt ubitačna. U Austriji može zakonodavstvo da spasi mali obrt, samo treba da obrtnici dobro prionu i zakonodavstvo na to sklonu; kod nas se to pak ne bi moglo provesti. Naš bo sabor može, ako hoće, kod kuće urediti, da rukotvorne izradke smiju samo rukotvorci izradjivati; ali taj zakon ne bi mogao zapriečiti uvoza iz tudjine, jer sabor nije kompetentan, niti da podiže carinu, niti da sklapa trgovačke ugovore. Zato našim malim obrtnicima ne preostaje ino, nego da se sami brane, te da se već sada pripravljaju po malo. Mi se bojimo, da će za nekoliko godina i naš mali obrt osjetiti sve jade, što ih već trpi mali obrt u Austriji. Ta bojazan tim je opravdanija, što Ugarska sâma odlučno zauzima slobodnoobrtničko stanovište, dakle pušta kapitalističkim poslovima slobodne ruke, a mi se ne možemo ograditi protiv ugarske veleindustrije ni carinom, ni trgovinskim

ugovorom. Mi ćemo pokazati, što su za svoju obranu učinili mali obrtnici drugdje, pa neka se i naši zanatlije okoriste izkustvom drugih.

§ 6. Sredstva maloga obrta za obranu svojih interesa.

Dok je produkciono područje maloga obrta neogradjeno, te tvorničkomu i kapitalističkomu veleobrtu prosto stoji, da svojom konkurencijom na ovo područje prodire, dotle su svi napori i sve odredbe, da se spasi mali obrtnik kao samostalni producenat, po našem tvrdom uvjerenju skroz uzaludne. Ona sredstva, što ih n. pr. austrijska novela od 23. veljače 1897. obrtniku daje, podobna su da spase sam obrt pod oblikom veleobrta, ali se time ne spasava mali obrtnik, t. j. ova sredstva nisu podobna, da malomu obrtniku zajamče samostalnost.[1] Po našemu mnienju bilo bi jedino pravo i radikalno sredstvo za očuvanje samostalnosti malomu obrtu zakonito uredjenje medje izmedju rukotvornoga (zanatlijskoga) obrta i tvorničko-kapitalističkoga, pri čem bi se zakonom zajamčilo izradjivanje i prodavanje zanatlijske robe jedino zanatliji. Dok se to ne provede, mislimo, da je najzgodnije sredstvo za obranu maloga obrta proti velikomu — dobrovoljna udruga. U dobrovoljnu udrugu udružit će se nakon zreloga razmišljanja takovi članovi, koji su proniknuti korišću ovakove udruge i sviestni svojih dužnosti, dok bi se u prisilnim udrugama (cehovima) radilo mehanički, na silu i bez prave sviesti.

Udruga je družtvo bez odredjenoga broja članova, koje ima svrhu unapredjivanja gospodarstva, ili privrede svojih članova zajedničkim vodjenjem nekoga posla, ili obrta. Udrugâ ima obzirom

[1] O tom kao da je uvjereno i samo zakonodavstvo, jer se u austrijskoj noveli kaže, da je svrha cehova „unapredjenje zajedničkih obrtničkih interesa podizanjem predujmovnih kasâ, surovinskih skladištâ, velikih prodavaonica, uvadjanjem zajedničke mašinske produkcije i drugih izradnih metoda“; njemačko zakonodavstvo označuje kao svrhu cehova „uredjenje zajedničkoga poslovnoga rada (Geschäftsbetrieb), da se ovako unapriedi obrtni rad (Gewerbebetrieb) cehovskih članova“. — Prema tomu imao bi ceh da bude neka vrst dioničkoga družtva, koje vodi jedan zajednički posao. Ovaj je pokus spasavanja maloga obrta problematičan, dugoput i suvišan. Problematičan je zato, jer mnogi cehovi (n. pr. kolektivni, koji obuhvaćaju majstore svih vrsti zanata u jednoj obćini) ne bi ni mogli podići ovakovoga zajedničkoga obrta u velikom stilu; a drugo, ako bi i podigli ovakove veleobrte, morali bi si prije izvojštiti pobjedu nad sličnim kapitalističkim poslovima. Da to uspije, od maloga obrta bi se rodio veliki obrt, koji bi opet svoga otca progutao.

na jamčenje udrugara za poslove udruge: 1) s neograničenim jamstvom, kad udrugari jamče cielim svojim imetkom za poslove udruge, i 2) s ograničenim jamstvom, gdje udrugari jamče ili samo svojim odredjenim i uplaćenim članskim kapitalom, ili se još ustanovi i neka svota za naknadnu odštetu. Udružiti se može ili samo imetak, ili strukovni rad, ili obadvoje. Nas zanimaju ovdje samo one udruge, koje su podobne, da olakšaju malomu obrtu borbu s velikim obrtom. Takove su: kreditne udruge, udruge za kupovanje surovina, za nabavljanje orudja (alata), za podizanje prodavalačkih magazina. Sve ove udruge ne samo da ne diraju u samostalno vodjenje maloga obrta, već ga znatno i podupiru time, što mu u jednu ruku namiču jeftini kredit, a u drugu ruku namiču mu jeftino stvari, koje treba za svoj posao.

Kreditne udruge, predujmovne kase itd. podižu sami obrtnici za sebe. Svaki član imade u ovoj udruzi svoj uložak, pa je prema tomu dionik imetka i poslovnoga dobitka. Svrha je ovakovoj kreditnoj udruzi, da poda svojim članovima jeftini i lako pristupni kredit u času, kad ga najnuždnije treba: da si nabavi surovine; nuždni alat i to u najzgodnijem mjestu i u najzgodnije vrieme, te da tako racionalno gospodari i da se oslobodi ovisnosti, u koju bez ovakvoga personalnoga kredita može pasti svaki čas. No još veću vriednost dobivaju ove udruge time, što omogućuju obrtnicima, da podignu druge slične udruge, koje opet u drugom smjeru koristno djeluju, te od kojih ćemo najznatnije spomenuti.

Surovinske udruge imadu svrhu, da u velikim količinama kupuju surovine za obrt. Udruga može da kupi ravno iz ruke producenta, pa zato jeftinije, a dobije i bolju robu. Pojedini obrtnik ne može sam da si nabavlja u većim količinama surovine, jer obično nema zato dovoljno kapitala; a kad bi ga i imao, ne bi ga mogao uložiti u surovine, jer bi mu se moglo dogoditi, da ih ne bi mogao kroz godine potrošiti. Udruga naprotiv, koja sastoji iz većega broja obrtnika, može držati skladište, te ga povećati, ili smanjiti prema potrebi.

Udruge za nabavu alata i strojeva. Kod maloga obrta dvie su velike zapreke: ne može posvema izrabiti napredka u tehnici, t. j. strojeva, jer mu obično nedostaje kapitala, a često se i ne izplaćuje, jer obrtnik nema tolike prodje, koliko bi strojem mogao i morao izradjivati. Ovoj neprilici može da doskoči udruga time, što sama nabavi strojeve, pa ih svojim članovima posudjuje uz odštetu.

Još veće usluge može udruga da izkaže svojim članovima zajedničkim prodavanjem i zajedničkim izradjivanjem produkata. Koliko god je težko ovu potonju (izradbenu) udrugu u život dovesti, toliko je lako onu prvu. A ipak upravo ovakove udruge za zajedničko prodavanje najbolje su sredstvo, da se mali obrt odupre konkurenciji veleobrta. Svrha im je, da na zgodnome mjestu stvore zajedničko prodavalište robe, t. zv. magazine. U gradovima priučilo se je obćinstvo, da kupuje gotovu robu u času, kad ju treba i kad ima sredstava; osim toga hoće da odmah razgleda oblik, nedostatke i vrline potrebne robe. Radi toga razgledaju kupci gotovu robu, a tek u najgorem slučaju naručuju u obrtnika, ako nigdje ne nadju povoljne gotove robe. Zato su trgovci ovakovom robom na većem dobitku, nego li sami producenti. Da se tomu doskoči, udruži se više producenata, najme zgodni dućan (magazin), u kojem svaki izloži svoju robu, a jedan zajednički od udruge namješteni prodavalac prodaje tu robu prema naznačenoj cieni. I ovdje dakle pridrži obrtnik podpuno svoju samostalnost. Sve tri vrsti ovih udruga mogu stojati u savezu. Obično predujmovne udruge stvaraju još i ove dvie potonje.

I u naprednim gospodarskim zemljama spadaju obrtne produkcione udruge u prave riedkosti. A tomu se ne treba čuditi, jer se i na samu udrugu i na pojedine članove udruge stavljaju veliki zahtjevi. — Ponajprije treba na um uzeti, da se u ovakovu udrugu udružuje imetak i radna snaga, pa prema tomu imade ovakova udruga dvie zadaće: ekonomijsku, t. j. napredak same udruge (njenoga imetka), i socijalnu, t. j. osobni probitak samih članova. Pusti li se s vida ovaj socijalni momenat, onda udruga nije drugo, već neka vrst dioničkoga posla. Tehnička strana ovakovoga udružnoga posla zahtieva, da se uprava dade u ruke samo nekolicini tehnički najsposobnijih članova, a ekonomijska strana zahtieva trgovački izučene upravitelje, dok svi drugi, premda vješti poslu, moraju da se pokoravaju upravi. Kod drugih produkcionih posala pazi uprava u prvom redu na ekonomijski uspjeh, pa i gubili pri tom radnici; kod ove udruge, gdje su sami udrugari ujedno i radnici, pazi uprava u velike na socijalni momenat udrugara, pa bilo to i na ekonomijski uštrb udruzi. U ovake udruge udružuju se samo siromašni obrtnici, koji ne mogu da samostalno obrt vode. Zato u ovakovim udrugama već od početka nastaju neprilike radi nestašice nuždne glavnice, a i sposobnih upravitelja, pa čim se to opazi, prestaje poslušnost i pokornost.

Zato ovakove udruge težko stupaju u život, a još se teže održe; a ako se i održe, velikih uspjeha ne postigoše.

One prve tri vrsti udrugâ mogu više koristiti malomu obrtu, pa uza sve to nisu se ni one pravo udomile i razgranile. Tomu je kriva nestašica uvidjavnosti i sposobnosti. Ovome može da doskoči naobrazba i pouka.

§ 7. Tehnička i ekonomijska naobrazba maloga obrta.

Naobrazba maloga obrta treba da ima dvojaku svrhu pred očima: pouku majstora i podmladka. Ova potonja mora biti po mogućnosti sistematička, pa se u tu svrhu mora država da pobrine za shodne uredbe; ona prva ne može biti, naravski, na ovaj način udešena, već ima da poduči majstora tek u najglavnijem: pouka majstora stoji u tome, da se majstoru dade praktička poduka u tehničkoj strani njegove struke (uputa u radnji novim strojevima), najnuždnija ekonomijska i trgovačka pouka (knjigovodstvo, kredit itd.), pa i o naravi i svrsi udruživanja. Ta svrha mogla bi se postići na dva načina: obdržavanjem majstorskih tečajeva i putujućim učiteljima. Majstorski tečaji mogli bi se obdržavati, naravski, samo u gradovima, dok bi putujući učitelji mogli djelovati po pokrajini. Najveću bi si zaslugu stekli putujući strukovni učitelji kao organizatori obrtničkih udruga.[1]

Kod naobrazbe zanatlijskoga podmladka (šegrta) može se odpočeti s temelja. Dva su momenta, na koja se najviše gleda u odgoju i nauci šegrta: odnošaj spram kuće (t. j. majstora) i spram nauke (škole).

Pogoršanje materijalnoga stanja obrtnikova djelovalo je i na šegrte. Kad se od maloga obrtnika traži što više moralne, intelektualne i fizičke snage, da se održi u borbi s prejakim konkurentom; kad se uz veće tehničko i ekonomijsko znanje traži i veća obća naobrazba, — upravo u tom času kao da je podmladak počeo postajati sve kržljavijim. Tomu ima raznih uzroka. Najprije treba iztaknuti materijalno propadanje samoga maloga obrta, koji je prisiljen, da se bavi još i kakvom nuzgrednom zaradom, pa običaje izrabljivati šegrta kao radnika, nadničara, mjesto da ga upotrebljuje kod obrta, tako da šegrt sprovede po dvie godine, a možda

[1] Kod nas bi se to dalo lako provesti, jer mi imamo jedan liepi preduvjet za ovakovu instituciju — obrtničku školu, u kojoj bi se dalo izučiti 5—6 mladića za ovakove putujuće učitelje.

i više, kod svakakvoga posla. Istom nekoliko mjeseci prije „oslobodjenja" pritegne ga majstor k poslu, koji je imao 3—4 godine učiti. I tako od lošega šegrta postane loš djetić, koji ne nalazi kod nijednoga majstora bolje naplate, pa onda radje ide kapitalističkomu poduzetniku, gdje je dovoljno, da znade samo jednu obrtnu radnju (n. pr. kao krojač šiva samo hlače, a o krojenju nema ni pojma). Ovakav djetić služi na zator malomu obrtu, a ne na korist. — Ovakav odgoj i nauka ne može se majstoru upisati u veliki grieh. On hrani i uzdržava naučnika težkom mukom, pa ga nastoji zato i izrabiti. Uza to majstor ne zna nikada, hoće li imati kakove veće koristi od svoga šegrta, ako ga i bolje izuči. Dobro izučeni šegrt postane i dobrim djetićem, pa može dobiti dobro namještenje ne samo kod drugih majstora, već i kod kapitalističkoga poduzetnika i u tvornici. Na taj način mučio bi se majstor sa šegrtom, da bude drugomu na korist, a ne sebi i njemu. S toga nije težko pojmiti majstora, ako ide za tim, da si naplati svoje troškove barem kroz to vrieme, što ima šegrta u ruci. Posljedica je toga nedolično, često i surovo postupanje sa šegrtima.

Sve je ovo dalo povoda zakonodavstvu, da misli, e je propadanju maloga obrta možda najviše kriv i ovakav odgoj podmladka. Uzimajuć posljedicu za uzrok učini kraj sve te pogreške dobro djelo odlučivši, da šegrtski odnošaj zakonom uredi. — Po austrijskom zakonu (novela od 23./II. 1897.) uzima majstor šegrta u nauk na temelju pismenoga ugovora, ili ustmena utanačenja pred obrtnom oblašću, ili pred cehom (Genossenschaft). Majstor je dužan naučnika u svojem zanatu podučavati te paziti, da polazi šegrtsku ili strukovnu školu. Zanemarivanje ove škole može imati za posljedicu produženje šegrtovanja za cielu godinu. Majstor je dužan da podaje šegrtu prema svojoj sposobnosti i obću naobrazbu i dobar odgoj; a naročito ima paziti, da se šegrtu ne zadavaju pretežke radnje. Dužnost je šegrtova, da bude svomu gospodaru poslušan, vjeran i pristojan. Nauk traje od 2 do najviše 4 godine. Ustanovljeno je i pokusno vrieme od 4 tjedna do 3 mjeseca za obadvie stranke, od kojih ni jedna nije obično dužna kazati razloga, s kojega ne će da pristupi k ugovoru. Na koncu nauka polaže šegrt djetićki izpit. Dok je polazak šegrtske ili strukovne škole obvezan, pušta se šegrtski izpit šegrtu na volju, no po zakonitom uredjenju cehova ipak postaje neizravno obveznim, jer bez šegrtskoga izpita ne može djetić postati majstorom, ili barem ne smije nositi naslov majstora. Sve ovo vriedi i za tvorničare,

koji drže šegrte. — Naučnike (šegrte) smije držati samo neporočan majstor. Majstor, koji bi zlostavljao svoje šegrte, ili zlim primjerima ih na stranputice zavadjao, može izgubiti pravo da drži naučnike. U najnovije vrieme počima se zahtievati, da samo onaj majstor može držati naučnike, koji je sam bio nekoliko godina šegrtom, te napravio djetićki izpit, ili je već više godina samostalno svoj obrt vodio. — Ugovor sklopljen medju obadvjema strankama stupa u kriepost po izmaku pokusnoga vremena, te veže obje stranke pod kaznom odštete za onu stranku, koja bi ugovor prekršila. Naučnik dolazi k majstoru na nauk bezplatno, ili uz ustanovljenu plaću majstoru. U prvom slučaju traje nauk 3 do 4 godine, u potonjem se slučaju može stegnuti na najmanji rok (2 godine). U prvom slučaju imade naučnik da svojim radom odšteti majstora za nauku, hranu i odgoj. — U Njemačkoj su gotovo sve ove ustanove poprimljene u noveli od 25. srpnja 1897.

Što se tiče šegrtske naobrazbe, ta je dobro zamišljena, ali joj stoje na putu mnoge zapreke. Šegrt treba da bude podpuno upućen u tehničku stranu svoga obrta, ali kraj toga treba da mu se poda toliko trgovačkoga i ekonomijskoga znanja, koliko to njegova struka zahtieva. Osim toga treba, da se šegrtu digne râz obće naobrazbe. — Prvobitno se je mislilo, da bi ovakove škole, kakova je naša obrtnička u Zagrebu, najbolje odgovarale toj svrsi; jedino, čega šegrti nemaju, to je saobraćaj s mušterijama, ali bi se i ovaj nedostatak lako nadoknadio poslije u službi kod majstora. No što najvećma ovakovu šegrtsku naobrazbu otežčava i onemogućuje, to su razmjerno veliki troškovi. U zanat ide obično mladež iz siromašnijih razreda pučanstva, jer sve, pače i zanatlijska djeca, grne u „gospodu“, dok su nekada zanatlije bili ponosit družtveni stalež, pa su rado svoju djecu davali u zanat. Danas zanatlija osjeća, da mu veleobrt i sam obstanak ugrožava, a na ugledni družtveni položaj i ne misli. Činjenica je dakle, da u zanat ide mladež iz siromašnih razreda, većim dielom seljačka djeca, koja ne mogu plaćati ni naukovine, a kamo li da se hrane i uzdržavaju na svoj trošak. S toga je nauka kod majstora i danas nuždna, pa je i zakonodavstvo uzelo ovu okolnost za temelj, na kojem je najprije uredilo šegrtski položaj, a onda se nadovezujuć na to pobrinulo na razne načine za inu naobrazbu. U tu svrhu organizuje stranom država, stranom obrtničke korporacije, razne šegrtske škole i strukovna učilišta, u kojima ima šegrt da nauči ono, što ne može da nauči kod majstora.

U našoj domovini takove su prilike, da šegrtska naobrazba iziskuje osobitu pažnju. Kod nas se dogadja vrlo često, da šegrt nije svršio ni pučke škole, ili ako ju je i svršio, često osim malo čitanja i pisanja ne zna ni četiri elementarne vrsti računanja. Za ovakove mora se, naravski, urediti niža šegrtska škola, koja u mnogom naliči običnoj opetovnici. A kada je šegrt ovu nižu školu s uspjehom svršio, onda se istom može pomišljati na pravu šegrtsku naobrazbu s ekonomijskom i trgovačkom podukom. U tu svrhu morale bi se izdati posebne šegrtske knjige. Mi držimo, da bi se sva nauka mogla složiti u jednu knjižicu, koja bi šegrtu dobro poslužila i kasnije kao djetiću, pa i kao majstoru. Osim ovoga bismo još preporučili uredbu putujućih učitelja. Naš će se obrt sraziti u nedalekoj budućnosti s poraznom konkurencijom stranoga tvorničkoga veleobrta i domaće rukotvorne veleindustrije, kako se to eto u Zagrebu već dogadja. Kada ova jednom osvoji tržište, onda organizacija ne će više imati toliko uspjeha, koliko bi ga mogla imati, kad bi bila spremna, da veleobrtnu konkurenciju odbije još prije, nego je čvrsto tlo na našem tržištu uhvatila. A putujući učitelji mogli bi postati organizatori udrugâ, koje su najuspješnije, a i jedino sredstvo u obrani proti tvorničkomu veleobrtu. Ne učini li se tako, naši će samostalni obrtnici za koji desetak godina propasti. Da pri ovom poslu ne može država stajati prekrštenih ruku, razumieva se samo po sebi, jer kakovu bi onda imala obrtnu politiku! I to je obrtna politika, kada država organizuje šegrtske škole, majstorske tečaje, kad postavlja putujuće učitelje. No kraj toga spada na nju i nastojanje, da se organizuju udruge, osobito kredit: država bi mogla podići centralni kreditni zavod, koji bi udrugama bio na ruku, kao što je to na pr. u Pruskoj „Centralgenossenschaftskasse“.[1]

§ 8. Veliki obrt.

Razlika izmedju velikoga i maloga obrta ne dâ se označiti tek jednom oznakom, već treba da uzmemo više oznakâ. Veliki i

[1] Kad bismo mi Hrvati imali svoju gospodarsku neodvisnost, tad bi mi savjetovali naš mali obrt, neka bi se ponajprije organizovao u tu svrhu, da mu se zakonom zaokruži njegovo vlastito produkciono područje, na koje ne smije stupiti ni tvornica, ni kapitalističko-rukotvorna veleindustrija (u domovini); a vanjska utakmica kapitalističkoga rukotvorstva dala bi se odbiti carinom. No mi nismo gospodarski neodvisni, već o svem odlučuje Ugarska. Zato mi tim prešnije savjetujemo naš obrt, neka se hvata u udruge, inače će ga ubiti — ako ne tvornica i stroj — to sigurno rukotvorni veleobrt.

mali obrt razlikuju se poglavito u ovom: 1. Veliki obrt radi redovito velikim prometnim, a većim dielom i stajaćim kapitalom, ali ne radi uviek (na pr. rukotvorni veleobrt radi pomoću kućne industrije često bez ikakvoga stajaćega kapitala), a mali obrt radi redovito malim prometnim i stajaćim kapitalom. 2. Mali obrt radi za mjestno tržište, ponajvećma za svoje susjede i lično poznate mušterije; veliki obrt izradjuje za neznane kupce, za interlokalno i inozemno tržište (eksport). 3. Mali je obrt ograničen na manje više stanoviti broj mušterija, ne uvlači u svoju produkciju nikakve spekulacije, ni rizika; veliki obrt naprotiv spekulira bez prestanka i izrabljuje konjunkture. 4. Mali obrt ne dieli radnje, ili ju dieli tek neznatno (na pr. krojački majstor napravi cielo odielo od krojenja do zadnjega puceta, a u veleobrtu jedan prišiva samo puceta, drugi samo kroji, treći samo na stroju šiva itd.), osim toga u malom obrtu prevladjuje ručna radnja pomoću alata; kod velikoga obrta prevladjuje stroj i golema razdioba rada. — To bi bile gospodarske i tehničke razlike, a k ovima se pridružuju još i znamenite socijalne razlike. Obzirom na naobrazbu i socijalni položaj stoji mali obrtnik u vrlo neznatnom razmaku od svojih pomoćnika i radnika, stojeći u najužem saobraćaju sa svojim pomoćnicima: s njima zajedno radi, obično i stanuje i živi. Kod velikoga obrta sve je obratno: izmedju veleobrtnika i njegovih radnika osjetljiva je razlika u posjedu, naobrazbi i socijalnom položaju. Napokon obzirom na osobnu slobodu i ekonomijsku neodvisnost pomoćnik u malom obrtu uživa mnogo više slobode i neodvisnosti spram svoga gospodara, nego radnik spram veleobrtnika.

Gdje veliki obrt dodje u sukob s malim kao jednakopravni takmac, tu je već pobjeda odlučena, — mali podlegne. Zato je samo neizkusnost ili kratkovidnost obrtne politike mogla uvesti preširoku slobodu obrta. Da je tako, lako ćemo se uvjeriti, ako prispodobimo stanje veleobrta prije uvedenja slobode obrta i poslije. Velikomu obrtu išao je već merkantilizam i njegova politika na sve načine na ruku gotovo ciela tri stoljeća, pa se za cielo to vrieme nije digao do onolikoga gospodstva, do kojega je došao u pol stoljeća iza uvedenja obrtne slobode. Uzrok će tomu biti, što se je veleobrt morao ograničiti na onakove poslove, koji spadaju u njegov djelokrug (na pr. izvoz i uvoz).

Nema dvojbe, da su njegovu procvatu dopriniele mnogo i druge okolnosti (tehnički napredak, usavršenje prienosnih i prometnih uredaba itd.), ali nedvojbeno stoji i to: štogod je mali obrt

izgubio, sve je to veleobrt dobio. Veliki obrt djeluje od prilike na mali obrt na području razdiobe prihoda onako, kao latifundije na srednji i mali posjed na području množenja pučanstva (gl. str. 18). Mali obrt podiže samostalna obrtna gospodarstva razdjeljivanjem prihoda u osrednjim količinama medju množtvo; veliki obrt guta mali obrt, oduzimajuć prihod množtvu za neznatnu manjinu, te stvara tako obrtni proletarijat. Preširoka sloboda obrta i sloboda diobe posjeda dva su puta, koja vode k istoj svrsi — k proletarijatu. To su dva stupa socijalizma. Kapital bo koncentrira i propala seljačka dobra u svoje ruke. Ovako nastaje na jednoj strani deposedirano množtvo, na drugoj malobrojni, kapitalom prezasićeni bogataši, koje mori jedina briga, da im kapital ne leži mrtav. A odgovornost zato nosi zakonodavstvo.

Veliki obrt zahtieva već od svoga začetka razmjerno veliki kapital za svoj rad (prometnu glavnicu) i za napredak. Djelovanje kapitala i njegov utjecaj na narodno gospodarstvo može biti koristan i blagoslovan, a može biti na štetu i zator ostalomu narodnomu gospodarstvu. Zato je dužnost mudre obrtne politike, da drži kapital u onim granicama, gdje će poput dobro regulirane rieke tjerati stotinu mlinova i kotača narodnoga gospodarstva, a ne će mu razgraditi svih ograda i nasipa. Na polju narodne produkcije ima takovih područja, koja su već po svojoj naravi kao dosudjena za kapitalističke poslove (rudokopi, velike transportne radnje itd.); na drugoj strani ima opet područjâ, gdje se ne smije ni pokazati, a da svega ne uništi i ne proguta: to je područje maloga obrta. Zato će dobra obrtna politika i zakonodavstvo davati pogodnosti kapitalu na onom prvom području, ali će ga držati daleko od ovoga potonjega.

Pod današnjim pravnim okolnostima kapital je bujica, koja sve okolo sebe hara te ruševine snaša na jednu veliku hrpu, odakle se čuje samo glas nezadovoljstva, koji traži reforme, i glas osvete, koji traži revoluciju.

Kapitalistički veleobrt učinio je i čini bez dvojbe i ovako narodnomu gospodarstvu uslugâ: on je bacio na tržište u velikim masama robe, snizio joj cienu i učinio ju pristupnom i siromašnijemu kupcu. Kapitalistički veleobrt ima dakle tendenciju, da množtvo produkata poveća i pojeftini, redovito ondje, gdje vlada slobodna utakmica. Ali veleobrt ima i tu tendenciju, da se nastoji dočepati monopola. — Obično se dogadja, da se veleobrt u borbi s malim obrtom drži načela slobodne utakmice; a kad se sukobi s drugim veleobrtom, tada sklapa kartele (gl. dalje § 11.), truste i ringe. Prema

tomu moglo bi se misliti, da je veleobrt blagoslovan po narodno gospodarstvo i pojeftinjivanjem produkata kod kuće i izvažanjem domaćih produkata na medjunarodni trg. Ovo je samo donekle istina. Blagoslovan je rad velikoga obrta, kad pojeftinjuje robu, koju može da izradi samo tvornica i veleobrt, a ubitačan je njegov rad, kad ubija rukotvorstvo, ubija čitav jedan brojni i dosta inteligentni sloj pučanstva, a na korist samo maloga broja, koji bi i bez toga mogao dobro napredovati u svom gospodarstvu.

Veliki obrt povukao je na taj način na sredinu gospodarske interese, a sve druge interese družtva potisnuo u kut. Narav je kapitala, da se umnaža, bez toga je on „mrtav"; sloboda obrta otvara mu vrata života; sukobi li se s jednakim protivnikom, koalira se s njime te postaje još jači; sukobi li se sa slabim, uništuje ga. I tako na jednoj strani borba kapitala „za život", s druge strane borba maloga obrta za samostalnost, dakle opet za život, čini, da se na druge interese zaboravlja, ili im se mnogo manje brige posvećuje, nego bi zasluživali. — Ova borba djeluje i na razvoj družtva i na zakonodavstva; na jednom i drugom području izbija na površinu hegemonija gospodarski jačega elementa: srednji imućtveni razred pučanstva sve se više umanjuje; imućniji razredi dolaze do sve većega upliva u zakonodavstvu, prema tomu do sve većih prava. Najbolje se to vidi u ljutoj borbi izmedju maloga i velikoga obrta, gdje zakonodavstvo izdaje zakone, koji bi imali u svakoj sitnici udovoljavati malomu obrtu, ali ne smije ni najmanje dirnuti u interese veleobrta, kapitala. Već sama ta činjenica, što zakonodavstvo stavlja mali obrt (rukotvorstvo) i veliku industriju pod istu oznaku „obrta", podobna je, da izazove konfuziju i pobrka pojmove, te zasliepi kratkovidne. Odatle dolazi, da se izdaju obrtni zakoni, koji su poćudni samo veleobrtu, a vežu u isti čas i mali obrt, kojemu služe na zator. U novije vrieme počimaju se uvadjati razne novele k obrtnom zakonu, ali ne smiju stajati u sukobu sa zakonom. Tu se najbolje vidi prevladjujući upliv velikoga obrta i kapitala u zakonodavstvu: novele su zakoni za mali obrt, a obrtni red je zakon za veliki obrt; ali zakon za mali obrt ne smije oduzeti ništa zakonu za veliki obrt.[1] Pogubnoga

---

[1] To priznaje i odlični liberalni nar.-gospodarski učenjak i profesor Philippovich: „. . . und sowohl die Organisation der Gesellschaft, wie auch die Rechtsbildung auf dem Gebiete des öffentlichen, wie des privaten Rechtes, in höherem Grade die wirthschaftlichen Machtsverhältnisse wiederspiegeln und einen wirthschaftlichen Inhalt bekommen". O. c. I. 172—3.

posljedka kapitalističke djelatnosti ne taje ni sami prijatelji slobode obrta, samo iztiču, da bez ove slobode ne bi bilo moguće oživotvoriti onakih gorostasnih radnja, kakve su se tamo od sredine XIX. stoljeća provele, ni onakove gorostasne industrije, kao što je na pr. Kruppova tvornica topova, od koje živi do 70.000 duša, itd. To je sasvim pravo, ali zato ne obara onoga, što rekosmo. Mi smo već spomenuli, da imade takovih grana obrta, koje su već od svoje naravi odredjene za kapitalističku djelatnost. Neka u zemlji nikne preko noći tisuću bakrenih rudokopa i ljevaonica, nijedan kotlar ne će se protiviti tomu poslu; ali dosta je za malu državu i jedna ovakova ljevaonica, da uništi sve kotlare u zemlji, ako se prihvati i kotlarskoga obrta. Kapitalistički veleobrt i mali (rukotvorni) obrt dadu se u sklad dovesti, te uporedo stupajuć k jednomu cilju — k podizanju narodnoga blagostanja — kročiti, samo treba svakomu točno odrediti njegov djelokrug, a onda dati slobodu utakmice svakomu podhvatu na svom području. Onda će procvasti oba. Kad bi se to načelo provelo u našoj monarhiji, kad bi se kapitalistička poduzeća iztisnula s područja rukotvorne industrije, bez dvojbe bi drugačije stojalo gospodarstvo i u našoj domovini. Tolike rude i rudače, što ih krije naša zemlja u svojoj utrobi, ne bi ležale bez koristi s nestašice kapitala, a željezni i vodeni putovi bili bi drugačiji. Kapital, samo da ne leži mrtav, sam bi tražio ovakove izvore dohodka, a od toga bi vukao koristi i mali obrtnik i poljodjelac i trgovac. Ovo bi bila socijalna reforma „bez željeza i ognja“. Vidjeli smo, da za tim ide pokret maloga obrta u Njemačkoj i u Austriji, pa će bez dvojbe prije ili kasnije uspjeti i time mnogo doprinesti mirnomu riešenju socijalnoga pitanja, jer cielo socijalno pitanje promatrano sa gospodarskoga gledišta stoji u tome, da se svakomu odredi naravni djelokrug njegova rada. To je eto socijalno pitanje sa gospodarske strane. Dobro kaže Philippovich, ako i ne baš skroz jasno, da i zakonodavstvo stoji pod uplivom kapitala, pa zato treba da male gospodarske jedinice izbave zakonodavstvo (sabor) iz ruku kapitala. Ne treba tu anarhističkoga biesa ni socijaldemokratskoga internacionalizma, tu dostaje muževna trieznost te uztrajan svrsi shodan rad. Kad se to postigne, onda će se i pitanje tvorničkoga radnika lakše riešiti.

§ 9. Organi za zastupanje obrtničkih interesa.

Organi, pozvani, da zastupaju interese „obrta“, imadu zadaću, da u isti čas zastupaju interese i rukotvornoga zanata i kapitali-

stičkoga veleobrta. Kraj velike razrožnosti, koja vlada medju interesima ovih dviju grana obrta, posve je razumljivo, da moraju da dodju u razrožnost i organi, koji ove dvie grane zastupaju, ako vjerno tumače svoje interese. U novije vrieme postaje ta razrožnost sve to veća i sukob sve to oštriji. Odatle dolazi, da se jedinstveni organi obrtnih interesa počimaju dieliti u dva tabora unatoč jedinstvenoga zakonom ustanovljenoga pojma „obrta".

Već smo vidjeli, kako su zajednički interesi agrarskih producenata doveli do toga, da su se pojedinci bolje približili i zajedničke interese zajedničkim silama unapredjivali. Ovomu radu išla je i država drage volje na ruku, jer je u tim družtvima nalazila organ, koji će joj podati gradju za njenu agrarnu politiku, pa je pošla i za korak dalje i stvorila obvezne organe za zastupanje agrarnih interesa. — Tako je bilo i na obrtnom području. Poslije razvrgnuća cehova nije neko vrieme bilo nikakvoga organa niti za malu, niti za veliku industriju. U obrtu vlada veća razrožnost individualnih interesa, jer se skupina razvrgla u bezbroj atoma. To je naravski otežčavalo ponovno organizovanje. No kraj sve te razrožnosti osjećala se industrija kao posebni razred družtva s posebnim interesima. Ove interese trebalo je obziru države preporučiti, t. j. naći način, da i obrt utječe na gospodarsku politiku države. Pošto je trgovački stalež imao odavna svoj organ u korporacijama (komorama), koje su preživjele obrtne korporacije (cehove), to su se i ove počele zanimati za interese industrije, o kojoj ovisi i sam obstanak trgovine. Napokon je i sama država osjetila potrebu organa, koji će joj podavati podlogu za obrtnu politiku. Takav nepristrani savjetujući organ mogao je biti jedino onaj, koji je zastupao interese čitavoga staleža, te je mogao izići iz samoga obrta. I tako su privatni i javni interesi morali uroditi organizacijom, koja ih je imala zastupati, pa se je i oživotvorila i slobodnom voljom interesenata i nastojanjem same države.

Od slobodne volje razvila su se i na području obrta najprije slobodna družtva. Kraj oprečnih individualnih interesa posve je naravski, da su dodirne točke upoznali najprije inteligentniji krugovi obrta, a onda oni, koji su bili ponajvećma zaintercsovani. A to je bio veleobrt. Ova družtva obuhvaćaju obično industrijalce pojedinih struka, a osnovana su u tu svrhu, da se članovi posavjetuju o zajedničkim interesima. Pomoću tiska i strukovnih listova ova se organizacija sve to većma učvršćuje. Iz ovakih pojedinih strukovnih družtava nastaju, već prema naravi interesa, i druga

družtva sa širim programom, koja obuhvataju zajedničke interese raznovrstne industrije (na pr. odnošaj cjelokupne industrije spram agrarstva, spram carinske politike i t. d.). Udruživanjem mnogih družtava u središnja družtva provela se je i provadja se svedjer slobodna sistematska organizacija veleobrta. Socijalni položaj članova, inteligencija, sredstva, kojima djeluju na javno mnienje i na javne oblasti, — sve to čini, da ovakove organizacije postizavaju veliki upliv na razvoj i smjer gospodarske politike. Ali interesi velike industrije nisu imali dodirnih točaka s malim obrtom, ili su imali samo točke sukoba. Prema tomu je jasno, da organizacija velike industrije ili nije u opće uzimala na oko interesâ maloga obrta, ili ih je potlačivala.

Kako smo jur spomenuli, nisu samo obrtnici sami osjećali potrebu organâ, koji bi njihove interese zastupali, već je tu potrebu osjećala i sama država. Država nadoveže na zanimanje trgovačkih komora i učini ih svojim organima, davši im neke upravne povlastice i obvezavši ih, da izvješćuju državne organe i o stanju obrta. Na taj način postadoše trgovačko-obrtničke komore zvaničnim predstavnicima obrtničkih interesa. Organizacija ovih komora, njihova prava i dužnosti u raznim su državama različno uredjene. No svagdje im je to zajedničko, da se ne ograničuju samo na savjetujuću djelatnost spram državne vlasti, već i same u svom djelokrugu izvršuju djelomice neke upravno-pravne poslove. Tako na pr. postavljaju strukovne vještake, vode popis tvrdaka (firma), popis zaštitnih žigova, patenata, izdavaju listine o cienama, o trgovačkim običajima, o carinskim odnošajima, postavljaju u nekim stvarima mirovne sudove, izabiru prisjednike (porotnike) za trgovačke sudove itd. Ove povlasti dobivaju trgovačko-obrtničke komore ili na temelju samoga zakona, ili privolom komorskih članova. Ova prava i dužnosti izvršuju trgovačko-obrtničke komore na stanovitom teritorijalnom području. Hrvatska i Slavonija ima tri ovakove komore: u Zagrebu, Osieku i Senju.

I ako se trgovačko-obrtnička komora i pokazuje kao jedinstveno tielo, ipak joj već i samo ime pokazuje, da ima zastupati različne interese: interese velike i male trgovine, velike industrije i zanata. Ovi pak interesi nisu uviek identični. Mali obrt na pr. nije u sukobu samo s velikim obrtom, nego i sa trgovinom, jer ga i ova pritište kao i veleobrt. Na sve te različne interese treba gledati, te čitavu uredbu tako udesiti, da u njoj budu svi ti interesi pravedno zastupani. To treba držati na umu kod komorskih

izbora. No ni time nije sasvim zajamčeno, da će se na interese pojedinih grana jednako paziti, te ne će li sad ovaj, sad onaj stalež upravo u životnim pitanjima biti majorizovan (nadglasan), kad bi se zajednički viećalo o pitanjima svih trgovačko-obrtnih struka. Da se to zaprieči, razdieljene su u Austriji komore u sekcije. No ni time se nije posve zapriečio nedostatak. Naročito se proti tomu diže mali obrt i zahtieva za sebe posebni organ. U Njemačkoj je to jur postignuto, te tamo imadu posebne „rukotvorničke komore" (Handwerkerkammern).

Kako gospodarski momenat sve više vriednosti dobiva na području uprave, nastoje države da što sustavnije organizuju saobraćaj izmedju narodnoga gospodarstva i produkcije te uprave. U tu svrhu osnivaju države centralne organe, koji bi s jedne strane stajali u savezu s ovakim nižim po državi rasijanim organima, a s druge strane trajno djelovali kao savjetujući organ centralnoj vlasti. O tom se radi ne samo na području poljodjelstva, već i obrta.[1]

U Austriji uvedene su komore g. 1848., a g. 1868. (zakonom od 29. lipnja) poslie uvedenja dualizma preustrojene su onako, kako ih danas vidimo. Ima ih 29. One su obligatna uredba. Kao najviši organ ove vrsti osnovano je god. 1898. naredbom ministarstva za poljodjelstvo t. zv. „industrijalno-poljodjesko vieće" (sastavljeno gotovo na vlas kao i prusko); broji 75 članova, od kojih biraju obrt.-trgov. komore 35 članova, 20 članova biraju industrijalna družtva, a 20 ih imenuje ministar trgovine. U oči upada veliki broj zastupnika slobodnih industrijalnih družtava, koji su gotovo bez izuzetka sami zastupnici veleobrtničkih interesa, a ti su i u obrtnim komorama dobrano zastupani. Industrijalno vieće ima široki djelokrug: ono ima da proučava materijal za preinake autonomnoga carinskoga cjenika i osnove za sklapanje trgovinskih ugovora, nadalje da proučava uredbe, kako bi se izvoz povećao, domaća produkcija poboljšala itd. Vieću pristoji pravo, da i iz vlastite inicijative stavlja priedloge.[2]

---

[1] U tu svrhu osnovano je u Prusiji „narodnogospodarsko vieće" (Volkswirthschaftsrath), a u Austriji „industrijalno i poljodjelsko vieće" (Industrie- und Landwirthschaftsrath).

[2] Slične su uredbe za zastupanje obrtničkih interesa i u Njemačkoj. Obrtničke komore postoje u pokrajinama, koje su nekoč podpadale pod francuzko carstvo, već tamo od g. 1804., a u drugima od sredine XIX. stoljeća. Sadanja im je organizacija uredjena zakonima od g. 1870. i 1897., a zadaća im je na vlas ista, kao i onima u Austriji. God. 1884. uvedene su u nekim pruskim provincijama svoje vrsti obrtne komore, t. j. jedinstvene komore za

U našoj domovini uredjene su obrtničke komore po uzoru austrijskih, te mogu dosta uspješno odgovarati svojoj svrsi, koliko do njih stoji, jer kod nas još nema onoga oštroga sukoba izmedju maloga i velikoga obrta, a koliko ima sukoba, to se ima pripisati utakmici vanjske industrije.

*

I velika se industrija udružuje, da ujedinjenim silama unapriedi budi tehnički, ili pojača gospodarstveni uspjeh svoje produkcije, te dok se mali obrt služi pretežno udrugama (Genossenschaften), služi se veleobrt družtvima (Vereine). Kako je kapital elastičan, a veleobrt napredniji od maloga obrta, našao je načina, da se i u onom smjeru sporazumije, gdje si mali obrt ne zna i ne može uspješne pomoći naći. Tako se kapital znade ujediniti u zajedničku produkciju, što kod maloga obrta slabo napreduje. A i u zasebnim produkcijama znade veleobrt zajednički raditi oko ekonomijskog uspjeha, pridržavajući pri tom podpunu samostalnost svomu posebnomu poslu.

To kapital postizava pomoću dioničkih družtava (Aktiengesellschaften) i kartela.

§ 10. Dionička (akcijska) družtva.

Što se je industrija (produkcija), promet i trgovina tečajem posljednjih 100 godine do ovakove još nevidjene visine i savršenosti podigla, u velike se ima zahvaliti tomu, što su se pronašle i usavršile forme, koje su omogućile gibanje svakovrstnoga posjeda, te i nepokretni posjed učinile sposobnim za promet, tako da od sada više ne odlučuje vrst kapitala, već njegova veličina.[1] No sama ta okolnost još ne bi uzrokovala tolikoga procvata posala, da se nisu pronašli načini, kako da se taj kapital najunosnije upotriebi, a riziko što većma umanji. Jedan od najzgodnijih načina za

---

zastupanje obrtničkih, trgovačkih i poljodjelskih interesa, ali su slabo svojoj zadaći odgovarale. U slobodnim gradovima: Hamburgu, Lübecku i Bremenu zastupaju obrtne komore samo interese maloga obrta (Handwerkerkammern). Centralni je organ ove vrsti ono g. 1880. uvedeno narodno-gospodarsko vieće od 75 članova, koje sve imenuje vlada. Dieli se u odsjeke: industrijalni, poljodjelski, zanatlijski i radnički. No ovo vieće kao da ne odgovara svojoj svrsi, jer je do sada tek neznatni broj zakonskih osnova pretresivalo. Bit će tomu uzrokom to, što su svi zastupnici od vlade imenovani.

[1] Nekoč nije mogao grof, koji je posjedovao po nekoliko kvadratnih kilometara zemljišta, na put u Italiju, ako nije imao gotovine (kovanoga novca); danas stavi lako zemljište u promet, t. j. pretvori ga u novac.

to jest družtveni posao na akcije (dionice), pa zato nije čudo, da su se dionička družtva silno raširila u svim naprednim zemljama i pribavila kapitalu hegemoniju na području industrije, prometa i trgovine.

Dionički posao nastaje tako, da se za posao nuždna glavnica sakupi odmjerenim prinosima, dielovima. Za svaki ovakav uplaćeni dio izdade družtvo izpravu, akciju, dionicu.[1]

Da su se dionička družtva ovako proširila, nema se pripisati samo tomu, što se dadu svakoj vrsti posla prilagoditi, već što imadu i nekih drugih vrlo pogodnih svojstava. — Najprije treba da iztaknemo razmjerno neznatni riziko. Dioničko je družtvo neosobni posao, ili: ono je osoba za sebe, različita od pojedinih dioničara (juristička osoba), pa zato za njegove poslove i ne jamče dioničari. Kao što posjednik akcija može da dobije liepe dividende na svoje akcije, tako može da i gubi na njima. Pače se može dogoditi, da cieli posao dioničkoga družtva propane. U tom slučaju izgube naravski akcije svoju vriednost, ali preko toga nije akcionar dužan da plati eventualne dugove družtva. Prema tomu svakomu stoji prosto, da si nabavi akcija po volji i da se tako izvrgne riziku po volji. Osim toga može svaki posjednik svoju akciju u svako vrieme prodati, pa tako opet doći u posjed svoga novca. Na burzi se uviek nalazi kupaca. Na taj način mogu akcije prelaziti iz jedne ruke u drugu, svi se akcionari mogu izmieniti, a da to ne smeta radu dioničkoga posla. Tako eto akcije omogućuju posjedniku kapitala, da može sudjelovati kod stotinu posala.

Dionička družtva rado se utemeljuju u svrhu takovih posala, koji iziskuju veliku glavnicu, ili su skopčani sa znatnim rizikom, kojega ne će i ne može uzeti na sebe pojedinac.

I kod utemeljivanja i kod vodjenja dioničkih posala nije izključena mogućnost, da bi dioničari mogli štetovati i ostati bez uplaćene glavnice, i to tim lakše, što su dionice manje. U ovakvim slučajevima povuče se u krug dioničara i veliki broj

---

[1] Za gradnju, recimo, jednoga mosta treba 100.000 K. Družtvo, koje se je udružilo u svrhu, da taj most sagradi, razdieli ovu svotu na 1000 dielova (akcija) po 100 K. Svakomu sada stoji na volju, da kupi jednu, ili deset akcija. — Ovakova akcija može se svagdje lako prodati ne samo uz nominalnu vriednost (t. j. 100 K), nego i za dvostruku i više, jer nosi, recimo, 15% dohodka ili dividende. — Kod nas u Hrvatskoj rado se ustrajaju štedionice na akcije, — znak, da štedionice dobro posluju. (Po svjedočanstvu „Kompasa II" dvie trećine štedionica odbacuje preko 10% dividende, a imade ih, koje odbacuju 30—40%.)

malih posjednika, koji o samom poslu nemaju ni pojma, već se ponajvećma oslanjaju na poštenje kolovodja, te prevelika većina dioničara i ne sudjeluje kod glavnih skupština, tako da imetkom mnogih upravlja po miloj volji tek nekoliko ljudi, koji više puta nisu toliko ni zainteresovani za uspjeh posla.[1] Da ovakovi spekulanti ne bi izrabljivali neznanja i lakoumnosti obćinstva, treba da se država poskrbi, kako se „sloboda" obrta ne bi izvrgla u prostu prievaru, koja bi zaharala u prvom redu na račun manjih i neukih gospodara, kako je to najbolje pokazala panamska prievara u Francezkoj. — Istina, država ne može u svakom slučaju nikakvim zakonima zapriečiti, da se lakoumni i neizkustni sviet ne opeče; ali država može, da kod osnivanja dioničkoga družtva zaštiti publiku proti prievari, a kod vodjenja posla da dade dioničarima mogućnost, da pozovu na odgovornost upraviteljstvo. Zato su osnivači dužni da izdadu prospekt o poslu, pri čem jamče za sve, što u tom prospektu iznose. Dalje su osnivači dužni da polože kod trgovačkoga suda popis osnivača, spomenuti prospekt i pravila družtva, što ga kane osnovati.[2] — Dok se družtvo ne konstituira, osnivački konzorcij nije juristička osoba, no ipak jamče svi osnivači solidarno svim svojim imetkom za sve, što su učinili, i za novac, što su ga ubrali i u onom slučaju, kad i ne bi došlo do konstituiranja.

---

[1] Kod utemeljivanja nije izklučena mogućnost, da osnivači idu za tim, kako bi kod toga posla sami izvukli debeli kraj. Jedan želi možda kakovo mastno plaćeno mjesto kod uprave, drugi bi rad prodati družtvu za debelu odštetu svoje zemljište, ili strojeve, ili želi ustupiti družtvu već gotov svoj posao uz skupu odštetu; treći opet želi uzeti što više akcija, da ih u zgodnom času što skuplje proda. — Kod rukovodjenja dioničkoga posla može se takodjer dogadjati raznih neurednosti: posao se može obteretiti dugovima jače, nego bi to uspjeh poslovanja dopuštao; družtvo se upusti u spekulacije, te stane povisivati dividende, kako bi poskočila ciena akcijama, da ih na tržištu što skuplje prodadu — oni, koji su upućeni u ovu politiku; a drugi, koji u tu politiku nisu upućeni dobiju sliedeće kupone možda za polovicu ili za $^2/_3$ niže.

[2] Kod toga treba da pazi i publika na razne momente: na procjenu stvarî i povlastica, što ih osnivači navadjaju, kao što i na one činjenice i izglede, na temelju kojih obećavaju rentabilnost posla; zatim treba paziti na to, koliko će se akcija dati kao naplata osnivačima, ako su donesli kakova dobra, ili ustupili kakova prava družtvu; onda treba paziti, kako će biti naplaćen trošak osnivačima, što su ga imali, dok su posao oživotvorili, da se kod svega toga izbjegne kakovoj prievari ili prikraćenju akcionara; o svim ovim stvarima treba da se razpravlja otvoreno, u javnim sjednicama, a osnivači da se za navode u prospektu učine odgovornima još i duže vremena nakon osnutka dioničkoga posla.

Kada se je družtvo konstituiralo, onda se izabere uprava, i to tri organa: ravnateljstvo, izabrano u glavnoj skupštini, koje zastupa družtvo napram vani, te ne mora sastojati iz članova družtva (akcionara); nadzorno vieće, koje je takodjer izabrano u glavnoj skupštini, ali iz kruga akcionara; ono je kontrolni organ družtva; napokon glavna skupština svih članova družtva (akcionara), koja odlučuje o vrsti posla, o organizaciji druźtva i vodjenju posla. Ravnateljstvo i nadzorno vieće dužno je, da se u svom radu drži u onom djelokrugu i smjeru, što mu ga je odredila glavna skupština, a pri tom da ulaže toliko brige — „kao dobar otac obitelji" (sicuti bonus paterfamilias) — rekli bi Rimljani, ili „kao čestiti trgovac", reklo bi se danas u poslovnom svietu. U glavnoj skupštini mora se pak na to gledati, da akcionari budu mogli odlučivati i viećati bez ikakvog obzira na ravnateljstvo, ili nadzorno vieće. To se nastoji postići time, što se ravnateljstvu i činovnicima obično oduzima pravo glasovanja, kao i time, što se i manjini, pače i pojedincu dioničaru podavaju takova prava, da u stanovitim slučajevima ne može biti nadglasan. Gradjansko pravo dopušta svakomu pojedincu, da ravnateljstvo njegove organe pozove na odgovornost i odštetu; a po javnom pravu ne može nikakav, pa ni jednoglasni apsolutorij većine, da krivca oslobodi od javnoga progona.[1]

No ovime još uviek nije poslu zajamčen i sam uspjeh, tu ne mogu ništa ni najbolji i najmudriji zakoni, pa ni koncesioni sistem, t. j. uredba, po kojoj osnivanje dioničkih družtava ovisi o posebnoj dozvoli (koncesiji) vlade, koja nadzire upravu i vodjenje posla, jer se lakoumni i nevješti sviet oslanja na vladino odobrenje i nadzor. U istinu pak vladini činovnici ne mogu biti

---

[1] Najbolje sredstvo, iz kojega dioničar može prosuditi djelovanje upravnoga odbora ili ravnateljstva, jest bilanca, t. j. izračunani odnošaj izmedju imetka i dugova dioničkoga družtva. Ako je bilanca savjestno i uredno sastavljena, tada služi najsigurnijim kažiprstom i za sadašnje stanje družtva i za obavljeno poslovanje. No bilanca se može sastaviti i tako, da ne odgovara posve ni savjestnosti, ni urednosti, a ipak se na prvi pogled čini, da je sve u najboljem redu. Tako se n. pr. mogu dvojbene, ili pače neutjerive tražbine unesti u knjige kao utjerive; tehnički neuspjeli izradci mogu se procieniti, kao da su bez prigovora itd.

Kako je izkustvo dokazalo, riedko na glavnu skupštinu dodje i polovica dioničara, ako su dionice malene. Zato treba u statutima odrediti, da se i manjini dade mogućnost, da na odgovornost pozove upravni odbor, da zatraži izvanredno izpitivanje poslovanja, a u nuždi zatraži i posredovanje suda.

upućeni u premnoge i prerazličite poslove.[1] Ovaj sistem vlada u Austriji, pa mu se vide i posljedice, koje osobito udaraju u oči, ako se poredi pomnožanje dioničkih družtava u Austriji i u Njemačkoj, gdje je taj sistem ukinut.[2]

Prema sastavbi uprave (ravnateljstvo, nadzorno vieće, glavna skupština) družtvom i njegovim radom ne ravna misao i volja jedne glave, već sporazumak i dogovor više ljudi. Zato je rad ovakovih družtava dosta trom, jednoličan i ponješto ukočen. Ovakovo družtvo ne može da u trenu stvori zaključak i da u zgodnom hipu izrabi konjunkture, kako to može da učini pojedinac. Zato ovakova družtva nisu za svaku vrst posla, ali se mogu dobro upotriebiti ondje, gdje se konjunkture jako ne mienjaju, nadalje ondje, gdje se rad poslovanja kreće više po stanovitom redu i pravilima.

U posljednja dva desetgodišta opažaju se na području dioničarskih posala dva biljega, koji im podavaju neku posebnu, ako i ne bitnu oznaku. U novije vrieme, rek bi, kao da se dionička družtva osnivaju nekom brzinom i lakoćom, a rade znatno manjim kapitalom,[3]

---

[1] Tu se dogadja obično po onoj iz sv. Pisma: Quaecunque ignorant, blasphemant, t. j. čega činovnik ne razumije, to drži da ne valja, pa zabrani osnivanje družtva. I tako se zaprieče mnogi poslovi, koji bi mogli napredovati, a slični obstojeći poslovi dovinu se do monopolnoga položaja.

[2] U deset godina (1885—1895) pomnožao se je broj dioničkih družtava za 74 (od 414 na 492), a njihov kapital za kojih 100 milijuna forinti. U Njemačkoj podiglo se u deset godina (1886—1896) preko poldrugu tisuću novih dioničkih družtava (od 2143 na 3712), a njihov kapital za 2 milijarde maraka (od 4,876 milijuna na 6,846 milij. maraka!). A k tomu treba uzeti još to na um, da je u Njemačkoj država uzela gradnje željeznica u svoje ruke, te time oduzela veliko područje osnivanju dioničkih družtava. — U Njemačkoj vlada sistem privatnopravnih norma, t. j. norme za osnivanje i vodjenje dioničkih posala zakonom su točno odredjene, a osnivači i upravitelji imadu ih se strogo držati. Inače nije osnivanje dioničkoga družtva vezano na posebne kakove kencesije (dozvole), a ni uprava družtva ne stoji pod državnim nadzorom. Tko se od odgovornih organa ogrieši o ove norme, podvrgnut je kaznenomu i gradjanskomu pravu, a tužiti može i svaki pojedini dioničar.

[3] U Njemačkoj je porasao broj dioničkih posala s glavnicom izpod pô milij. maraka u samih 10 godina (1886—1896.) za 10%, dok je u isto vrieme spao broj onih posala, koji su radili glavnicom od 2 milijuna maraka, za $4^1/_2$%. U Belgiji polovica dioničkih družtava radi glavnicom izpod 1 milij. franaka; a preko 41% izpod pol milij. franaka. U Austriji brojilo se god. 1895. oko 492 dion. družtva sa kapitalom od 1169 milij. forinti. Prema tomu odpada poprečno oko 2·3 milij. for., ili oko 5 milij. franaka na jedno družtvo. Ovako golemim kapitalom ne rade ni englezka dion. družtva, koja u svojim rukama drže trgovinu skoro polovice svieta. Ondje je poprečna glavnica dionič. družtva pol milij. forinti. U Austriji ima preko $^8/_{10}$ dioničkih družtava starijega datuma.

dok starija dionička družtva rade u svim zemljama većim kapitalom, a to radi toga, što su osnovana u vrieme, kad su se gradila velika komunikaciona (željeznice) i industrijalna sredstva.[1]

§ 11. Karteli.

Govoreći o malom obrtu iztaknuli smo, da udruge u svrhu zajedničke produkcije slabo napreduju, a i to, da je utakmica medju malim obrtnicima velika. Kapital i veleobrt u tom je pogledu uvidjavniji, pa zato i napredniji, jer u svrhu zajedničke produkcije osnivaju dionička družtva, a da obuzdaju i utakmicu, stvaraju kartele.

Kartelom se udružuju pojedini samostalni poduzetnici iste struke u svrhu, da medju sobom urede (regulišu), ili posve odstrane utakmicu. U tu svrhu uglave ili samo cienu svojim produktima, ili odrede, koliko će koji izradjivati i gdje će prodavati, t. j. urede ili regulišu produkciju i tržište. Skupo izkustvo, stečeno u čestim krizama, opametilo je veleobrt, te je uvidio, da je ekonomijski uspješnije u slozi sa dojakošnjim konkurentima gospodovati tržištem, nego li se s njima otimati za prvenstvo. Karteli su gospodarska pojava, posljedica slobodne utakmice i slobode obrta. Broj kartela raste silno u novije vrieme, pa i forma im se usavršuje. Po svojoj naravi mogli bi se uporaviti na svim područjima gospodarstva, ali su na području industrije najbrojniji, i gdje je industrija razvijenija, ondje su i karteli češći i savršeniji.[2]

Po svojoj svrsi diele se karteli poglavito u sliedeće vrsti:

Kartelima za regulisanje ciene je svrha, da interesenti uglave cienu robi, koju prodavaju, ili kupuju. U prvom slučaju ustanove minimalnu, u potonjem maksimalnu cienu. Ovi karteli mogu se oslanjati na sam dogovor i sporazumak bez ikakvih

---

[1] U novije vrieme preotela je posvud maha misao, da država preuzme željeznice na svoj trošak. U Njemačkoj je to već sasvim provedeno, a u drugim državama se željeznice malo po malo izkupljuju iz privatnih ruku. U Austriji tek $^1/_3$ željezničkih pruga pripada državi, a druge su u rukama dioničkih družtava, ali će tomu biti dosta kriv i birokratski koncesionistički sistem, koji pogoduje samo velikomu kapitalu, te mu tako podaje monopolni položaj.

[2] U Njemačkoj, gdje se je tamo od sedamdesetih godina prošloga vieka industrija bujno razcvala, porasao je u 8 godina (1888—1896) broj kartela od 70 na 250, a obuhvataju ne samo industrijalce u političkim granicama države, već prekoračuju i na susjedno tlo (u Austriju, Belgiju, Rusiju), tako da postaju faktorom, s kojim već i države treba da računaju u gospodarskom interesu ostalih državljana.

inih obveza (bez ikakvih kazna i bez uplate jamčevine). Ova vrst kartela ne dira ni u količinu produkcije pojedinih interesenata, a ne stavlja nikakovih obveza ni obzirom na tržište.

Kartel za razdieljenje tržišta ima svrhu, da svakomu pojedinomu članu odredi stalni djelokrug, u kojem može da izradjuje i prodaje. U tom djelokrugu ne smiju drugi članovi prodavati.

Karteli za reguliranje produkcije zasjecaju dublje u samostalnost pojedinoga posla. Članovima se odredi količina, do koje smiju izradjivati robu. Svrha je ovoj vrsti kartela, da reguliše ponudu robe na tržištu i time djeluje na cienu. Količina izradbe odmjeruje se obično po prosječnoj izradbi posljednjih nekoliko godina.

Karteli u svrhu izjednačenja dobiti u svezi je s predjašnjim. Dogadja se naime, da koji član kartela proda manje robe, nego što mu je kartel za prosječnu mjeru priznao, dok drugi član proda opet više. A dogadja se i to, da je koji je član kartela dobio konkurenta izvan kartela, koji je prodavao izpod ciene po kartelu uglavljene. Po tom je taj član u prvom i drugom slučaju na kvaru, koji mu je dužan kartel nadoplatiti, i to tako, da onaj, koji prodao više, nego ga ide, kupi preostatak robe od onoga, koji je prodao manje, ili da mu razliku novcem namiri. Ako koji član kartela ima gubitka zbog konkurencije, dužan je cieli kartel da mu štetu nadoknadi.

Kartel za reguliranje poslovanja i za prodaju izradaka (robe) ima svrhu, da podigne prodavaonice, u kojima se prodaje roba i primaju naručbe, koje se onda medju kartelirane interesente porazdiele. — U ovoj formi, koja se može smatrati najsavršenijom, vezani su interesenti tako tiesno, da o kakovoj samostalnosti skoro ne bi moglo biti ni govora.

Kartel može postati gospodarskim faktorom, s kojim se mora računati, jer je podoban, da svekolike poduzetnike jedne struke u jedno kolo obuhvati. To danas nije više tek puka „mogućnost", već živa činjenica. U Njemačkoj je svakolika kemijska, željezna i ugljenokopna industrija kartelisana.

Da kartel uzmogne funkcionirati, mora biti dobro organizovan, a za to treba najprije, da svi, ili barem većina producenata jedne struke stupi u ovakav savez; a za to treba sviesti o probitcima te samopriegora, bez kojega nema dobrovoljnoga odricanja slobode. Kraj toga treba da bude i neka oblast nad članovima kartela, koja može kontrolirati svakoga pojedinca, pa

ga i kazniti. Razumieva se, da je ta vlast tim jača, čim je kartel tjesnije vezan i savršenije organizovan, tako da nadzorno vieće ima pravo pregledati poslovne knjige kod svakoga člana, a da ta vlast bude još realnija, dužan je svaki član da položi jamčevinu (obično u novcu).

Koaliranje velike industrije provadja se bez pitanja i pomoći državne vlasti, postaje sve šire i dublje, sve brojnije i savršenije. U mnogo slučajeva provadja se skromno, često gotovo kriomce.[1]

Bio kartel koje mu drago vrsti, vazda nosi sobom probitke privatno-gospodarske. No čim je jedinstveniji, čim pojedinci više žrtvuju od svoje slobode, te prema tomu ta zajednica postaje jača, tim osjetljivije djeluje ta zajednica na sveukupno narodno gospodarstvo te donosi sliedeće posljedice: Kada se svi producenti neke struke u jednoj državi sdruže u savez, mogu udarati cienu i ravnati količinu produkcije prema svojim interesima, te si tako stvore monopolni položaj. Ovakav kartel utječe onda i na druge produkcije, jer je svaki kartel prodavalac i kupac: kao kupac obara cienu onoj robi, koju mora sam da kupuje, a diže cienu robi, koju sam prodaje.[2] Protiv toga se preporuča koaliranje kupaca (konsumenata), koji bi se onda mogli suprot staviti kao monopolist ovakovomu monopolu. A što se države tiče, ona može da ukine carinu na ovakove kartelirane produkte, da im tako pomoću inozemske konkurencije obali cienu. Oba ova sredstva mogu od slučaja do slučaja da pomognu, ali ne mogu uviek, kao što ni druge uredbe, o kojima će biti rieč malo kašnje.

---

[1] A sada neka mali obrt prispodobi svoje djelovanje u tom smjeru s ovim. Sa mnogo truda i dosta buke tek se sporo i klimavo mali obrt udružuje, a i tu traži kumovanje državne vlasti — neka bi ga država organizovala, stavljajući uza to deset partikularističkih zahtjevâ, te tako daje protivnicima prilike, da svaki pojedini od ovih zahtjeva napose rešetaju i sprieče, mjesto da se složno traži zakonito ograničenje produkcionoga područja (gl. § 8.). Karteli su na području velike industrije gotovo isto, što cehovi na području rukotvornoga obrta, ali oni imadu upravnu vlast i nadzor nad svojima članovima i bez drž. pomoći, dok mali obrtnici traže to istom od vlasti. Neka se mali obrt ugleda u mnogomu veleobrt, pa će vidjeti, da se može mnogo toga postići i bez državne pomoći.

[2] Najljepši nam primjer podavaju u ovaj čas (1901.) njemački kamenougljeni i željezni karteli, koji drže visoko cienu svojim produktima te radje manje produciraju, nego da cienu snize; a posljedica je tomu, da željeznički obrt dolazi u kritični položaj i ograničuje produkciju. Kameni ugljen i željezna roba takove su stvari, koje potrebuju i najširiji slojevi, te ih visoka ciena tišti, a na korist šaci producenata, koji tako oporezuju cieli narod.

Kartel ne udara samo cienu svojim produktima, već ustanovljuje i količinu produkcije, te tim uvadja doduše neku postojanost u gibanju ciene i produkcije, što je za same producente vrlo pogodno. Ali kartel ovime dokida slobodu utakmice i sve s njom skopčane prednosti. Produkcija izvan kartela gotovo je nemoguća, pa se riedko i preriedko dogadja, da bi pojedinac u borbi s kartelom održao pobjedu. A posljedica je to, da se kartel i za samu kakvoću svoje robe manje brine. Dakle sa gledišta narodnoga gospodarstva ne pružaju karteli ni u ovom pogledu nikakove pogodnosti pučanstvu.

Jedina dobra posljedica kartelâ jest sigurnost zaposlenih radnika. Kartel zaprečuje štetonosnu utakmicu, reguliše količinu produkcije, te ne dâ, da se tržište prezasiti, tako da bi produkcija marala časovito zapeti, ili nastati kriza, u kojoj bi radnici mogli ostati bez kruha. No time raste samo prihod poduzetnikov, a ne radnikov. Pače je radnik u ovom slučaju još neslobodniji, jer ako izgubi službu kod jednoga karteliranoga poduzetnika, može mu se dogoditi, da ga ni drugi iz kartela ne primi. I tako kartelirani poduzetnici postaju nepopustljivi i spram radničtva, pa koalicija (kartelisanje) poduzetnikâ izaziva koaliciju radnika.

Uza sve to, što se karteli svedjer množe i usavršuju, ipak nije izgleda, da će se sve vrsti industrije kartelisati, ili barem ne će tako skoro, jer ni svaka industrija, a ni svaka roba nije zgodna za to. Za kartele su zgodni oni poslovi, gdje je nuždan veliki ležeći kapital i gdje su produkti jednolični. Veliki ležeći kapital prieči poduzetnika, da priedje na drugo područje, ako su mu nepoćudne konjunkture na dojakošnjem, te su prema tomu i gubitci osjetljiviji. Jednoličnost izradaka olakšava opet sporazumak medju producentima obzirom na cienu i trzište. No uza sve to, što se nije bojati, da bi kartel zavladao na svemkolikom području industrije, ipak se sve više širi i usavršuje na onim područjima produkcije, koja zasiecaju u život cieloga, ili velikoga diela naroda, a to je dosta. Zato nastaje potreba, da se nadju sredstva, kojima bi se ova štetonosna strana kartela budi umanjila, budi odstranila.

Mi smo već prije spomenuli, da se preporuča protiv kartela osnivanje protukartela. Ali to je moguće samo u onim slučajevima, gdje je broj kupaca, što od kartela kupuju, dosta ograničen, tako da se mogu sporazumjeti, i gdje individualni interesi kupaca nisu tako razrožni, da bi voljeli i napose ugovarati s kartelom. Tako se

na pr. mogu talionice željeza složiti u protukartel protiv kamenougljenoga kartela, te izhoditi nižu cienu; ali toga ne mogu provesti milijuni malenih kupaca, pa zato i plaćaju ugljen skuplje.

Drugi način, kojim se nastoji skršiti ili suzbiti monopol nekoga kartela, jest sniženje ili dokinuće carine na one produkte, koje kartel monopolistički izradjuje i prodaje. Premda u tom slučaju običavaju domaći karteli ciene još i niže spustiti, da odmah s početka odbiju stranu konkurenciju (jer je poslie, kada se strana roba već ugniezdi na domaćem tržištu, dvostruka muka istisnuti ju), ovo je vrlo uspješno sredstvo, ali samo u tom slučaju, ako se kartel ne proteže i na inozemstvo. No sve da se i proteže na susjedne države, ne proteže se preko cieloga industrijalnoga svieta, pa zato ne gubi ni u ovom slučaju ova vrst oružja mnogo od svoje oštrine. Ipak se države nerado služe ovim oružjem, jer financije gube, ako se carina obali, pa se zato rado služe izgovorom, da bi se time utukli samo oni industrijalci, koji stoje izvan kartela, te s njim konkuriraju.

Sjevero-američke Sjedinjene Države bile su pokušale kartele zapriečiti time, što su ih uzele progoniti k a z n e n i m z a k o n o m. No time se nije ništa postiglo, jer se je pokazalo, da se zakon dade lako obići, a delikat težko dokazati.

Predlagalo se je i to, da se gradjanskopravnim normama dodje haka kartelima na pr. time, da kartel ne uzmogne utužiti odštetu od onoga člana, koji bi se o njegove obveze ogriešio. Ali time se ne bi ništa postiglo, jer kartel može svoje postići i bez intervencije suda, budući da obično svaki član dade neku jamčevinu, čim stupi u kartel. A zapravo se ne ogrešuju članovi kartela o interese kartela, već o interese konsumenata, baš stoga, što se drže kartela.

Budući da se točno odmjereni zakoni od slučaja do slučaja lakše mogu obići, to se je došlo na misao, ne bi li se uprava ovlastila, da prati djelovanje kartela.

Svrha i zaključci kartela imali bi biti javni, te se u stanovitom roku upravi prijaviti, a uprava bi imala pravo ili pojedine zaključke kartela uništiti, ili pače i cieli kartel razpustiti. Da bi uprava svojim odredbama u pojedinim slučajevima bolje toj zadaći odgovarala, nego li zakonodavstvo sa svojim obćenitim normama, o tom nema dvojbe. No svaka policajna intervencija ima na sebi nešta neprijatna, jer obično i u najboljim slučajevima donosi sobom povredu takta i šikaniranje, ili se barem tako čini; u mnogim pak

slučajevima ne bi bila izključena ni samovolja. U pravnoj državi, gdje se zahtjeva, da svi čini uprave budu pravni i zakoniti (t. j. da i u onim pojedinim slučajevima, kojih zakonodavstvo nije moglo napose unapried normirati, ima uprava da postupa u duhu zakona), u takovoj je državi težko proširivati samovolju uprave na gospodarskom području, dok se samovolja nastoji ograničiti i na samom policajnom području. Svakako je težko dati upravnoj vlasti toliku moć na privatno djelovanje pojedinca, dok nema garancijâ, koje bi jamčile, da ona ne bi tu vlast budi iz nepoznavanja stvari, budi iz samovolje zlorabila. Zato mnogo više zagovarateljâ ima misao, da bi se osnovali kartelski sudovi ili kartelski uredi, koji bi bili posve neodvisni.[1]

Napokon se došlo na socijalističko-kolektivističku misao: neka bi sve kartelizovane poslove preuzela država, jer kod države odpadaju oni momenti, koji su glavna oznaka privatnih posala, naime individualna korist. Toj bi svrsi mogla država tim lakše udovoljavati, što ne bi imala konkurencije. U jezgri je ovo istina, ali je pitanje, kamo bi se ovim putem došlo? Iza državnoga monopola duhana državni monopol ugljena, državni monopol željeza, državni monopol šećera itd.! A ne smije se ni to s uma smetnuti, da je ovaj zahtjev skrajnja negacija obrtne slobode. Može li država u isti čas oba ova načela realizovati? Ovo su dva pola, koja se ne dadu u sklad dovesti, a ne bi bila ni na obću korist. Podpuna sloboda obrta dovela je kapital do neke vrsti svemogućnosti; preveliko monopolizovanje od strane države dovelo bi opet u život policajnu državu u pogoršanom izdanju. Medju ovim dvim polovima treba naći srednji put.

Mi Hrvati još nismo došli do toga, da bi si već sada trebali

[1] God. 1898. bio je u austrijskoj zastupničkoj kući podnesen zakonski priedlog, po kojem bi se neki karteli imali podvrći kontroli uprave. U smislu toga zakonskoga priedloga imali bi se zaključci kartela, koji ustanovljuju cienu i količinu produkata, te koji rade o tržištnim i kupovnim odnošajima, u roku od 24 sata saobćiti financijalnomu ministarstvu. Ako bi se pokazalo, da su ovi zaključci na štetu poreznoj, ili kupovnoj (komsumptivnoj) snazi pučanstva, ili umanjuju potrošarinski porez, tad ih može financijalno ministarstvo dokinuti, pače i sam kartel razpustiti. Pri tom bi se ministarstvo poslužilo izvještajem (Gutachten) kompetentnoga organa, koji bi bio sastavljen od činovnikâ i strukovnjakâ. — Ova zakonska osnova nije bila primljena. Nama se čini, da imade dobrih misli i da bi se u načelu mogla prihvatiti, samo bi se moralo mnogo pažnje posvetiti organizaciji „savjetujućega organa“: morao bi biti neodvisan i slobodan kao kartelski ured.

ovim pitanjem razbijati glavu. U nas još nema kartela, ako i ima kartelu sličnoga poslovanja.

Što je kod kartelâ najopasnije, jest to, da se često i sam obstanak kartela taji, ili se barem taje po obće gospodarstvo najštetniji zaključci. Stoga je malone obćenito zavladalo mnienje, da država mora svakako provesti javnost kartelskih ugovora. A budući da karteli imadu zasluga za organizaciju produkcije, ne nalazi se za shodno, da se dokinu, ili u buduće zabrane, ali se ima nastojati, da se zaprieči monopolističko izsisavanje konsumenata. Zato bi država imala podupirati organizaciju protukartela, organizaciju radnika, pobijanje kartelističke politike carinskom politikom, pače se zahtieva, da država ravno posreduje na području one produkcije, koja duboko zasjeca u cielo narodno gospodarstvo (kameni ugljen, željezo). A kod onakovih kartela, kod kojih je uprava produkcije tako usredotočena, da pojedini poduzetnik nije ino nego u neku ruku kartelski poslovodja u svom vlastitom poslu, ovu produkciju imala bi država preuzeti u svoju režiju. Ovo je potonje lako izreći, ali težko izvesti; a i ono prvo nije baš težko obići, jer se može i potajice koješta uglaviti. Na svaki način kartel je faktor, s kojim se u interesu narodnoga gospodarstva mora i država baviti.

Kartelima su formom slični, ali u tendenciji različni ringi. Dok karteli imadu svrhu, da trajno djeluju na produkciju i cienu robe, osnivaju se ringi samo od zgode do zgode, da za neko vrieme izrabe zgodan momenat, da poduzetnici i trgovci dobiju monopol nad produkcijom neke robe, ili da robi udare monopolnu cienu. Kada su postigli svoju svrhu, razidju se sami.

Trusts znači u američkoj Uniji od prilike isto, što kartel na evropskom kopnu.[1]

---

[1] Različan od običnih trustova je „Investement-trust". To su udruženja u svrhu ulaganja kapitala u različite poslove, budi produkcije, budi prodaje i spekulacije papirima. Ova vrst udruživanja služi obično za riskantne i spekulativne poslove, te im je svrha na jednoj strani postići što veći dobitak spekuliranjem na burzi; a u drugu ruku za slučaj gubitka na što više sudionika gubitak porazdieliti.

Od američkih trustova znamenit je Rockefellerov, koji se je dokopao petroleumskoga monopola za Ameriku i Evropu, te Carnegiev trust za produkciju mjedi i čelika. Ovaj potonji obuhvata gotovo sve američke bogatune, te radi glavnicom od kojih 7 milijarda franaka. Od ovoga trusta prieti pogibao svoj produkciji ocjeli u Evropi.

§ 12. Obrt i državna podpora.

Netom minulo stoljeće donielo je narodima čitavu pregršt raznih darova slobode. No kao na političkom, tako i na gospodarskom području niti su ti darovi jednako posijani, niti su posvuda istim plodom urodili. Na gospodarskom području razbila je ta sloboda družtvo u pojedine gospodarske atome, koji su stupili u utakmicu jedan s drugim, a odtuda se razvila ogorčena borba za obstanak i zavladalo u gospodarskoj praksi načelo: „Tko jači, taj kvači". Ta gospodarska razrožnost udarila nove putove i družtvenomu razvitku: mjesto privilegovanih staleža nastupili razredi (klase), koji se po imetku razlikuju. Pred našim očima prelazi posjed iz ruku većine u ruke sve to manje manjine, koja postaje sve bogatija, a većina sve siromašnija . To ide već tako daleko, da je gospodarsko pitanje postalo socijalnim, po državu nastaje velika zadaća, da stvori norme za zdraviji gospodarski i socijalni razvitak naroda. Na agrarnom području vidjeli smo, da je podpuna jednakopravnost i sloboda urodila ili prevelikim zaduživanjem posjeda, ili prevelikim cjepkanjem, a obadvoje vodi do proletarijata; na industrijalnom području jednakopravnost i sloboda dovela je u sukob mali obrt s velikim, kapital rada s kapitalom novca. Na jednom i drugom području počima reakcija proti ovakovoj jednakopravnosti i slobodi. Na industrijalnom području imadu se riešiti dva stožerna pitanja: granica izmedju djelokruga velikoga i rukotvornoga (maloga) obrta, te odnošaj izmedju radnika i poslodavca. Istina, ni u jednom smjeru još se nije daleko doprlo, jer se načelno nije još skoro ništa riešilo. No glavno je to, da se barem našao neki put k načelnomu riešenju. Mi smo već govorili o odnošaju izmedju maloga i velikoga obrta, a što se tiče odnošaja izmedju radnika i poslodavaca, o tom će biti još govora. Sada ćemo promotriti utjecaj države na obrt u okviru onih granica, u kojima se danas gospodarstvo giblje.

Roscher (System etc. III. § 161.) veli, da država danas ne može da ravno podupire obrt, nego na dva načina: podukom i patentima na iznašašća. Kada bi se država ograničila jedino na ova dva načina, mislimo, da bi to bila mršava podpora. Kod svake produkcije zavisi uspjeh o dva momenta: o tehničkom i ekonomijskom, t. j. o tom, da r a d n j a dobro uspije i da se rad dobro izplati. Kod produkcije, koja služi vlastitoj uporabi, gleda se više na tehnički uspjeh radnje; kod produkcije za tržište gleda se u prvom redu na ekonomijski uspjeh. Obrtu je pak životna svrha, da radi

za tržište, bio to mali, bio veliki obrt. — Ekonomijski uspjeh stoji opet u tom, da se prodajom robe naplati prometna glavnica, izrabljivanje stojeće glavnice, nadzor i rad poduzetnikov, te da još neki čisti dobitak preostane. Ali već sama utakmica ograničuje ekonomijski uspjeh kao neka naravna granica. To je obična pojava kod maloga obrta na lokalnom tržištu, a mnogo se jače to osjeća na internacionalnom tržištu. I mali obrtnik ne samo da će se održati, već će i tim bolje napredovati, čim bude bolje umio da prilagodi svoju robu ukusu i potrebama mušterija. Zato će mu dobra naobrazba, strukovna i ekonomijska, nadomjestiti pol kapitala, — ako ga ne ubija kapitalistička utakmica. Isto tako dobra naobrazba mnogo pomaže i veleobrtniku. Ali ima i još jedan uvjet, kojemu sama veleindustrija ne može udovoljiti: kod veleindustrijalne utakmice na internacionalnom tržištu radi se još i o tom, da veleindustrija stupi pod što povoljnijim ili barem jednakim uvjetima u utakmicu na internacionalnom tržištu, t. j. da njezini produkti ne budu na stranom tržištu podvrgnuti većoj carini. Tu treba da država priskoči u pomoć, uglavljujući s drugim državama povoljne trgovinske ugovore. No ova strana državne pomoći spada u trgovinsku politiku, o kojoj će biti govora poslije, kao što i o još jednoj vrsti pomoći, što ju država najravnije daje industriji, a to je eksportna (izvozna) premija.

Država u istinu ne može onako sustavno podpomagati industrije, kako pomaže poljodjelstvo. U poljodjelstvu razlikujemo zapravo samo dvie vrsti obradjivanja, koje se više po količini nego po kakvoći razlikuju: na veliko i na malo. Ta kvalitativna jedinstvenost poljodjelstva omogućuje, da se stvori neki sustav, po kojem se može poljodjelstvo unapredjivati. I industrija se dieli doduše u dvie pole: u mali i veliki obrt. No kolike li razlike medju ovima dvjema polama, a kolika razlika i medju samim pojedinim poslovima! — Tu je razlika u tehnici, u kapitalu, u formi; tu dolaze u račuu, osobito kod veleobrta, razne konjunkture, koje su podobne da izazovu sad ovu, sad onu promjenu kod istoga posla. Tu dolazi geografijski, prometni itd. položaj samoga mjesta u obzir. A povrh svih tih utjecaja dolaze u račun i sama individualna svojstva poduzetnika, koja podaju neki individualni značaj cielomu poslu. Ovako se individualizovati ne može nikakovo poljodjelsko gospodarstvo. Zato država i ne može da uzastopce sliedi industriju na svakom njenom individualističkom koraku. No sve kad bi država i mogla da jače podupire industriju, upravo ta osobita svojstva industrije

morala bi joj odrediti granicu, preko koje ta pomoć ne bi smjela koračiti. Država može da izcrpe sva sredstva, da unapriedi poljodjelstvo, pa se ipak ne će pojaviti za to nikakove po narodno gospodarstvo kobne posljedice. Na polju pak industrije unapredjivanje rukotvorstva na štetu tvornice, podupiranje novih poslova na uštrb starih — sve se to može provesti samo ruiniranjem staroga posjeda na korist novoga, deposediranjem jednoga na korist drugoga. — Ovakovo podupiranje ne samo da ne bi bilo pravedno, već bi bilo upravo ubitačno, jer bi vodilo na jednoj strani do oligarhijske plutokracije (bogataškoga gospodstva), a na drugoj do demokratskoga proletarijata. Ovo je evo razlog, što država mora biti oprezna podupirući veleobrt. — No nije kriva ni sama industrija, ni država, već zakonodavstvo, koje je pobrkalo pojam „obrta". A da bude zakonodavstvo odielilo veliki obrt od maloga te svakomu odredilo stalni djelokrug, mogao bi biti rad države u podupiranju industrije mnogo jednostavniji, sigurniji i intenzivniji.

Svi ovi razlozi čine, da se država ograničuje u podupiranju industrije na obćenite uvjete, koji služe unapredjenju industrije, kao što je na pr. unapredjivanje tehničke i ekonomijske naobrazbe, zaštita tehničkih izuma, podizanje i unapredjivanje kreditnih zavoda za produkciju, odstranjivanje zapreka (budi pravnih, budi fizičkih), što stoje na putu razvoju industrije, te uvadjanje pravnih norma, koje industriju unapredjuju (na pr. zakonite uredbe o udrugama, o dioničkim družtvima, o komunikacijama itd.). Osim toga nastoji država da podpomogne industriju time, što naručuje robu za svoju uporabu kod domaćih producenata.[1]

[1] Tako i naša monarhija sve više nastoji, da se emancipuje od Kruppa dajući sve više naručaba tvornici Skoda; ugarsko domobransko ministarstvo naručuje stvari potrebite za odievanje i obuvanje domobranstva izključivo kod domaće industrije. — No dok se ostale države drže ovih obćenitih sredstava oko unapredjenja industrije, Ugarska je te granice prekoračila. Valjda nema države, koja bi tako upirala industriji u kotače kao Ugarska, kao da su se tu zaustavila vremena Colbertova, ili Petra Velikoga. Zak. čl. XIII. od god. 1890. oproštene su industrije i tvornice, koje izradjuju robu, koja se dosele u Ugarskoj nije izradjivala, 15 god. od državnih i obćinskih poreza. Zak. čl. XIV. iste god. podjeljuje iste pogodnosti onim kreditnim zavodima i udrugama, koje davaju kredit industriji, ili podpomažu osnivanje industrijalnih posala. A kako se Ugarska brine i za to, da domaća industrija nadje tržište i prodju, vidi se odatle, što je sama država najbolji kupac: od 100 milijuna K, što se god. 1897. potrošilo na prometna sredstva, izplaćeno je 90 milijuna domaćim poduzetnicima. Pa i izravne su podpore novcem goleme. Od god. 1889. do 1897. izdala je Ugarska do 6 milijuna K na podpore i pre-

§ 13. Tehnička i ekonomijska naobrazba velikoga obrta.

Ako je neka viša naobrazba od koristi već samomu malomu obrtu, koji izradjuje poglavito za lokalno tržište, to je upravo nuždna velikoj industriji, koja je često tako vezana na znanost, da je i sam njezin obstanak i još više napredak ovisan o dobroj strukovnoj naobrazbi. Sjetimo se samo onoga individualnoga momenta, o kojem smo govorili. Na području poljodjelstva može se uzdržati na površini i onakav posjednik, koji radi po staroj metodi, jer ako sa više truda i troška radi, tim manje može da troši: tada mora da se u uživanju i trošenju stisne. Ali kod industrijalaca se radi o tome, hoće li se na tržištu održati, ili ne će, a seljak može živjeti, ako ne zna dalje puta od bližnjega gradića; industrijalac će izgubiti svoje mjesto na tržištu, ako zaostane budi u tehničkoj, budi u ekonomičkoj naobrazbi za svojim konkurentima. Veleindustrijalac, koji ima da vodi borbu sa medjunarodnom kon-

---

dujmove, od kojih su na samu industriju odpale gotovo $^2/_3$. Osim toga u velike se brine Ugarska za odgoj tehnički izučenoga osoblja i radničtva (Cf. Szterenyi: Volkswirthschaftliche Mittheilungen aus Ungarn, Wien, 1899.). — I današnji ugarski ministar barun Hegedüs oduševljeni je promicatelj industrije.

Pod ovakovom zaštitom ugarska je industrija u kratko vrieme liepo procvala. Ugarska je bila još pred 2—3 decenija gotovo izključivo agrarna zemlja, no ugarski su državnici usvojili nazor fiziokratâ i industrijalne škole (A. Smith), da je industrija najbolja mušterija poljodjelstva i njegove surovine, pa su neumorno radili i sveudilj rade, da kraj jakoga poljodjelstva podignu jaku industriju. No kraj svih tih svietlih strana ima ta politika i jednu tamnu točku: ona je posve žrtvovala mali obrt velikoj industriji. U Ugarskoj je ovakova jednostrana industrijalna politika moguća, jer u maloga obrta nema ni staležke sviesti, ni kakove organizacije. U Njemačkoj i u Austriji ovakova politika po svoj prilici ne bi bila moguća. U Ugarskoj se smatra mali obrt već u neku ruku mrtvacem, dok se u Austriji i Njemačkoj smatra u neku ruku novorodjenčetom punim životne snage. Mi bismo željeli, da i naši rukotvorci stupe radje u stope austrijskih nego ugarskih rukotvoraca. Austrijski mali obrt, ako i ne može da si izvojšti posebno samostalno područje, ipak je toliko jak, te ne dopušta, da država svu svoju milost razdieli medju veliku industriju, kako to biva u Ugarskoj. Uza sve to upravo Ugarska dokazuje, kako je bilo pogrešno podupirati prekomjerno jednu granu produkcije. Ugarska je htjela preko noći stvoriti domaću veleindustriju i stupiti o bok Englezkoj, Njemačkoj itd. Ali je izkustvo pokazalo, da je ovakav pod prevelikom protekcijom države probuktali uspjeh efemerne naravi, te da se može stropoštati, čim država uzkrati svoju podporu. God. 1901. morala je vlada u Ugarskoj na vrat na nos davati naručaba industriji i bez svoje potrebe, samo da industrija ne propadne i radničtvo ne ostane bez kruha. Zasitivši domaće te upućena na vanjsko tržište razmažena se je ugarska industrija pokazala nedoraslom — i pala na teret cielomu narodu i njegovu gospodarstvu.

kurencijom, treba da pozna organizaciju i trgovačke uvjete onih tržišta, gdje kupuje surovine. Nadalje mora da pozna transportne uvjete za željeznice i parobrode. A kada je uz najpovoljnije uvjete dobavio nuždnu robu, mora da znade proračunati približnom točnosti troškove, što će ih imati oko izradbe produkata. A kada je i to proračunao, onda treba da pozna organizaciju i trgovinske prilike onih tržišta, gdje hoće da proda svoje izradke. Tu treba poznavati novčane (valutne) i kreditne odnošaje, odnošaj izmedju ponude i traženja robe, ukus, modu i štokakve zahtjeve obćinstva.

Ovomu se pridružuju zahtjevi tehničke naobrazbe. Najveći dio velike industrije uzko je privezan, kako je spomenuto, uz znanost. No znanost se razvija, napreduje i svakim se danom usavršuje. Prirodne znanosti odkrivaju svaki čas nove tvari, nove sile i nove odnošaje medju tim tvarima. Kemija i mehanika, ta dva stožera moderne industrije, neumorno iznalaze nova sredstva, koja i u industriju unašaju promjenu izradbenih sredstava. A ekonomijski uspjeh industrije zahtieva, da se sve to upotriebi i izrabi. Sve to treba da industrijalno osoblje prouči i upotriebi te svedjer budnim okom prati tok i napredak tih znanosti.

Iz svega se ovoga razabire, da velika industrija zahtieva visoku i sistematsku naobrazbu. To se je opazilo dosta rano, pa su se stale u evropskim državama osnivati škole za tehničku naobrazbu već sredinom XVIII. stoljeća. Sliedeće stoljeće zaokružilo je sustav visoke tehničke naobrazbe po primjeru humanističke naobrazbe, te podiglo realku i politehniku. Ovim zavodima nije neposredna svrha, da iz škole pošalju u praksu diplomiranoga poduzetnika, već da goje tehničku znanost, da znanstveno podmladak uzgoje i kraj toga da podadu potrebitu strukovnu naobrazbu. S nekih se strana čuje prigovor, da se na politehnici odveć „teoretizira" na uštrb praktičnoj naobrazbi. Ovakav prigovor može da nastane samo zato, jer se u novije vrieme stalo i znanost i umjetnost ubrajati u obrt.[1] U istinu pak treba razlikovati znanstvenu stranu od obrtne, pa kao što sve znanosti imadu hram, gdje se goje, tako moraju da ga imadu i tehničke.

Nego kraj politehnike, toga tehničkoga sveučilišta, imade i srednjih tehničkih učilišta, gdje se manje njeguje znanost, a više praktična strana. To su tako zvane „tehnike" ili tehničke škole,

[1] Njemački zakon broji i liečničku praksu u obrt, isto tako i umjetnički rad; ondje spada svaki „Erwerb" u „Gewerbe".

*

koje učenike naobražavaju samo u nekim strukovnim disciplinama za stanovito zvanje.[1]

Ovakove zavode može samo država da osnuje i nadzire.

No nije dosta, da poduzetnici i tehnički poslovodje budu o svojoj zadaći dobro upućeni, već je i samomu radničtvu potrebna neka naobrazba, jer često ovisi ne samo tehnički već i ekonomijski uspjeh nekoga posla o vještini i inteligenciji radničtva. I radnik treba da bude upućen u mehanizam svoga rada, da uzmogne i sam prosudjivati i u potrebi bez nadzora i komande svoju dužnost obaviti. Svakako mu treba neki temelj naobrazbe, na kojem može dalje i sam svoje znanje u praksi nadopunjavati. Vješt, pouzdan i mnogostranije uvježban i naobražen radnik svagdje će naći lakše mjesto i bolju plaću.

Ali je upravo radničku naobrazbu težko provesti po nekoj sistematskoj osnovi, i to ne samo stoga, što radnik ne može mnogo žrtvovati za svoju naobrazbu, već je tu i mnogo potežkoća tehničke naravi. Naobrazba veleindustrijalnoga, ponajvećma tvorničkoga radnika (o naobrazbi maloga obrta već smo govorili) zapinje na prevelikoj razdiobi rada. Kakova bi to morala biti škola, koja bi radniku dala praktičku, cielu i sistematsku uputu u sve faze tehničkoga procesa u nekoj grani veleindustrije?! Radniku se može dati tek neka osnova, koja mu poslije služi kao neki rukovodj za privatnu nauku u praksi. No ako je pouka u tehničkom smjeru vrlo otežčana, može se tim lakše podati sustavna elementarna ekonomijska poduka, koja može da bude zajednička radničtvu svih struka. Za tvorničkoga radnika dovoljna je onakova naobrazba, kakova je propisana za maloobrtne naučnike. Ali do danas nije provedena ni ovakova osnova za naobrazbu tvorničkoga radnika. Velike tvornice, javni i privatni veliki industrijalni poslovi, radničke udruge itd. otvaraju često same ovakove škole i tečaje. Država pri tom sudjeluje toliko, što ili pridonese neku novčanu podporu ovakovoj školi, ili dodieli za nekoje nauke koju učiteljsku silu, a vodi i neki nadzor nad učevnim smjerom.

Budući da je industrija već po svojoj naravi raznolika i individualistična, ne može država da stvori jedinstvenu nauku o industriji, ni da osnuje uzorna obrtnička gospodarstva, kako to radi na području poljodjelstva. Država može jedino da proširi

[1] Za razliku spominjemo: na politehnici se naobrazuje arhitekt, na tehničkoj školi graditelj; s politehnike dolazi mašinski inženjer, s ovakove strukovne škole dolazi mehaničar itd.

vidokrug svojim industrijalcima time, da dade prilike individualnomu proučavanju i opažanju pojedinaca. Ovamo spadaju u prvom redu industrijalne izložbe, sbirke industrijalnih izradaka, strukovnih knjiga i časopisa, strukovna predavanja itd. Na ovaj način nastoji se podati priegled o stanju i napredku industrije, o novim iznašašćima, novim metodama, o zahtjevima i ukusu obćinstva. Na ovaj način mogu i pojedinci da prate tok i razvitak industrije ne samo kod kuće, već i u inozemstvu. A koliko to ne bi bilo moguće pojedincima, tu pomaže i država, prateći po svojim organima (konzulima) gospodarsko gibanje u stranim zemljama te obavješćujući od vremena do vremena svoje državljane putem obrtničkih komora i novinstva.

§ 14. Zaštita izuma.

Država nastoji da unapredi industriju i time, što uzima nove izume u zaštitu, te ih pomaže učiniti koristnima i izumitelju i obćinstvu time, što podaje izumitelju na neko vrieme monopol na izradjivanje toga izuma. Taj monopol daje država izumitelju „patentom". Izumitelj je pak dužan, da u nekom vremenu (obično u roku od tri godine iza podjeljenja patenta) stavi svoju patentiranu robu u promet.

Za podjeljivanje patenata ima posebni patentni ured i sud. Patentni ured prosudjuje tehničku novost na izumu te odlučuje, ima li se na to novo iznašašće dati patenat, ili nema. Svi predmeti i izumi nisu podobni da dobiju patenat. To je u raznim državama različno. Obično izradci, koji služe obćenito za hranu (kruh, meso itd.), ne mogu biti pod patentom. Posjednik patenta dužan je i nešto veći porez plaćati, i to što kasnije, to veći. Taj porez ima dvostruku svrhu: ako je izum praktičan te odbacuje mnogo dobiti, onda je pravo, da od toga ima koristi i država, koja je dala izumitelju monopol; ako je pak izum nepraktičan, te od njega nema koristi, tada će izumitelj prestati plaćati visoki porez, a time će ugasnuti i patenat i s njim skopčana reklama. Patenat imade svrhu, da zaprieči oponašanje i patvorenje robe onima, koji ga nisu izumjeli. Patenat štiti izum obzirom na formu, na sadržinu i način priugotovljenja.

Različit je od patenta zaštitni žig (Markenschutz), što ga na svoju robu stavlja producenat, ili trgovac za oznaku, da ta roba upravo od njega potiče. Prema tomu ne štiti zaštitna marka robe ni proti patvorenju, ni proti oponašanju, ali štiti renomirane

tvrdke protiv konkurencije. Solidna tvrdka, koja si je dobrom robom stekla dobar glas i stanoviti krug mušterija, jamči svojim glasom za valjanost svoje robe. Zato je kupcima dovoljno, da vide nepatvoreni žig na toj robi. Kad ne bi bilo ovoga žiga, mogao bi koji sljepar lošiju robu prodavati uz istu cienu pod istom firmom. — Zaštitni žig prevladjuje na području trgovine onako, kako patenat na području industrije. No mnogo se njim služe i na području industrije, često i u savezu s patentom.

Oblikovna zaštita (Musterschutz) slična je donekle patentu, jer štiti izumitelja protiv oponašanja. Razlikuje se od patenta time, što nije neki novi objekat obzirom na tehničku ni kemijsku sastojbinu, nego je stara stvar novoga oblika, ili novoga uporabnoga načina. Zaštitni žig i oblikovnu zaštitu podjeljuje država bez izpitivanja uz manju taksu i na kraće vrieme, nego za patenat.

Zaštite novih industrijalnih posala i izuma pokazale su se tako koristnima, koliko po razvoj, unapredjenje i usavršivanje industrije, toliko po privatno gospodarstvo (izumitelja), da su već u drugoj polovici XIX. vieka sve države uvele ovu zaštitu, premda se je s početka tomu mnogo prigovaralo kao nekoj nepravednoj protekciji. Kraj današnjih prometnih sredstava i živahnoga saobraćaja medju kulturnim narodima slabo bi prudio izumitelju patenat u jednoj državi, ili samo u njegovoj domovini, jer čim bi njegov izum stupio u promet, brzo bi ga upotriebili i patvorili u inozemstvu. Da se to ne dogodi, treba da izumitelj traži patenat i u drugim državama. U velikim industrijalnim državama odpada preko $^1/_3$ podieljenih patenata na inozemce i inozemne izume. Radi toga patentni zakoni u svim državama sadržavaju manje više ista načela. Tako gotovo sve evropske države priznavaju, da izumilac može svoj izum izrabiti i u drugim državama; da prijava patenta u jednoj državi osigurava prioritet (prednost) i u drugim državama, ako ga izumilac u stanovitom roku zatraži.[1]

Zaštitni žig (Schutzmarke) i oblična zaštita (Musterschutz) takodjer su znameniti na području trgovine i industrije. U Austriji

[1] Njemački patentni zakon od god. 1891. i austrijski od god. 1897. sadržavaju gotovo sva ista načela. Prema tim zakonima može se patentovati svaki izum, koji dopuštenim potrebama na dopušteni način zadovoljava. Patenat se podjeljuje, pošto je izum izpitan i javno proglašen, i to samo na nov izum, t. j. takav, koji nije bio u posljednjih 100 godina ni opisan ni štampom saobćen, ni praktički upotrebljen. U Njemačkoj se plaća prve godine za patenat 30 maraka, druge godine 50, te svake daljnje godine 50 M više, sve do godišnjih 600 M. — Patenat se podjeljuje na 15 godina.

vriedi stari zakon od god. 1852., a registraturu vode obrtničko-trgovačke komore.[1]

Zaštitni žig, kao i drugi oni zaštitni naslovi, nema druge svrhe, nego da zaprieči slobodnu utakmicu.

§ 15. Veleobrtna vjeresija.

Da se je industrija bujno razcvala, imade se vrlo mnogo zahvaliti kreditu. Kako znademo, bogati su trgovci bili prvi, koji su najprije davali obrtnicima narudžbe na veliko, a poslije osnivali sami svoje radionice (fabrike). Tako je potrajalo u glavnom sve nekako do polovice XIX. vieka. No odkada se je provela savršenija organizacija kredita, te sposobni poduzetnici mogu pomoću kredita osnivati poslove, od tada se, može se reći, i počinje pravi procvat industrije. — No nije kredit kumovao samo pri osnivanju industrijalnoga procvata, već ga on prati i na cielom njegovom putu, spajajući ga s trgovinom u neku velebnu cjelinu. Velika industrija i trgovina, i ako se dade gotovim kapitalom (t. j. bez kredita) osnovati, ali se bez njega ne da voditi. Razdioba rada donosi sa sobom potrebu kredita i u najnormalnijim i najurednijim prilikama. Svaka roba prodje od svoga primitivnoga stanja, od surovine, do onoga časa, dok se proda kupcu, nekoliko stadija, kroz nekoliko ruku, od kojih svaka hoće da bude naplaćena. Često, pače gotovo redovito se dogadja, da ni sam kupac ne plati odmah, već na obroke, ili istom za nekoliko mjeseci.

Prema tome treba da razlikujemo dvie strane obrtnoga kredita: o s n o v n i (Gründungskredit, Anlagekredit, Betriebskredit) i p o s l o v n i (Zahlungskredit) kredit.

---

[1] Bečka obrt. komora vodila je do god. 1895. u evidenciji preko 45.000 zaštitnih žigova. Njemački zakon poznaje zaštitni žig tvornički, trgovački i mjestni. Oblična zaštita (Musterschutz) poznaje zaštitu uporabe (Gebrauchsmuster) i ukusa (Geschmacksmuster). Koliko se u prometu rabe ove vrsti zaštite, vidi se po tom, što ih se je u Njemačkoj g. 1892. zatražilo 8500, a g. 1896. već preko 17.500.

U našoj su domovini ove zaštite industrije od vrlo neznatne vriednosti, jer je i naša industrija dosta neznatna. U industrijalnim državama nose takse (porezi) državi liep prihod. — Čovjek obično i ne pazi na one razne značiće i sličice, što se na kutijicama i bočicama nalaze uz napis „Schutzmarke“ i „Upozoruje se na patvorine!“ No neka nitko ne misli, da država ovakovim zaštitnim žigom daje izumiocu ujedno i neku potvrdu ili svjedočbu za valjanost produkta, pa kraj svega toga može taj produkat biti sljeparija, ili barem ne mora biti bolji od druge slične, ali patvorene robe.

Osnovni kredit obuhvata kapital, koji je potrebit za nabavu zemljišta, na kojem će se podići tvornica, kapital za tu tvornicu i strojeve. To je ležeći kapital, ili uložni kapital (Anlagekapital). K ovomu se pridružuje i onaj kapital, kojim se nabavljaju surovine, naplaćuju radnici i ini tekući poslovi. To je t. zv. tekući ili prometni kapital (Umlaufendes- ili Betriebskapital). Uza sve to, što ovaj stojeći i prometni kapital spada u osnovnu glavnicu, ipak se ove glavnice ne dobivaju pod istom formom zajma. Vrlo se riedko dogadja, da se ležeći kapital dobije na puko povjerenje u sposobnosti poduzetnikove i na dobar izgled u uspjeh posla, t. j. stojeći kapital za neki posao (poduzeće) nosi riedko formu personalnoga kredita, već se obično polučuje pod formom realnoga kredita na nepokretni i pokretni imetak, te prema tomu nosi obilježje hipotekarnoga ili mobiliarnoga kredita s manje ili više odredjenim granicama, preko kojih se težko dade proširiti. Nema li poduzetnik imetka, a imade uvjetâ, da osnuje dobar posao, tada mora naći kapitalistu, koji će dati potreban kapital. U naprednim industrijalnim zemljama, gdje na jednoj strani stoji tehnička vještina bez ekonomijske podloge, a na drugoj nakrcani kapital bez tehničke vještine, svakdašnji je dogadjaj, da se ova dva elementa sdruže. Samo ovdje kapitalista ne posudjuje novac tehničkomu poduzetniku, već pristupi u posao kao drug (kompanjon), koji imade kod posla dvostruku prednost: nadzor nad vodjenjem posla, od kojega si najprije osigura kamate za uloženu glavnicu, a povrh toga dobije dio dobitka. Tipični primjer ovakovog udruživanja kapitala i tehničke vještine pružaju dionički industrijalni poslovi, gdje kapitalista, koji pristupi kao kompanjon, donesav cielu osnovnu glavnicu, stvori dioničko družtvo, koje izda t. zv. prioritete (prioritetne akcije), koje vjerovniku zajamčuju naplatu kamata prije, nego se dioničarima odrede dividende, a osim toga imadu ovakove prioritete neko veće pravo nad imetkom dioničkoga družtva, nego drugi dioničari. Više puta dozvoljavaju dionička družtva i hipotekarna jamstva za svoje zajmove.

No često se dogadja, da i kapital, osnivajući posao, ovako postupa. U ovom je slučaju obično spekulacija razlogom osnivanju posla. Kapitalista hoće da svoj kapital malo pomladi novim sokovima, a običnim kamatima odveć mu sporo ide. Zato udari drugim putem: obrtna sloboda daje mu mogućnost, da počne obrt, kakav hoće. Takav kapitalista osnuje koji posao, pretvori ga onda u dioničko družtvo, prodade akcije, koje mu donesu ne samo njegov

kapital, već i liepi prid. U sretnim slučajevima može se dogoditi, da u nekoliko mjeseci uloženu glavnicu na ovakav način podvostruči i potrostruči.

Ovako postupaju i neki novčani zavodi, t. zv. „Crédits mobiliers“ ili efektne banke, koje posvećuju osobitu pažnju kupovanju i prodavanju vriednostnih papira, mobilizovanju velikih kapitala u svrhu velikih posala, preuzimaju realizovanje javnih zajmova (na pr. za državu, za gradove i obćine itd.), te posudjuju novac budi kod osnivanja novih posala, budi u svrhu proširenja postojećih, koje poslije uz dobitak prodadu; pretvaraju privatne poslove u dioničke, preuzimaju privatne poslove u svoje ruke, pa ih proširе i opet prodadu i to riedko pojedincu, nego obično kakvomu konsorciju. Po ovoj djelatnosti dobile su ove banke i pridjev „osnovateljnih banaka“ (Gründungsbanken“).

Kao što je za osnutak nekoga industrijalnoga posla nuždna glavnica, tako je glavnica nuždna i za vodjenje toga posla. Ova potonja glavnica zove se tekuća ili prometna glavnica (Betriebskapital), a zajam se za nju dobiva prometnim kreditom (Betriebskredit). Prometni kredit stoji vrlo blizu poslovnomu kreditu (Zahlungskredit), i to tako blizu, da je više puta težko razlikovati jedan od drugoga.[1]

Personalni kredit na mjenicu dobije trgovac u svako doba kod svake banke, samo ako ima dobre jamce (girante); ali kontokorentni kredit daje banka samo svojim mušterijama, koje imadu kod banke uložene depozite, ili, kako se veli, koji imadu kod banke svoju kasu (Kassaverwaltung), te banka njihove tražbine prima i njihove obveze izplaćuje. Poznavajući banka čitavo trgovčevo poslovanje i imovno stanje, može mu dati i preko njegova depozita kredit (t. zv. blanco-kredit). Isti kredit može da dobije onaj, koji kupuje, od onoga, koji prodaje: prodavalac obtereti dužnika u svojoj knjizi („knjižni kredit“, njem. Buchkredit). No ova vrst kredita služi obično za manje tražbine, na kratko vrieme i za stalne i pouzdane mušterije.

---

[1] Trgovac A duguje trgovcu B 1000 K za robu i posudi ovu svotu od banke, to je prometni kredit; ako pak trgovac B sam kreditira trgovcu A ovu svotu, dok A proda robu, tada daje B trgovcu A poslovni (Zahlungs) kredit. — I vanjskim oblikom blizu stoje oba ova kredita: Trgovac A može trgovcu B dati mjenicu na 1000 K, kao što može na tu mjenicu dići novac u banci. Ili trgovac B kao što i banka može da dade trgovcu A kontokorentni (Buch) kredit. Jedan je i drugi kredit personalan.

Znatniji je u poslovnom svietu personalni kredit pod formom mjenice.[1]

Kredit ima svoju svietlu i svoju tamnu stranu: podupire osnivanje novih i proširivanje obstojećih posala, roba postaje jeftinija i širim slojevima pristupna; ali lak, osobito personalni kredit zavadja lako na vratolomne spekulacije. Zato nemaju posve krivo oni, koji vele, da je obrtni kredit stvorio sljepariju („švindel") te prouzročio mnoge krize. Mnogi trgovac i producenat ostao bi sav svoj život čednim i solidnim, da ga lako pristupni kredit ne zavede na vratolomije. Solidan i čestit trgovac i industrijalac, za-

[1] Trgovac A dade trgovcu B robu, a B dade A-u mjenicu na toliku svotu novca, koliko roba vriedi. Ovo je povoljan uvjet i po trgovca A, jer on može da ovu mjenicu dade mjesto novca opet svojemu vjerovniku X, a ovaj opet dalje svojemu vjerovniku Y, tako da ova mjenica može proći kroz deset ruku prije dospjelosti. No kao što trgovac A nije ovom mjenicom još plaćen, tako nije njom plaćen ni X ni Y; ali kao što B jamči A-u za tu mjenicu, tako jamči A opet X-u, a ovaj Y-u. Dogodi li se, da B ne može izplatiti svoje mjenice, tada ju zato ipak mora A da izplati X-u itd. Na taj način dovede ovakova mjenica čitav niz trgovaca ili industrijalaca u neki kreditni vez.

Sada nastaje pitanje, ne bi li ovdje moglo biti kvara po vjerovnika budi stoga, što dužnik nije mogao, ili nije htio da plati svoju mjenicu, ili jer je novce lakoumno potrošio, ili sakrio? U normalnim odnošajima, gdje se produkcija solidno ravna prema potrebi na tržištu, i medju čestitim trgovcima razvija se kreditni i platežni proces normalno. No dogadja se, da producenat ne proda robe te ne može ni da izpuni svojih obveza, pa padne pod stečaj, a njegovi vjerovnici moraju da izplate one mjenice, koje su od njega primili. Bankrot jednoga posla može da upropasti čitav niz drugih posala. Najbolje se to može vidjeti kod bankrota koje znamenite banke, gdje onda padne pod stečaj čitav niz raznih posala, koji su s tom bankom stajali u svezi. — No dogadja se, da nesolidni trgovci bankrotiraju i bez nužde: kada treba mjenicu platiti, nema novaca, jer ih je trgovac sakrio, ili potrošio. U ovakovom je slučaju B kažnjiv. Imade i takovih slučajeva, gdje se trgovac A s trgovcem B već dogovori: B (koji obično nema, štono rieč, ni svoga puceta na košulji) izda trgovcu A mjenicâ na 10.000 K, a da nije od trgovca A primio možda niti za 100 K robe. Trgovac A je u ime tih mjenica digao novac kod banke, ili tima mjenicama naplatio svoje vjerovnike. Iza tri mjeseca padne na jednom B pod stečaj te ne može da plati (mjenice); a to isto mora sada da učini i A, jer nije dobio te svote. Rado se dogadja, da se ovakovomu trgovcu, kao što je B, dogodi i kakova „nesreća": u dućanu mu se „porodi vatra", „provale zlikovci" itd. Ovaka je „nesreća" dvostruka korist: spasi se trgovačka čast i još koji novčić, pa trgovac opet može pod svojom firmom otvoriti posao. Imade primjera, da su ovakove dvie tri nesreće gdjekoga „sretnim" učinile. — U najgorem slučaju ne može B opravdati bankrota, onda pod ključ, dok A ostane čist, samo što je B-u morao već prije izplatiti „dnevnice". Godinu dvie kasnije vodi isti posao, samo u većemu stilu, B-ova kćerka, ili žena.

veden sa svih strana ponudom robe i novcem na vjeresiju, dade se na posao u većem stilu, pa nastrada i uz pošteni rad. Odkada je ovakovo kreditovanje preotelo maha, toliko su učestale krize, da je o njima nastala već ciela literatura, koja pokazuje, do kako se nevjerojatne visine znade popeti kredit na temelju vrlo neznatnoga imetka. U drugoj polovici prošloga vieka, kada su gotovo po cieloj srednjoj i zapadnoj Evropi kao epidemijski zavladale krize, pokazala se sva sila primjera, gdje su kod bankrotiranih poslova mjenični kontokorentni i ini personalni dugovi bili 30 do 40 puta veći od imetka dotičnih poduzetnika.[1]

Nego kraj svega toga žalostnoga izkustva s kreditom on se ipak ne može više iz gospodarstva ukloniti. A ipak se ne može prekrštenih ruku gledati takvo kreditno poslovanje. Što dakle? Država ne može mnogo pomoći. Ona može strogo postupati proti prievari. No nije li u stotinu slučajeva moguće obići ona kriterija, što ovu vrst zločina karakterišu? Ili zar da se političkoj oblasti poda vlast, da izdaje svjedočbe o kreditnoj sposobnosti gradjanâ? Ili se je moglo zakonom odstraniti kredit iz gospodarstva? Ta to bi značilo ne samo podvezati jednu žilu kucavicu u narodnom gospodarstvu, već utući jedno od stožernih prava osobnosti. U ovom pogledu nije se dakle moglo od države mnogo očekivati, a ipak se je moralo nešto učiniti, jer su se sljeparstva bila razvila već u neku vrst obrta. Ovdje si je obrtno-trgovački sviet morao nastojati sam pomoći, pa su se stali osnivati zavodi i družtva sa zadaćom, da izpituju, koliko je tko dostojan kredita, a s druge strane da vode evidenciju onih, koji su već svojim bankrotom oštetili vjerovnike. Ovi su zavodi takodjer jedna vrst obrta: pouzdane osobe i dopisnici izvješćuju ih uz stanoviti honorar o imućtvenim prilikama i poslovnom radu obrtnikâ i trgovaca (Kreditreformvereine), vode t. zv. „crnu knjigu“ (schwarze Listen), a preuzimaju takodjer utjerivanje tražbina od neurednih dužnika, i to sve dosta uspješno, jer se svaki trgovac i obrtnik boji, da ne dodje u crnu knjigu.

Mnoge krize u drugoj polovici prošloga vieka učinile su, da su se ovakovi zavodi i družtva brzo razširila. Uzme li se na um, da se bez kredita ne bi bila industrija i trgovina ni ovako podigla i procvala, niti bi se danas mogla održati, to će se lako shvatiti,

[1] Neka firma u Hamburgu, koja je imala tek kojih $^1/_2$ milijuna maraka, imala je duga u samim mjenicama na 6 do 7 milijuna maraka! (Cf. Wirth, Geschichte der Handelskrisen, 1883., p. 379 sl.). Jednako, ako i ne u tolikoj visini, zlorabio se kredit i u Austriji.

od kolikoga su zamašaja ovakvi zavodi te koliku u sebi kriju pogibao, i to tim više, što kraj sve svoje razširenosti i sveudiljne djelatnosti još nisu njihova prava i dužnosti zakonom normirane. Svakako bi se država morala pobrinuti, da dade neku zaštitu pojedincu protiv pristranosti ove nove policije.

Što se tiče novčanih zavoda, koji podupiru obrt, razlikujemo zavode za podporu maloga obrta i zavode za veliku industriju. Za mali obrt obstoje, kako smo već spomenuli, družtveni novčani instituti pod imenom „pučkih banaka", „predujmovnih zadruga", „kreditnih zadruga" itd. Ove su ponajvećma osnovane na načelima Schulze-Delitschevih novčanih zadruga.

Za veliku industriju obstoji u Austriji „austrijski kreditni zavod" (Oesterreichische Kreditanstalt), osnovan god. 1855. na načelima francezkih Crédits mobiliers. Ali i inače i druge banke rade u ovom smjeru, ako i u mnogo čednijem stilu, jer je s efektima (vriednostnim papirima) nuždno skopčana spekulacija, pa zato efektne banke nikada nisu posve proste od neke sljeparije. Uza sve to se množe, pa i uspievaju.

S gospodarskoga i socijalnoga gledišta mislimo, da ćemo ovo poglavlje najbolje završiti ovom kvintesencijom resultatâ:

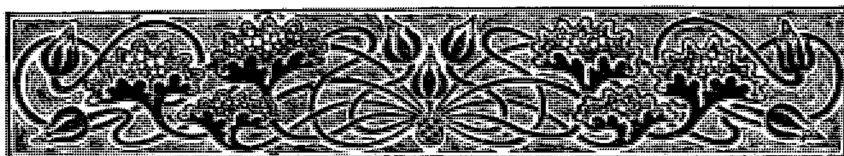
1) Razvoj veleobrta smanjuje sve većma visinu kapitala i rada u izradjivanju produkata. Zato pada robi ciena, a to dolazi u prilog velikoj većini naroda.

2) U robi se smanjuje strana (kvota) kapitala ne samo u absolutnom smjeru, nego i u relativnom, u razmjeru spram rada.

3) U robi se smanjuje strana rada absolutno, ali se povećava relativno (u razmjeru spram kapitala).

4) Porast narodne produkcije donaša bez dvojbe i kapitalu i radu znamenitih resultata u absolutnom smjeru; ali od tih resultata veći dio odpada u prilog radu, nego kapitalu. (G. Schulze-Gävernitz: Der Grossbetrieb, sein wirthschaftlicher und socialer Fortschritt, Leipzig 1892., p. 224—5).

Treće poglavlje.

Trgovina.

§ 1. Razvoj i organizacija trgovine.

Trgovina sama po sebi ne priradjuje, već samo posreduje izmedju producenta i konsumenta, pa su ju zato neki fiziokrati smatrali neproduktivnom granom narodnoga gospodarstva. Industrijalna škola Adama Smitha smatra trgovinu isto tako produktivnom, kao i poljodjelstvo i industriju, a merkantilizam ju je smatrao pače najproduktivnijom granom narodnoga gospodarstva. To je u ostalom jalov posao — prepirka o tom, koja je od ovih triju grana produktivnija, kao i o tom, da li su čovjeku potrebnije ruke, srce, ili glava. Bez poljodjelskih surovina (Urprodukte) ne bi bilo industrije, a bez obih ovih ne bi bilo trgovine; industrija je najbolja mušterija poljodjelstva, a trgovina kupuje od industrije. Trgovina, kupujući ondje, gdje je roba jeftina, podiže cienu onoj robi; a prenoseći robu onamo, gdje je skupa, snizuje joj tamo cienu i obavlja tako koristnu službu: izjednačuje i prema potrebi porazdjeljuje produkciju i potrošak, te služi i producentu i konsumentu, čineći ih neovisnijima o lokalnoj ponudi, ili potrošku. Osim toga bez trgovine ne bi čovjek do mnogih produkata ni došao. Svagdje, gdje se je narod i koliko u kulturi podigao, nastaje razdioba rada, a s ovom izmjena dobara kod kuće, u tuzemstvu. A kad se potrebe povećaju, t. j. kad se narod još više u kulturi podigne, izmjenjuju se dobra s drugim narodima, nastaje potreba izvozne i uvozne trgovine. Već klima i geografijski položaj donašaju sa sobom, da se u jednoj zemlji stvara preveć neke robe, a u drugoj premalo. Napredkom kulture razvila se današnja veličajna trajna i neprekidna izmjena dobara medju kontinentima.

Prema zadaći, koju trgovina obavlja, treba razlikovati veliku trgovinu od malene te posredne trgovine. Velika trgovina spaja producenta sa posrednim trgovcem, posredni trgovac stoji medju malim i velikim trgovcem, mali trgovac stoji u ravnom saobraćaju s trošiteljima (kupcima, obćinstvom).

Velika je trgovina ili tuzemna (domaća), ako kupuje i prodaje kod kuće, ili izvozna trgovina, ako kupuje kod kuće, a prodaje u inozemstvo; ili uvozna, ako kupuje u inozemstvu, a prodaje kod kuće; ili napokon posredna, ako posreduje izmedju trgovaca i kupaca dviju stranih država. Drugi nazivaju tu vrst trgovine i prienosnom (Frachthandel).

O maloj trgovini govori već Cicero s nekim priezirom, veleći, da mali trgovac (kramar) mora da laže i sviet obsjenjuje i guli, ako hoće da do čega dodje. Isto mnienje uzdržalo se je poslije i u evropskim državama. Veliki trgovac naprotiv ima ugleda od najstarijih vremena do danas, pa one predsude o malom trgovcu nije moglo posve iztriebiti ni kršćanstvo. A to dolazi odatle, što je velika trgovina narodnomu gospodarstvu bezuvjetno potrebna, očitovala se kao uvozna, ili izvozna trgovina, dok se to o maloj trgovini u dosta slučajeva ne može reći. Dalje, veliki trgovac ne treba sljeparskih sredstava, da svoju robu razpača; on na veliko uvozi ono, što narodna potreba traži. A sve kad bi se i htio tima sredstvima služiti, ne bi mu mnogo pomoglo: on ne prodaje ravno obćinstvu, već posrednim trgovcima, a ovi se u stvar razumiju, poznaju robu, pa se ne dadu zasliepiti. Napokon bez osobnoga ugleda i povjerenja nitko ne može velike trgovine voditi: odlično povjerenje mora uživati osoba u svietu velike trgovine, hoće li da uspieva. Tako je bilo u staro doba, pa tako je i danas. Komu nije poznato, kako su bili ugledni mletački gradjani u cielom svietu! Sami vladari molili su u bezbroj slučajeva, da im republika podieli gradjansko pravo (plemstvo). A isto tako je bio ugledan na Balkanu i naš slavni Dubrovnik, koji je brojio mnoge balkanske kraljeve i knezove medju svoje gradjane. A ipak to gradjanstvo nije svoga ugleda zahvaljivalo odličnomu rodu, već trgovini, iz koje je niklo bogatstvo i politička vriednost. I tako je eto velika trgovina stvarala aristokraciju posvuda i svagda.

I u novije vrieme diže se graja na male trgovce, jer da su na štetu narodnomu gospodarstvu poskupljujući robu na svoju korist. Zato neki s oduševljenjem pozdravljaju kapitalističku t. zv. razpačavalačku trgovinu (Versandthaüser) i konsumne udruge. — Da je

onaj prigovor u mnogo slučajeva istinit, o tome nema dvojbe, no da bi zato bila mala trgovina suvišna, to barem za sada, mislimo, ne stoji. Gdje mali trgovac može da obstoji, ondje je i potreban, ako mu posao dobro ide, do skora će se naći u istome mjestu drugi i treći trgovac. Veliki broj malih trgovaca nije na štetu, kako je to dokazao već Adam Smith, obćinstvu, već sebi. Istina, na selu mali trgovac dosta skuplje prodaje robu, no seljak mu radje plati koji novčić više, nego da ide u grad. Mali je trgovac u mnogo slučajeva malomu kupcu upravo onako bezuvjetno potreban, kao što je i veliki trgovac sa svojom uvoznom velikom trgovinom. Što se tiče razpačavalačke trgovine, koja stoji u ravnoj svezi s producentom i konsumentom, to ona dobro dolazi obćinstvu, jer jeftinije dobavlja kupcu robu, nego mali trgovac. No tu službu čini ta trgovina obćinstvu zato, što konkurira s malim trgovcem; ona je kapitalistički posao, koji ima istu tendenciju kao svi kapitalistički poslovi: ubiti mali obrt i malu trgovinu. A što nam jamči, da bi ta razpačavalačka trgovina ostala i onda tako jeftinom, kada bi mala trgovina bila utučena? Reći će se, da bi onda na samom području razpačavalačke trgovine nastala utakmica. Ali pri tom se ne smije zaboraviti, da kapitalistički poslovi imadu tendenciju, da se koaliraju u svrhu monopolističkoga izrabljivanja obćinstva. Konsumne su udruge takodjer kapitalistički poslovi. Danas ih već ima, koje nose samo ime konsumne „udruge“, dok je to često posao tek jednoga, ili dvojice kapitalista. A ako i jesu u svojoj većini ove udruge u istinu udruge, to se je pokazalo, da one ne prodavaju mnogo jeftinije od maloga trgovca, ali zato traže, da im se odmah gotovinom plaća.

§ 2. Spekulacije i krize na području trgovine.

Trgovini se spočituje spekulacija, iz koje onda nastaju krize. Koliko je ovo pravo, to se ne dâ naprečac reći. Da trgovina postigne svoju zadaću, obskrbu obćinstva robom, treba računati, i to jako računati. Računa li se potreba tržišta minimalno, može se dogoditi, da ciena robi poskoči tako, da ju tek bogatiji može kupiti, ili da se u obće do robe ne može doći; a ako se potreba računa maksimalno, može se dogoditi, da veliki dio robe ne nadje kupca, a roba ostane trgovcu. A kako mu u robi leži glavnica, ne može često da namiri svoje obveze, pa odatle kriza. Trgovac mora dakle da računa sa potrebama budućnosti, a to je eto upravo spekulacija. Trgovini leži spekulacija u naravi, pa

zato je donekle taj prigovor suvišan. — No kad se govori o spekulaciji u trgovini, tad se, mislimo, ne misli na spekulaciju u obće, već na onu preuveličenu, hazardnu spekulaciju, koja poprima značaj igre. Spekulirati se može naime na veliko i na malo, na sigurno i na hazardno. Kada se kori spekulacija na području trgovine, onda se obično misli na burzovnu — dakle na veliku i hazardnu spekulaciju. Mi bismo rekli, da spekulaciju treba posmatrati onako, kao i utakmicu. Solidna je spekulacija na korist obćinstvu (konsumentima), jer se toj spekulaciji ima zahvaliti, ako u svako doba možemo dobiti potrebita dobra. Bez takove spekulacije bili bi konsumenti izloženi prevelikim razlikama ciene i pogibli, da u najnuždnijem času ostanu bez robe. Sasvim drugačije djeluje hazardna spekulacija. Ona često kvari robi cienu time, što joj ju neprirodno diže, ili snizuje. Ovakva spekulacija podkapa solidnu spekulaciju, pa se zato nastoji po mogućnosti ograničiti zakonitim putem, stvarajući za burzu takove norme, koje bi ovakovu hazardnu, nepoštenu spekulaciju izkorienile, ili barem ograničile. U ostalom hazardna spekulacija pada prije ili kasnije samomu spekulantu za vrat, jer napokon prirodni zakoni ponude i potražka razbiju i najzasukaniju spekulaciju i cielih sindikata, a kamo li ne bi pojedinih igrača. Ni jedan pojedinac ne može u svoje ruke pribrati čitave produkcije koje robe na svietu, a tu je eto i granica preuveličenoj spekulaciji. Redovito uspieva samo ona spekulacija, koja u istinu koristi obćinstvu. Vrtoglava spekulacija, koja bi služila izključivo spekulantu, može da uspije samo donekle, i to iznimice; a i tada ne uspije toliko na štetu obćinstva, koliko na račun sličnih spekulanata. Ni obćinstvo ne daje nešta za ništa.

Spekulacija je uzko skopčana sa kreditom. Spekulirati znači kupovati danas, da se proda sutra. Spekulanat ne može sa sigurnošću znati, kolika će biti sutra ciena njegovoj robi: on mora biti pripravan i na gubitak, koji treba namiriti ili gotovinom, ili kreditom. Kredit je pak vrlo osjetljive naravi: kod prvoga neuspjeha — izčezava.

Iz svega se ovoga, mislimo, smije zaključivati, da kriza, na koju se trgovački sviet tuži, ne izlazi iz ovakove spekulacije, već iz drugih uzroka. Takove tužbe izbijaju na površinu već koja dva decenija: da se danas težko prave dobri poslovi, da je zavladala mahnita konkurencija i na domaćem i na medjunarodnom tržištu, osobito na potonjem; da su sve to više carine na uvoz, koje sprečavaju izvoz; zatim razne nedaće i nerodice, razne slučajne i su-

stavne, mjestne i obćenite neprilike. A na koncu sva krivnja pada na — hiperprodukciju: da se više izradjuje i priradjuje, nego što obćinstvo treba. Bit će, da nije sasvim tako; točnije će biti, da se više izradjuje, nego što obćinstvo može kupovati. A ako se uzme, da je ciena robi morala znatno pasti, čim se osjeti hiperprodukcija, onda je to žalostan pojav na čitavom području narodnoga i medjunarodnoga gospodarstva, a ne samo na području trgovine. No hoćemo li da se ograničimo samo na područje trgovine, tada bi se moglo reći za tu današnju „krizu", da se i dobro iza boljega osjeća kao zlo. Ne smije se zaboraviti, da je druga polovica minuloga stoljeća bila u neku ruku abnormalni pojav na području industrije, pa tako i na području trgovine. Golemi razvitak industrije, goleme investicije, mašine, željeznice, parobrodi — sve je to povuklo u gibanje i talasanje goleme kapitale. S početka je sve ovo zabavljalo radom i zaslugom velik dio svieta. S vremenom su se sve potrebe manje više namirile, tržišta se zasitila, pa sada nastaju u neku ruku samo dobne, sezonske potrebe, koje se lagano izmjenjuju. Današnje dakle stanje može se smatrati naprama minulim decenijima nekim zastojem; ali se ono predjašnje stanje ne smije smatrati pravilom, već izuzetkom.

Da je u nekim zemljama zavladala hiperprodukcija, to se takodjer može dopustiti i razumjeti. U predjašnjim je decenijima nekoliko zemalja obskrbljivalo malone cieli sviet svojom industrijalnom robom, a od posljednja dva decenija ovamo nastoje sve kulturne države, da se osove u tom pogledu na vlastite noge. Odatle zaštitne carine, koje onim starim producentima smetaju. Ali to neka bude nauk za one zemlje, koje su na račun tudje kese, na račun izvoza, prekomjerno producirale. Osim toga treba na umu držati sve one političke, ekonomijske i družtvene trzavice, što djeluju na družtvo i na trgovinu. Zato bismo mi cielu ovu krizu u prvom redu smatrali nekim prielaznim stanjem od izvanrednoga ekonomijskoga života k redovitomu. Da se ovaj prielaz provede sa što manje boli, za to se ima brinuti trgovinska politika.

§ 3. Vanjska i nutarnja velika trgovina.

Da li je od veće koristi nutarnja, ili vanjska trgovina, na to se pitanje u obće ne dâ načelno odgovoriti, i to tim manje, što se naprečac ne dâ uztvrditi, da li je trgovina u svakom slučaju koristna. Nama se čini naime, da bi trgovina mogla utući produkciju uvozom iz inozemstva. A to bi se lako moglo dogoditi, kad bi se

strogo provela nauka liberalističke škole o podpunoj slobodi utakmice. Ali kad je već govora o nutarnjoj i vanjskoj trgovini, onda nam se čini, da se ima smatrati važnijom i koristnijom po narodno gospodarstvo nutarnja velika trgovina od vanjske. Ova bo diže u absolutnom smislu bogatstvo naroda, dok ga vanjska trgovina podiže obično samo u relativnom smjeru. Nutarnja trgovina ne umnaža doduše novca, ali umnaža dobra dižući produkciju. Nutarnja trgovina diže samostalnost narodnoga gospodarstva i oslobadja ga ovisnosti o tudjoj produkciji. Kad bi na pr. naša domaća trgovina kupovala u Dalmaciji i Hercegovini vino, ulje, voće, a iz posavske Hrvatske i Bosne prodavala u Dalmaciju i Hercegovinu žitak i industrijalne izradke, ona bi više koristila, nego da istu robu prodaje Hrvatska u Njemačku, ili Italiju, pa da svoje potrebe namiruje odatle, mjesto iz Dalmacije. Trgovina s inozemstvom može da donese novca u zemlju, ali ga može i odnieti iz nje. Velika nutarnja trgovina moguća je samo ondje, gdje ima jake domaće industrije (u najširem smislu rieči). Zato je dobar znak po narodno gospodarstvo, gdje nutarnja velika trgovina stoji na visokom stupnju razvitka. Ali i bez vanjske trgovine ne može biti ni jedan i koliko kulturni narod. Tečajem minuloga stoljeća pučanstvo se je toliko umnožilo, da mnoge zemlje upravo ne mogu priraditi dovoljno nekih dobara. Dok se je na pr. u minulim viekovima odievao narod lanenim i konopljenim platnom, pa vunom i kožom, danas se sigurno polovica evropskoga pučanstva odieva pamučnom robom. Ali pamuk uspieva samo u nekim pojasima, pa ne preostaje ino, nego da se dopremi onamo, gdje ga nema. Tako biva i sa svom silom drugih vrsti kolonijalne robe. Odatle uvozna trgovina, koja je redovito velika, kapitalistička. Na ovom dakle području izkazuje kapital pučanstvu neizrecive usluge. Tu je njegovo prirodno područje.

Razumieva se, da se uvezena roba mora platiti. A to se plaća, kako je opazio A. Smith i J. B. Say, opet robom. U običnom životu, čini se, kao da se plaćanje obavlja novcem, zlatom, pa su zato oni i iztaknuli plaćanje robom. Zlatom bi mogla plaćati samo ona zemlja, koja bi poglavito izradjivala zlato. Ali i u tom slučaju poprimi zlato značaj robe. Prema tomu zemlje, koje uvažaju, moraju imati štogod i za izvažanje. Izvozna trgovina podiže i unapredjuje onu industriju, koja izradjuje robu za izvoz. I tako je izvozna trgovina u svakom pogledu koristna, pa se zato sve države i natječu, da ovu vrst trgovine podignu. Zato su svi političari i učenjaci bez razlike pristaše izvozne trgovine.

S uvoznom je trgovinom malo drugačije. I ovdje su sva mnienja složna, kad se govori o uvozu onakove robe, koje u zemlji nema. Ali kad je govor o uvozu onakove robe, koja se i u samoj zemlji izradjuje, tada se različnost nazorâ često zaoštruje do razrožnosti i sukoba. Razumieva se, da ovaj sukob nazorâ nastaje samo onda, ako je strana roba, što se uvaža, jeftinija, ili barem bolja od domaće. Isto tako se razumieva, da taj sukob nazorâ nastaje izmedju konsumenata, koji kupuju, i producenata, koji prodavaju. Oni prvi govore: Zašto bih ja kupovao skuplju, ili lošiju robu, kad mogu dobiti istu robu za jeftiniju cienu, ili barem bolju robu za istu cienu? Producenti se opet brane: Mi plaćamo porez državi, mi trošimo domaće surovine, mi uzdržavamo radničko pučanstvo, — može li onda država dozvoliti, da vanjska utakmica utuče jednu granu narodnoga gospodarstva? Producenti traže uviek zaštitu samo tako dugo, „dok domaća produkcija ojača"; ali riedko kada izjavljuju, da je već ojačala za utakmicu. Zato, bili producenti agrarci, ili industrijalci, oni uviek traže zaštitu i nikada im nije carina dosta visoka; oni traže uviek, da si pomoću državne vlasti zajamče monopol na domaćem tržištu. Država pak rado „zaštićuje", jer joj carina izpunjuje veliku rubriku u proračunu, a do goleme svote dolazi na lak način. Producenti rado pokazuju na to, pa vele, da carina ne dolazi toliko njima u prilog, već državi, t. j. cielomu narodu; ali rado prešućuju, da tu carinu ne plaća inozemstvo, već domaći konsumenti u prilog producentu.

Istina je nepobitna, da konsumenti ne mogu zahtievati uviek i pod svaku cienu slobodu trgovine (uvoza) i da više puta mora država uzeti domaću produkciju u zaštitu, dok ojača. Ali država mora dobro paziti, da se borba za „zaštitu" ne izvrgne u borbu za monopol. A treba i to promisliti, je li vriedno, da država umjetno podržava neku industriju, koja ne pokazuje sposobnosti za život. Na svjetskom tržištu, gdje se sastaju kupci i prodavači čitavoga svieta, ne vladaju ni obziri, ni milosrdje, već prirodni zakoni, koji slabijega sataru. Ovo valja da drži pred očima svaki narod i svaka država, pa da na trošak konsumenata podupire samo onakovu produkciju, koja nosi u sebi uvjete, da se ojači za ovakovu borbu. Svaka druga zaštita i podpora znači izrabljivanje konsumenata.

Iz ovoga se vidi, da nema države, naroda, ni narodnoga gospodarstva, gdje ne bi bilo oprečnih interesa medju raznim družtvenim razredima. Zato treba da država pazi, da se ne bi jedna stranka odveć oštetila na korist druge, treba da pazi tim budnije,

*

što se producenti mnogo lakše sporazumiju, te složnim silama jurišaju na „zaštitu" — protekciju, dok se konsumenti proti tomu mogu slabo, ili se ne mogu nikako braniti. Kako znadu biti bezobzirne i gotovo okrutne ovakove interesovane klase, najbolje dokazuje borba agraraca u Njemačkoj, koji ne bi marili zaplesti domovinu u gospodarski rat sa čitavim svietom i sukobiti se sa svim ostalim družtvenim klasama svojega naroda, samo da dobiju željenu povišicu carine na uvoz poljskih priroda. Nekuda istim smjerom kao da kani skrenuti i ugarska industrija.

Dokle ovakova zaštita smije ići, to se za pojedine slučajeve ne može reći, već je tu nuždno od slučaja do slučaja, od vremena do vremena posebno proučavanje. Ali u svakom slučaju treba na umu držati, da ni na kojem gospodarskom području ne vladaju prirodni zakoni, kao baš na području trgovine, pa se na površni pogled i pričinjalo, da nigdje ne vlada veća spekulacija, nego ovdje.

§ 4. Trgovinska politika.

Prva je svrha trgovcu, da poradi u svoju korist. Trgovina dakle gleda najprije na svoje interese, a istom u drugom redu na interese narodnoga gospodarstva, koji joj pače mogu biti posve indiferentni. A sa gledišta narodnoga gospodarstva velika je razlika, gdje trgovina uzima robu, da li doma, ili u inozemstvu. Trgovina je uzko vezana s obrtom, pa je dakle velika razlika, da li trgovina služi domaćemu, ili tudjemu obrtu. Trgovina može prisiliti domaće producente, da obustave daljnju produkciju, tako da bi i kapital i radničtvo ostalo bez zasložbe, — sve na korist inozemnih producenata. Prijatelj manchesterske škole (slobodne trgovine) našao bi brzo savjeta: kapital i radničtvo neka se prihvati druge produkcije, koja jamči bolju prodju i izvoz u inozemstvo. To je vrlo lako reći, ali se ne dâ tako lako izvesti. Ovakova politika dovela bi nuždno do razdiobe produkcije medju državama, gdje bi se jedna ograničivala na jednu vrst produkcije, a druga na drugu. Danas se pak ide baš protivnim smjerom: svaka država nastoji što manje kupovati u inozemstvu, a što više izvesti u inozemstvo. Ali dopustimo za čas, da bi bilo dobro, da obćinstvo uzmogne kupovati, gdje je najjeftinije, pa da se dozvoli, da na pr. austrijska industrija zahiri na korist njemačke i englezke, a dalmatinsko vinogojstvo da se žrtvuje talijanskomu uvozu, te da se ciela monarkija baci na drugu kakovu produkciju; imade li jamstva, da se ne bi na jednom pojavio i na tom području konkurenat? Početkom XIX.

stolj. i gotovo kroz cielu mu prvu polovicu imala je Englezka monopol industrije u svojim rukama. Da se druge države nisu brinule, kako da podignu kod kuće industriju, braneći ju i zaštićujući visokim carinama protiv utakmice englezke industrije, zar bi se bila digla američka i njemačka industrija do sadašnje visine? Ne bi, već bi englezka industrija bila svaku industriju u zametku utukla, a ostale države morale bi se bile dati na poljodjelstvo. Da si je Njemačka dala u prvoj polovici XIX. vieka ubiti industriju, bila bi joj u drugoj polovici istoga vieka prekomorska utakmica žita ubila i poljodjelsku priradnju, pa danas ne bi imala ni jednoga, ni drugoga. No produkcija, industrija nije plod jedino prirodnih prilika. Političke, socijalne, kulturne i pravne prilike — sve to djeluje na razvoj industrije, koja je dio cjelokupnoga historijskoga narodnoga razvitka. Zato svaka promjena postojećega narodnoga gospodarstva, prouzročena vanjskom utakmicom, koja sili, da se rad i kapital kani koje dojakošnje produkcije i lati nove, svaka takova promjena donaša sa sobom neku vrst gospodarske krize. Tako je u Njemačkoj utakmica prekomorskoga žita stvorila agrarnu krizu; uvoz talijanskoga vina u našu monarkiju stvorio je krizu vinogradarstva u Dalmaciji. Ovakova utakmica djeluje kao kakova pošast: talijansko vino čini tako kvara dalmatinskomu vinogradarstvu, kao da hara filoksera. Parobrodarstvo je bilo stvorilo podpunu krizu kod našega dalmatinskoga brodarstva.

Iz svega ovoga se vidi, da trgovina, pa bila koliko u načelu i sa stanovišta tehnike isti proces, s narodno-gospodarskoga gledišta ipak ima velika razlika izmedju tuzemne i vanjske trgovine. Prema tomu mora državna politika sasvim drugačije postupati u nutarnjoj, a drugačije u vanjskoj trgovini. U nutarnjoj trgovini razvija se proces prielaza dobara i posjeda iz jedne ruke u drugu, a da se pri tom ne mienja posjed i količina dobara, ili imetak sveukupnoga narodnoga gospodarstva. Imade li cipelar za 1000 K cipela u svom dućanu, pa da li on te cipele proda i spravi 1000 K, to je za narodno gospodarstvo svejedno, narodni se imetak nije promienio; ali ako je trgovac kupio za 1000 kruna cipela u inozemstvu, pa ih prodao u tuzemstvu, iz kuće je izašlo u tudjinu 1000 K, narodni je imetak postao lakši za tu svotu. Sa stanovišta nutarnje trgovine ne posmatra država i njena politika ciele narodne produkcije kao jedinstvenu cjelinu, već kao pojedine grane, te svoju podporu i brigu ne mjeri samo prema interesima producenata, već i konsumenata. U vanjskoj trgovini naprotiv ciela je na-

rodna produkcija za državu jedna cjelina, koju država nastoji unaprieditи bez obzira na pojedine grane produkcije. Njezina politika (trgovinski ugovori) smjera onamo, da domaću produkciju u jednu ruku zaštiti od vanjske utakmice, a u drugu ruku da ju i podigne, pribavljajuć joj tržište u inozemstvu.

Ovo su u glavnom načela trgovinske politike, koja su u bitnosti ostala, barem za vanjsku trgovinsku politiku, ista od onoga časa, od kada je država uzela u svoje ruke trgovinsku politiku, pa do dana današnjega. Trgovinska politika u tuzemstvu preživjela je razne promjene, koje su se i u načelu razlikovale, pa se to i danas mienja. Ali vanjska trgovinska politika stoji uviek u bitnosti na istom načelu, pa koliko se inače po formi razlikovala. I ona je do sada proživjela razne faze (kao na pr. prohibitivni carinski sistem), ali se svi ovi sistemi razlikuju samo po formi, a u bitnosti idu za istom svrhom.

Razumije se, da svaka država ima pravo, da vodi onakovu trgovinsku politiku, kakovu hoće, pa zato se često dogadja, da u isto vrieme jedna država ima ovaj, a druga onaj sistem. No bilo je časova, gdje su gotovo sve države obdržavale ista načela, tako da se može historijski razvitak vanjske trgovinske politike razdieliti u gore spomenuta četiri odsjeka.

§ 5. Carine i trgovinski ugovori.

a) Carine.

Sredstva trgovinske politike jesu razne carine i trgovinski ugovori.

Carinom se naziva ona pristojba, što se na granici plaća za robu državi, kad se uvaža na njeno područje.

Po svojoj svrsi udaraju se carine na stranu robu ili zato, da se pomnožaju državni dohodci na račun inozemstva, ili da se otežča i u neku ruku zaprieči uvoz strane robe. U prvom slučaju naziva se carina financijalnom ili fiskalnom carinom, u potonjem obično zaštitnom, premda se često dogadja, da država udara „zaštitne“ carine, gdje i ne treba nikakve zaštite.

Prema smjeru, kojim kreće roba, dieli se carina u uvoznu, izvoznu i prievoznu. Uvozna je carina, t. j. carina na stranu robu, što se uvaža, najobičnija, te se u običnom govoru razumieva ta vrst carine; izvozna se carina uvadja mnogo redje, nego u prošlim viekovima, i to tek na takove surovine, koje su nuždne kod kuće; prievozna se carina broji danas takodjer u riedkosti,

jer od prievoza ima koristi sama država i narodno gospodarstvo; danas se upravo protivno dogadja: države nastoje, da što jeftinijim prievozom navrnu tudju robu na svoje komunikacije.[1] Medju svim vrstima carine najznatnija je dakle u trgovinskoj politici uvozna zaštitna carina.

Zaštitnoj je carini podloga zaštita neke grane narodne produkcije (na pr. poljodjelstva, narodne industrije itd.), pa se time opravdava obterećenje strane robe pristojbom, koja obično stoji u razmjeru s veličinom nuždne zaštite. Svoj izraz nalazi carina u cjeniku (tarifu, Zolltarif); — to je ono zrcalo, u kom se ogledava cieli značaj carinskoga sistema. Od raznih vrsti tarifa najobičniji su ovi:

Autonomni je tarif ono, kada država udara pristojbu na stranu robu samostalno, ne pitajući drugih vlasti. Autonomni se tarif obično uvadja ondje, gdje nema trgovinskih ugovora, a znade biti uzrokom ili posljedicom t. zv. carinskoga rata. Ako se tarif uvadja na temelju sporazumka i ugovora s drugim državama, onda se taj tarif zove konvencionalnim, a stoji u tom, da države ugovore, da na neku robu ne će u obće udarati carine, dok ugovor traje, ili da ne će postojeće carine povisiti, ili da će postojeću sniziti.

Znatne su t. zv. diferencijalne carine. To je razno visoka pristojba na istu robu. Diferencijalne carine su pogodnosti, koje se davaju ili nekim državama, ili nekim mjestima u državi, te su obično sredstvo u carinskoj borbi proti drugim državama. Tako je Kanada snizila uvoznu carinu za 25% na robu iz Englezke i englezkih kolonija. — U našoj monarkiji znamenite su i Niemcima trn u oku diferencijalne carine za uvoz kolonijalne robe u tršćansku i riečku luku, u kojima je carina niža za 10—20% na kolonijalnu robu, nego što je obična carina na tu robu.[2] Fran-

---

[1] Tako se Talijani boje, da englezko-indijski prievoz ne krene preko Austrije i Bosne na Solun, kada se izgradi pruga od Sarajeva preko Novoga Pazara do Mitrovice.

[2] Time se u velike konkurira njemačkim lukama Hamburgu i Lübecku. Radi toga je u rujnu 1901. družtvo njemačkih trgovaca kave upravilo molbu na trgovačko-obrtničku komoru u Hamburgu, da izhodi kod centralne njemačke vlade, neka prigodom sklapanja novoga ugovora prinuka austrijsku vladu, da ukine diferencijalnu carinu na Rieci i Trstu. Da se ta želja ne će izpuniti, razumieva se samo sobom, jer bi to značilo u neku ruku upropastiti ove dvie domaće luke. Diferencijalni tarifi uvedeni su za ove luke god. 1882., pa se je od onda i podigao u njima promet. God. 1881. iznašao je uvoz robe u Trst 75,452 met. centa, a god. 1900. 530,000 met. centi. Za Rieku smo čitali, da se je promet podeseterostručio.

cezka je uvela god. 1892. t. zv. surtaxe d'entrepôt, t. j. za 10% višu carinu na uvoz one robe, koja nije uvezena ravno odanle, gdje je izradjena. Isto je učinila i sjevero-američka Unija g. 1897., a osim toga uvela je Unija, kao i Indija, posebni tarif na šećer iz onih država, koje podupiru izvoz šećera premijama.

Tako eto diferencijalna carina i tarifi na području trgovinske politike mnogo naliče po svojim učincima diferencijalnomu tarifu na području željezničke tarifalne politike. Diferencijalna carina zove se kadkada i retorsivnom carinom. Takav značaj poprimi povišenje carine, kad se hotimice nastoji, da se kojoj državi vrati žao za sramotu na gospodarskom području.

Osim ovih vrsti tarifa ima još nekih, koji nisu ovako čisti, tipični, već su mješavina iz ovih. Takav je na pr. generalni ili obćeniti tarif, kada država s jednim državama sklopi trgovinske ugovore, a s drugima ih ne sklopi, nego za njih vriedi autonomni (a ne konvencionalni) tarif, koji se tada zove generalni tarif. Ako država onaj partikularni tarif proširi i na sve ostale države bez trgovinskih ugovora (autonomno), onda se generalni tarif pretvori u jedinstveni.

U novije vrieme čuje se mnogo o maksimalnom i minimalnom tarifu. Ovi se tarifi mogu smatrati kao posljedica one u novijoj trgovinskoj politici zavladale „klauzule največe pogodnosti“ (Meistbegünstigungsklausel), koja otegoćuje sklapanje posebnih ugovora. Zato se misli, da bi za države, koje nisu vezane trgovinskim ugovorom, trebalo autonomno postaviti jedinstveni dopustivo najviši tarif, i to bi bio maksimalni tarif; a za države, koje bi se ugovorom vezale, dopustivo najniži, — minimalni.

God. 1903. imadu se obnoviti trgovinski ugovori medju mnogim evropskim državama. Kojim će smjerom udariti, u ovaj se čas još ne može odsjeći. Već se od nekoliko godina pokazuje tendencija, da bi se vlasti željele riešiti ove „klauzule največe pogodnosti“. Kad bi se to provelo, tad bi to djelovalo bez dvojbe i na maksimalne i minimalne tarife. Ostane li Njemačka kod današnjega projekta buduće carine na poljodjelske produkte, tada sudeć po držanju evropskih vlasti — ne će ni doći do trgovinskih ugovora s Njemačkom, koja će u tom slučaju imati autonomni carinski tarif. A hoće li vlasti spram Njemačke uvadjati diferencijalni, ili maksimalni, ili kakav novi tarif, to će budućnost pokazati.

U novije se vrieme iznalaze štokakve nove forme tarifâ, premda u stvari puno novosti ne sadržavaju. Tako na pr. južno-

američke države poznadu kraj tarifa „najveće pogodnosti" još i tarif za susjedne države s još većim pogodnostima. Ova vrst tarifa još nema ni pravoga tehničkoga imena, ali u stvari je nekuda isto, što i minimalni tarif, dok je tarif za nesusjedne države u omjeru spram prvoga maksimalni tarif. Nije izključena mogućnost, da budući ugovori unesu u praksu što slično.

Osim carine djeluje trgovinska politika na uvoz i izvoz produkata još i zabranama. U predjašnjim viekovima imale su zabrane mnogo veću vriednost, nego danas. U današnje vrieme priznata je načelno sloboda uvažanja i izvažanja robe, a mjesto zabrane dolazi samo otežčavanje uvoza i izvoza. No zato ipak nisu ni zabrane sasvim izčezle, već su samo na neke slučajeve ograničene, te su ili zdravstveno političke, ili upravno političke naravi. Redovito je zabranjen uvoz takove robe, koju država sama drži i izradjuje (monopol). Nadalje se zabranjuje uvoz koje stvari sa satinarnih ili veterinarskih razloga (na pr. uvažanje mesa iz zemlje, gdje vlada kakva pošast medju blagom). U nekim slučajevima zabranjuje se uvažanje oružja. Osim uvoznih ima i izvoznih zabrana, ali još manje. Tako se znade zabranjivati izvoz siena, žitka itd. u inozemstvo u slučajevima, kad s nestašice tê robe prieti pogibao u samoj državi. U tom smislu glase i zadnji ugovori (od god. 1891.) izmedju naše monarkije, te Njemačke, Italije i Švicarske.

Što se tiče načela, po kojem se pobire carina na uveženu robu, vele neki, da je najbolje i najpravednije, ako se neki postotak vriednosti tê robe uzme za carinu. Istina, ovo bi bilo najjednostavnije i najpravednije. No odakle i kako odrediti savjestno tu vriednost? Izkustvo je pokazalo, da se pošiljatelji rado služe lukavošću, da što jeftinije prenesu svoju robu. Dakle na njihovo očitovanje ne može se država osloniti, već bi sama morala naći način, da se uvjeri o pravoj vriednosti robe. Pa i kraj toga još nije sigurno, koja bi vrst vriednosti bila najpravednija podloga za carinu, jer imade više vrsti vriednosti (produkciona, uporabna i prometna). A kada bi se i to odredilo u načelu, onda još preostaje velika potežkoća, da se izpita, kakova je gdje lokalna ciena (prometna vriednost). Iz svega toga ipak na koncu sliedi, da se treba držati pošiljateljeva očitovanja. Ovaj je postupak udomaćen u Americi. Da se država osigura protiv prikraćenja, pridržaje si pravo, da robu dade procieniti te si ju pridržati uz onu cienu, koja je očitovana. Taj se sustav zove vriednostni (Werthzölle).

Druga je metoda t. zv. specifična, kad se carina ubire po težini, ili po komadu, ali se i u okviru ove metode nadje načina, da se i vriednost robe uzme u obzir, tako da se stanovita vrst robe razdieli u podvrsti (surovine), polufabrikate, fabrikate; fabrikati se mogu dalje dieliti po kakvoći. I kraj te metode lako se gruba roba razmjerno većom carinom obtereti, ali treba uzeti u obzir trgovinsko-političku svrhu carine. Ako je svrha carini, da otežča uvoz neke vrsti robe, tada je nuzgredna stvar, je li prostija kvaliteta te robe razmjerno teže obterećena carinom od finije vrsti, ili nije. Ova je metoda za promet praktičnija i jasnija, pa se je zato u Evropi gotovo posvuda udomaćila.

b) Trgovinski ugovori.

Trgovinskim ugovorima uredjuju države norme za trgovinu, promet, saobraćaj, privredne prilike, brodarsku plovitbu, prava i dužnosti svojih državljana na teritoriju i području druge države. Ovakovim se ugovorima dakle obezbjedjuju gospodarske okolnosti i prava domaćih državljana u inozemstvu. Nekada se medju evropskim državama, pa i danas sa polucivilizovanim državama, osobita vriednost podavala odredbama o obitavanju i s njim skopčanim sticanjem nepokretnoga imetka, o pravu obrta, trgovine, o daćama i o pravima inozemaca pred sudovima. U današnje vrieme već je prevladalo načelo i običaj, da inozemci imadu pravo obitavanja i jednaka civilna prava s domaćim državljanima. Zato danas trgovinski ugovori ove točke ili tek nuzgredice spominju, ili ih i ne spominju. Neki drugi odnošaji, kao na pr. promet ladjama i željeznicama, često se uredjuju posebnim konvencijama. Stoga se u današnjim trgovinskim ugovorima glavna rieč vodi oko odredaba o prometu robe i o carini, pa se u novije vrieme počimaju trgovinski ugovori nazivati carinski ugovori.

Svaki trgovinski ugovor imade svrhu, da dovede u sklad gospodarske interese jedne države s gospodarskim interesima drugih država, s kojima se sklapa ugovor. Trgovinskim ugovorom uglavljene carine uviek su opreka autonomnim carinama, jer se u prvom slučaju pazi i na interese druge stranke, dok u potonjem slučaju pazi država samo na svoje interese. Bezobzirna briga za vlastite interese mora voditi do carinskoga sukoba, carinskoga rata. A budući da se svaki rat svršava opet ugovorom, to je najprikladnije, da se mak ne tjera na konac.

Svaki trgovinski ugovor obuhvata već unapried brigu za interese obih ugovaratelja. Tih interesa ima bezbroj, pa će svaka država nastojati, da važnije interese bolje zaštiti. Svaka država nastoji, da svojoj izvoznoj trgovini zajamči što više pogodnostî. Koncesije na korist druge države uviek su na neku štetu po domaću produkciju, pa se zato oprezno postupa i za svaku pojedinu granu, pače za svaku pojedinu stvar (kazuistički) napose ugovara. Riedko se dogadja, barem medju evropskim državama, da bi se dvie države zgodno nadopunjavale svojim produktima, nego obično nastaje konkurencija medju jednovrstnom produkcijom. Zato je državi dužnost, da točno prouči, koliko koja grana može da odoli tudjoj utakmici. Visina carine na uvoznu robu može da u neki sklad dovede zaštitu domaće produkcije i koncesije inostranoj.

Obzirom na carinu odredjuju trgovinski ugovori: a) posebne tarife, ili b) pravo najveće pogodnosti, ili c) posebne tarife i pravo najveće pogodnosti.

Klauzula o „najvećoj pogodnosti" osobito je ušla u praksu tamo od 60-ih godina XIX. vieka. Trgovinski ugovor, koji sadržaje ovakovu klauzulu, ne izriče time ništa konkretno, već obvezuje kontrahente, da će jedan drugomu ustupiti najpovoljnije pogodnosti, kakove je već ustupio, ili će ustupiti u buduće kojoj drugoj državi, pa tako ova klauzula vodi do obćenite dozvole neke koncesije, čim je ona samo jednoj državi učinjena. No pravo zahtievati najveću pogodnost nije bezuvjetno. Druge države mogle bi ju na pr. zahtievati od Njemačke, kada bi ona snizila Italiji carinu na vino, — samo onda, kad bi Njemačka dala ovakovu pogodnost Italiji bez ikakve naknade, rekompenzacije. Ali i sama ova klauzula može biti vezana na neke uvjete. Tako na pr. južno-američke države običavaju izuzeti izpod ove klauzule onu pogodnost, što ju daje jedna država svojim neposrednim susjedima; austro-njemački trgovinski ugovor izključuje iz ove klauzule pogodnosti, dane pograničnomu prometu.

„Najveća pogodnost" u novije se vrieme sve to više sužuje. Ona je nikla u vrieme, kada je u državama sve više preotimala maha sklonost za slobodnu trgovinu. U današnje vrieme, gdje zaštita produkcije sve to više preotima maha, gubi i ta klauzula sve više prijateljâ, a sve se više pokazuje želja za diferencijalnim carinama. Ova klauzula podaje ugovorima neku ukočenost, dok diferencijalna carina podaje slobodnije ruke individualnomu sporazumku.

Autonomna carina i carina na temelju ugovora nije plod ovoga ili onoga političkoga programa, već nuždno izlazi iz čitavoga ustrojstva narodnoga gospodarstva. Autonomnu carinsku politiku može voditi ona zemlja, koja može voditi svoje gospodarstvo neodvisno o inozemstvu. Takova zemlja mora da je u produkciji i konsumpciji neodvisna o drugim državama. Imajući pak autonomna carina tendenciju, da na svim linijama podigne narodnu produkciju, to mora takova zemlja da ima i dosta prostrano tržište. Prvi je uvjet za ovakovu neodvisnost prostrano državno područje. No niti ovo samo ne odlučuje. Bitni uvjeti su još razmjer pučanstva spram gospodarskoga područja, organizacija produkcije i prometa. Sve okolnosti morale bi tako skladno djelovati, da bi produkcija i potrošnja stajale u zdravom razmjeru. No u pretežno industrijalnoj državi izradjuje se više industrijalnih dobara, nego što narod troši, pa se zato moraju izvažati; poljodjelske države pretežno priradjuju više žitka i surovina, nego što narod troši, pa se i taj višak mora izvažati. Na taj eto način moglo bi se uztvrditi, da se u normalnim odnošajima nijedna država ne može ograditi od drugih. Osobito u najnovije doba, gdje se je produkcija tako razvila, a prometna sredstva tako usavršila, da se je medjunarodna produkcija i potrošnja tako blizu individualnoj približila, — u takovo doba ne može o tom biti ni govora, da bi se gore spomenuti razmjer mogao postići. Zato su eto postale i države prvoga reda premalenim područjima za neodvisno gospodarstvo, pa je i autonomna carinska politika postala velikom riedkošću, a ugovori dobivaju sve širu podlogu, tako da se počima već pomišljati i na carinske unije, koje bi obuhvatale više država. Već se od duže vremena govori o srednjo-evropskoj carinskoj uniji, o južno-američkoj i srednjo-američkoj, pače i o pan-američkoj carinskoj uniji. No oživotvorenju ovakovih unija stoje na putu još mnoge tehničke, ekonomijske i političke zapreke. Ako Englezka sa svojim kolonijama ne može da provede što uže i sustavnije u ovom smjeru, to će težko tako skoro provesti druge države kraj tolikih političkih i drugih razrožnih interesa. No kraj današnjega medjunarodnoga ekonomijskoga razvitka, gdje medjunarodno gospodarstvo prieti, da proguta slabo narodno gospodarstvo, mora se ovo braniti gospodarskim sredstvima, carinom. Zato koliko se i zabacivala autonomna carina, to ipak samo načelo carine dobiva sve to više vriednosti, i to u takovom smjeru, da se carina ugovorom uredi, ali u što bližem obliku autonomnoj carini. Odatle struja protiv najveće pogodnosti

i težnja u diferencijalnom smjeru. Do danas je trgovinska politika poprimila gotovo sve smjerove, gotovo sve faze od najstrože autonomističke politike, pa do podpune slobode trgovinske. Iza podpuno slobodne trgovine počela se ta sloboda sve većma carinama stezati. Kako u obrtu tako i u trgovini počelo se pokazivati, da podpuna sloboda dolazi u prilog samo jakima. Danas carina više nije, kako manchesterska škola misli, policajna uredba, ostatak policajnoga sistema, već je narodna potreba. To se najbolje vidi iz historijskoga razvoja trgovinske politike. No prije, nego što o tom progovorimo, kazat ćemo rieč o pograničnom prometu.

Po svojoj tehničkoj organizaciji i po ekonomijskoj naravi skroz je različit pogranični ili susjedni promet medju pograničnim žiteljstvom dviju država od prometa medju dvjema državama. Dok ovaj potonji nosi na sebi medjunarodni biljeg, dotle je onaj prvi gotovo skroz lokalne naravi, pa mu se moraju podati neke koncesije, koje se udaljuju od obćega trgovinskoga ugovora, i to ili posebnim klauzulama u obćem ugovoru, ili posebnim sporazumcima ili konvencijama. O dobrom odnošaju medju pograničnim žiteljstvom često ovisi dobar odnošaj medju državama; no svakako ekonomijske prilike mnogo ovise o zgodnim normama medju dvjema susjednim državama, obzirom na ove lokalne interese. U tu se svrhu obično odredi pogranična zona (obično 10 kilometara u nutrašnjost države), na kojoj su prosti od carine obično svi konsumni predmeti, zanatlijski alat, poljodjelsko orudje, blago, što prelazi preko granice na pašu, ljekarije i drugi predmeti, poimence u ovakovim konvencijama nabrojeni.

Isto tako se običava posebnim ugovorima urediti promet na željeznicama i brodovima. Ovdje se odredjuje i uredjuje tehnička i ekonomijska strana prometa. Tehnička strana stoji u tom, da se ustanovi sustav za priključivanje željezničkoga osobnoga i stvarnoga prometa, a ekonomijska u tom, da se za prievoz osoba i stvarî utanači ista tarifa za strance, kao i za domaće.

Od nemalena je zamašaja u medjunarodnom saobraćaju veterinarstvo. Svaka država imade pravo, da se na svom teritoriju brani od pogibli, koja joj prieti izvana. Ali ovo pravo može nelojalna uporaba dotle nategnuti, da iluzornim učini trgovinske ugovore, te da posluži oružjem za pritisak na susjednu koju državu. Ništa lakše, nego zatvoriti granicu susjednomu blagu iz „veterinarskih obzira“ te tako prouzročiti golemu štetu susjedu. Proti ovakovoj samovolji dozvoljavaju si ugovarajuće stranke pravo, da

mogu svoje vještake slati u okužene krajeve strane države. Tako je omogućena neka vrst medjunarodne kontrole.

Mnoge države običavaju ugovoriti oprost od carine za onu robu, koja se šalje u inozemstvo u svrhu savršenije, plemenitije izradbe, ili popravka. Za ovakovu robu ne plaća se carina. Razumieva se samo po sebi, da se pri tom oštro pazi, da se ista roba vrati preko granice. Ova vrst prometa življe se razvija medju državama, gdje vlada slobodna trgovina, kao ono u sedamdesetim godinama prošloga vieka, kada je sistem slobodne trgovine preuzeo maha u evropskim državama. Poslije toga ukorienio se zaštitni sustav, pa je spala i ova vrst prometa.

§ 6. Historijski razvoj trgovinske politike.

Neki pisci tvrde, da je vanjska trgovina starija od nutarnje. U potvrdu toga pozivaju se na Feničane i na pripoviedanje Julija Cesara, kako su strani trgovci (kućarci) nosili svoju robu medju Gale i Germane. Odatle zaključuju, da je najprvobitniji oblik trgovine — kućarenje. Mi držimo, da ove činjenice toga ne dokazuju. Trgovina je posljedica i kćerka produkcije, izradbe. S početka se izradjivalo u kući samo za domaću potrebu (potrošak). Istom kada se je razvila razdioba rada, onda se tek počima izradjivati preko kućne porabe, za zamjenu. Svakako je najvjerojatnije, da je zamjena počela medju bližnjima. Kada su se Feničani dali na izvažanje svojih izradaka u inozemstvo, to je dokaz, da su izradjivali više robe, nego su mogli potrošiti. Isto su tako kućarci dolazili u Galiju iz Italije, iz Marsalije (današnje Marsilje); to su bili ponajvećma trgovci iz grčkih i kartažkih naselbina, gdje je u Cesarovo vrieme procvat produkcije i unutarnje trgovine bio već dostigao vrhunac, dok su se Gali i Germani bavili još lovom i poljodjelstvom. Nema razloga dvojbi, da se je slična trgovina povela izmedju naših pradjedova i dalmatinskih (latinskih) gradova, koji su ostali pod bizantinskom vlašću; iz njih su dolazili kućarci u nutrašnjost hrvatskih zemalja.

Kao što za vrieme Rimljana, tako je i u srednjem vieku bilo Sredozemno more i uza nj ležeće zemlje područje, na kojem se je vodila vanjska trgovina. Iza Rimljana zagospodovaše Sredozemnim morem Bizantinci, pa Arapi, onda Mletčani, Genovezi, Sicilijanci (Napuljska kraljevina). K tomu nadodju križarske vojne. Sve je to činilo, da je težište medjunarodne trgovine ostalo uz

spomenuto more. — Sasvim drugim smjerom udari promet u novijem vieku, od kada se na zapadu odkri novi sviet (Amerika 1492.), a na iztoku pade bizantinsko carstvo u ruke Osmanlijama (1453.), narodu osvajalačkomu, ratobornomu, za trgovinu slabo sposobnu. Sada se slegne trgovina na Atlantski ocean, gdje su se izmjenjivali u hegemoniji Španjolci, Portugizi, Holandezi, Francezi, dok napokon ne odnesoše pobjedu Englezi.

Ovako se je evo razvijala vanjska trgovina. No predteča je ovoj trgovini bila nutarnja trgovina. Politiku nutarnje trgovine počima za pravo voditi ponajprije visoki kler i visoko plemstvo uvadjajući u predgradjima (villae) svojih gradova (castella) sajmove te počevši kovati novac, odredjivati uteze i mjeru, uvadjati carinu (t. j. mitnicu, sajmovinu). S vremenom se ova predgradja pretvaraju u gradove, neslobodni predgradski stanovnici[1] otresu sa sebe gospodarstvo plemstva i klera te postanu slobodnim gradjanima.

Time, što si je gradjanstvo izvojštilo slobodu i neodvisnost od gospode, dobilo je u svoje ruke svoju ekonomijsku politiku, svoju trgovinsku politiku. A upravo je to razlog, što borba, koja je bila s prvine političke naravi, nije prestala postignućem prve svrhe, već se je nastavila. Od sada nosi ta borba ekonomijski biljeg. Gradovi, s početka zadovoljni komadom zemljišta medju gradskim zidinama, počimaju osjećati, da su im te zidine pretiesne. Gradjanstvo je pripadalo jedino maloobrtničkomu staležu. Obrtu treba surovinâ, a daje mu ih poljodjelstvo; mali obrt stoji najbliže seljaku, radi za seljaka, njemu treba što šire tržište. Zato su gradovi nastojali, da pod svoju vlast skuče što veći komad okolišnoga vladanja. A odatle vječni sukobi sa susjednom vlastelom i susjednim gradovima. — Središnjoj vlasti (državi) dolazi ovaj sukob gradjanstva sa plemstvom u prilog, a gradovima ide u prilog nastojanje središnje vlasti, da skrši vlast plemstva; njihovi interesi traže, da u državi bude auktoritet, kojemu se sve mora pokoriti i gdje svaki može naći svoje pravo. Združeno gradjanstvo sa centralnom vlasti skrši premoć plemstva. Središnja vlast, idući za centralizacijom, nije htjela dieliti vlasti s gradovima, pa kao što plemstvo, tako izgubi i gradjanstvo premnogo od svojih povlastica, a medju njima i tû, da samo vodi svoju trgovinsku politiku, koja tako priedje iz ruku producenata u ruke državi.

[1] „Spiessbürger", jer su ova predgradja bila s početka ogradjena samo palisadama i plotovima od kolaca, dok je „Kastel" ili „Burg" bio obzidan.

Istom kada se je država ovako uredila, moglo je biti govora o trgovinskoj politici u današnjem smislu, a naročito o vanjskoj trgovinskoj politici.

a) Prohibitivni ili merkantilni sistem.

Prvi tragovi državne trgovinske politike pokazuju se već u XVI. vieku pod vladom Karla V. A kao podpuno razviti sistem prikazuje se u XVII. stoljeću u Francezkoj za Ljudevita XVI., a pod upravom ministra Colberta, po kojem neki prohibitivni ili merkantilni sistem zovu i colbertizmom.

Time, što je država preuzela trgovinsku politiku iz ruku gradova u svoje ruke, nije se u načelu ništa promienilo. Onu politiku, što su ju prije gradovi vodili za sebe, onaj monopol, što je prije pripadao samo gradjanima stanovitoga grada, sve to je država aplicirala sada na cielo svoje područje. — Kao što ova trgovinska politika gradova, tako je državi bila uzorkom za njezin trgovinski saobraćaj s inozemstvom onaj isti sistem, što su ga izradile evropske kolonizatorne države za saobraćaj sa svojim kolonijama.

Koliko se i razlikovala kolonijalna politika španjolska, portugalska, holandezka, francezka i englezka po obliku uprave, u stvari ipak one imadu istu svrhu, i to: 1. što kolonija izradjuje i izvaža, to imade da izvozi u maticu zemlju; a što uvaža, to ima kupovati iz matice zemlje; 2. kolonije ne smiju izradjivati podpunih fabrikata: ciela njihova industrija stoji u tom, da se surovine, što se dobivaju u koloniji, obrade do polufabrikata; 3. kolonija ne može ni izvažati ni uvažati robe na svojim brodovima, već taj transport obavljaju brodovi matice zemlje.

Kako se odatle vidi, sve države su si prisvojile monopol brodarskoga prometa i industrijalne produkcije. A jedina pogodnost, što se kolonijama daje, jest to, da matica zemlja kupuje kolonijalnu robu samo u svojoj koloniji. No ova koncesija, kolikogod se činila koristna koloniji, u bitnosti nije imala po koloniju nikakve, ili je imala vrlo neznatnu vriednost, jer matica zemlja u tudjoj koloniji nije mogla dobiti robe pod tako povoljnim uvjetima, kao u svojoj vlastitoj koloniji.

Ovaj sistem vlada u XVIII. vieku već u svim evropskim državama.

Merkantilni sustav uveo je u praksu sva ona sredstva, kojima se i danas država služi. I on pozna razne carine, premije i zabrane, podpore onih posala, što se bave izvoznom produkcijom, nagode i

poticanja na brodogradnju i brodovožnju, službene, državne organe, (konzulate), koji paze i proučavaju stranu industriju i strano tržište.

Ovoj politici bila je podlogom namjera, da se postigne što viša aktivna trgovinska bilanca, jer je prema tomu u ono vrieme uz one okolnosti bila osigurana i aktivna plaćevna bilanca (gl. sv. I. str. 187). Danas nije tako. Englezka na pr. ima gotovo redovito najveću pasivnu trgovačku bilancu, dok joj je plaćevna bilanca redovito aktivna. To dolazi odatle, što Englezka imade golemi kapital uložen u inozemstvu, koji nosi kamate. No mjesto da Englezi taj novac u Englezku dopremaju, oni kupuju odmah u inozemstvu surovine, što ih kod kuće trebaju. Odatle eto pasivna trgovinska bilanca: robe se više uvezlo, nego izvezlo. Ali u vrieme merkantilizma bila je s aktivnom trgovinskom bilancom redovito spojena i aktivna plaćevna bilanca i obratno. U ono vrieme vladao je nazor, da je ona zemlja bogata, koja ima što više kovana novca, pa se je išlo za tim, da država što više izveze, a što manje uveze. Zato se i nastoji, da se domaće potrebe pokriju domaćom produkcijom, dok se u drugu ruku na sve načine podupire ona industrija, koja izradjuje robu za izvoz. Ovakove produkcije dobivaju od države nagrade i podpore, dok se ini produkti visokim carinama zaštićuju protiv vanjske utakmice. Vanjska trgovina stoji na počastnome mjestu, jer o njoj ovisi aktivnost i pasivnost bilance, t. j. obogaćivanje, ili osiromašivanje zemlje. Nutarnja, domaća trgovina ne uživa ni iz daleka ovakovoga ugleda: ta ona znači samo prielaz posjeda iz jedne ruke u drugu.

Ovaj je nazor samo djelomice prav. Nije pravo, ako se drži, da jedino novac čini zemlju bogatom i sretnom, da je on jedini izvor narodnoga blagostanja. Španjolska je bila neko vrieme puna plemenite kovine, što su je američki obretnici snesli, pa ipak je ta ponosna zemlja brzo osiromašila. No kolikogod bio ovaj nazor kriv, ipak je ovaj sistem pronašao pravih sredstava za narodno blagostanje: on je ustao da podigne narodni rad i produkciju, brodarstvo i trgovinu, a to je pravi izvor blagostanju. Cieli ovaj merkantilni sistem, prešav na sve zapadne i srednje evropske države, nije drugo nego carinski i gospodarski rat medju ovim državama. Svaka država nastoji se ograditi od inozemstva zabranama, visokim carinama, borbom za monopol. To je eto razlog, što se ovaj sistem naziva često i prohibitivnim.[1]

[1] Načela kao i sredstva merkantilizma još i danas izbijaju na površinu, dakako u mnogo blažem obliku. No sve negdje do polovice XIX. vieka održale

Prohibitivni sistem uzdržao se je u Austriji sve do sredine XIX. vieka, a obara se na luksusne predmete, bez kojih se lako može biti, te na onu robu, koje se je i kod kuće dosta i dobre izradjivalo. Pod „prohibitivnim" sistemom nema se razumievati izričita zabrana neke robe, već je dosta, da budu carine tako visoke, da se uvoz ne izplaćuje. Carine su pače postojale i u samoj državi medju pojedinim krunovinama. G. 1851. bude ukinut prohibitivni sistem, a uveden zaštitni carinski sistem.

U Francezkoj je vladao prohibitivni sistem sve do g. 1860. Na mnogu uvoznu robu udarala se visoka carina, a na gdjekoju i zabrane. Sa stranim ladjama se je postupalo u mnogom pogledu još u smislu navigacionih akata, jer ako se i nije branio uvoz na

---

su se uredbe brodarstva u onoj čistoći, kako ih je rodio merkantilizam. Te se uredbe najbolje pokazuju u Cromwellovim „navigacionim aktima" (1651.), kojima je jezgra ovo: 1) Obalom smiju ploviti samo oni brodovi, koji su vlastničtvo Engleza, kojima zapovieda Englez kapetan i na kojima je najmanje $^3/_4$ momčadi englezke narodnosti. 2) Izvoz iz englezkih kolonija i uvoz onamo smiju obavljati samo englezki brodovi. 3) Svu robu izvan evropskih država smiju u Englezku uvažati jedino englezki brodovi. 4) Robu iz evropskih država smiju uvažati u Englezku jedino brodovi one države, u kojoj je roba izradjena. 5) U englezkim kolonijama nije dozvoljeno strancu trgovati.

Po englezkom primjeru izdale su ovakove zabrane i druge države.

Da se je iz ovakovoga gospodarskoga rata morao napokon izleći i krvavi rat, nije čudo. Već ratovi Ljudevita XIV. s Englezkom dobrom su stranom i trgovačko-politički, a englezki ratovi s Ljudevitom XV. mogu se nazvati — barem s englezkoga stanovišta — gospodarskim ratovima. U ovim ratovima izgubi Francezka: Kanadu, Iztočnu Indiju, a nekoliko desetaka godina kasnije i Missisipi i Louizijanu.

Mnogo stariji pa zato manje poznat, ali zato nemanje ogorčen i dugotrajan gospodarski rat trajao je više stoljeća izmedju Hrvatâ i Mletaka o gospodstvo na Jadranskome moru. Naši su pradjedovi držali,* da njima pripada gospodstvo na tome moru, pa su zahtievali harač od Mletčana; a ako oni nisu htjeli plaćati, onda su naši hvatali i plienili mletačke ladje. Mletčani su to nazivali gusarstvom. No mi bismo rekli, da to nije bilo gusarstvo, već naprosto kazna, ili, kako bi se danas reklo, represalije za neplaćanje danka. To zaključujemo iz onoga pisma, što ga papa piše banu Domogoju i gdje spominje, da ti „gusari" robe ladje pod imenom banovim. Ako su ti „gusari" radili tako u ime državne oblasti, to onda nije bilo gusarenje, već zahtievanje tributa. Tako bi od prilike izgledala stvar pravno. No da se je dogadjalo i nepodobština u ono surovo doba, ne ćemo nijekati. Ali da je pravi razlog ovoga gusarenja bio taj, što su Hrvati htjeli zagospodovati morem i trgovinom na Jadranu, može se razabrati iz rieči cara Konstantina Porfirogenita, koji veli, da su u mirno doba hrvatske ladje trgovale sve do Mletaka. A nisu li i Mletčani palili ne samo ladje, već i sela i gradove Hrvatima? To se naziva „ratom", dok se rat Hrvatâ naziva morskim razbojstvom.

stranim ladjama, ali se je zato visokim nametima vrlo obterećivao. G. 1860. sklopi car Napoleon III. s Englezkom trgovinski ugovor te uvede po englezkom primjeru slobodnu trgovinu.

O sjevero-američkoj Uniji ne bi se moglo tvrditi, da je provadjala strogi prohibitivni sistem. Ali izuzme li se vrieme od 1832—42., kad je vladao sistem umjerene carine, obstojala je zaštitna carina, koja je sve to većma rasla, tako da se je u devetdesetim godinama (Mac Kinley-bill 1890. i Dingley-bill 1897.) ne doduše formalno, ali faktično razvila gotovo do prohibitivnoga sistema.

U Englezkoj vlada prohibitivni sistem negdje do konca XVIII. vieka. Poslije toga uvadja se slobodna trgovina, ali samo za industrijalne izradke. Podpuna sloboda trgovine uvadja se istom god. 1826.

Kako se odavle vidi, potrajao je prohibitivni sistem, koji se u početku naziva merkantilizmom, dosta dugo, pa mu se tragovi još nisu izbrisali, jer naravni razvoj ne trpi skokova. Isti posljedak, što se opaža kod agrarstva i obrta, opazio se i kod trgovine. Kao što se kod poljodjelstva prešlo od najveće vezanosti posjeda na podpunu slobodu diobe, a kod obrta od ograničenja na podpunu slobodu obrta, tako se evo i u trgovini prelazi iz prohibitivnoga sistema u slobodnu trgovinu. Ali kao što se u gornja dva slučaja pokazalo, da podpuna sloboda služi samo jakima, tako se je to pokazalo i kod trgovinske politike. Odatle eto reakcija, koja se očituje u sistemu zaštitne carine.

b) Sistem slobodne trgovine.

Merkantilni sistem kao obožavatelj trgovine, t. j. novca, našao je dva načelna protivnika: u fiziokratima i u Adamu Smithu. Fiziokratizam je kovao u zviezde poljodjelstvo, a Adam Smith nada sve izticao industriju. Fiziokrati nisu u praksi, u politici imali velikoga uspjeha, ali ga je tim više imao Adam Smith. Na temelju njegove nauke došao je do ciene industrijalni sistem, a s tim su doprla u praksu načela manchesterske škole o slobodnoj trgovini. U Englezkoj se razcvatom industrije (izrabljivanjem kolonija) najprije stvorila škola, koja je učila, da je naravni tečaj prometa — slobodna trgovina. Sretnim ratovima skršila je Englezka Francezku na moru, otela joj kolonije, te postala glavnim dobavljačem kolonijalne robe za evropske države, koje nisu imale kolonija. Odatle joj veliki prihodi, koje je mogla upotriebiti na usavršivanje indu-

strije. Zato se ondje najprije počimaju upotrebljavati strojevi, a njima usavršivati i umnažati jeftina produkcija. Sad joj je trebalo još samo kupaca, pa joj je zato nauka o slobodnoj kao „naravnoj" trgovini dolazila u prilog. Povrh toga je za slobodnom trgovinom vapila potreba poljodjelskih priroda, naročito žita. Poznato je, kako su bogata englezka vlastela nastojala, da po što po to održe cienu žitu na što višoj visini. Odatle visoke carine na uvoz žita. Još g. 1815. odlučio je parlamenat, da zabrana na uvoz žita i raži ima tako dugo potrajati, dok domaćoj pšenici poskoči ciena na 20 šilinga po kvarteru, t. j. na $2^1/_2$ met. centa, a na 53 šilinga po kvarteru zobi. Odatle ona znamenita agitacija Cobdenova za slobodu trgovine.

No ove prave i specijalno englezke razloge za slobodnu trgovinu znala je trgovinska škola prekriti i obćim interesima. Tako ova škola uči, da se slobodnom trgovinom naravnim načinom razvija prava razdioba produkcije. Svaka će zemlja izradjivati ono, što može po prirodnim okolnostima, a odatle će nastati korist po sve konsumente na svietu, jer će moći kupovati najjeftiniju robu, što je moguće; iz ovakovoga prometa nastat će neka kulturna zajednica svih naroda, gdje će u nekoj grani raditi jedan za sve, svi za jednoga; carine omogućuju monopol postojeće produkcije i umjetno podržavaju njezine za život nesposobne grane. Da su se ovi apostoli mogli pozivati i na primjere u Englezkoj, to stoji. Ali kolikogod su ove fraze zvučne i istinite sa stanovišta medjunarodnoga gospodarstva, one su bile preuranjene. Ondje, gdje se je do sada tako grčevito odgajalo individualno narodno gospodarstvo, nije se moglo očekivati, da će se to na jednom pretvoriti u medjunarodno. Zato ostale države i ne primaju ove nauke odmah, već i dalje vode svoju prohibitivnu trgovinsku politiku. No značajno je svakako to: čim jedna država ostavi prohibitistički sistem, pada u ekstrem, u slobodnu trgovinsku politiku; a istom kada se opeče, udari srednjim putem — zaštitnom trgovinom. Ovim fazama prošle su sve države.

Prva, koja je iza Englezke ovim putem udarila, bila je Njemačka, ali s posebnih razloga. Izuzmemo li njemačku industriju, koja se je s pravom bojala englezke utakmice, svi ostali ekonomijski i politički elementi bili su skloni slobodnoj trgovini. Jaki agrarci željeli su ju zato, što su se s pravom nadali velikoj dobiti, ako se njemačkim poljodjelskim produktima otvori englezko žitno tržište. Trgovački se je sviet takodjer nadao dobitku, ako mu bude

moguće u Englezkoj jeftino kupovati, a u Njemačkoj skuplje prodavati industrijalne izradke. Konsumenti su takodjer očekivali sa zadovoljstvom pojeftinjenje robe radi utakmice izmedju strane i domaće produkcije. Politički elementi nisu bili opet radi konsekvencije protiv ovoga liberalnoga sistema, jer su u ono vrieme tada još mladoj liberalnoj stranci bila puna usta liberalnosti. Ta stranka, koja se je borila za sve moguće slobode, nije se mogla odlučiti, da u ovom jedinom pitanju bude „natražnom". Ovomu se je mogla Njemačka, ili bolje rekuć Pruska, tim manje oprieti, što je s ovim vezala i svoje političke osnove. Pruska je nastojala, da otvorenjem svojih granica dovede u gospodarski savez manje njemačke države, koje su pravno bile Pruskoj isto tako „inozemstvo", kao i Englezka. No kako znamo, malene države ne mogu voditi samostalne gospodarske politike, nego se moraju privinuti ili uz jaku susjedu, ili se više malih država sdružiti u gospodarsku cjelinu. Tamo od godine 1818. počima Pruska privijati malene njemačke državice u ovaki gospodarski savez. U isto vrieme sdružuju se i južno-zapadne njemačke države (Bavarska i Württemberg) u posebni taki savez. Tako su neko vrieme postojale u Njemačkoj dvie carinske zajednice (Zollvereine), koje se na novu godinu 1834. sdružiše u jednu „njemačku carinsku zajednicu", koja bude podpuno zaokružena god. 1851., kad u nju stupi i kraljevine Hannover. Ovaj se gospodarski savez oživotvorio pod okriljem Pruske uzprkos Austriji, koja je za istim težila, ali god. 1853. bila iztisnuta iz njemačke carinske zajednice, koja je doduše sklopila s Austrijom povoljan trgovinski ugovor, ali je nije htjela primiti u svoju zajednicu. God. 1866. bude Austrija i politički iztisnuta iz Njemačke.

Ovo su bili razlozi, s kojih je Njemačka pod vodstvom Pruske najprije pristala uz slobodno-trgovinski sistem, te ga se i najdulje držala: sve do 70. godine, kad prihvati sistem zaštitne carine. God. 1870. znači za Njemačku politički, a u mnogom pogledu i gospodarski preporod. Njemačka je od sada i politički jedinstveni faktor spram inozemstva.

U 60. godinama prošloga vieka zahvati dah slobodno-trgovinskoga vjetra i druge države, ali samo za kratko vrieme, t. j. za jedan period trgovinskih ugovora. Tako Francezka udari slobodno-trgovinskom strujom sklopivši god. 1860. trgovinski ugovor s Englezkom. Ali već početkom 70. godina udari kod sklapanja trgovinskih ugovora putem zaštitne carine. — Isto tako podje i Austrija koncem 60. god. za slobodnom trgovinom, ali se i ona

prihvati carine već prigodom izminuća ovih ugovora. Rusija nije u obće ni uvadjala slobodne trgovine; jedino umjerena carina 1851. do 57. sjeća, da su na drugoj poli svieta počeli pucati okovi prohibitizma.

I tako eto slobodna trgovina odmah u svom početku ima tu posljedicu, da su se počele snizivati carine, pa poslije, da se je počela uvadjati slobodna trgovina i drugdje, no trajno se nije održao ovaj sistem nigdje, jedino se uzdržala njegova klauzula „najveće pogodnosti".

c) Sistem zaštitne carine.

Neki misle, da je zlato i srebro najtrajnije dobro, pa zato, kad bi ih koji narod sgrtao kod kuće, morao bi se silno obogatiti. No željezna je roba mnogo trajnija od vina, pa ipak svatko uvidja, do bi bilo bezsmisleno, kad bi tko više lonaca za sebe zadržao, nego što ih treba za prigotavljanje jela, jer će se svagda naći radnika, koji će za hranitbena sredstva napraviti lonaca. Ovako je i s plemenitim kovinama. I njihova vriednost ovisi o potrebi za dvie svrhe: za kovanje novaca i posudja (što se za ures upotrebljuje, to je neznatno). Količina kovana novca ravna se prema potrebi prometa, pa što se nakuje preko potrebe, odlazi u inozemstvo, ili se vraća natrag u državne kase. Potreba pak zlatnoga i srebrnoga posudja ovisi o broju bogatih obitelji. Ali kada bi država htjela povećati količinu srebrnoga posudja u misli, da će se time povećati bogatstvo zemlje, to bi bila luda pomisao.

Tako pobija Smith nazor merkantilizma o zlatu i o zaprekama izmjene (zabrane i carine). Najveći dio dobara izradjuje svaki narod za svoju potrebu, a višak za izvoz. No za ovaj višak ne traži zlata, ni srebra, već opet druga dobra; ili ako i dobije zlata, opet ga potroši na drugu robu, koja nije „najtrajnija". I tako služe ostala dobra ne samo za privredu novca, već i za privredu drugih dobara, dok novac ne služi za drugo, nego za pribavu dobara. Odatle zaključuje Smith, da novac nuždno trči za robom, dok roba ne trči isto tako nuždno za novcem. Po Smithu se ne radi o tom, da državljani imadu dovoljno novca, već o tom, da imadu dovoljno dobara, te da ih uzmognu zamieniti. Odatle nužda slobodne trgovine.

Nema dvojbe, da se narodi tim lakše dobrima obskrbljuju, čim je promet lakši. Izkustvo je pokazalo, da žitne ciene tim više rastu i padaju, čim je koja zemlja budi zbog fizičkih, budi zbog

političkih razloga medjunarodnomu svjetskomu prometu zatvorena. Danas se u prometnim zemljama riedko ciena žitu podvostruči.[1]

Iz ovoga sliedi, da se mora nastojati, kako bi sva roba pojeftinjela, kao što i žito, jer je kupac tim bogatiji, čim je roba jeftinija. Iz svega dakle sliedi — slobodna trgovina za svu robu. No kraj sve ove prividne logike stvar ipak ne stoji ovako, jer što pojedincu kupcu prudi, to može da bude cjelini na štetu, a dužnost je države, da pazi na cjelokupno gospodarstvo. Tako može trgovinska premoć jedne države ugnjetavati drugu državu i njeno stanovničtvo, kao što je početkom XIX. vieka Englezka svjetsku trgovinu u svoje ruke pribrala, tekstilnu i željeznu industriju gotovo u monopol uzela, tako da nijedna zemlja nije mogla kod kuće željezne robe izradjivati tako jeftino, da bi ju mogla u vlastitoj kući uz onu cienu prodavati, uz koju se je prodavala englezka željezna roba. Ova bi utakmica bila u zametku ubila željeznu i tkalačku produkciju na evropskom kopnu, da nije bilo umjetne pomoći — zaštitne carine.

Proti ovoj slobodno-trgovinskoj nauci ustanu najprije Amerićani (Carey i Hamilton), a u Evropi Niemac F r i d r i k L i s t. List je slobodno-trgovinskoj nauci (i A. Smithu) spočitavao četiri grieha.[2]

Prva bludnja Smithove škole stoji u tom, što je njena nauka znanost o izmjeni dobara, dok je narodna ekonomija znanost o produktivnim snagama naroda. Tko svinje odhranjuje, po toj je nauci produktivno udo družtva, a tko ljude odgaja, neproduktivan je član družtva; tko diple gradi za prodaju, taj producira, dok prvi virtuoz na svietu ne producira, jer se njegova produkcija ne može nositi na pazar. Jedan Newton, jedan Watt, jedan Kepler nije tako produktivan, koliko jedan konj, ili magarac (o. c. p. 213.). Ali snaga, koja bogatstvo stvara, mnogo je vrednija od samoga bogatstva, jer ona ne samo da zajamčuje posjed i pomnožavanje stečenoga, već i nadomještanje izgubljenoga. A to još više vriedi za narode, koji ne mogu od rente živjeti, nego za pojedinca. Rat za oslobodjenje stajao je Amerićane stotine milijuna, ali je njihova

---

[1] Ciene žitu znale su u Englezkoj skočiti u XIII. stoljeću za 56-struko, u XIV. stoljeću za 50-struko, u XV. stoljeću za 20-struko, u XVI. stoljeću za 8-struko, u XVII. stoljeću $3\frac{1}{2}$-struko, u XVIII. stoljeću za $4\frac{1}{2}$-struko, a početkom XIX. vieka za 4-struko, dakle jedva 4-struko kraj sve zabrane uvoza iz inozemstva. (Conrad, Handbuch d. Staatswis., III., 892.)

[2] Das nationale System der polit. Oek., 1841.

produktivna snaga vrlo porasla izvojštenjem slobode, pa je zato narod za malo godina iza rata stekao više bogatstva, nego što je ikad prije imao (o. c. p. 201.—202.).

Druga je pogreška Smithove škole, što nauča sistem privatne ekonomije pojedinaca u jednoj državi, ili na cielom svietu, kao da nema posebnih država, naroda i narodnih interesa, kao da nema posebnih ustava i različnih kulturnih prilika, kao da nema ratova i narodnostnih strasti. Izmedju pojedinca čovjeka i cieloga čovječanstva stoji još narod. „Ujedinjenje individualnih sila u zajedničke svrhe najjače je sredstvo, koje pojedinca može usrećiti. Najveće ujedinjenje pojedinaca, što se je do sada realizovalo pod pravom i zakonom, jest država i narod; a najviše ujedinjenje pojedinaca, što se dade pomisliti, bilo bi ujedinjenje čitavoga čovječanstva.“ No jer je još daleko do toga, treba računati s onim, što postoji. Zato List zabacuje sistem na bezdanom kozmopolitizmu. „Na narodnoj naravi, kao na posredujućem udu izmedju pojedinca i čovječanstva, sazdana je moja ciela sgrada.“ Zato, jer još ima narodâ i državâ, mora biti i narodnih gospodarstva. Slobodne trgovine ne može biti, dok ne budu jednako jaki narodi svoje produkte izmjenjivali; u ovaj čas (1840.) je jedino Englezka jaka, a svi ostali narodi bili bi od nje izprešani; to nije sloboda, gdje bi se djeca imala boriti s orijašem.

Time, što Smithova škola mimoilazi narod, kao da već obstoji medjunarodno gospodarstvo, počinja treću pogrešku: računa s faktorima, koji u istinu ne postoje, već s onakvima, kakovi bi u budućnosti mogli biti. A u gospodarstvu valja računati sa realnošću.

Četvrta pogreška spomenute škole stoji u tom, što ona hoće da učini državu pukim gledaocem, koji se nema ni u što miešati, već gledati, kako se gospodarstvo „naravnim“ putem razvija.

Fridrik List počeo je prvi vojevati za uvedenje zaštitne carine, pa se njemu u prvom redu i pripisuje njezin sistem.[1] List

[1] Listove nauke nisu kod Niemaca još ni danas izgubile od svoje vriednosti, pače kao da još više vriednosti dobivaju. Njemačka gospodarska politika kreće se sad više, sad manje u okviru Listova programa, te je mnoge točke već oživotvorila, a kojih nije, to joj se danas broji u pogreške. Zato ćemo iztaknuti neke njegove konkretne predloge, koje Niemci i danas zagovaraju.

Veličina pučanstva, prostrani, različitim prirodnim blagom obdareni teritorij — to su bitni uslovi za normalnu narodnost. Mali narodići, kao što su Švicari, Holandezi (kojima je prolazna konjunktura pripomogla, da su se dokopali prolazno svjetskoga položaja), ne smiju si utvarati, da su već nekakvi

naglašuje, da je gospodarstvo u svakoga naroda produkat historijskoga razvitka pod uplivom države. Narod, koji hoće da si pridigne gospodarstvo, na pr. od poljodjelstva do industrije i izvozne trgovine, mora da zovne u pomoć državnu vlast, da za vrieme prielaza zaštiti domaću produkciju od strane utakmice. Ta zaštita stoji u zaštitnoj carini, koja ima da se udari na onakove strane produkte, koji bi se lako i kod kuće izradjivali, da nema strane utakmice, koja radi uz povoljnije uvjete (veće izkustvo, vještije radničtvo, tehničke, kreditne i prometne prilike). No budući da ova zaštita znači u isti čas i obterećenje domaćih konsumenata, to ima biti samo privremena, dok se mlada industrija odgoji do krepkoga života. Je li se to jednom postiglo, tad ima ova zaštita prestati, jer bi se inače izrodila u monopol producenata na račun konsumenata. Carina na hranivu robu i na surovine ima se zabaciti, jer djeluje sasvim inače, nego carina na obrtne izradke. List kori agrarce, što misle, kao što su oni snosili carinu na industrijalne izradke, da se sada mora dozvoliti carina na poljodjelski prirod kao neka naknada. To bi zvonilo tako, kao kad bi poljodjelci, koji su napravili mlinaru mlin, zahtievali od njega, da im obdjelava polja. Obrt je konsumenat i kupac poljodjelskoga priroda. Poljodjelac ne može obogatjeti bez obrtničtva, a obrt ne može procvasti bez jeftine surovine i jeftinoga živeža. Poskupe li agrarci svoj prirod, ubijaju industriju, ubijaju kokoš, koja im nosi zlatna jaja (o. c. p. 357 i mn. dr. mj.).

Sistem slobodne trgovine može uništiti, ili barem zapriečiti razvitak slabo razvitih narodnih gospodarstva. Mnogi obstojeći kapitali izgubili bi cienu, radnička plaća bi još dublje pala, izseljivanje radničtva bila bi neizbježiva posljedica. Listov sistem po-

narod i da mogu narodnu trgovinsku politiku voditi i samostalno gospodarsko područje sačinjavati. Švicarska, Holandija, Belgija, Danska moraju se kao gospodarska uda utjeloviti Njemačkoj, nadalje se imadu sve države evropskoga kontinenta složiti, da skrše monopol Englezke, a onda mora ovaj savez uzeti pod svoj odgoj i obskrbu svukoliku Aziju, kao što je Englezka uzela Indiju. U slučaju pak, da se pučanstvo u zemlji odveć umnoži, ima država da se brine za izseljivanje u Ameriku (i to radje u srednju i južnu, jer se Niemci medju Englezima rado odnarode), a onda se imadu na oko uzeti zemlje evropske Turske, pa se u tu svrhu mora Austrija primiti u njemački carinski savez (o. c. p. 257—259, 579 - 585.). — Treba držati na umu, da je to List pisao god. 1841., kad je englezka industrija bila na vrhuncu svoje premoći. List je bio ne samo dobar ekonom, nego i vrele krvi njemački patriota. Kakova pogibao od germanstva nama prieti iz ovoga programa, toga ne treba posebice izticati.

doban je očuvati postojeću produkcionu organizaciju od ovakovih kriza, pa je zato u stanovitim slučajevima podpuno opravdan.

Od merkantilnoga sistema razlikuje se Listov time, što uvoznu carinu ograničuje samo na nekoje vrsti produkcije, i to tek privremeno.

Inače se Listov sistem može smatrati nekim prielazom k novomu, koji se javlja pod imenom „zaštita narodne produkcije“. Ovaj novi sistem teoretički je slabo obradjen, ali se zato u praksi tim više cieni. Smisao toga sistema stoji u tom, da se domaćoj produkciji na domaćem tržištu imade zajamčiti neka prednost (protekcija) pred inozemnim produktima. Sve, što se kod kuće može izradjivati, treba da se zaštiti pred inozemnom konkurencijom.

Ovaj sistem, proveden u svim svojim konsekvencijama, dovadja donekle do merkantilnoga sistema, samo u blažoj formi; stvara t. zv. zatvoreno trgovačko područje, gdje domaće poljodjelstvo i industrija rade jedno za drugo, nastojeći da očuvaju što veću neodvisnost o inozemstvu. To je dakle obćenita zaštita, obći zaštitno-carinski sistem za svukoliku narodnu produkciju, te prema tomu samo prošireni, ali trajni Listov sistem.

Nego u praksi se pokazalo, da ni ovaj sistem ne može da bude trajnim. Jer čim večma rastu interesi onih izvoznih produkcionih grana, tim veća nastaje potreba, da se izvoz u inozemstvo omogući, a upravo tomu stoje na putu ovakovi obćeniti zaštitni sistemi, jer strane države obično carinom udaraju robu druge države, ako koja oporezuje njihovu robu. To je bio razlog, da je u posljednjim ugovorima izmedju Njemačke i susjednih država zapušten ovakav obćeniti zaštitni sistem, te uveden ugovorni tarif i zaštitna carina samo na one inozemne predmete, za koje domaća produkcija u istinu treba zaštite. Ovime je udarila trgovinska politika evropskih država novim smjerom.

d) Trgovinski ugovori od sedamdesetih godina ovamo.

Stariji sistem trgovinske politike i trgovinskih ugovora, koji se odlikovao visokim carinama, učinio je, da se je industrija toliko razvila, da su ugovori od šestdesetih godina udarili putem slobodno-trgovinske politike, ili barem znatno snizili carinu i uveli klauzulu najveće pogodnosti. Pošto je na to nastala konkurencija, zavlada kriza upravo epidemijski, a države stanu opet putem autonomnoga tarifa uvadjati zaštitnu carinu, te se ne vežu ugovorenim

tarifama, već unašaju u ugovore obćenitu klauzulu najveće pogodnosti. Autonomni tarifi postaju sve to viši, pače počimaju dostizavati one stare prije šestdesetih godina, a to sve pod firmom: „zaštita narodne produkcije". Na ovaj način bude udarena carina i na poljodjelske produkte (od kojih se je prije uzimala samo obična financijalna carina). To je pak imalo svoje posljedice i za industriju: poskupljenje surovina i polufabrikata poskupljuje i konačne fabrikate, a to obterećuje konsumente. Ovo pak ima za posljedicu olakšanje uvoza stranih produkata i otežčavanje domaćega izvoza. Pod ovakovim uvjetima osobito strada ona produkcija, koja je upućena i na vanjsko tržište, pa zato i nastoji, da promieni postojeće ugovore, koji se i nisu dugo održali.

Krize, što su zaredale po svietu u 70. godinama, imale su razne uzroke. Velike gradnje kanalâ (Suez!), željeznicâ, parobrodâ, brzojavâ, koje su silno dopriniele procvatu industrije, te tehnička reorganizacija industrije — sve je to bilo dovršeno. Industrijalne grane, koje su do sada radile za ove gradnje, ostale su bez rada, bez kupaca; mnogi uloženi kapital nije mogao da preko noći obustavi posao. Odatle prevelika i razuzdana konkurencija. U isto vrieme započme kriza srebra demonentizovanjem (gl. sv. I. str. 159. i sl.). Malo zatim nastupi agrarna kriza radi prekomorske konkurencije. Napokon i militarizam prinuka države, da si carinom namaknu prihodâ. Sve je ovo sililo države na zaštitnu carinu.

Austro-ugarska monarkija, prva medju svim evropskim državama, odkaže ljubav slobodno-trgovinskoj politici. Već god. 1875. odkaže, ona trgovinski ugovor Englezkoj, te ga zamieni klauzulom najveće pogodnosti. Sliedeće godine odkaže ugovor i Njemačkoj i Švicarskoj. Iza dvogodišnjega jalova pregovaranja s Njemačkom uvede u lipnju 1878. autonomnu carinsku tarifu, a god. 1893. sklopi s Njemačkom, Švicarskom, Italijom i Belgijom ugovore, u kojima je ugovorom postavljena carinska tarifa ponešto medjusobno snižena, te se ne smije povisivati, dok ugovor traje. Gotovo sve ove pogodnosti budu i drugim državama dozvoljene, pošto je monarkija bila na to vezana onom klauzulom najveće pogodnosti. Ovi ugovori iztiču god. 1903. U ovaj čas spremaju se novi ugovori, kojima se proriče vrlo težak porod.[1]

[1] Iztičući ugovor bio je koban po nas Hrvate zbog glasovite vinske klauzule na korist Italije, po kojoj je bilo Italiji omogućeno, da uspješno konkurira na domaćem tržištu sa dalmatinskim vinom. Po pripoviedanju

Njemačka se je brzo zasitila zaštite „produkcije". Njena silno ponarasla industrijalna produkcija trebala je širega tržišta. Izkazi o primitku carine u zadnjoj godini (1891.—1892.) pokazuju, da se je u Njemačku uvažalo poglavito hranitbene i živežne robe (75%), dok carina na industrijalnu robu (polufabrikate i fabrikate) iznaša tek 10%. To je znak, da njemačkoj industriji nije više trebalo carinske zaštite; pače obratno: zaštita ju je pritiskala, jer je samo otežčavala uvoz hranitbene i surovinske robe. Zato je Njemačka prva predložila Austro-Ugarskoj god. 1893. ovakav ugovor, kako spomenusmo.

Prodru li njemački agrarci sa svojim zahtjevom, da se u novim ugovorima povisi carina na poljodjelski prirod, zadat će to njemačkoj industriji golemi udarac: surovine će i kruh kod kuće poskupjeti, a to su dva glavna uvjeta za napredak industrije. Osim toga bi industriju zadesila nevolja i na inozemskom tržištu, jer se neke države (na. pr. Rusija) groze, da će njemačkoj industriji u obće zatvoriti vrata, druge (na pr. Austro-Ugarska, Englezka, Italija itd.), da će visoku carinu udariti na izradke njemačke industrije. Sve bi to izazvalo čitav gospodarski rat protiv Njemačke, a težko da ne bi djelovalo i na političke prilike (trojni savez!) — sve za volju šaci agraraca, jer se ovdje ne radi nego tek o interesima velikoga agrarnoga posjeda (jedva 4·5% pučanstva). Ali što vladi zadaje potežkoća, to je njihova izvrstna organizacija i jaka stranka u pruskom saboru.

Više zamašaja od ove politike ima po čitavo svjetsko gospodarstvo sustavna tendencija gospodarske politike u Rusiji, u sjevero-američkoj Uniji i u Englezkoj. Ove države svojim golemim prostorom, koji obuhvata sve zone i klime, i svojim brojnim pučanstvom dostaju same sebi, da stvore posebna samostalna gospodarska područja.

Rusija se svojom golemom površinom od 21·7 mil. km² i svojim pučanstvom od preko 100 milijuna razvija pod jedinstvenom trgovinskom politikom, pod visokom zaštitnom carinom, prometnom (prievoznom) politikom, kroči sigurnim krokom u tom smjeru, da se razvije do samostalnoga gospodarstva. Vlada izgradivši svoje željeznice, osobito sibirsku, dobit će u svoje ruke promet iz Evrope i

dalmatinskih vinogradara bilo bi produljenje ove klauzule na daljnjih 10 godina ubitačno po dalmatinsko vinsko gospodarstvo, koje je time došlo u krizu, pa će monarkija morati na to kod sklapanja novih ugovora paziti. Talijani u ovaj čas napinju sve sile, da klauzulu proturaju i za daljnjih 10 godina.

Azije, a govori se i o tom, da se sibirska željeznica spoji s Amerikom. Po tom bi Rusija, neodvisna o Evropi i Americi, mogla ove obje staviti u neku odvisnost o sebi.

Američka Unija velika je kao ciela Evropa (9 mil. km²), dok pučanstvom nadmašuje tek Njemačku za desetak milijuna. Visokom zaštitnom carinom razvija u velike domaću industriju i agrarstvo, dok joj je bogatstvo surovinâ neizcrpivo. Već danas postala je Amerika veleznamenitim faktorom u svjetskoj trgovini: od svekolike količine ugljena i željeza, što se na svietu izradjuje, odpada na Ameriku 1/3, žita preko 1/3 (37%), a pamuka pače do 2/3 (oko 67%). Trgovinska politika američke Unije bila je zaštitna carina, koja je tamo od 30. godina prošloga vieka neprestano rasla, te se Mac-Kinley-billom i Blinlley-billom kao kakovim kinezkim zidom od vanjskoga svieta ogradila. Nego u najnovije vrieme čuju se glasovi s najodlučnijega mjesta (od predsjednika Roosevelta), da se ima popustiti od politike skrajnjega protekcionizma, koja je izazvala neku agitaciju medju srednjo-evropskim državama: da se slože protiv američke konkurencije i ekskluzivizma. S raznih se je strana čulo, da bi se srednjo-evropske države morale urediti kao neko jedinstveno gospodarsko područje spram Amerike, Englezke i Rusije. Uvidjavni Američani kao da su opazili ovo gibanje, pa počimaju savjetovati recipročnost, t. j. sniženje carine.

Ovdje bi se mogla spomenuti i pan-američka agitacija, koja ide za sada za tim, da pronadje način za jedinstvenu trgovačku i prometnu politiku svih američkih država i da tako Monroevu doktrinu,[1] pošto je zakopana na političkom polju, oživi na gospodarskom.

Najpodobnija i najspremnija za samostalno autarhijsko gospodarsko područje jest veličanstvena država Velika Britanija, država, kakove sviet još nije vidio. Nema izradka ni surovine, koji se ne bi našao na njenom golemom teritoriju od 23 milijuna km², rasprostranjenu po svim kontinentima i pod svim klimatskim zonama,

---

[1] God. 1822. prihvati američka Unija priedlog predsjednika Monroe: da u buduće ne smije nijedna evropska država zadobiti posjeda na američkom tlu u obće. U ono vrieme sbacile su južno-američke države, španjolske provincije, gospodstvo Španjolske, pa su se Američani Unije bojali, da ne bi ove južno-američke republike spale pod Englezku. Ta nauka glasi u kratko: Amerika Američanima. Ali najnoviji imperijalistički smjer Unijine politike pokazuje, da Američani žele i više, nego samu Ameriku.

te s orijaškim brojem pučanstva (do 210 milij. duša). Politika Englezke spram svojih kolonija bila je nekoč slična španjolskoj, t. j. bilo je to najbezobzirnije izrabljivanje. Ali od kada se je američka Unija odciepila, udarila je Vel. Britanija liberalnim putem. Samostalne kolonije: Kanada, južna Afrika i australska konfederacija vode podpuno neodvisno svoju trgovinsku politiku, tako da udaraju visoku carinu i na samu englezku robu. Isto tako i krunske kolonije ustanovljuju pod nadzorom englezkoga guvernera svoju trgovinsku politiku. Jedino trgovinskom politikom u Indiji upravlja englezki parlamenat. No tamo od 90-ih godina nastoje i englezke vlade kao i same kolonije, da se kolonije s maticom zemljom slože u što užu gospodarsku zajednicu. O tom se radi i službeno (kongresi zastupnikâ Englezke i kolonijalnih vlada god. 1887., 1894., 1897.), kao i privatno (kongresi zastupnikâ trgovačkih komora g. 1892., 1896.), i to najprije o jedinstvenoj carini. Odkako su sve evropske države okrenule ledja slobodno-trgovinskoj politici, od tada počima i u Englezkoj preotimati maha mnienje, da ne treba ni Englezka drugim državama otvarati svoga tržišta badava. U 90-tim godinama odkaza Englezka ugovore, koji su sadržavali klauzulu najveće pogodnosti, samo zato, da ih uzmogne podati svojim kolonijama, te ih i sama od njih dobiti. Tako je Kanada za 25% carine popustila na robu „iz onih zemalja, koje kanadskoj robi dopuštaju slobodni uvoz“. A to se je protezalo jedino na Englezku i njenu koloniju Novi Južni Wales.

Odatle se vidi, da Englezka kani slobodno-trgovinsku politiku uporavljati samo na svoje kolonije, da uzmogne kod njih dobiti za sebe najveće pogodnosti. Drugim riečima: Englezka i njene kolonije približuju se k cilju, da oživotvore jedinstveno, „samovladno“ (autarhijsko) gospodarsko područje.

e) Vjerojatnost mješovitih trg. ugovora.

Iz ovoga pregleda etapâ, što ih je prevalila trgovinska politika u svojem razvitku, može se vidjeti, kako na površinu izbija ona crvena nit, koja dozvoljava djelovanju prirodnih zakona mogućnost, da na ekonomijskom polju onako zaharaju, kao vatra i voda u prirodi, kada preotmu mah. Preširoka sloboda na trgovinskom, kao i na cielom ekonomijskom području, ubija i uništuje sve, što je slabije. A to nije pravo, jer sve, što je slabo, ne nosi uviek u sebi klicu smrti, već se uz njegu i brižnost može

mnogo štošta razviti do bujna života. Prirodni zakon u svojoj bitnosti jest pravo jačega. Preširoka sloboda ne postupa obzirno. Ona ne pita, koji je slabićak sposoban za život, a koji nije, već ubija jednoga i drugoga. Slobodna trgovina pokazala se je ubitačnom po slaba narodna gospodarstva, kao što se je sloboda obrta i utakmice pokazala ubitačnom po mali obrt. Zato su slabije države stavile granice slobodi trgovine, pa ih je to spasilo. Zaštitna carina zaštitila je u Njemačkoj i Americi domaću industriju, koju bi inače bila utukla englezka industrija; tadanji slabići ojačaše tako, da se danas ne boje sukoba sa nekadanjim orijašem. To su tako poznate činjenice, pa ipak još i danas zatvaraju pred njima oči i neki svietli umovi, kao na pr. Molinari, Block itd., a na vapaje maloga obrta još se baš nijedna država dovoljno ne obazire, premda bi i ovdje zaštita urodila uspjehom ne samo na gospodarskom, već i na socijalnom području.

Danas, ako svi znaci ne varaju, spada sloboda trgovine u prošlost. Danas, osim nekoliko akademičara, rek bi, da slobodno-trgovinska škola više nema pristaša. Velike države, koje bi bile podobne, da vode slobodno-trgovinsku politiku, zatvaraju joj vrata, jer žele, da se urede s vremenom za samostalne gospodarske svietove (Englezka, Amerika, Rusija). A manje države ne mogu ovakove politike voditi, da ih jača gospodarstva ne utuku. Sve države nastoje, da zaštite sebe, a od drugih da izbiju što više koristi. Opaža se tendencija, da si svaki ugovaratelj želi izhoditi što slobodnije ruke te se riešiti i klauzule „najveće pogodnosti“. Vidi se, da trg. politika naginje k nekoj mješavini autonomističko-diferencijalnoj, ali kao da ih rumen oblieva, kad se spomenu te rieči. Ne može se sada još reći, kakovo će ime dobiti čedo, koje će se ovako težko roditi. Obzirom na svjetsko gospodarstvo još bi se države lakše sporazumjele, ali na području pojedinih narodnih gospodarstva izbijaju sukobi interesâ medju produkcionim klasama, tako da nije lako progledati, kako će se ti sukobi izgladiti. U industrijalnim zemljama osjeća se agrarstvo slabim, u agrarnim zemljama industrija. U jednim traže jedni jaku zaštitu, u drugim zemljama drugi, i jedni i drugi zahtievaju za svoj izvoz pogodnosti. Kako da se to u sklad dovede? Iz svih znakova dalo bi se naslućivati, da će novi trgov. ugovori stvoriti novi tip, koji će biti različit od svih dosadanjih, ali će imati od svakoga nešto na sebi.

§ 7. Državno unapredjivanje trgovine.

Kada država hoće da koju granu produkcije kod kuće podupre, onda udari na inozemne produkte iste struke visoku carinu, tako da si produkcija kod kuće osigura tržište. No hoće li država da koju granu domaće produkcije tako podigne, da bude podobna osvojiti si tržište i u inozemstvu, — tada ju pomaže ravno, t. j. izvoznom nagradom (eksportnom premijom).

Izvozna je nagrada čedo merkantilizma, koji ju je podjeljivao svakoj industriji, koja je bila ikoliko sposobna za izvoz. Što kasnije, to se je država manje služila tom vršću podpore industriji, pa ju danas uživa još jedino šećer i žesta. To je barem javno poznato; no može se dogoditi, da se ovakove nagrade dadu i drugim produktima na koji drugi način.

Izvozna nagrada stoji u tom, da se producentu, kada njegova roba dospije na granicu, izplati stanovita svota. U ovoj svoti sadržana je odšteta producentu ili za carinu, što ju je platio za surovine iz inozemstva, ili mu je to odšteta za potrošarinski namet, što ga je morao platiti za surovinu, kupljenu kod kuće. U prvom slučaju imade producenat dokazati, da je ta roba od one surovine, koju je uvezao (Identitätsnachweis). Može se dogoditi i inače: mjesto novaca dade se izprava, ili listina (Schein), kojom mu se dozvoljava, da u jednakoj vriednosti (koliko bi imao dobiti novaca) može da uveze iz inozemstva robe proste od carine. Ova izprava postane time vriednostnim papirom, koji se može lako prodati.

Još veću dobit može producenat da izbije kod naknade potrošarine, ako je vještom tehnikom dobio na pr. 15 mjesto 10 kg žeste od 1000 kg krumpira, jer mu kod izvoza država vrati porez za 1500 kg, dok je on platio u istinu samo za 1000 kg koruna. Odatle eto dolazi, da je na pr. šećer, što se u Austriji izradjuje, za $^1/_3$ jeftiniji u Švicarskoj, nego u Austriji.

Da se ovako podupirana industrija lako podigne, to je istina. Ali ona ima tendenciju, da preko svake mjere izradjuje za izvoz. Poradi goleme produkcije izgubi roba dosta od svoje ciene u inozemstvu, pa ju inozemstvo uvaža u producentovu državu i tu joj pravi konkurenciju. Da se to zaprieči, mole producenti zaštitu od države pomoću carine. Ali i inozemne države udaraju ili visoku carinu na premiiranu robu, ili same davaju premiju svojim izvoziteljima. U potonjem slučaju mogu trgovci države B kupiti jeftino

robu u državi A, pa tu istu robu u državi A uzprkos carini prodavati onako jeftino kao i producenti u državi A, koji u ovakovom slučaju zahtievaju od države još veću podporu. Država si uzgojila parasita, kojega se ne može otresti. To je eto razlog, da ovakova izvozna politika sve većma pada. No država može da pronadje način, da slično podupire koju industriju tako, da stvar izadje na isto, samo što ne svraća na sebe pozornosti inozemstva. Mi ne kažemo ovime, da ova ili ona država to čini, već da bi svaka mogla tako činiti.

Bruseljska šećerna konvencija ide za tim, da se ovakove podpore s vremenom posve dokinu. To bi bilo vrlo pogodno po domaće konsumente, jer se je iz njihova žepa tovila šećerna industrija.

§ 8. Privatno unapredjivanje trgovine.

Kao što na drugim područjima narodnoga gospodarstva niču i uspievaju razne vrsti udruživanja u svrhu privrede, tako je i na području trgovine udruživanje još lakše, jer i ako spekulacija i biva često veća i vratolomnija, nego kod industrije, ipak nema one zamršenosti sa glavnicom, kako je to nuždno u produkciji. Trgovac nije prinuždeu — ako ne će da opasno spekulira — da unapried naručuje robu. On može da u zadnjem času naruči robu, gdje je jeftinija, pa ju prenese i proda, gdje je skuplja. Kod industrije nije u mnogo slučajeva tako. Izradjivalac pamuka radi danas za buduću godinu; konfekcionista sgotavlja usred ljeta zimsku robu za nastajuću zimu. Industrija se dakle u vrlo mnogo slučajeva mora osloniti na sreću. Naravski, pohlepa za brzim dobitkom dovadja do smjelih spekulacija i trgovca, pa onda danas do bogatstva, sutra do kraha. No kraj svega toga trgovina može da radi s više sigurnosti, nego industrija. A ovo upravo i jest pravi razlog, što su se u trgovini udružni poslovi manje razvili od individualnih.

Trgovačka udruživanja pojavljuju se kao: a) otvorena ili javna udruga, b) kao tiha udruga, c) kao komanditno družtvo.

U otvorenom družtvu sdruže članovi za koji posao svoj imetak i radne snage; oni rade zajednički osobno i imetkom. U tihom družtvu sudjeluje „tihi drug“ samo svojim imetkom, dok tehničko poslovodstvo obavlja javni drug. Ali „tihi drug“ nije

nikakvi vjerovnik poslu (poduzeću), nego naprotiv dieli dobitak, riziko i gubitak jednako kao i javni drug, te jednako jamči svojim imetkom kao i ovaj potonji. U otvorenom družtvu svaki je član u isti čas udrugar i ravnatelj (poslovodja); u tihom je družtvu „tihi drug" samo u neku ruku vjerovnik. U komanditnom družtvu prevladjuje načelo osobne organizacije. Ovdje jamče podpuno t. j. cielim imetkom samo neki udrugari, dok drugi udrugari (komanditisti) sudjeluju u dobitku i gubitku posla samo prema onoj glavnici, koju su u nj uložili.

Osnivanje ovakovih udruga ne iziskuje velikih pravnih formalnosti: prijavu tvrdke, ili brisanje iz izkaza tvrdaka.

Četvrto poglavlje.

Socijalizam.

A. Uzroci socijalizma i njegov razvoj.

§ 1. Pristup.

Još pred kojih deset do petnaest godina bio je socijalizam kod nas poznat tako rekuć tek po imenu. Istom u posljednjem desetgodištu palo je sjeme i na našu njivu i našlo ponešto zgodno tlo, gdje je pustilo koren. To će biti razlog, što se je kod nas slabo pisalo o ovom pitanju. U drugim, poglavito industrijalnim zemljama, gdje je ovo pitanje stalo ljuto gorjeti, razvila se o njem tako bujna književnost, da nema gotovo pitanja u narodno-gospodarskoj znanosti, o kojem bi se toliko razpravljalo kao o socijalizmu. Ali upravo siromaštvo naše a bogatstvo strane knjige nuka nas na oprez, jer će se inače čitalac naći u labirintu.

U socijalističkim i socijalizirajućim spisima nalazimo od prilike ovo:

Od kada luč povjesti obasjava razvitak roda ljudskoga, još valjda nije odkrila naravi i umu neprirodnijega gospodarskoga stanja od ovoga u našem vieku. I u predjašnjim viekovima bilo je bogatstva i siromaštva; i prije je bilo razreda, koji su imali sva prava, dok su drugi nosili sve dužnosti; i prije se je dogadjalo, da bi jedni propadali u biedu, a drugi se iz nje dizali do blagostanja i bogatstva. Svega je toga već bilo; ali da bi se u ovakovom matematičkom sustavu družtvo ljudsko razdvajalo u dva najoprečnija pola, što se dade pomisliti, i to sve pod oblikom „jednakosti“ i „slobode“, — tako da bi čovjek mislio, da onaj, koji strada, trpi rad svoje krivnje, a onaj, koji obiluje, uživa svoje zasluge —

ovakovoga sustava još ne poznaje povjest. Može li se pomisliti neprirodnije stanje od ovoga, gdje se jedan sloj ljudi tuži, da ne zna, kamo će sa produktima, dok milijuni stradaju s nestašice tih istih produkata? Producenti tkanina uzdišu, da nemaju kupaca, a gotovo milijuni ljudi pokrivaju se dronjcima; jedna klasa ne zna, što bi započela s kapitalom, da joj „mrtav" ne leži, dok na drugoj strani bezbroj sirotinje nema za što da si kruha kupi; graditelji kuća propadaju, jer ne mogu sagradjenih stanova iznajmiti, dok se u isti čas bezbroj ljudstva, sirotinje, u zimi nakrcava i gnjete u podrume i tavane, a ljeti probavlja noći pod vedrim (a i oblačnim) nebom. Odielo, stan i hrana — to su nuždne potrebe za svakoga, pa se zato bar za ove stvari ne bi smjelo tvrditi, da nemaju prodje, dok ima i jednoga čovjeka, koji nema kuće, odiela, ili hrane. Ali je nepobitna činjenica, da na jednoj strani rastu krize poradi prevelike izradbe, dok na drugoj strani sve to većma malakše i slabi potrošak.

Sadanja organizacija priradbe i izradbe i sustav razdiobe dobara razbija družtvo u dvie skupine: na jednom se polu sgrću dobra (kapital), na drugoj bieda (proletarijat). Historijsko uredjenje družtva, kako se je razvilo tečajem viekova, razpada se pod ovim gospodarskim sustavom. Srednji gradjanski i seljački, agrarni i industrijalni posjed, nekada najjači družtveni razredi, izgibaju: mali dielak prelazi u razred gavanâ, a golema većina postaju bezkućnici, tako da napokon ne će ostati ni traga srednjemu posjedu, već će medju jednom i drugom skupinom puknuti jaz, pun mržnje, osvete, — bojište i revolucija.

U diagnozi ove bolesti ima dosta istine, a dosta i neistine; no najveća je pogreška — socijalistički liek.

Istina je to, da ova bolest hara i na području poljodjelstva i obrta. Zato socijalno pitanje u širem smislu obuhvata i ova područja. Ali se u običnom govoru misli obično na socijalizam u užem ili najužem smislu, t. j. na socijalnu demokraciju, ili još bolje: na radničko pitanje. Cielo je dakle socijalno pitanje jedan ohvat (kompleks), koji sastoji iz više različnih pitanja, pa svaki korak k posebnomu riešenju kojega od ovih pitanja znači napredak u riešenju cieloga ohvata. Socijalisti hoće naprotiv, da jednim mahom riešo sve. Povrh toga treba pri rješavanju svakoga ovoga pitanja paziti na interese cieloga narodnoga gospodarstva, a ne samo na interese pojedinoga družtvenoga razreda. U ovu je pogrešku, čini nam se, zapala novija njemačka nar.-gospodarska nauka. Odnošaj radničtva

spram kapitala (poslodavca), rek bi, privlači svu pozornost učenjakâ, kao da riešenje samo ovoga pitanja znači riešenje cieloga kompleksa. Tko tako radi, ne može da bude nepristran.

U borbi za svoje interese družtveni su razredi do skrajnosti bezobzirni i sebični, te se ni najmanje ne brinu, ako pri razdiobi dobara drugi razredi ostanu prikraćeni. Tako su činili u feudalno doba privilegovani razredi, a tako su radili i rade u novije doba svi ostali razredi. U Englezkoj su agrarci držali visoko cienu žitu bez obzira na užasnu biedu u radničtvu, a slično se dogadja sada u Njemačkoj. Jednako su radili pô vieka i više industrijalci američke Unije. A — neka se nitko ne obsjenjuje — tako rade i radnici. Nama nije ni na kraj pameti poricati, da radnički stalež ima dovoljno opravdanih tužba. Naročito naše hrvatsko radničtvo ima da si izvojšti ne samo gospodarskih, već i gradjanskih prava uz mnogo štošta, što je radničtvo u drugim zemljama već davno postiglo, pa to radničtvo imamo pred očima, kad govorimo o staležkoj bezobzirnosti.

Još da glasno iztaknemo jedno: Danas (barem u najviše kulturnih zemalja) stoji radnički stalež daleko povoljnije u ekonomskom, pravnom i družtvenom pogledu, nego li je stajao još u prvoj polovici XIX. stoljeća. Umnije glave medju socijalnim demokratima to uvidjaju; one uvidjaju i razne neosnovanosti Marxova sistema, pa se zato sve dalje odmiču od Marxa. Ali pravovjerni socijalni demokrati ne uvidjaju tih promjena, već se još uviek drže bojne osnove iz dobe Adama Smitha, kada je u istinu siromašni radnik stajao sa svojom obitelji bez zaštite i pomoći prema kapitalisti. Ali od tada se je to vrlo znatno promienilo. A izmedju kapitala i rada utisnula se nova klasa ljudi, radnika, t. zv. poduzetnik bez kapitala.[1] Uza sve to i premda su mnoge doktrine socijalističke skroz potučene, ipak pravovjerni socijalisti prikazuju i danas radnika onakovim robom, kakav jest i nije bio u doba najveće radničke krize.

---

[1] Radničke organizacije, mnoge zdravstvene, policajne i gospodarske uredbe bdiju nad tim, da poduzetnik radnika ne izmoždi. Mnogi uspjeli štrajkovi dokazuju, da radnik danas više nije „slabiji". Istina, imade premnogo primjera, gdje štrajkovi nisu uspjeli. Ali ponajviše štrajkova izgladi se nagodbom, a to sve pokazuje, da radničtvo više nije „slabije", te da bi ga morala sila cieloga družtva (država) podupirati. Kad bi svaki štrajk uspio, to bi dokazivalo, da radnik nije „slabiji", nego „jači". A zar ne bi onda država morala pomoći drugoga „slabijega" (kapitalistu)?

Velika socijalistička buka kao da je zaglušila i mnoge inače umne glave, ljude od znanosti. To bi se dalo osobito opaziti u Njemačkoj, pa zato treba njemačku književnost kritički prebirati. U ostalom mi ćemo se poglavitim momentima socijalističke nauke zabaviti potanje, pa će čitalac moći i sam suditi.

§ 2. Predsocijalistički gospodarski period.

Mi smo već govorili o organizaciji produkcije u predjašnjim viekovima.[1] Cehovi su silno ograničivali osobnu slobodu u gospodarstvu. Ovakova organizacija nije, naravski, dopuštala, da se koji majstor uzvine daleko nad druge, da se rodi kapitalista. Ali je ova uredba imala i svoju dobru stranu: majstoru je bio zajamčen obstanak i neko blagostanje, jer mu je bilo zajamčeno i tržište. Cehovska je institucija preko polovice jednoga tisućljeća odgovarala svojoj svrsi, pa je to dokaz, da je morala biti u svojoj jezgri dobra i zdrava, ali je došao crv izvana, koji ju je raztočio, a to su bile nove političke i gospodarske prilike (gl. i str. 76.—78). Jedinstven novac, jedinstvene pravne norme razbile su uzki krug cehovskoga produkcionoga i tržištnoga područja. Saobraćaj izmedju grada i okoliša, koji je bio od davnine zakonom utvrdjen, prestao je, a nastupio saobraćaj sa čitavom provincijom, ili državom. Usredotočenjem uprave u jednoj ruci postala je i gospodarska politika jedinstvenom: na mjesto gradske obrtne politike stupi državna trgovinska politika — merkantilizam. Pa i gospodarske prilike su se promienile. Odkriće novoga svieta i prekomorska trgovina, nagomilavanje tekućega kapitala stvorilo je kapitalom jaki trgovački stalež. Ali ovomu kapitalu bile su sputane i ruke i noge starim pravnim uredbama. Ovdje pomogne država: središnja vlast poprimivši svu upravu, a s njom i trgovinsku politiku u svoje ruke, osloni se na merkantilni sistem, koji ide za što aktivnijom trgovinskom bilancom, t. j. nastoji, da što više izvaža. Ali za ovu politiku nije bio dorasao mali obrt sa svojom lokalnom tržištnom organizacijom. Država se dakle, da uzmogne izradjivati za izvoz, obrati na ovaj kapitalistički stalež, te ga izuze izpod maloobrtničkih uredaba, t. j. uvede t. zv. koncesionistički sistem: uze podjeljivati pravo obrta takovim ljudima, koji nisu bili izučeni za vodjenje obrta. I tako dozvolom države podignu kapitalisti (trgovci) obrtničke radionice (fabrike), gdje su stotine pomoćnika

[1] Gl. II. pogl., § 2., str. 75.

radile za trgovca i za inozemna tržišta. Tako je eto koncesionistički sistem početak „slobode obrta".

Ovomu početku silno su uprle u kotače i nove gospodarske škole: fiziokratska (Quesnay) i industrijalna (Adam Smith). Što su ove škole u velike djelovale na nazore tadanjega družtva, mnogo je tomu dopriniela i sama država svojim policajnim sistemom, koji se je u sve uplitao. Ovo uplitanje — ne zna se, da li nesnošljivije u političkom, ili dosadnije u gospodarskom pogledu — dozlogrdilo je čitavome svietu. Zato su fiziokrati kao svima iz duše izvadili rieč: „Laissez faire, laissez passer" — pustite sviet u miru, neka zavlada naravni tečaj stvari (gl. I. sv. str. 68).

Ova nauka osvoji sve duhove, a francezka revolucija proširi ju milom i silom i u praksi. „Kuda god bi prolazile i dokle bi dopirale republikanske i careve čete, svuda su one uvadjale zakone i uredbe novoga doba, koje su razbijale sredovječne oblike gospodarskoga života; a kamo ih oružje ne unese, ondje im struja novih ideja pribavi ulaz i primitak," veli Knies.

Dva ugaona kamena u ovom novom sistemu — to su novi zahtjevi obzirom na osobu i na imetak (privatni).

U privatnom saobraćaju dokida se svaka fizička sila jedne osobe nad drugom, a na mjesto ove sile stupa „slobodni ugovor na temelju slobodnoga sporazumka" medju slobodnim osobama. Imetak počima dobivati pravno neko izjednačenje gibivih i negibivih dobara. U kratko: „Sloboda, sloboda!" orilo se na sve strane, a njeni propovjednici prozvali se liberalcima.

Narod, opojen do sada nepoznatim nektarom; masa, došavši do plodova, o kojima je prije mogla tek sanjati, a ne poznavajući pravo sadržaja ovoga do sada zabranjenoga voća, krojila si je sama što većim aršinom, ne pazeći pri tom na posljedice. Sloboda ženitbe, gibanja i t. d. (socijalna prava slobode); sloboda nadnice, ciene kamata i t. d. (sloboda ugovora); sloboda obrta, sloboda trgovanja,[1] agrarna sloboda (mobilizovanje posjeda) — kao atributi slobodne konkurencije: sve ovo evo donese liberalizam.[2]

To je eto liberalizam ili liberalni sustav, o kojem se mnogo govori, a često s nerazumievanjem. Da je liberalizam učinio napredku ljudskoga družtva velikih usluga, to može nije-

---

[1] Freihandel; drugo je slobodna trgovina ili trgovinska sloboda (Handelsfreiheit).

[2] Cf. Wagner, Grundlegung etc., 2. Abt.: „Volkswirthsch. und Recht, p. 343 sl.

kati samo stranačka zasliepljenost. Ali da je s njime sve postignuto, što je družtvo moglo tražiti, kako to današnji liberalizam misli, to opet ne stoji. Liberalizam ima svoju sjajnu i svoju tamnu stranu. Liberalizam — kao kakav podražni liek — okrepljuje, osvježuje družtveni organizam na novi život, dok se umjereno uživa; no uživa li se prekomjerno, razara tielo i otupljuje duh. S početka je on djelovao u prvom smjeru, a kasnije u drugom, jer je sve, što je s početka naučao, nekud na krivi put skrenulo: duševna sloboda, sloboda savjesti i vjere skrenula na bezvjerje i bezbožtvo; sloboda sticanja izvrgla se u slobodu gusarenja, politički liberalizam odrvenio u konservatizam u svrhu održanja postojećih uredaba.

U početku je sav sviet, osim malobrojnih iznimaka, pozdravio s uzhitom nauke liberalizma. Seljak ga je pozdravio s nadom, da će se riešiti tlake, te postati svoj na svome; gradjanin je (mali obrtnik), još dobrano podkožen iz „starih zlatnih vremena“, mislio, da mu se sada pruža tek prava zgoda, da svojim marom i sposobnošću svoj srebrni stari groš pozlati. Sve je živjelo u nekoj obmani. Jedini kapital se je smiešio: ta sve je eto tjeralo vodu na njegov mlin!

Na području gospodarstva najjasnije se očituje liberalizam u nauci t. zv. manchesterske ili slobodno-trgovačke škole. Zato čujmo, što veli starosta ove škole J. Prince-Smith.

U narodnom gospodarstvu (Volkshaushalt) ne vidi slobodna trgovina nego pojedina individualna gospodarstva jedno uz drugo, a svako samostalno u svojem gospodarenju i za njegov uspjeh odgovorno, pa nema od drugoga ništa drugo da zahtieva, nego j e d n a k u s l o b o d u i jednako n e p a č a n j e (n e s m e t a n j e) u uporavljanju (Benützung) njegovih sredstava i snage pri pribavljanju dobara, dakle odalečenje svakoga nametavanja. Kolikogod se narodno-gospodarski organizam čini mnogostran, sloboda trgovanja ne vidi u njem nego samo jedan jedini organ: tržište; kolikogod se čini izprepleten medjusobni odnošaj pojedinih gospodarstva, sloboda trgovanja vidi samo jednu točku, koja ih spaja: tržište. Sve ostale narodno-gospodarske pojave tek su uredbe, koje se tiču pojedinca, u svrhu, da svaki sam za sebe vuče korist sa tržišta.

Sve, što na trg dolazi, ide opet na neprikraćenu korist onima, koji su tržište obskrbili, i to prema njihovu prinosu, ili radu, t. j. prema onim potežkoćama, koje daleko više leže u nabavi p o m o ć n i h s r e d s t a v a z a r a d (t. j. kapital!), nego u r a v n o m r a d u za tržište (pravi rad!). Primjerena će se zasluga svakoga

pojedinca pri obskrbljivanju tržišta pronaći i zasluga mu se pravedno tako naplatiti, da on na slobodnom tržištu traži onoga, koji će mu rad najvećma ocieniti i za nj mu najviše platiti; nadalje, da nadje onoga, koji će mu za njegov novac dati najviše dobara. Na ovu se vrst naplaćivanja, pa izpala, kako mu drago, ne može nitko potužiti, jer si svatko na ovaj način pribavlja prema tržnim odnošajima najbolje uvjete. U slobodnom tržnom saobraćaju ne može nitko vući koristi za sebe, a da ne bi time unapredjivao i korist drugih. Svakako, na tržištu će se pokazati nejednaka sposobnost pojedinih gospodarstva zbog nejednakosti nakrcana kapitala. Ali to je posve pravedno („ganz gerecht"!), da u nekom industrijalnom narodu one obitelji, koje su najveći kapital prikupile, uberu i najveći dio onoga suviška dobara, što ga je kapital pribavio. Da se gospodarske prednosti traže za one obitelji, koje se kroz viekove nisu mogle uzdići nad svakdanju potrebu, te nisu dospjele, da što priskrbe za bolju obskrbu svojih nasljednika i tako zaostale na predgospodarskom stupnju, to je neumjestno. Tko bi htio da od plodova, koji pripadaju prikupljenomu kapitalu, što namakne onima, koji nemaju kapitala, daljnje bi sabiranje kapitala zapelo. Tä to je nesavladiva sudbina svjetskoga poredka, da se nijedna obitelj ne može izbaviti iz iskonoga kruhoglada inače, nego da gospodarenjem nešto na stranu spravi. Izprazni su svi priedlozi, koji idu za tim, da se poboljša udes onih, koji nemaju kapitala, a da se oni sami ne poboljšaju, t. j. da se njihovi životni zahtjevi toliko podignu, da im se porodi snažna volja, kako ne bi više dali, da ih svaka trenutačna nužda zateče bez sviesti, te da ne šalju i dalje svoga potomstva u životnu borbu, ne obskrbivši ga potrebnim dobrima.[1]

Bistriji su duhovi za rana proniknuli u ovaj sustav. Neki su upozorivali odmah u početku na posljedice, dok su drugi već pomišljali na sredstva, kako da se preširokoj slobodi kapitala stane na put.

Izmedju prvih navest ćemo Lingueta: „Pravo je," kako pravnici uče, „sveudiljna volja dati svakomu svoje". Ali siromasi nemaju ništa osim svoje sirotinje, pa što im onda može da dade pravo? Ta to pravo upravo zaštićuje bogatstvo protiv napadaja sirotinje. Ovi zakoni pokazuju najveći odpor, silu i oštrinu upravo protiv onih, kojima bi trebalo najveće zaštite zakona. Ove su za-

[1] Gl.: Rentzsch' Handwörterbuch: Handelsfreiheit v. Prince-Smith.

kone skrojili bogataši u svoju korist, ovo su tvrdje, koje su oni podigli u carstvu svojih neprijatelja. Ukinućem feudalstva ne namjerava se razoriti monopolstvo bogatstva, jer velika masa živi od svoje nadnice, kao i do sada. Mjesto feudalstva dolazi sirotinja. Nisu ta sirotinja nipošto one bezposlice, dangube i izjelice, što se svojevoljno lišavaju slobode, postavši druzi u razkošju, naime sjajno odjeveni lakaji sujetom svojih gospodara, a tovljeni i gojeni njihovom ludom razsipnošću. Gradovi i sela krcata su i prepuna druge vrsti sirotinje, koja je od onih čankoliza mnogo brojnija, koristnija i marljivija, koja je poznata pod imenom radnikâ. Ti se ljudi ne prče i ne koče u sjaju luksusa, već obilaze zaogrnuti u dronjke, u odielu sirotinje, bez ikakva dielka onoga preobilja, koji bi ih po njihovu radu išao. Koju im korist donaša sloboda? Strah, da će od glada skapati ... Robu se pružala kukavna hrana i onda, kad nije radio. A što će biti od tobože slobodnoga radnika, kad mu posla nestane? Tko se za nj brine? Tko će time što izgubiti, ako napokon podlegne gladu i nuždi? Tko se još brine za to, da se takav kukavac živ održi? Rob ima vriednost za svoga gospodara radi novca, što ga je za nj dao; a slobodnoga radnika dobiva razkošni gavan za badava. Za vrieme robstva imala je ljudska krv svoju cienu, a to je bila svota, za koju je bila kupljena. Odkako je kup prestao, propala je i vriednost. U vojsci se pionir cieni manje, nego tegleće kljuse, jer je takav konj vrlo skup, a pionira dobiješ badava. Ukinućem robstva priedjoše vojnički nazori u gradjanski život, te se svaki imućniji gradjanin stao držati poput nekadanjih vitezova".[1] Mi bismo danas rekli: „svaki kapitalista" poput nekadanjih grofova.

Kako se vidi, kritika je jedka, ali dosta istinita, a napisana je pri porodu liberalizma.

§ 3. Kapitalistički period u narodnom gospodarstvu.

Današnju organizaciju u narodnom gospodarstvu prozvali su socijalisti „kapitalističkom." A nisu imali krivo. U predjašnjim viekovima temeljila se je produkcija poglavito na strukovnom osposobljenju. Danas je to (osim nekoliko izuzetaka) nuzgredna stvar: danas je glavno, da imaš čime voditi obrt. Prije je bila dakle ličnost kapital, a danas je imetak taj kapital. Ličnost je dakle zapostavljena imetku (kapitalu). Time je izbila nadmoć kapitala na

[1] Gl. Scheicher, Svećenstvo i socij. pitanje, p. 50 - 51.

površinu na svim područjima narodnoga gospodarstva. Negdje to donosi absolutnu korist, t. j. u gospodarskom i u družtvenom smjeru; negdje je ta korist relativna, jer gospodarska korist ne naknadjuje socijalne štete.

Obzirom na ekonomijsko stanje možemo reći, da današnje družtvo sačinjavaju iz tri razreda:

a) veliki kapital i veliki zemljištni posjed, b) srednji posjed: mali obrt i srednji seljački posjed, c) sićušni seljački posjed i radnički stalež.

Mi smo ovo razvrstali samo po vanjštini, pa bi se odatle moglo misliti, da su to u neku ruku organizovani slojevi. Ali to nije tako, jer svaki pojedinac, pa pripadao kojoj mu drago od ovih triju vrsti, ipak predstavlja osamljenu gospodarsku jedinicu. Jedino, što ih veže, to je tržište. U tom stoji organizacija. Saobraćaj medju ovim jedinicama stoji u izmjeni dobara. Ova se izmjena ravna jedino po potrazi i ponudi. To je eto zakon izmjene, a konkurencija izvršuje službu ovoga zakona. — Posjed i radna snaga jednako su dobra, ili „roba“, te su prema tomu podvrgnuti istim zakonima.

Kod prve je kategorije dohodak renta (kamati), kod druge prihod od posjeda i rada, a treća kategorija živi jednako od dohodka svojih ruku, od rada.

Uzmemo li sada na um, da pripadnici ovih kategorija stoje u gospodarskoj borbi „svih proti svima“, tada je razumljivo — a to dopuštaju i sami kapitalisti — da u ovoj borbi s nejednakim oružjem mora slabiji podleći. Odatle sliedi, da dohodak one prve grupe postaje sve to veći, dohodak srednje kategorije sve to manji; a izmedju kapitala i radničtva biva proredjivanjem srednjega posjeda razmak sve to veći i širi. Izkustvo pokazuje, da veliki kapital privlači mali, i to tim više, što više raste kapital. To ide tako redovito, da se može nazvati „naravnim zakonom kapitala“, te ne dobije li granice za svoj djelokrug, vodi nesmiljeno do toga, da će se družtvo morati razpasti u ona dva pola, što ih jur napomenusmo.

Mi smo već o tom govorili, kako veliki kapital guta srednji posjed, kako tvornice uništuju rukotvorstvo, kako mjesto „majstora“ i „kalfi“ raste broj „poduzetnika“ i „radnika“. Istina, mali se obrt žilavo brani, ali zato svejedno sve to više propada, jer mu još nije pošlo za rukom, da zakonodavstvo predobije za radikalne pomoćne uredbe. Dionička družtva rastu, a samostalnih posala ima sve to manje.

Tako stoji stvar na području obrta, a kako stoji poljodjelstvo, i to smo vidjeli. Ovdje nam je samo to iztaknuti, da i poljodjelstvu prieti golema pogibao od kapitala, i to u onom času, kada se pokaže, da je industrija prezasićena kapitalom. Ne treba misliti, da će se kapital obratiti k poljodjelstvu: on će zaokupiti agrarstvo radi surovina, što ih treba industriji. U ovaj čas se opažaju tek početci ove tendencije. A to znači: 1. deposediranje seljaka, 2. pojedini do sada opaženi slučajevi mogli bi biti predteče sustavne kapitalističke operacije.

Dosadašnji zakoni idu u tom u velike na ruku kapitalu, jer su upravo ti zakoni krivi, što danas propada seljački stalež. Ali kao što na području maloga obrta, tako se i na agrarnom području opaža tendencija, da se „sloboda" malo stegne (gl. str. 33. i sl.).

I tako eto i poljodjelstvo i mali obrt vojuju protiv kapitalističke premoći isto tako kao i radničtvo, — pa ipak, kad se govori o socijalizmu, to se obično misli samo na radničtvo. Tomu je razlog to, što poljodjelstvo i mali obrt ne idu za promjenom čitavoga družtvenoga poredka, već samo za promjenom nekih uredaba. Osim toga razlikuju se ovi elementi u svojoj borbi od radničtva i time, što oni idu za tim, da zakonitim i mirnim putem oživotvore svoje težnje. Gornji elementi žele si zajamčiti neko stanovito područje, na kojem će se moći ne samo samostalno održati, već i napredovati — u okviru postojećega družtvenoga i gospodarskoga poredka. Ti su zahtjevi ne samo pravedni, jer ne diraju u pravo trećega, već se dadu i dosta lako provesti. Ta da se izlieči maloobrtnička bieda, ne treba nego ponešto obuzdati pustopašnost kapitala te mu odrediti djelokrug; a za poljodjelstvo treba tek zakona, da se uzmogne održati srednji seljački posjed. Da bi se zgodnim uredjenjem maloobrtnoga i poljodjelskoga pitanja na polovicu riešilo i radničko pitanje, o tom je bilo govora na drugome mjestu. A kada bi se uredilo, da rukotvornu robu smiju izradjivati i prodavati samo rukotvorci, tada bi se njihov broj morao valjda postostručiti, da uzmogne potrebu namiriti. Nema dvojbe, da bi se ovime začepilo vrelo dohodaka mnogoj tisući fabrikanata i kapitalista; ali treba samo da se i prednosti ove uredbe stave na tezulju, pa izbor ne će biti ni dvojben, ni težak. Prije svega pomislimo na obćenito pitanje: gdje u vječnim, božanskim zakonima stoji zapisano, da se svaka promjena mora dogoditi na račun sirotinje, te da se ne bi smjele uvesti takove uredbe, koje bi pogodovale milijunima, jer te ne idu u prilog kojoj stotini odabranih?

A još se manje može prigovarati ovakovim zahtjevima maloga obrta, kada se pomisli, da bi se njihovi zahtjevi mogli oživotvoriti, a da se „odabrani" ne žrtvuju. Treba bo imati na pameti, da se kapital jednakom lakoćom laća sad ovoga, sad onoga posla. Stoga bi njemu mogle biti na štetu i osjetljiv udarac zadati uredbe, o kojima govorimo, samo onda, kad bi se upravo u zlobnoj namjeri preko noći uvele. Ali gdje se ovaka pitanja zakonitim putem rješavaju, tu se nije bojati ovakove zlobe, jer bi se zakonom moglo odrediti dovoljno vremena kapitalu, da se bez štete uzmogne povući s područja rukotvorstva.

A jednako bi se bez nasilja dalo riešiti i seljačko pitanje. U Njemačkoj se je u nekim krajevima održao jaki seljački posjed po starom običaju, a ne po slovu i duhu obstojećega zakona, dakle uzprkos zakonu. A ovakovih, žalibože vrlo riedkih slučajeva ima i u našoj domovini. Ovakovi primjeri namiću zakonodavstvima osnovu za riešenje ovoga pitanja. U Njemačkoj se već počima o tom raditi, da se „napredni" zakoni, koji seljačko pučanstvo dovode do proletarijata, zamiene ponešto „natražnjačkima", no koji su podobni, da ovaj stalež spase.

Na obim ovim pitanjima se danas radi, i to, kako se jadikuje, u „reakcionarnom" smislu. No taj prigovor ne može da ozbiljne ljude smuti: kad se kola tako zalete, da sidju s puta, tad se moraju vratiti natrag za onoliko, za koliko su pošla na stranputicu. Uztrajnim, mirnim i trieznim radom oživotvorit će i mali obrt svoje želje, a i seljačko pitanje doživjet će zgodnije zakone i bolja vremena. A postigne li se jednom to, tad će biti i radničko pitanje na pô manje spleteno i prema tomu lakše za riešenje. U tom bo slučaju ne će od dana u dan rasti ona „radnička rezervna armada"; tada naime ne će sav proletarijat i sa sela i iz ladanjskih gradića bježati u grad, pa tako ubijati vriednost i cienu pravomu veleindustrijalnomu radničtvu.

* * *

Mi smo evo ovim pokazali u kratko objam socijalnoga pitanja, a sada je na redu, da prikažemo i samu jezgru, t. j. sam socijalizam i odnošaj njegove nauke spram postojećih uredaba. Sljedbenici socijalističkih nauka rekrutiraju se malone izključivo iz veleindustrijalnoga radničtva; seljačtvo i mali obrt daje vrlo neznatnu sastavinu socijalističkoj armadi. Zato nam je u prvom redu držati na oku radničko pitanje.

§ 4. Zametak socijalizma.

Sredovječna obrtna produkcija počivala je na cehovskim organizacijama, u kojima je i poduzetnik (majstor) i radnik imao zajamčen obstanak od prvoga dana, kada je u obrt stupio. Istina, za ovu svoju obskrbu morao je i gospodar (majstor) i radnik dosta žrtvovati od svoje osobne slobode. To mnogi ekonomisti osobito iztiču, kada pjevaju slavospjeve modernomu sistemu, koji se osniva na načelu slobode, nevezanosti. I mi dopuštamo, da bi bilo svakako mnogo bolje, kada bi obstojale takove korporacije, koje bi sadržavale samo onu veliku prednost, t. j. obskrbljenje producenta, a da s druge strane ne bi stješnjavale osobne slobode. Ali moderni sistem, davši slobodu za sav život i poslodavcu i radniku, nije im zajamčio obstanka ni za čas. Ali i ono, što se prigovaralo cehovima pogledom na osobnu slobodu, dosta se preuveličuje. Dovoljno je pogledati englezke radničke sindikate, o kojima se doista s punim pravom može reći, da radnik prodaje za zdjelu leće svu svoju osobnu slobodu. Radnik, član ovakovoga sindikata, u istinu je sliepo orudje sindikata, koji odlučuje: smije li radnik ostaviti posao, mora li stupiti drugomu gospodaru, ili ne. Ovo je evo dobrovoljno robovanje, kakovo se u cehu nikada ni silom nije moglo nametnuti.

Moderna liberalistička era razkinula je sve one sredovječne vezove, štićenički odnošaj izmedju majstora i radnika prestaje, a na njegovo mjesto stupa slobodni ugovor izmedju ravnopravnih ugovaratelja. Malo po malo pojavlja se na mjesto „majstora“ poduzetnik, na mjesto radionice tvornica, na mjesto kalfe i šegrta tvornički nadničar. U početku je promjena sistema urodila dobrim posljedicama: bogati kapitalisti otvaraju velike tvornice, u koje uzimaju i dobro plaćaju radničtvo. Tu nalazi zarade i majstor i kalfa. Kućna industrija i rukotvorna velika industrija obara doduše samostalnoga obrtnika, ali u nevolji nalazi i ovaj utočišta i dobre zarade u tvornici.

Bieda nije još zavladala, pa se ona osamljenost pojedinaca, štono ju je nova era uvela, još nije mogla tako osjećati. Ali bieda navali, kada su se strojevi stali u velike uvadjati u tvornice. Strojevi su komplicirane radnje razčinili u sijaset jednostavnih radnja, koje je mogao obavljati i fizički i intelektualno slabiji radnik. Ovime bude zadan težak udarac mnogomu malomu obrtu, po čem mnogi propali mali obrtnik poveća broj radničtva; u drugu ruku

bude zadan udarac strukovno izučenomu radničtvu. Ovo pojednostavnjenje rada privuče sa sela sijaset radničtva. Odatle velika ponuda rada, odatle u velike sniženje naplate radu, osobito, kada su se stale i žene i djeca upotrebljavati za rad, što su ga prije obavljali samo izučeni radnici. Sloboda utakmice prisili poduzetnika na što jeftiniju produkciju, a time i na što veće izrabljivanje radničtva. Sada se istom opazi posljedica one osamljenosti, što ju je nova era ne samo uvela, već i zakonom utvrdjivala. Liberalna era, ukinuvši stare korporacije, zabranjivala je u isti čas organizovanje novih. Ova zabrana vriedila je i za poduzetnike i za radnike, ali je težko tištila ove potonje, jer je radničtvo brojno, neprosvietljeno, te u jakoj utakmici u neograničenoj ovisnosti o poslodavcima, pa si nije ni znalo, ni moglo pomoći.

Još nije pravo ni započela liberalna era, i već su tri posljedice nove ere udarile u oči. Propadanje srednjega posjeda, izrabljivanje radničtva, rastenje velikoga kapitala, a nestajanje maloga. K ovim nuždnim posljedicama slobodnoga djelovanja prirodnih zakona pridružile su se još druge neke slučajne pojave (na pr. priticanje radničtva sa ladanja, zabrana koaliranja itd.), koje su se sve činile posljedicama novoga sustava. Ovo razorno razvijanje odnošaja na gospodarskom i socijalnom području privlačilo je pažnju na sebe i nukalo na proučavanje. Obećanja liberalne škole pokazala su se samo djelomično spasonosnima. Povratak na sredovječne temelje, u feudalno stanje nije bio moguć, jer ga je družtvo već svojim svestranim napredkom preživjelo; potraje li novo stanje podugo, kao na pr. feudalni sistem — do kraja će raztakati družtvo u ona tri smjera, kako se je to odmah u početku stalo pokazivati. Odatle, zaključivali su jedni, sliedi, da treba naći pravedniji sistem za cielo narodno gospodarstvo. Produkciju treba postaviti na takove temelje, da razdioba prihoda bude jednako na korist svima ljudima, a ne samo onima, koji imadu imetka. — Drugi opet misle, da je današnji sistem u načelu dobar, ali da nije dobro uporabljen, pa bi za pravednu razdiobu prihoda bilo dovoljno, kada bi se popravile pogreške. — Po našem mnienju ne valja načelo, koje čovjeka ponizuje do stvari, a imetak (kapital) postavlja na priestolje osobe, čovjeka. A to je u istinu liberalistički sistem učinio. On je prava odmjerio prema količini imetka: što veći imetak, to veća prava. Da ne bude nesporazumka, naglašujemo, da mi ovdje mislimo na politička prava. Ali zato ipak treba razlikovati liberalni sistem od liberalističkoga. Ovaj potonji izlegao se je iz prvoga kao kukavičje

jaje u sokolovu gniezdu. Kriva aplikacija ozloglasila je dobra načela. Ali ni ove aplikacije ne treba odveć strogo prosudjivati. Društvo nije imalo nikakvoga izkustva o pravom odnošaju izmedju produkcije, razdiobe prihoda i socijalnih posljedica. Prema tomu nije znalo družtvo provesti postepenim razvitkom sredovječnu organizaciju gospodarstva na moderne temelje, već je napravilo golemi skok. A odatle eto sve nevolje.

Ali kao što ovoga izkustva nisu imali oni, koji su naučali i provadjali liberalna načela, tako ga nisu imali ni oni, koji su ga naprečac odsudjivali i nove sisteme naučali. Oni zaključivahu po prvim posljedicama, pa misleći, da će se ovim putem dovesti družtvo do propasti, prorokovali su tu propast i odmah smjelo naučali, što se ima sagraditi na razvalinama ovoga družtva. Medjutim stvar je krenula drugim putem, nego što su učitelji novoga sistema, socijalisti, smjelo prorokovali. Upravo ova proročanstva o propasti družtva i o posmrtnom životu u socijalističkoj državi — najviše su radničtva dovela u socijalistički tabor. Po našem mnienju nije to Bog zna kako veliko zlo, jer će se time samo tim intenzivnije raditi oko poboljšanja pogrešaka; a socijalizma će nestati s napredkom prosvjete i sa izčezavanjem onih pogrešaka, koje su ga rodile i odgojile. Već se danas opaža, da socijalizam proživljuje evoluciju: socijalistička stranka postaje malo po malo gradjanskom, doduše radikalnom, ali zato ipak „buržoazijskom" strankom, a ortodoksna se internacionalka sve to više razpada. Nama se čini, da će socijalističku stranku stići sudbina svih političkih stranaka: ime im ostane, ali sadržaj im se mienja. Tako će po svoj prilici biti socijaldemokrata još i dva stoljeća, al će tada drugo značiti, nego što danas znače. To mi zaključujemo po tome, što su se već počeli mienjati. No današnjemu je piscu dužnost, da prikaže socijalističku stranku i njenu nauku, kakova je danas.

No prije ćemo spomenuti mnienje jednoga učenjaka, koji i najrealnija pitanja rado posmatra filozofskim duhom.

L. v. Stein misli, da je socijalizam razlika izmedju ekonomijskoga i socijalnoga minimuma. Ta razlika raste sa umnožavanjem radničtva. Sklad izmedju ta dva minimuma moglo bi samo radničtvo oživotvoriti. A gdje radnik toga ne zna, ili ne će da učini, tu bi se državna uprava imala umiešati. „Tečajem jednoga stoljeća, veli Stein, osjetljivije se je promienio nazor o radničkoj naplati, nego o kojoj mu drago drugoj ekonomijskoj disciplini. Prije sto godina smatrala se je radnička plaća prosto cienom radne robe,

koja je ciena izlazila iz odnošaja ponude i potražka. Znameniti napredak u socijalnom razvitku pridonesao je nazor, da radnička plaća, koja se u ostalom nuždno ravna po ekonomijskim zakonima, mora biti dovoljno visoka, da uzmogne zajamčiti mnogo udobniji način života. Tu su eto dva stanovišta, ekonomijski i socijalni, koji ne stoje u skladu; a pristaša socijalnoga stanovišta, rek bi, ne može pojmiti, da zarada, koja izlazi iz ekonomijskih zakona, ne može da pribavi višu socijalnu eksistenciju. Medjutim se ekonomijski zakon ne može promieniti, a u drugu ruku socijalna ideja ne će ništa da popusti od svojih zahtjeva. Odatle se radja borba, koja obuhvaća cielo socijalno područje, ne izuzev ni politike."

„Socijalistički teoretičari, nastavlja Stein, nisu se htjeli upuštati u razpravljanje o potežkoćama, koje se protive njihovu posmatranju, jer su osjećali nemogućnost, da ih odstrane. Njima se lakše činilo napadati privatno vlastničtvo, prikazujući ga zaprekom povišenju radničke naplate, radi čega da bi trebalo ukinuti privatno vlastničtvo i uvesti komunizam. Oni nadjoše mnogo vjernika, jer se je govorilo, da treba preobraziti družtvo, da se uzmogne radnička plaća prilagoditi družtvenim zahtjevima, a izuzeti izpod ekonomijskoga zakona. To je značilo stvoriti takovo družtvo, gdje bi nekakovo čudo oborilo ekonomijski zakon, gdje bi cieli sviet bio zadovoljen. Medjutim su ekonomisti (protiv socijalističkih teoretičara) naučali ozbiljnu nauku, ne obazirući se na filantropsko-sentimentalne zahtjeve. No nije li se time samo olakotilo proširivanje bludnja medju pučanstvom, kojemu su manje više strane ozbiljne nauke, pa je zato tim podobnije, da bude okuženo sentimentalnim deklamacijama?"

Treba znati, da je Stein inače vrlo sklon radničtvu, radi čega ga mi i spominjemo.

„Uzmimo — nastavlja iza nekoliko izreka Stein — da se uvede zajedničtvo dobara, tada onaj višak, što bi ga dobivao radnik povrh plaće, ne bi bila naplata, već bi to bila renta ili kamati od zaplienjenih dobara."

Na drugome mjestu veli dalje Stein: „Ne smije se zaboraviti, da radnik nije samo sila stvaralica, već i sila trošilica, pa baš uzdržavanje ove potonje znači onu „najnuždniju potrebu". Ali, ekonomijski govoreć, poduzetnik ovdje ne može ništa učiniti: njemu je pri ruci ograničeni kapital, pa ako se ponuda rada (ruku) umnoži, tad on može samo to, da taj ograničeni kapital na više dielova razdieli, po čem ti dielovi postaju manji. Ovo umnoženje ruku

najveći je neprijatelj povišici radničke naplate; proti tomu ne može ništa ni kršćanska ljubav, ni glas razbora, ni država. Zato i onda, kada bi se ukinulo pravo vlastničtva, čim bi se razdielio i potrošio plod konfiskacije, resultat rada spao bi na svoju predjašnju razinu, pače još i niže.

Toliko o najnuždnijoj fizičkoj potrebi rada. Ali radnik, kao čovjek, nije samo biće s fizičkim potrebama, već ima i moralnih potreba, pa nastaje pitanje, kako da se kraj ovisnosti zarade o ekonomijskim zakonima udovolji tim potrebama. Da uzmogne tim moralnim potrebama udovoljiti, misli Stein, treba radniku preporučiti, da novac, što ga dobiva za rad, zgodno upotrebljuje i da ga ne razsipa u potrebe, koje se ne mogu ubrojiti u moralne. Stroga družtvena potreba obuhvata moralne i fizičke potrebe; ali kako pojedinac ne će biti svagda sposoban, da se digne do one visine, te bi mogao, znao i htio jednomu i drugomu udovoljavati, to bi se imala ovdje umiešati država s jedne strane javnom pripomoći, a s druge strane zgodnim uredbama, na pr. osnivanjem udrugâ za uzajamnu pripomoć, za pomoć u slučaju nesreće, u starosti itd.[1]

§ 4. Socijalizam i razdioba narodno-gospodarskoga prihoda.

Već iz prvoga svezka znademo, da tri faktora sudjeluju kod narodno-gospodarske priradnje: narav, rad i kapital. Što su ova tri faktora priradila, to oni medju sobom i porazdiele. Onaj dio, što zapadne narav, zove se renta; kapital za svoju suradnju dobiva kamate; naplata rada zove se zarada. Osim toga pojavio se u modernoj produkciji još jedan suradnik, a po tom i sudionik kod razdiobe, t. j. poduzetnik. Ovaj je u neku ruku vez izmedju kapitala i rada; on je duša svakoga posla, jer on zamišlja svrhu i sakuplja sredstva: kapital i rad za oživotvorenje te svrhe. Za ovaj svoj rad dobiva naplatu u profitu.

Mi smo već prije govorili o tome, kako su družtveni razredi bezobzirno sebični. Tako je i veliki obrt u početku svojega raz-

[1] Stein: Lehrbuch d. Nat.-Oek.,[3] 1887., p. 252. — L. v. Stein stoji pod uplivom Ricardovim i Lassalleovim i njihove nauke o radničkoj naplati. Samo v. Stein nije nikakav demagog, pa ne govori o nikakvom „željeznom“ zakonu. A i o Ricardovoj tendenciji (o rastenju i padanju radničke plaće) govori kao o stvari, koje ne mora biti, ako tako radnici budu samo htjeli. U kratko: Stein misli, da o radničtvu samom ovisi, da svoje moralne i fizičke potrebe dovede u sklad; a koliko samo nije podobno to oživotvoriti, da tu ima država priskočiti.

vitka bezobzirno izrabljivao radnika kao kakovu mašinu. Uvedenjem mašine u izradbu bio je veliki broj radničtva lišen kruha. Poradi velike ponude pala je ciena radu i nastala ona slika odnošaja izmedju radnika i poslodavaca, što ju i danas još socijalisti rado ponavljaju: siromašan radnik sa brojnom obitelju stoji pred oholim kapitalistom bez zaštite. Ta je slika bila u ono vrieme u istinu vjerna, jer se radničtvo nije smjelo udruživati, već je svaki pojedinac radnik stajao osamljen naproti poslodavcu. Poslodavac je mogao radniku diktirati uvjete, jer je mogao lako naći radnikâ. Po Cobdenovoj rečenici[1] bio je radnik slabiji kontrahenat, pa je morao popuštati.

U ovakovim prilikama stao je socijalizam strastveno izbijati na površinu. Velika ogorčenost zavlada u radničkom svietu, pa se rado hvatao naukâ, koje su i daleko preko nišana prebacivale. Ljudi daroviti i učeni, ali strastveni, nametnuše se ogorčenomu radničtvu za vodje i proroke. Ne predvidjajući postepenoga razvitka stvari na bolje, već na gore, mislili su ti ljudi, da tu nema drugoga lieka do radikalnoga preustrojstva cieloga gospodarstva i družtva. Znanost je već temeljito oborila one socijalističke teorije, koje su prelazile u vjetrovitost, a izkustvo je opet dokazalo, da je moguć razvitak i na bolje. Ali to još nije dovoljno doprlo do sviesti i spoznaje upravo onih slojeva, kojih se najviše tiče. Socijalističke teorije dakle živu i danas još dosta krepkim životom, pa zato valja, da se i mi na njih osvrnemo i to toliko, koliko stoje u doticaju s narodnim gospodarstvom.

Oslanjajući se na velikoga Adama Smitha uče socijalisti, da je rad gotovo jedini izvor bogatstva. Pri tom oni misle dakako samo na fizički, ručni rad. Intelektualni rad — taj se ne broji! Ta i tu im pomaže netom spomenuti velikan, koji takodjer uči, da je intelektualni rad neproduktivan. Kada je dakle rad najglavniji izvor blaga, morao bi najveći dio priradjenoga bogatstva zapasti one, koji su to bogatstvo priradili, dakle radničtvo. A dogadja se baš obratno, jer posjednici produkcionih sredstava, t. j. posjednici zemljišta i kapitala, uzimaju više, nego što ih ide. Toj nepravdi dade se doskočiti tako, da družtvo (država) preuzme sva produkciona sredstva (zemljište i kapital) u svoje ruke, da ona bude jedini producenat, a sav narod radnik. A što narod državi priradi, to država ima da porazdieli medju pripadnike p r e m a n j i h o v o j p o t r e b i.

[1] „Ako dva patrona trče za jednim radnikom, onda radnik diktira ugovor; ako dva radnika trče za jednim patronom, onda je jači patron."

U današnje pak doba privatnoga vlastničtva i slobode veli se: svakomu toliki dio od produkata, koliko je sudjelovao pri izradjivanju.

Ono prvo načelo je komunističko, ovo potonje individualističko. Koje je pravednije, ili barem bolje? Nema dvojbe, da bi to bio pravi raj, kada bi svatko dobio onoliko, koliko bi trebao; osobito, ako bi si svatko sam ustanovljivao svoje potrebe. Ali u tom slučaju morali bi i ljudi postati angjelima, a povjest pokazuje, da se narav čovječja nije promienila, od kada povjest poznaje čovjeka. Svekolike razne političke, pravne, družtvene i ekonomijske promjene nisu iz naravi čovječje izagnale porokâ i strastî. A zar će toga svega nestati u socijalističkoj državi, a čovjek se prometnuti u angjela? Socijalisti mora da to predmnievaju, jer inače ne bi propoviedali takove nauke: „Svakomu prema njegovoj potrebi.“ Ekonomijska su dobra ograničena, pa ih premnogo puta nikako ne dostaje za sve. Kako ćeš tu „potrebu“ zadovoljiti? Socijalisti misle, da bi se tomu doskočilo tako, da bi družtvo odmjerivalo potrebe. Prema tomu čovjek ne bi mogao imati drugih osim poprečnih, po državi odmjerenih potreba. A gdje je ovdje obzir na prevelike razlike i različice odgoja, ukusa, naobrazbe, temperamenta itd.? Zar je tu trag ikakvoj slobodi? Osim toga i opravdane potrebe sa stanovišta pojedinca mogu biti neopravdane sa stanovišta družtva. Kako ovdje nerazmjerje izravnati? No i tomu bi se dalo doskočiti, kad bi svega bilo u izobilju. A mi naprotiv vidimo, da su dobra ne samo ograničena, nego da ih treba povećavati, jer se i broj pučanstva svakim danom povećava. Naprama ovakvomu stanju pojavile bi se ove činjenice: gdje bi se družtvo (država) moralo brinuti za potrebe pojedinca, tu bi se bez razbora i suzdržljivosti umnažale obitelji na teret družtvu. Za uzdržavanje ovako svedjer rastućega družtva morala bi se sve to većma napinjati radna snaga. Ali čovjeku poprečno leži u krvi ono: dolce far niente — sladko počivanje, te pohlepa za uživanjem. Psihologijski je zakon, da se čovjek uklanja boli, a teži za ugodnim. Samo izabrani duhovi nalaze ugodnosti u radu radi njega samoga; druge goni na rad kakav interes, a masu samo ljuta potreba. A što bi masu gonilo na rad u socijalističkoj državi, gdje bi joj bio obstanak zajamčen? Sila? A gdje je onda sloboda? Dakle sila ovdje, nesloboda ondje, a državni utjecaj i u najskrovnijem kutiću obiteljskoga ognjišta — eto vam socijalističke države! Treba naime znati, da svi prijatelji socijalizma od Sismondia do Ad. Wagnera uče, da bi država morala ravnati i gibanje pučanstva (ženitbu i

radjanje), ako bi htjela, da uzdrži ravnotežu izmedju dobara i pučanstva. Je li ikada ikoja i najdespotičnija država bezobzirnijom rukom dirala u prava i slobodu čovjeka pojedinca od ovakove socijalističke države? Je li bilo ikada većega robstva od ovoga u socijalističkoj državi?

U ostalom bila koja država politički, socijalno, ili ekonomijski kako joj drago organizovana, njezina uprava ne može se provadjati nego prema sili, ili prema pravednosti. I u socijalističkoj državi mora zavladati ili anarhija (pravo jačega), ili despotizam (pravo i sila pojedinca), ako se sidje s puta pravice. Ovakovo pak stanje dovelo bi sobom ponovnu borbu proti svemoći države, borbu za prava pojedinca, borbu za individualizam. A ako bi se i u socijalističkoj državi uvelo načelo pravednosti, to bi onda drugačije zvonilo pravilo i na području narodno-gospodarske razdiobe dobara. Tada se ne bi reklo: „Svakomu prema njegovim potrebama,“ već: „Svakomu prema njegovoj zasluzi.“ U tom slučaju bili bismo ondje, gdje smo i danas, barem u načelu, u teoriji. A da li bi se u praksi savršenijom, pa zato pravednijom metodom provadjala razdioba dobara — to je veliko pitanje. Socijalisti našli su doduše neku obćenitu formulu i za to; no čim se pokuša u smislu te formule kakav praktički sistem, odmah se pokaže, da je i ta formula najpraznija fraza.

Kad bi kod produkcije kojega dobra radio samo jedan čovjek svojim produkcionim sredstvima, tada bi bilo lako odrediti njegovu naplatu. Ali poradi goleme razdiobe rada sudjeluju pri izradnji premnogi dionici, a svi ovi hoće što veću naplatu. Pored toga ne smije se malo cieniti, a kamo li s oka smetnuti ni ta činjenica, da vriednost i cienu izradku ne ustanovljuje ni kapital, ni rad, ni poduzetnik, već na koncu konca kupac, trošilac, obćinstvo. Što se ne kupuje, to se i ne prodaje, pa stajala u toj robi i najveća množina najskupocjenijega rada. Ali što je nada sve težko, to je — pronaći pravu i pravednu vriednost svakoga rada. Uz količinu treba gledati i na kakvoću rada, a ta je tako velika, da se u obće i ne može mjeriti stalnom, zajedničkom mjerom. Odatle sliedi, da se različni radovi medju sobom ne dadu mjeriti, da su inconmensurabilni. Znanost gospodarska ne može tu pomoći, kad se i samo izkustvo u tom pitanju tek vrlo oprezno i sporo napried pomiče. I Karlo Marx priznaje kvalitativnu razliku rada i odatle nastalu razliku vriednosti. Pa doista tko da ustanovi, koliko pometačevih sati vriedi toliko, koliko na pr. jedan sat Edisonov!

Sam je Marx bio tako mudar, pa si nije dao truda, da podade kakovu skalu raznih radova po vriednosti. No nije Marx dozvoljavao samo razliku u vriednosti medju kvalitativno različnim radom, već je uvidjao, da može biti razlike i medju kvalitativno jednakim radovima, pa je zato i učio, da bi oblast morala ustanoviti poprečnu količinu rada, koji bi se imao obaviti u jednoj uri. A to bi bio njegov „družtveni rad", ili „normalni rad". Ali medju socijalistima još nitko nije pokušao niti da ustanovi tu količinu rada u jednoj uri, niti da joj odredi vriednost.

S nestašice stalnih i valjanih norma, po kojima bi se svakomu suradniku u točnom razmjeru naplatio njegov trud, ne preostaje ino, nego pustiti, da se suradnici medju sobom slobodno pogadjaju.

U današnje vrieme osobne slobode svakomu prosto stoji, da udari cienu kakovu hoće za sudjelovanje pri produkciji. Ali zato se ipak ne plaća agraren za njegova dobra, koliko bi on htio, a ni kapitalu se ne povisuje kamatnjak, kako bi on želio; a tako se eto upravo dogadja i radu. Svemu se ciena ravna prema potrebi. Na tom prirodnom zakonu ne može ništa promieniti ni narav (agrarstvo), ni kapital, pa ni rad.

Ali po tom, što naplata rada — naročito na području industrije — ovisi o pogodbi, zaključuju neki ekonomi, da pogodbe nisu slobodne, jer da radnik, prisiljen biedom, popušta patronu. Mi smo već prije spomenuli, da su se prilike od nekada do danas znatno promienile. Mnogi štrajkovi pokazuju, da radnik nije prisiljen, da radi, po što hoće poduzetnik; a mnogi uspjeli štrajkovi dokazuju, da radnik nije svagda slabiji kontrahenat. U ostalom ovo pitanje spada u daljnje poglavlje.

Nama se ne čine toliko pogubnima spisi i nauke poznatih socijalista, koliko stanovita neodredjenost socijalizirajućih učenjaka, koji pobrkavajući pojmove otežčavaju ljudima i onako dosta mučno traženje istine i pravednosti. Ovdje nam je pred očima vele uvaženi njemački učenjak, kojega inače i mi visoko štujemo kao nekadanjega svoga učitelja, Ad. Wagner (gl.: Grundlegung, ed. 1892. p. 675. sl.). Mjesto da razloži neumoljive zakone, po kojima se razdioba dobara obavlja, razpravlja on, kako bi se „imala" i „mogla" obaviti. No još se većom čini pogreška, kada se izvraćanjem pojmova izvraća i smisao. Tako veli Wagner na jednome mjestu: „Pod komunizmom ne može znanost razumievati nego družtvena gospodarstva (Gemeinwirthschaft), obćinska ili državna,

kao što su pošte, brzojavi i svi državni podhvati." Sve ovo prosto nije pravo. Pod komunizmom ni socijalisti, ni znanost ne razumieva komunalnih ili družtvenih podhvata. Pošta je podhvat države kao jurističke osobe, kao individuuma s pravom monopola, dakle pravi individualistički podhvat.

Po Wagneru i njegovoj „znanosti" bile bi i državne tvornice duhana komunistička produkcija. Ali u smislu komunizma morali bi radnici badava raditi cigare i duhan, a država bi opet morala davati svim državljanima cigare i duhan „svakomu prema njegovoj potrebi". Ali toga svega ne vidimo, naprotiv država ovdje radi kao najsebičniji privatnik. Zar se ne opaža individualistički karakter ovakove produkcije baš u tome, što je država povisila cienu (a pokvarila kvalitetu) upravo onim vrstima duhana i cigara, koje se najviše prodavaju, dok je finijoj duhanskoj robi (što ju imućniji ljudi puše) ostala ciena nepromienjena, da se ne bi uvlačila strana, jeftinija i bolja roba?

U Schönbergovu „Handbuchu" govori o razdiobi dobara Mithoff: „Današnji ekonomijski život osniva se na postojećem pravu i na gospodarskoj organizaciji. Obstojeće pravo izražava se poglavito u privatnom posjedu, nasljednom pravu i slobodi ugovaranja. Ekonomijska organizacija sastavljena je iz tri sistema: a) sistem privatnoga gospodarstva, b) karitativni (milostinjski) sistem i c) komunalni sistem".

Nama se čini, da Mithoff oponaša Wagnera u izvraćanju pojmova. Što se hoće da rekne sa ova tri sistema, ili ovom „ekonomijskom organizacijom"? Ima li to značiti produkciju, ili prihod pojedinca i države? Ali to sve skupa čini jedno narodno gospodarstvo, koje je opet skup premnogih individualnih gospodarstva (kamo mi brojimo i gospodarenje obćinâ i države). Politička ekonomija govoreći o razdiobi dobara ima pred očima samo individualna gospodarstva, t. j. prihod na temelju produkcije. Karitativnost nije stvar gospodarske razdiobe, jer prihod, koji izlazi iz ljubavi spram bližnjega, a ne kao naplata za rad, i ne spada pod ekonomijski naziv „prihoda".

Na koncu treba nam svakako navesti i mnienje jednoga uglednoga, ali medju svojim drugovima slabo cienjenoga socijaliste, Karla Marlo. Ovaj posmatra stvari sa mnogo više razbora, nego strasti, pa zato postizava i manje efekta medju drugovima. O razdiobi dobara umuje on ovako: „Razdioba prihoda medju onima, koji imadu na to pravo, može se urediti na dva različna načina:

1. putem odredaba, ustanovljenih zakonom, ili običajem, i 2. putem utakmice, t. j. prema ponudi i potražku uz slobodu ugovora.“ U tom se slaže Marlo sa svim ekonomistima. Ali treba upozoriti na to, što on misli o tom, kad bi se država miešala u razdiobu dobara (kako to socijalisti zahtievaju). Za primjer uzmu despotske države, gdje je uprava više puta ravno odredjivala cienu robi i plaću radnicima. Posljedica je bila konačno to, da se je s početka svojevoljno odredjivanje prilagodilo s vremenom starim običajima, pa sve poprimilo opet stare oblike. — To je drugim riečima isto, što smo i mi prije rekli: da bi ili anarhija, ili despotizam uveli i u socijalističkoj državi razdiobu po zasluzi, a ne „prema potrebi“.

Što se tiče današnjega sustava razdiobe dobara (Marlo ga naziva sustavom „utakmice“), priznaje i on, da utakmica time nadkriljuje sustav odredaba, što silno potiče produkciju. Za tim govori Marlo o zlim posljedicama ovoga sustava, ako ide predaleko. Ovo je istina, jer je svaka neumjerenost štetna, a socijalizam ne pozna mjere opet u drugom smjeru. Ali iz ovoga se razabire, da bi po Marlovu mnienju normiranje ciena i radničke plaće po oblasti zlo djelovalo na razvitak produkcije. A to bi bilo veliko zlo za socijalističku državu, gdje bi samo umnažanje pučanstva pokazivalo napredak u produkciji, a sve drugo valjda nazadak. Na koncu budi spomenuto, da Marlo ne misli, da bi se i jedan od ova dva sustava razdiobe prihoda mogao trajno zapustiti. Dakle ni socijalistička država po mnienju ovoga socijaliste ne bi mogla biti bez razdiobe dobara na osnovu sustava utakmice.

§ 5. Socijalizam i zarada.

Ne će biti s gorega još jednom spomenuti, da su svi družtveni staleži bez izuzetka bezobzirno sebični u borbi za svoje interese. To vriedi za kapitaliste, za agrarce, za poduzetnike, pa borme i za radničtvo. To je trebalo spomenuti, jer se čovjek često susreće s djelima, koja slikaju sad radnika, sad poduzetnika kao otimača. Stvar treba uzeti onako, kako jest, te se čuvati sentimentalnosti, koja vodi do pristranosti, t. j. do nepravednosti.

U ovoj obćenitoj gospodarskoj borbi vežu se (koaliraju se) gospodarske jedinice, koje imadu iste interese. Tako se koaliraju poduzetnici u dvie svrhe: 1. da se odupru zahtjevima radnika i 2. protiv konsumenata (obćinstva), da im nametnu što veću cienu.

Radnici se opet koaliraju, da poslodavce prisile na što veću za radu (naplatu rada). Jedini konsumenti, kojih se stvar najviše tiče, nekako se najslabije brane, jer im se je najteže svezati.

Po našem mnienju tomu se ne može ništa prigovoriti. Kada je već sebičnost uciepljena u narav ljudsku, treba s njom računati, a ne deklamovati, kako bi bilo, kad nje ne bi bilo. Istina, kada bi se ljudi držali deset zapoviedi božjih, mi bismo imali već na zemlji raj nebeski. Ali kad je sebičnost vladajuće čuvstvo, a altruizam svojstvo tek odabranih duša, to treba računati sa sebičnošću kao pravilom. A kad je tako, nema druge, nego dati slobodu, pače savjetovati svima, koji se ćute slabima i izrabljivanima, neka se slože u borbi za svoje interese. Zato je u nekim državama mogla poteći samo iz nepoznavanja stvari zabrana, da se radnici koaliraju. Posljedica je bilo preveliko izrabljivanje radničtva, a odatle socijalizam. Ali pri tom ipak treba paziti na mjeru. Ne smije se zaboraviti, da je rad i kapital tako uzko svezan, da jedan bez drugoga ne može ništa početi. Vrlo cienjeni američki ekonomist Amon Walker veli: „Rad bez kapitala nemoćni je dječak, kapital bez rada kržljavi je starac.“

U ostalom kriv je nazor, da bi kada moglo nestati trvenja izmedju rada i kapitala, i to s jednostavnoga razloga, što ljudsko srce nije nigda zadovoljno onim, što ima. Osobito se je u materijalnom pogledu težko srcu smiriti. Ekstremni, ili ako se hoće i frivolni realista Nicolo Macchiavelli upravo drastičnim primjerom fotografuje čovjeka u tom pogledu. „Ubijte podaniku otca — govori on u svojem „Il Principe“ — on će vam to oprostiti; ali zaplienite mu imetak, on će žedjati vaše krvi.“ Čim radnici opaze, da gospodaru bolje posao prolazi, oni će zahtievati, da se i njihov dio od dobitka poveća; a čim posao malo smalakše, nastojat će poduzetnici, da snize radniku plaću. U prvom slučaju ne će dobrovoljno popuštati poduzetnici, u potonjem radnici. A pobiedit će ponajvećma onaj, uz kojega će pristati javno mnienje, t. j. konsumenti. No nikada se ne smije stvar prosudjivati pod pritiskom sentimentalnosti, jer jača stranka nije nikada samopriegorna u izrabljivanju pobjede, pa ako ju pri tom još i javno mnienje podupire, onda se pobjeda može izroditi u zatorno nasilje. A prekomjerna časovita korist mogla bi se pretvoriti kasnije u kobne posljedice po samoga pobjeditelja. Najbolje je i po producente i po konsumente, da stvar prosudjuju po razboru i pravednosti. A to je moguće samo onda, ako su upućeni u sam sastav cieloga pitanja o zaradi.

Ponajprije treba iztaknuti onaj posvudašnji zakon o ponudi i potražku. Ako je radnikâ više, nego što ih treba, radnička će plaća padati. Protiv toga ne može nitko ništa. Ali sa stanovišta narodnoga gospodarstva to nije Bog zna koliko zlo, barem nije svagda, pa bilo to i nepovoljno po radničtvo. U ovom bo slučaju dadu se poduzetnici i na manje unosne poslove.

Nadalje ovisi kolikoća radničke plaće o obćem blagostanju cieloga pučanstva. Bogat narod pokazuje veći potrošak, a to diže produkciju. A one grane produkcije, koje cvatu, bolje plaćaju radnika.

Ako se umnaža samo pučanstvo, a ne umnaža se uzporedo i bogatstvo naroda, tada to nepogodno djeluje na radničku plaću, jer se je umnožio samo broj trošilaca, narodno bogatstvo je spalo, broj radnika se je umnožio.

I razne političke i socijalne neurednosti (ratovi, revolucije itd.) djeluju, i to nepovoljno, na radničku plaću, jer poremećuju više ili manje uredni tečaj stvarî u cielom narodnom gospodarstvu, pa tako i u raznim produkcionim granama, i ako svagda ne djeluju jednako obsežno, ni jednako intenzivno. Rat na pr. može više puta vrlo povoljno djelovati na radničku plaću za neko vrieme i na nekim područjima produkcije.

Napokon treba ovamo pribrojiti i produktivnost samoga rada. Na to je mislio i Karlo Marx, kad je izjavio, da bi oblast imala ustanoviti količinu rada u jednoj uri. To bi bio onaj minimum rada, izpod kojega se ne bi smjelo manje izradjivati. Na produktivnost rada mislili su i drugi, možemo reći, najodličniji socijalistički učitelji: Rodbertus, Lassalle, Marlo. To vriedi dakle i za socijaliste, pa tim više i za druge ekonomiste. A to je i sasvim naravno. Marljivi, inteligentni radnik bit će uviek bolje plaćen, nego lieni, ili glupi, jer je rad onoga prvoga produktivniji.

K ovoj vrsti utjecajâ, koji djeluju na radničku plaću, pridodati je još i organizatorne uredbe, koliko kapitala, toliko radničtva (koalicije, sindikate, kartele, itd.).

Kraj ovih obćih okolnosti imade i takovih, koje se vežu individualno budi na sposobnost, moralnost radnika, budi na vrst samoga rada, te su podobne, da razdiele u velike razlike ljestvicu radničke naplate. I te su razlike i u radu i u osobama tako različite, da ovdje o njima ne možemo obširnije govoriti. Spomenut ćemo dvie glavne vrsti rada: prosti ručni rad i kvalifikovani (specializovani) rad. Onaj prvi izvrgnut je najvećim nevoljama, a

ovaj potonji svagda je bolje plaćen, jer iziskuje veću (barem tehničku) naobrazbu, a kraj toga ovakova vrst radništva nije tako brojna, ili barem nije tako prekobrojna, pa lakše zadrži svoje mjesto, ili kad ga izgubi, lakše nadje drugo. Ona pak prva vrst radništva najslabije je plaćena i stoji pod najvećom utakmicom.

Ove velike razlike u radu mora da prouzroče i velike razlike u naplati. Zarada se prema tomu dieli na više vrsti. Mi smo o tome već govorili (gl. sv. I., str. 207. i sl.), pa ćemo zato dotaknuti stvari samo toliko, koliko je u savezu sa socijalizmom.

Dnevna zarada, stalna plaća za dnevni rad, vrlo je povoljna po radnika, jer znade svaki dan, koliki mu je prihod, pa prema tomu može upriličiti svoj potrošak. S tehničkoga je gledišta ova vrst naplate takodjer povoljna po radnika: on radi odmjerenim mahom bez osobitoga naprezanja. Poslodavac pak dobiva kvalitativno bolju radnju, ako i jest kvantitativno slabija. Po poduzetnika izlazi ova vrst naplate skuplje.

Poprečna je zarada s ekonomijskoga gledišta povoljnija po radnika i poslodavca, ali s tehničkoga gledišta nepovoljnija je i po jednoga i po drugoga. Ovdje se radnik prenapinje, samo da što više posla obavi; a gdje se prenaglo radi, tu se ne može mnogo paziti, kako se radi. Poprečna zarada može se smatrati u neku ruku najmom (poduzećem). Ali i sami socijalisti najveći su protivnici ovoj vrsti zarade.[1]

U svoje vrieme imali su radnici podpuno pravo, da budu nezadovoljni naplatom rada, pa bilo u kojem obliku. Bilo je tako sve nekako do druge polovice XIX. vieka. Tada radnički stalež nije imao tako rekuć nikakovih političkih prava (izborno pravo!), pa tako nije mogao utjecati na zakonodavstvo. Tako je na pr. bilo u svim zemljama zabranjeno radništvu, da se koalira, dok je to bilo dozvoljeno poduzetništvu. Tragova ovakovoj pristranosti naći je još u pruskom zakonu, po kojem se kazni onaj, tko bi radnika zavadjao na štrajk, dok se ne kazni onaj, tko bi ga silio, da ne smije pristati uz štrajk. U ovakovim prilikama stajalo je radništvo goloruko spram poduzetništva. A ovo je opet, osjećajuć se jačim, izrabljivalo radnički stalež, kako je znalo i moglo.

---

[1] Na kongresu u Bruxellesu (22. kolovoza 1881.) izjavljuju se socijalisti jednoglasno proti poprečnoj zaradi. Kongres drži, da je ovaj „abominable systeme" (prokleti sistem) posljedica kapitalističke vlade, kojega će nestati jednoga s drugim, pa je dužnost radničkih organizacija, da se u svim zemljama opru ovomu sistemu.

Kada se radništvu nije dalo zakonitih sredstava za zaštitu protiv izrabljivanja kapitala, radništvo udari protuzakonitim putem, nasiljem, i time si je pod raznim oblicima ta sredstva izvojštilo, pa odatle i napredak u poboljšanju naplate za rad. Od tada se zarada (salaire) prerazlično popravlja u smjeru, da se u pojedinim slučajevima nadomjeste i izprave nedostatci načelne pogodbe. Odatle razne „gratifikacije", „prime" i „progresivne zarade", „rekompenzacije" i kako se već ti razni nadoplatci nazivaju.[1]

Gdje se je radništvu dala mogućnost, da se zakonitim sredstvima bori za svoje interese, ondje se je materijalni položaj radništva u velike poboljšao. To može nijekati samo onaj, koji kod zdravih očiju ne vidi, ili onaj, koji imade interesa, da to niječe (agitatori, kandidati).

Ondje, gdje se radništvu poda pomućnost, da podpuno slobodno zakonitim sredstvima brani svoje gospodarske interese, ondje se ne može ni govoriti o tom, kako jači tlači slaboga, kapitalista radnika. Tu vriedi, što veli ugledni Francez: „Ova tvrdnja (da u mnogo slučajeva ugovaratelji nisu jednako jaki, pa da jači deru slabije) toliko puta opetovana, nije prava. Ugovor u obće, a izmjena napose nije nikakav odnošaj sile, a još manje nejednakih sila. To je neki način sticanja (appropriation; izraz slabo zgodan), ili, kako se obično kaže, razdiobe bogatstva, koji se ne ravna ni po silama, ni po volji ugovaratelja, već po zakonu ponude i potražka, po zakonu, koji je nad svakom pojedinom voljom, koji se radja na tržištu iz množtva potreba i robe odredjene za udovoljenje tih potreba." (Courcelle-Seneuil, u „Journal des Économistes", siečanj 1886. p. 58.).

Stariji socijalisti, koji su pisali u doba, kada su radnici bili u istinu slabija ugovarajuća stranka, naravski, ne misle kao spomenuti pisac. Rodbertus tvrdi, da radnici ne samo ne dobivaju ciele naplate, koja ih ide, već da njihova naplata postaje sve tomanja, što produktivnost njihova rada postaje veća. A to je zato, što

[1] Jedna od najsavršenijih vrsti naplate, rek bi, da je „naplatna skala" (Lohnskala, sliding scales). Ovo je pokus uveden u Englezkoj i Americi, a ide u susret zahtjevima radništva, da naplata bude razmjerna prema vriednosti rada sadržana u izradku. Prema tomu ovisi naplata o tome, za koliko se proda izradak. Pri ovakovom načinu naplate jednako je interesovan radnik kao i poduzetnik, pa neki ugledni ekonomisti misle, da bi se ovime riešio socijalni problem, kada bi se ovaj način naplate mogao protegnuti na sve grane produkcije. (Sr. Conrad, Elster etc., Handwörterbuch, s. v. Lohnskala).

pripadaka rente, kapitala i rada nije ustanovila država, već ovise o naravnim uzrocima, koji djeluju na tržištu, pri čem radnici budu uviek oštećeni, jer su slabiji (2. list na pl. Kirchmanna, ed. 1850. p. 46. sl., 38. sl.). Marx i Lassalle složili su čitav sistem o deračini (Ausbeutung): njima radnička naplata nije drugo, nego mrvice, što ih kapital dobacuje radničtvu, samo da ne skapa od gladi. Zato medju starijim socijalistima čudno zvuči glas socijaliste Marlo: da ima sijaset uzrokâ, koji djeluju na visinu radničke naplate, a glavni je produktivnost rada. On pače tvrdi, da produktivnost rada bolje povećava naplatu rada, nego li kapitala (kamate), jer da rad dobiva svagda veći dio od izradka, nego kapital. (Organisation der Arbeit, III. ed. 1848., p. 638. sl.)

Mi se ne čudimo, a i ne zamjeravamo, što su stariji socijalisti često zasjekli preko linije, kada se sjetimo, kako bezobzirno znade jači slabijega izrabljivati. Ali se zato više čudimo novijim socijalistima, što ne vide promjenâ, koje su se medjutim zbile na korist radničtva. Ovakav postupak, nama se čini, smjera prije onamo, da zaplete socijalno pitanje, a ne da ga rieši. Tako na pr. znatni francezki pisac G. Gide (Principes d'Économie politique, 4. ed. 1896), koji riešenje socijalnoga pitanja nalazi u kooperativnoj produkciji (socij. družtvene radionice), veli o radničkoj naplati (p. 542): „Mi dopuštamo podpunoma, da se visina radničke naplate ustanovljuje prema prirodnim zakonima, ili u kratko: prema ponudi i potražku.“ Ali odmah na sliedećoj strani primjećuje: „U ostalom, ako se ciena ručnomu radu i ravna po zakonu o ponudi i potražku, kao i ciena svakoj drugoj robi, odatle ne sliedi, da je to normalno; pače obratno, to je abnormalno i moglo bi se reći protunaravno.“ U bilježci pak izjavljuje: „Kao što ima neka obćenita ciena za robu, tako da na tu cienu cjenkanje stranaka tek neznatno djeluje, isto tako ima i neka obćenita visina radničke naplate za sve vrsti rada, koja se jednakom silom namiče i patronu i radniku.“ — Sad neka tko rekne, da se ovime razbistruje socijalno pitanje.

Kao što su socijalisti proti naplati „u poprieko“, tako su i proti zaradi (salaru). Bit će tomu razlog to, što zarada nije posve razmjerna prema radu, t. j. da je prenizka. Ako je tako, onda tu treba na dva pitanja odgovoriti: Tko je tomu kriv, i kako tomu pomoći?

Vidjeli smo, a to priznavaju i socijalisti, da visina naplate ovisi i o produktivnosti rada. A ako je tako, onda visina plaće ovisi

i o samom radničtvu. Pri tom i ne spominjemo utakmice (ponude i potražka) rada, što donekle takodjer ovisi o samom radničtvu. Nadalje ovisi visina zarade i o visini kamatnjaka (o cieni kapitala), kao i o utakmici poduzetnikâ. Napokon zadnju i odlučnu rieč govori trošilac. Iz toga se svega vidi, da je visina zarade u neku ruku resultanta raznih sila, neka matematička olina, kojoj je doduše gotovo nemoguće naći središte, ali se zato uviek nalazi u nekoj ravnoteži. Zato, prigovarali socijalisti radničkoj naplati koliko im drago, ona je nuždna posljedica družtvenoga uredjenja, pa je ne bi nestalo ni u socijalističkoj državi. Zarade bi moglo nestati samo onda, kada bi svatko sve sam za sebe radio, t. j. kad radnikâ ne bi ni bilo.

Videći, da se zarada ne dâ odstraniti, dok ima radnikâ, nastojalo se stvar nekako obići, pa se savjetovalo, da se radničtvo podpuno sdruži s poduzetničtvom. To se je donekle oživotvorilo u „sliding scales“ (gl. str. 204., bilj.). Ali se je pokazalo, da je to tek riedko moguće. Samo radničtvo je proti tomu sistemu, te voli stalnu zaradu, nego dvojbeni dobitak tek onda, kada se izradak proda. A u mnogo slučajeva (praksa dokazuje u najviše slučajeva) dobio bi radnik manji dio, nego što je stalna zarada; a kadšto ne bi dobio baš ništa, — jer svaki posao ne uspije. U onim pak slučajevima, gdje radnik dobiva zaradu, a povrh toga sudjeluje i pri dobitku, to nije zarada, već tek neka vrst popravka (korektura), a više puta tek neki dar radniku, jer je u premnogo slučajeva jedino zasluga poduzetnikova, ako je posao ekonomijski uspio.

Kako rekosmo, to znači samo nekako obilaziti stvar, a ne odstraniti ju. Odstraniti bi se dala zarada samo onda, kad bi radnici sami bili ujedno i poduzetnici. U Njemačkoj i Italiji cvatu radničke kreditne udruge, a u Englezkoj radničke konsumne udruge. Ali nijedna od njih ne ukida zarade. Jedina produktivna udruga, gdje bi radnici bili u isti čas i poduzetnici i radnici, ukinula bi zaradu. Ali upravo ovakove udruge posvuda najžalostnije prolaze, propadaju. Jedini način, kako bi se zarada dala čim boljim zamieniti, leži u rukama samoga radničtva, pa ipak ne uspieva, i to po riečima prijatelja socijalistâ, spomenutoga Gidea — krivnjom samoga radničtva. „Zapreke, što ih susreću kooperativne produktivne udruge, dosta su brojne, pa zato i odveć jasno pokazuju, zašto ne uspievaju: Prvi je i najpoglavitiji uzrok takva nestašica ekonomijskoga odgoja u radničtvu, da se ne može naći čovjek iz radničkih redova, koji bi bio dovoljno sposoban, da

vodi kakav industrijalni posao; pa sve kad bi se i našao, to je nedostatak ekonomijskoga odgoja razlog, da ga radnici ne izaberu za poslovodju upravo radi toga, što je sposobniji. A sve da mu i povjere upravu posla, oni ne će da mu priznadu zasluženu nagradu, jer radnici još ne pojme prednosti intelektualnoga rada nad ručnim."

Tko je kriv, što radničtvu nedostaje ekonomijskoga odgoja, odakle toliki neuspjesi? Ne čini li baš socijalistička književnost sve moguće, da omrazi i utuče pojam „patrona" (bez kojega eto ne može uspievati nijedan industrijalni posao), naučajući, da je ručni rad sve, a intelektualni ništa? To nije ekonomijski odgoj.

Drugi je uzrok po ovom piscu nestašica kapitala. Ovo nam se ne čini glavnim uzrokom, dok izkustvo pokazuje, da su propali i onakovi radnički podhvati, koji su dobivali obilno kapitala budi od države, budi od obćina.[1]

Treći je uzrok to, što ovakovi podhvati, ako uspiju, imadu tendenciju, da uzpostave one forme, što su ih nakanili ukinuti, t. j. organizaciju poslodavstva (patrona) i zarade.

Iz svega ovoga se razabire, da se uredba zarade ne dâ tako lako zamieniti čim boljim i pravednijim, i to u prvom redu krivnjom samoga radničtva. A napokon ta sama uredba nije baš toliko zlo, jer daje i radniku mnogu pogodnost (o. c. p. 525): „Ovaj ugovor podaje dvostruku prednost (poduzetniku i radniku). Radniku zajamčuje stalni, neposredni i neodvisni prihod i lišava ga rizika, s kojim je skopčan posao."

No uza sve to, što je zarada ovako tiesno vezana uz postojeću organizaciju družtva i produkcije, te barem načelno ovako pogodna i po samo radničtvo, ipak se socijalisti na nju obaraju, jer, vele, nije primjerena radnji, zasluzi radnikovoj, a to zato, što je poduzetnik jači kontrahenat, pa prisili radnika, da radi, po što hoće poduzetnik, — poduzetnik (kapital) odire radnika. Mi smo malo prije razložili, pod kojim bi uvjetima ovo moglo biti djelomice pravo. Ali redovito to u današnje vrieme ne stoji. Time ne ćemo da reknemo, da bi se primjerena zarada mogla lako ustanoviti, samo kad bi se to htjelo. Baš je protivno. Ako se ni danas još ne može govoriti o primjerenosti zarade i rada, to je zato, što

---

[1] Tako se dogodilo g. 1848. u Parizu onim radničkim podhvatima, koji su dobili od države bezkamatni zajam od 3 milijuna; tako se dogodilo sličnim podhvatima nekako pô stoljeća kasnije, koji su dobivali kapital iz Rampalove zaklade; tako su propale i „narodne radionice" u Genfu.

se zarada upravo ne može nekom točnošću odrediti. Ali socijalisti ne će da vide ovdje tehničke nemogućnosti, već to pripisuju nesusretljivosti kapitala. Pri tom uvjerenju ostaju budi iz osobnih interesa, budi iz nekakve sentimentalnosti, ne samo socijalisti, već i brojni socijalizirajući pisci. A time samo podjaruju na nezadovoljstvo manje naobraženi sloj radničtva i ondje, gdje tomu nema razloga. Probleme, koji se nekim ekonomistima čine nerazrješivima, proglašuje na pr. spomenuti Gide „najjednostavnijima.“ A nadopunjujuća misao, sakrivena u toj izreci, glasila bi: samo kad bi to htio onako kapital, kao što bi na to pristao rad. Ali kad onaj ne će, zato se to jednostavno riešenje ne dâ izvesti.[1]

Ovako se duhovi burkaju, a neuki zavadjaju. A čemu sve to, kad pisac sam dalje kaže: „No uzmimo, da su se praktične potežkoće uklonile, tad preostaje još jedna, i to najteža: radi se naime o tome, koji dio u ovoj zajednici ima da zapadne kapital, a koji dio rad; u istinu tu nije dosta samo reći: „dielimo“, već treba znati i po kojem pravilu će se dieliti, a znanost ekonomijska ne podaje na žalost nikakve racionalne (rationnelle) formule... Ekonomist, koji bi mogao odgovoriti na ovo pitanje racionalnom formulom, taj bi riešio socijalno pitanje...“ Kako se odatle vidi, to nije nipošto „najjednostavnije“ riešenje, već je najjednostavnije riešenje — zarada. Zarada je inače — piše pisac — slobodnim nagadjanjem ugovorena naplata rada. A ovaj ugovor „nema ništa nepravedna u sebi, samo ako su kontrahenti jednaki“.

Dakle, da završimo s Gideom: Zarada zamjenjuje onaj idealni razmjer naplate i razdiobe prihoda, pa prilično svojoj svrsi odgovara, ako su oba kontrahenta jednako slobodna, jednakopravna, jednako neodvisna. Prema tomu je, ako baš i nije idealno, a to barem snosljivo riešenje socijalnoga pitanja tražiti upravo u pravednom ustanovljenju zarade. — I triezan dakle socijalista dolazi

[1] Ovaj pisac nastoji, da bude objektivan, i dok po razumu sudi, dolazi do pozitivnih resultata. No čim se podade nekakvoj sentimentalnosti, pada u protuslovlja. Gideova je knjiga doživjela u kratko vrieme više izdanja. Ali u točki o zaradi ostaje kroz sva izdanja kod istoga nazora, koji je u 2. izdanju najbolje razložen. „Čini se, kad je već sila okolnosti tako uzko svezala rad i kapital, da bi najbolje bilo, kad bi oba sklopili formalni udružni ugovor. Radnik bi rekao: Evo, ja donosim svoje ruke, a vi donosite svoj kapital, pa dielimo. I doista riešenje problema treba tražiti u ovom smjeru. Ali najjednostavnije riešenje dolazi često najkasnije na red, pa se tako i ovo riešenje, premda nije istina, da se ne dade izvesti, kako to misle neki ekonomisti, ne će po svoj prilici skoro oživotvoriti.“ (Précis, II. ed. p. 254).

do zaključka, da za riešenje socijalnoga pitanja ne treba ni internacionalizma, ni ateizma, ni revolucije. Dosta je, da se rad i briga usredotoči u tu svrhu, da radnik bude jednako neodvisan i slobodan u ugovaranju sa kapitalom, kao i kapital sâm.

§ 6. Razlozi sukobu izmedju rada i kapitala.

O samom sukobu, naročito o štrajkovima, pisalo se je dosta; ali proučavanju samoga prauzroka malo se je pažnje posvećivalo u književnosti. Cauwes (Précis du cours d'écon. pol., 2. izd., sv. II. p. 34.) dotiče se ovoga pitanja sliedećim riečima: „Upored s napredkom velike industrije i proširenjem obćega bogatstva pada jedna družtvena nevolja, koja se od kojih trideset godina posvuda pojavlja: nekakvi duboki nesporazum razstavlja plaćene radnike od poslodavaca. Pogrešno bi bilo nazrievati u nepodpunoj naplati rada jedini razlog ovomu žalostnomu antagonizmu, koji se od zadnjih petnaest ili dvadeset godina još zaoštrio uzprkos povišenju zarade. Narav odnošaja izmedju kapitala i rada znatno se je promienila; ti odnošaji ne sadržavaju više s jedne strane štitničtvo, a s druge strane odanost. Time, što se je razbio vez štitničtva, izrodio se ugovor poslodavanja u puki novčani interes. Radnik je postao slobodniji, neodvisniji, ali je i njegov obstanak postao nestalniji, dvojbeniji." Ovaj pisac dakle iztiče, da pitanje zarade nije jedini uzrok antagonizmu izmedju radničtva i poduzetničtva. — Francezki akademik Block (o. c. p. 301.—302.) govori o tom ovako: „Ako hoćemo da pratimo sukobe izmedju gospodarâ i radničtva sve do njihova psiholožkoga izvora, konstatovat ćemo, da obćenito ljudi ne vole svojih poglavara. „Gospodar je neprijatelj" — stara je rečenica. Ovo se čuvstvo dade protumačiti time, što čovjek nerado sluša, dade se protumačiti ljubomornošću i zavidnošću, koje ima gotovo u svačijem srcu, napokon to tumače i pogreške, što ih počinjaju dosta često viši nižima i obratno." Nama se čini, da ovi psiholožki razlozi, koliko i bili oštroumni, ipak mnogo ne dokazuju, barem ne dokazuju onoliko, koliko misli Block, budući da se mogu smatrati dokazanima samo za pojedine slučajeve.

Mi ćemo dopustiti, da su i ova čuvstva dopriniela k antagonizmu, ali su po našem mnienju dva razloga od većega zamašaja: 1. ona bezobzirna sebičnost u zastupanju svojih interesa, koja je prirodjena svim slojevima; 2. ona nestašica ekonomijskoga odgoja u radničtva, što je iztiče i sam Gide, koja ne dopušta rad-

nicima, da priznadu prevlast umnomu radu nad ručnim. K ovomu se pridružuju razni drugi uzroci, kao: uspomene na to, kako je nekada kapital izrabljivao radničtvo, pa onda zavadjanje radničtva kojekakvim neosnovanim ili podražujućim teorijama. O prvoj točki bilo je govora u predjašnjem odsjeku, pa nam je samo napomenuti, da i radničtvo znade biti isto tako bezobzirno u svojim zahtjevima, kao i kapitalisti. Englezki ekonomist Cairnes (Some leading principles, 2. part, pogl. V. p. 307. sl.; cit. po Blocku o. c. II. 192.—194.) spominje zidare u Manchesteru, koji su bez i najmanjega obzira na drugo pučanstvo stavljali i silom htjeli provesti najtjesnogrudnije zahtjeve. Radnici se brinu isto tako slabo, može li poduzetnik svagda povisiti zaradu, kao što poduzetnik slabo pita za to, da li radnik sa svojom obitelji može živjeti od zarade, što je dobiva.

Gdje razbor nadvlada strast, tu se je prilično lako sporazumjeti, pa tako već i radnici počimaju dobro uvidjati, da zarada ne ovisi tek o volji ili zlovolji poduzetnikovoj, već i o kupcima. Zato oni predlažu (The Economist od 20. siečnja 1894.), neka bi se ciena izradcima udarala prema radničkoj naplati, a ne radnička plaća prema cieni izradaka. Ovaj priedlog zvuči od prilike tako, kao da bi tko predložio, neka bi se diete najprije krstilo, pa onda rodilo; ali je zato ipak dobar znak, koji pokazuje, da i radnici počimaju prodirati do same jezgre pitanja.

Što se tiče nestašice ekonomijskoga odgoja u radničtvu, spomenusmo mnienje Gideovo. Ako kakav radnički podhvat uspije, to uspije uzprkos njihovim doktrinama, t. j. uzpostavljenjem uredaba poslodavstva (patronstva) i zarade, priznanjem nadmoći umnoga rada nad ručnim. Proti ovomu načelu grieši se još i danas mnogo medju radničtvom, jer i danas još drže radnici jedino ručni rad produktivnim.

O trećoj točki bit će pobliže govora na drugome mjestu, pa zato prelazimo na zavadjanje radničtva nepravim teorijama.

Ovamo bismo u prvom redu uvrstili Lassalleov „nesmiljeni, „gvozdeni zakon o zaradi“. — Ovaj ne baš savjestni njemački socijalista, agitator i demagog, razlaže taj svoj gvozdeni zakon ovako: „Gvozdeni ekonomijski zakon, koji ravna radničku naplatu u doba ponude i potražka, formuluje se ovako: Prosječna radnička naplata ne nadmašuje nikada one količine, koja je bezuvjetno nuždna za život radnikov — prema običajima dotičnoga naroda — te za daljnje razplodjenje svoje rase. Evo oko ove se

točke koleba radnička naplata, a da se nikada na dugo ne digne nad nju, niti da na dugo spadne izpod nje. Zarada se ne može dići nad ovu točku na dugo s toga razloga, što bi osjetljivo poboljšanje radnikova položaja povećalo broj ženitaba i umnožilo radničko pučanstvo, a to bi pojačalo ponudu rada i snizilo zaradu na predjašnju razinu i još niže. Medjutim radnička naplata ne može dugo ostati ni izpod onoga, što je radniku nuždno za život, jer bi se u tom slučaju radnici izselili, ili se sustezali od ženitbe i radjanja djece. Napokon, pod pritiskom biede mnogo bi ih pomrlo, ponuda rukû (rada) bi se snizila, a visina radničke naplate bi opet poskočila . . . Ograničenje prosječne radničke naplate na onu nuždnu količinu životnih sredstava, — to je eto, ja to ponavljam, onaj okrutni, gvozdeni zakon, koji danas ravna radničku naplatu" (Offenes Antwortschreiben an das Central-Comité, p. 15., Zürich 1863. p. 15.).

Ovaj Lassalleov „gvozdeni zakon" u velike je u svoje vrieme uzburkao krv radničtvu, pa je mnogoga priveo k socijalizmu. Lassalle ga je posudio od fiziokrata Turgota, ili od učenika Adama Smitha, Ricardoa; no „okrutnim" i „gvozdenim" oličio ga je sam Lassalle. Ona su spomenuta dvojica učila, da prosječna zarada ima tendenciju, da se drži granice radničke životne potrebe, i to s razloga, što si radnici, čim im nešto bolje ide, odmah naprte na ledja brojnu obitelj. U ostalom ni ovi ekonomisti nisu mislili pod „najnuždnijim potrebama života" samo koricu suha kruha. Turgot veli: „U ostalom ne treba misliti, da se ta najnuždnija potreba snizuje upravo na to, da radnik tek ne umre od gladi, ili da mu ne bi još preostalo nešto za druge potrebe, budi da si udovolji koju voljicu, budi da si spravi malu imovinu za nepredvidive slučajeve." (Lettres sur la liberté du commerce des grains, edit. Guillaumin, p. 185.)

Medjutim ovo oružje, kolikogod ga je Lassalle u svrhu agitacije i zaoštrio, niti odgovara podpuno istini, niti služi radničtvu na čast, pa zato i nije čudo, što ga zabacuju i sami socijalisti. Francezki socijalista Benoit Malon veli: „Pozivanje je na gvozdeni zakon možda preuveličeno; u političkoj ekonomiji i nema zakona absolutnih u podpunom smislu rieči. Ono, što Lassalle naziva gvozdenim zakonom, prije je zakon jake tendencije. Očevidno je, da neka zanimanja, koja su dobro organizovana u korporacije, u koje čovjek može stupiti tek iza težkoga nauka, mogu uzdržati dugo cienu svojemu radu iznad jednačka, koji odgovara najnuždnijoj potrebi (Manuel d'écon. soc., p. 233. sl.). I Marx i Liebknecht za-

bacili su ovaj gvozdeni zakon, jer ponizuje radnički narod. Uzme li se naime ovaj zakon kao „nesmiljeni“ i „gvozdeni“, t. j. da se ne dâ promieniti, te proti kojemu se radnici ne mogu braniti, onda to znači, da radnici nisu stvoreni na sliku i priliku božju s razumom i slobodnom voljom, već bezsviestni stvorovi, koji ne mogu nego po živinskom instinktu raditi i živjeti. Kako bi mogao savjestan čovjek tvrditi, da radnik mora po tom nesmiljenom i gvozdenom zakonu, čim dobije malo veću plaću, nego što mu treba za svakidanji krušac, odmah voditi pod krov ženu i radjati djecu, prije nego je priskrbio toliko, da ih može uzdržavati i odgojiti? Mužkarac je, istina, već od 20. godine sposoban za ženitbu, ali koliko ih se ženi u istinu u toj dobi? Ni $^1/_5$ častnika ne oženi se u dobi izmedju 20—25 godina. Staleži akademijske i politehničke naobrazbe deru u tim godinama još školske klupe. A gdje je taj zakon, koji brani radniku, da i on od svoje 16—17 godine, kadno počima raditi, pa tamo do 30. godine bude neženja? Nema toga zakona. A ako koji radnik ipak sklopi budi zakoniti, budi nezakoniti brak, netom su mu pahuljice probile kožu na licu, pa izrodi na sviet četu sirotinje, onda spadne pod onaj zakon, koji vriedi za ljude svih staleža, zakon mizerije, u koju zapadne svatko, tko ide samo za tim, da udovolji svojim časovitim strastima, ne pazeći na posljedice. Utuvljivati radničtvu u glavu ovakove glupe, a ne gvozdene zakone, naučati ga, da je čovjek samo za to na svietu, da uživa i svojim strastima udovoljava, to znači htjeti čovjeka poživinčiti. Ovo nije odgoj za onaj uredjeni „status civilis“, kako naravnopravni filozofi nazivaju uredjeno ljudsko družtvo, već je ovakav odgoj nekakva priprava za „status naturalis“, u kojem jest, a možda i nije živio ni predhistorijski čovjek.

Tako i neke druge fraze, koje se neprestano opetuju, pa i ne bile na mjestu, podržavaju samo napetost izmedju poslodavca i radnika. Ovamo spada Lassalleova tvrdnja, da je kapital spužva, koja upija privredu radnikovu. Malon takodjer opetuje, da se kapital sastoji iz $^9/_{10}$ neizplaćene zarade. A Karlo Marx sa svojom „Mehrwert“-teorijom“ (o kojoj ćemo kasnije govoriti) podražava radničtvo, ulievajuć mu u srce ogorčenje na one, koji traže od radnika, da rade 12 sati, dok ga plaćaju samo za 6 sati, — kao da su radnici ludjaci, koji bi htjeli 6 sati danomice za badava raditi, ili kao da bi bili tako slabi, da bi morali badava raditi.

I tako eto imade antagonizam izmedju rada i kapitala raznih, djelomice naravnih, djelomice umjetno stvorenih izvora, i to više

ovih potonjih. Onih prvih ne će nikada nestati, dok bude radnikâ i poduzetnikâ (pa bila baš i država poduzetnik); ovih će potonjih nestati na korist obiju stranaka i cieloga društva onda, kad obje stranke budu gledale ne samo na svoje interese, već i na interese svoga tobožnjega protivnika, a u istinu svoga suradnika. A to će se tim prije dogoditi, čim prije budu prijatelji radništva i pravednosti mogli konstatovati, da u radništva ima pravoga, objektivnoga ekonomijskoga odgoja, kojega sada nema, te koji radništvo čini nesposobnim.

§ 7. Štrajkovi. — U čem su poučni.

Rekli smo već: gdje se radništvu poda dolična sloboda i politička prava, ondje se dvie, ili čak tri svrhe postignu: 1. radništvu se daje zakonito oružje za obranu svojih interesa, 2. radništvo u istinu može da obrani svoje interese, 3. socijalističkim agitatorima izbija se oštro oružje iz ruku, kad se radništvu dade prilika, da dokaže, kako nije svagda slabije.

No tko bi ozbiljno pomišljao, da bi kakova ljudska uredba mogla ukloniti sukobe, štrajkove, ili napetosti (od vremena do vremena), taj bi samo dokazao, da još uviek vjeruje u „Utopiju", onaj zlatni otok, gdje teče sam med i mlieko. Dok se potrebe društva kvalitativno i kvantitativno mienjaju, dok ciena robi ovisi o tim potrebama, dok o cieni ovisi kvota, odpadajuća na pojedine suradnike pri izradjivanju robe, — dotle će se mienjati i kvota ili prihod kapitala, poduzetnika, pa i radnika. Sve se u gospodarskom životu mienja od časa do časa, samo jedno stoji uviek jednako jako i nepromjenljivo — sebičnost, koja će vazda sve faktore produkcije goniti na pokušaje, da što veći dio prihoda za sebe izvojšte.

Iz nesuglasica, koje će se vazda poradjati iz ljudske sebičnosti, dolazit će barem od vremena do vremena do sukoba, štrajkova, iza kojih će opet sliediti nagodbe i za neko vrieme mir. To je borba, to je život, to je napredak. Zato ovakova trvenja medju društvenim klasama nisu sama po sebi nikakvo zlo, već zlo izlazi iz surovoga načina u tom trvenju. A ta surovost dolazi odatle, što je stvar još razmjerno nova, pa u društvu, koje nema još izkustva ni priegleda, svuda vlada još neki diletantizam u prosudjivanju, pa odatle i pogreške. Nijedna stranka ne popušta, dok joj druga činom ili silom ne dokaže, da jedan ne može biti bez drugoga, da je jedan jači od drugoga itd. Kada se društvo u tom smislu odgoji, te bude imalo dovoljno izkustva o svim tim odnošajima, onda će

se i ti sukobi mnogo brže, lakše, čovječnije i pravednije rješavati. Ali do ovakova odgoja još smo dosta daleko, pa će zato i borba potrajati, sukobi će se očitovati otvorenim gospodarskim bojevima, štrajkovima, kako se i danas dogadja. A pisac političke ekonomije nema pri tom drugoga posla, nego da prati činjenice i da traži iz njih pouku, pa da ju širi, ne bi li time pospješio ono željeno doba, o kojem smo netom govorili.

Štrajkom (strike, grève) radnici zajednički (kolektivno) obustave rad u jednoj fabrici, ili u jednom zanimanju (zanatu) u tu svrhu, da poduzetnika ili poduzetnike prisile na neke koncesije (obično na povišicu plaće, skraćenje radnoga dana, svetkovanje prvoga svibnja itd.). Štrajk je neka vrst očevidnoga dokaza, kojim radnici hoće da dokažu poduzetniku, ako oni njega trebaju, da ni on bez radnikâ ne može biti; da oni imadu zajedničkih interesa; da radnik nije tako slab, te bi bio na milost i nemilost predan poslodavcu. Ovo je najjače oružje, kojim radnici brane svoje interese i izvojštuju nove pobjede. Bez štrajkova se valjda ne bi radniku povećala plaća ni za jedan filir, pa da se je još i deset puta sentimentalnije deklamovalo na papiru. Ali uza sve to štrajk je opasno oružje, koje služi samo onda, ako vješta ruka njim barata. Štrajk uspije samo onda, ako se provede u zgodan čas, na pr., kad poduzetniku posao dobro ide. Ako poduzetnik ima dovoljno robe u zalihi, ne samo da ne će povisiti plaće, već će mu štrajk doći upravo u dobar čas, jer će mu dati izliku, da odpusti sve, ili veliki dio radničtva.

Prvi je uvjet za uspjeh štrajka sloga. Sloge pak ne može biti bez poslušnosti (discipline), a ove nema bez što čvršće organizacije. To dokazuju dobro organizovana englezka i američka družtva. „Radnička američka sveza" (družtvo od 600.000 članova) provela je u sedam godina (1885.—1892.) 22.560 štrajkova, od kojih je 15.250 podpuno uspjelo, a oko 1.600 uspjelo je djelomice. A to bjelodano dokazuje, da radničtvo nije više slabije pod svakim uvjetom, kako to socijalisti rado tvrde. Ali ovi sukobi mogli su uroditi uspjehom zato, jer je radnička sveza sakupila u zajedničku blagajnu toliko prinosa, da je za vrieme štrajka izplaćivala svojim drugovima 7—8 kruna na dan (Temps, 26./II. 1895.).[1] Na prvi

[1] U Washingtonu izdao je g. 1887. C. D. Wright, commissioner of labor, izvješće o svim štrajkovima u američkoj Uniji od g. 1881.—1886., pa dolazi do sliedećih resultata: štrajkova je uspjelo podpuno 46·58%, a djelomično 13·47%; lock-out (odkaz rada od strane poslodavaca) imao je u 25·46% podpuni, a u 8·5% puta djelomični uspjeh, dok je u 60 slučajeva pretrpio poraz.

pogled, oslanjajući se površno na podatke ove statistike, čovjek bi bio sklon preporučiti radničtvu, neka se što više služi ovim svojim oružjem. Ali dobri prijatelj radničkih organizacija u Englezkoj i Americi (zvanih „Trade-Unions"), Howell, govori ovako: „Kad bismo bili pozvani, da reknemo svoje mnienje o štrajkovima, a da nam o njima ne bi bilo ništa više poznato osim njihove brojnosti, nama bi se činilo, da su absolutno nuždni u današnje doba, svakako pak nam se čine nekakvim elementom u odnošajima izmedju kapitala i rada i nekim naravnim i nuždnim sredstvom za postizavanje nekoga riešenja u sadanjim odnošajima izmedju poslodavca i posloprimca. Ni razmišljanje, ni grožnje nisu nas mogle sklonuti, da se okanimo ovoga industrijalnoga rata; sve, što se je moglo do sada učiniti, jest to, da se smanji trvenje, a borba, ako do nje dodje, da se učini što manje razornom za stranke i za družtvo. Izliku za štrajk vrlo je lako naći, ali se često dogadja, da tu ima tajnih, ličnih namjera, radi kojih štrajkovi postanu tvrdoglaviji, dulji i skuplji, nego bi to trebalo. Imade bistrovidnih glava, koje unapried vide resultat štrajka, pa ako im to ne ide u račun, onda potajno rade, da se štrajk svrši onako, kako njihovim ličnim svrhama odgovara." Po mnienju istoga pisca štrajkovi imadu praktičnu vriednost onda, ako se sve okolnosti (vrieme, mjesto, razlog) dobro prosude, da li ima izgleda za uspjeh, ili nema. „Mnogo ima stvari, koje su opravdane u teoriji, ali se ne mogu provesti u praksi." (The conflicts of capital and labor, cap. IX. p. 372, po Blocku, o. c. II. 317).

Francez Crouzel proučava resultate od 362 štrajka u američkoj Uniji, Englezkoj, Francezkoj i još nekim zemljama. Od 362 štrajka 99 ih je uspjelo podpuno, 96 ih se je svršilo kompromisom, a 167 ih je podpuno neuspjelo. Izpitujući uzroke dolazi do resultata, da štrajk ima više izgleda za uspjeh, kad ima obilno kapitala i kada raste poduzetnička dobit (profit). Zato obično postizavaju veći uspjeh oni štrajkovi, koji idu za povećanjem zarade, nego oni, kojima je svrha oprieti se sniženju radničke plaće. Odatle se nameće piscu pitanje: Pri pomnožanju kapitala i povećanju poduzetničkoga profita da li je baš nuždan štrajk, da se i radniku povisi zarada? Crouzel veli, da statistika radničkih plaća baš protivno dokazuje, pa da je dosta upozoriti na služinčad i poljodjelske radnike, koji nisu još nikada organizovali štrajka u Francezkoj, a plaća im spada medju one, koje su se najvećma povisile. Na koncu izpituje pisac bilancu uspjeha i štete, što su radničtvu zadali štraj-

kovi, pa misli, da su radničtvu bili više na štetu, nego na korist, te zato savjetuje, da se radničtvo laća štrajka, kada je nad svaku dvojbu u pravu; a završuje ovom porukom radničtvu: „Budite spremni na rat, ali samo da izvojštite mir. Štrajk je opasno oružje, koje može koristno služiti vašim interesima tek pod jednim uvjetom: neka vam bude mač, koji čeka vazda pripravan u toku, ali iz toka ne izlazi nikada, ili riedko kada“ (Étude historique, économique et juridique sur les coalitions et les grèves dans l'industrie). Nama se čini, da je Crouzel dobre zaključke izveo, samo da bi ih bio morao brojnijom statistikom poduprieti. Kraj stotine tisuća dosadanjih štrajkova 362 slučaja tako je neznatan broj, da se tek velikim suzdržavanjem mogu izvoditi obći zaključci. Ali kad slično dokazuje i ono 22.000 štrajkova,[1] možemo usvojiti nazor Crouzelov: da su štrajkovi nad svaku dvojbu časovito skopčani sa golemim materijalnim žrtvama za radničtvo. Ali s druge strane ne smije se malo cieniti ni moralna dobit za radničtvo u slučaju uspjeha, kao i naknadna materijalna dobit. U radnika se podigne samosviest i čovječansko dostojanstvo; on uživa, što je dokazao čitavome svietu, da je i radnik isto tako nuždno potrebit član družtva, kao i kapital. A u materijalnom pogledu ipak se osjetljivo povisi radu prihod od uspjeha produkcije. Ali ni ovi uspjesi nisu, a nisu ni mogli biti toliki, te bi ovlaštivali radnike, da se laćaju štrajkova na laku ruku. Zavedeni pustim frazama: da kapital odnosi lavlji dio itd., mogu se radnici bez trieznoga računanja lako preračunati, osobito ako zatraže povišicu plaće u nevrieme, t. j. kada se produkcija mora ponešto stegnuti; plaća im se za malenkost povisi, ali se zato dobrano snizi broj radnikâ. Protiv one fraze: da radničtvo dobiva tek mrvice, dokazuju statistički podatci, da u premnogom slučaju ne bi si radnik mogao danomici kupiti niti paklić duhana onim viškom, što bi ga dobio, kada bi se medju radničtvo

[1] U ono 22.559 štrajkova sudjelovalo je 530.992 radnika, koji su za vrieme štrajkova izgubili 56,725.136 franaka zarade, a troškovi štrajka stojali su oko 10 milijuna franaka. Dobitak na zaradi, izvojšten štrajkom, iznosio je nešto manje od 49 milijuna franaka. Ovo povišenje izvojštilo si je radničtvo dakle brutto-troškom od 66, a netto-troškom od 17 milij. franaka. Poslodavce stojala je stvar nešto manje od 32 mil. franaka, a što je još gore za radnike: jedna šestina (32.000) radnika izgubila je poslije štrajka svoj kruh podpuno, da se drugima zarada ponešto poveća. Uzmemo li, da je ova $1/6$ bezposlenih pala na teret zajedničkomu fondu, onda treba priznati, da je 15.280 podpuno uspjelih štrajkova urodilo tek osrednjim uspjehom u materijalnom pogledu. Ovi primjeri dovoljno dokazuju ozbiljnost ove stvari.

podielio savkoliki dobitak kapitala, ne samo zakoniti, već i onaj Marxov „Mehrwerth".

Već je spomenuto, da je socijalista Marlo (Winkelblech) već god. 1848. pošteno priznavao, da veći dio prihoda od produkcije odpada na rad, a manji dio na kapital. Kasniji socijalistički agitatori prelaze preko toga mukom, pa pripoviedaju o strašnim dobitcima kapitala (Marx i Lassalle), tako da debeli prijatelj radništva, prof. Schmoller („Arbeiterfrage"), kori Lassallea, da više puta razpravlja „nepoštenom nejasnoćom".

Velike tužbe radništva, osobito socijalista, prinukale su države, u prvom redu industrijalne, da vode što točniju statistiku o ekonomijskom poslovanju u industriji. Ta se statistika vodi što većom, što manjom brižnošću već pô stoljeća, a podatci njezini ne govore nipošto u prilog socijalističkim agitatorima. No ono, što iz te statistike sliedi, još ne dokazuje, da je tako bilo i nekada, dok još nisu radnici bili tako slobodni, ili gdje još i danas nemaju onih prava (političkih) i sredstava (slobode koalicije, štrajkova), kao u zemljama, gdje je radništvo koračilo napried, pa zato dakako ti podatci i vriede samo za radnike u ovim zemljama. Pred brojkama ove statistike[1] raztapa se Marxova teorija o „Mehrwerthu" kao magla na

[1] U ožujku god. 1886. rekao je belgijski financijalni ministar u senatskoj sjednici: „Bez dvojbe je položaj radništva dostojan, da mu se posveti najživlja pažnja. No evo nekoliko brojaka: Od god. 1876.—1884. imala je polovica ugljenokopa deficita 73,471.000 fr. Druga polovica dala je profita 92,375.000 fr. t. j. (za cielu idustriju) neki višak od kojih 20 milijuna franaka. — God. 1884. bila je prosječna radnička naplata snižena sa 3·35 na 3·03 fr. (od 3·20 na 3·— K). To je prosječna dnevna zarada za mužkarce, žene i djecu. Ali ciena robi spala je po tonni od 10·17 fr. na 9·53 fr. I tako sniženje ciene od 0·64 fr. po tonni nosilo je radništvo samo po polovici."

Na ovo bi mogao tko primjetiti: A zašto nisu radništvu nametnuli na pr. samo jednu trećinu manjka, a 2/3 neka bi nosio kapital? No u Belgiji nisu dioničari samo gavani, već i čedni gradjani, koji su novac za akcije jedva skucali. — Isti ministar navadja, da se je prihod dielio ovako: naplata radništvu 56·61%, naplata kapitalu 1·26%, troškovi 42·13%.

Odavle izvadja ministar: „Kada bi se bio razdielio medju radništvo i onaj dio prihoda, što je dopalo kapital, tako da bi kapital radio badava, to bi se godišnja naplata radniku povećala za 20·40 fr. (19 K!) t. j. za 7 centima na dan." (Annales parlamentaires de Belgique, sjednica od 30. ožujka 1880.)

God. 1887. izradilo je 100.739 radnika 18,378.424 tonne ugljena u vriednosti od 147,674.000 franaka. Ciena robi pala je ove godine za 21 centim po tonni naprama cieni od prošle godine (1886.).

Iste godine (1887.) izplaćena je radništvu za zaradu svota od 82,100.00 fr., ili poprečna godišnja naplata od 815 fr. Iste godine bila je radništvu pove-

suncu, pa zato ne treba o tome dalje trošiti rieči. Jedino možemo izreći nadu, da će napetost izmedju radničtva i kapitala biti sve to manja, što se i radničtvo bude više zanimalo za statistiku.

B. Socijalna demokracija.

Držimo li se strogo oznake socijalne demokracije, tada je ona razmjerno još vrlo mlada, i ako se je ovako bujno razvila: njen porod pada nekako u sredinu prošloga XIX. vieka. Držimo li se pak njenoga pravoga smisla, naime radničkoga pitanja, tada je to razmjerno dosta staro. — Radničko se pitanje javlja već u ono vrieme, kada su se cehovske institucije počele izradjati, kad je ceh prestao odgovarati svojoj svrsi. Ali na koncu i opet je kapital onaj zadnji uzrok, koji je učinio cehove suvišnima, zakrčio im put, da se ne uzmognu preurediti. — Karakteristično je po radničko pitanje svakako to, što se je ono najprije pojavilo i razvilo ondje, gdje je merkantilizam najviše procvao: to jest u Francezkoj i u Englezkoj. Za Ljudevita XIV. postigao je u Francezkoj absolutizam, a s njime i merkantilizam svoj vrhunac. Poslije za slabe vlade Ljudevita XV. sve se nekuda ohrabri i pojavi reakcija na svim područjima družtvenoga života: na gospodarskom, političkom, pače i na filozofijskom polju. Sve je tražilo čim veću slobodu izpod nadzora i tutorstva države i njene policije.

Već god. 17Ꞓ5. javlja se Morelly sa skroz socijalističkim programom u svojoj knjizi „Code de la Nature“. On uči, da svaki

---

ćana naplata za 37 fr. više, nego god. 1886. Prihod se razdielio ovako: naplata radničtvu 82,100.000, troškovi 56,833.000, dobit 8,741.000.

Kada bi se sva dobit kapitala razdielila medju radničtvo (8,741,000 : 100,739), tad bi se povećala svakomu radniku godišnja zarada za 86 fr., t. j. 815 + 86 = 901 fr. na godinu (Temps od 14./XII. 1886.).

Sada jedno dva primjera iz Njemačke. Od 327 industrijâ godine 1886. stajale su obzirom na prihod kapitala (dividende) ovako (u zagradi brojke za rudokopne poslove): Dividende su se pomnožile kod 59 (14) posala; smanjile kod 66 (20), jednake ostale kod 29 (10), nikakve dividende u godini 1885. i 1886. kod 26 (27), a 76 (30) posala nije nosilo nikakve dividende, dakle kod $\frac{1}{3}$, t. j. kod 106 posala kapital nije imao upravo nikakve dobiti, već je sav prihod odpao na radničke naplate i na troškove. A ako se pribroje i oni poslovi, koji posljednje dvie godine nisu nosili dividende, onda ciela polovica posala nije nosila kapitalu dividende. (The Economist, London od 20./IV. 1887.)

God. 1879. imala su 103 dion. družtva sa kapitalom od 374,125.841 M čistoga prihoda 8,593.304 M, t. j. 2·29%. — Iza toga bude uvedena zaštitna carina pa god. 1885. odnese kapital čistoga dobitka od 364,125.084 M 19,301,085 M t. j. $5\frac{1}{9}$% (Reich- und Staatsanzeiger, Berlin, 18./V. 1886.).

državljanin pripada državi, pa ga zato država mora na svoje troškove uzdržavati. U tu svrhu dobiva svatko od države toliko dobara, da može svojim potrebama i užitcima udovoljavati. Zato pak mora državljanin raditi prema svojoj snazi i talentu, a što više priradi preko svojih potreba, to pripada državi. God 1776. piše abbé Mably u komunističkom smislu, a god. 1780. razlikuje Brissot de Varville dvie vrsti imovine: naravnu i gradjansku; prva se osniva na naravnom zakonu, na pravu svakoga čovjeka, da si uzme one stvari, koje su mu potrebne za život; gradjanska imovina (posjed) ne osniva se na na nikakvom pravu, već na sili. Ako tko posjeduje više, nego što mu treba za život, dok drugi gladuje, tada je ta imovina kradja.

U vrieme pak same revolucije javlja se revolucionarac Babeuf, koji je „slobodu", „jednakost" i „bratinstvo" pokušao oživotvoriti i u materijalnom pogledu te Francezku komunistički organizovati. U tu svrhu izdavao je list „Tribun du peuple" („Pučki tribun"). A kad je pokušao, da te svoje osnove silom, t. j. novom revolucijom oživotvori, bude uhvaćen i pogubljen. Cezarizam i vječne vojne potisnu u kut za neko vrieme ovaj već preko pô vieka stari pokret. Istom poslije pada Napolenova pojavi se opet, i to odanle, odakle bi se čovjek najmanje nadao: iz aristokratskih veleindustrijalnih, veleposjedničkih itd. krugova.

Uronimo li u književnost, koja je bila predtečom francezke revolucije, dobivamo dojam, kao da sva ta književnost smjera u prvom redu za tim, da postigne politička prava pojedinca, odakle su ostale vrsti slobode (obrta, savjesti, gibanja, sticanja itd.) imale sliediti same po sebi. Pa ipak od svih tih vrsti slobode, rek bi, da je u najužim granicama zaostala sloboda političkih prava, dok su se ostale vrsti slobode mnogo brže proširile. Tako se dogodilo, da jednako i obće izborno pravo nije skoro nigdje do skrajnosti provedeno. Naprotiv je ona druga sloboda provedena, pače i u onakovim zemljama, gdje su politička prava zahirila.

Nas ovdje zanima u prvom redu gospodarsko područje, na kojem se je brzo pokazalo, da je bila prevelika smjelost prepustiti kapitalu neograničenu slobodu. To je bio razlog, što se je proti novomu, još vrlo mladomu gospodarskomu sistemu podigla bura. Odatle toliki novi sistemi u teoriji, koji su jednakom brzinom bez osobitoga djelovanja padali, kao što su i nicali, dok vladajući sistem uz pomoć zakonodavstva još i danas vlada, a prigovori proti njemu postaju sve to glasniji i gromorniji.

Pusti egoizam kapitala, koji se je najbolje očitovao u nesmiljenom izrabljivanju radničtva, izišao je dosta rano na svjetlo. No to je, osim maloga broja plemenitih ljudi, slabo koga zanimalo, pa se je sviet dosta malo brinuo za radničtvo, koje je dosta dugo šutjelo i trpjelo, jer si nije znalo ni moglo pomoći. Istom kada su mu priskočili u pomoć darovitiji ljudi, izadje na površinu sva njegova bieda. Sama pak tendencija kapitalističkoga rada, naime razdvajanje družtva na sirotinju i bogataše, nije odmah upadala u oči. Bili su tomu donekle razlogom veličajni podhvati, što ih je kapital proveo. U ono vrieme još nije udaralo u oči, da imade u istinu takovo područje produkcije, koje je već od naravi odredjeno za kapitalističko djelovanje, dok djelovanje kapitala postaje razornim, čim preko toga područja priedje. A treba istinu priznati: kapital se nije otimao svomu naravnomu području, već je čovječanstvu golemih usluga učinio. Željeznice, brodarstvo, kanali i priekopi, brzojavi, telefoni itd. živi su tomu svjedoci. Za ovakove poslove izrabio je kapital sav napredak i praktične izume (strojeve!). A upravo ovi izumi postali su onom polugom, pomoću koje je kapital pokazao svu svoju nadmoć i kojima sve satire, što mu na put dolazi. A kada je kapital prekoračio preko granica svoga naravnoga djelokruga i stao haračiti medju malim obrtom, tada istom upadne u oči njegov razarajući rad na drugim područjima. Sada se zabrinu i širi krugovi. A uzme li se k tomu na um, da kapital nije ublažio svoga egoizma spram radničtva, tada se razumije, što su tužbe radničtva počimale zanimati i šire slojeve.

§ 9. Socijalna demokracija poslije francezke revolucije.

Napoleonovo doba, ako i nije zapriečilo socijalističkoga pokreta u njegovu razvoju, ipak ga je donekle zaustavilo. Napoleon je rješavao, ako bi se kakovo radničko pitanje pojavilo, vojničkom kratkoćom: odsjekao bi dekretom, tko ima pravo. Ostale zemlje, zabavljene vječitim ratovima sa Francezkom, nisu takodjer imale kada, da se zabavljaju ovim pitanjem. Treba znati, da je francezka revolucija doniela narodima kao neposredni dar još tvrdji absolutizam, nego što je prije vladao. Istom poslije Napoleonova pada počima se socijalno pitanje opet pojavljati. Sada izlaze na svjetlo: grof Henri de Saint Simon sa svojim učenicima Enfantinom i Bazardom, zatim Fourier, Louis Blanc, Cabet, Simonde de Sismondi, Blanqui, Considérant, Proudhon i dr. u Francezkoj;

Charles Hall, Thomson, Owen, svećenici Maurice i Kingsley, te odvjetnik Ludlow, Sidney Webb, pa i Niemac Karlo Marx u Englezkoj; Rodbertus, Karlo Marx, Engels, Lassalle, te poslije njih čitava četa učenika, medju kojima osobito treba spomenuti Liebknechta, Bebela, Kautskoga, Adlera, Bernsteina i dr. u Njemačkoj. K tomu treba još spomenuti kršćansko-socijalnu stranku katoličkoga i protestanskoga smjera.

Predaleko bi nas vodilo, kada bismo na ovome mjestu pošli razlagati sve sisteme (gl. sv. I. str. 78.—96.). Ovdje treba da navedemo ono, što će nam prikazati osnovu današnjega socijalizma, njegove razdiobe i njegove nauke.

Sve do sredine prošloga vieka dielio se je socijalizam gotovo u bezbroj sistema i stranaka. Svaki učitelj imao je svoj posebni sistem, svoje učenike i svoju stranku. U 60-im godinama prošloga vieka javlja se jedna stranka, koja obuhvati malne sve dojakošnje u jednu cjelinu sa zajedničkim programom i donekle jedinstvenom organizacijom. Bila je to t. zv. „internacionala" ili medjunarodna socijalno-demokratska radnička stranka. Od časa, kada se pojavila ta stranka, razumieva se pod socijalnom demokracijom medjunarodna socijalna stranka radnikâ sve do danas.

Najradeniji i najdarovitiji apostol ove stranke, pa ako hoćemo, i utemeljitelj njezin bio je Karlo Marx.[1] On je socijalno pitanje kušao znanstveno prikazati, i treba reći, da je oštroumno dokazivao. Glavni spis mu je „Das Kapital." Uz znanstvenu izučenost imao je Marx i velikih demagožkih svojstava, pa mu je tako pošlo za rukom gotovo svekoliko veleindustrijalno radničtvo predobiti za svoje misli. Blještavilom svoje učenosti, zanosom govora, snagom rada, vratolomijom podhvata znao je tako očarati priprosto stradalničko radničtvo, da je ono u njem gledalo onoga arhangjela osvetnika sa plamenim mačem, koji će se kapilističkim krvopijama osvetiti za sve njegove jade.

Radničtvo, koje je svaka bieda i nevolja tako odtudjila ostalome družtvu, lako je praštalo svomu miljeniku, ako je i „preko žnore" tesao. Ta šta je radničtvu bilo do toga družtva, koje se je do sada za nj tako malo brinulo! Ono je bilo uvjereno, da ne

---

[1] Karlo Marx rodio se je u Trieru 1818., a umro je u Londonu 1883. Učio je filozofiju i pravo te se osobito bavio naukom o narodnom gospodarstvu. Cielo mu djelo „Das Kapital" bilo je osnovano u četiri svezka, ali do sada su izašla samo tri, a od tih je napisao sâm samo prvi svezak, a dva druga napisali su njegovi učenici u njegovu duhu i prema njegovu radu i govoru.

može na niže grane spasti, pa dogodilo se, što mu drago. Pače svaka promjena mogla je samo nešto dobra donieti. To je, rekao bih, psihologijski zakon, da nezadovoljnici pristaju uz najradikalnije predstavnike. Tako je gradjanstvo (buržoazija) pristajalo u francezkoj revoluciji uz one, koji su bez mnogoga mudrovanja naprečac kormanili k cilju, pa tako radi danas i četvrti stalež. Marx je propoviedao revoluciju, očajnici su ga razumjeli. Danas je socijalna demokracija postala u neku ruku Damoklovim mačem nad glavom ne samo kapitalizmu, već čitavomu družtvu i njegovim uredbama. Mi možemo kriviti Marxa, da je bacio zublju u barutanu; mi možemo osudjivati program i stranputice socijalne demokracije, — ali mi ne smijemo ni družtva predočivati bielom nevinom golubicom, jer je ono sudionikom malne svih zala, što ih je kapitalizam radničtvu počinio.[1]

Ovo evo držasmo umjestnim napomenuti, prije nego priedjemo na prikazivanje dviju socijalnih struja, koje danas na tom području prevladjuju.

§ 10. Internacionalna socijalna demokracija. „Internacionala.“

Socijalna je demokracija postala danas vladajućom formom skrajnjega socijalizma, a njezine ideje i ciljeve prenesla i razširila

---

[1] Socijalna domokracija kipi mržnjom i na crkvu i na kler. A zašto? Zato, jer se je ona razvila ondje, gdje je crkva postala više političkom, nego božanskom institucijom; gdje je kler postao slugom (činovnikom) vladajućega sloja, pa je morao služiti i kapitalističkomu sistemu, kada je zasio na vladinu stolicu. Istina, socijalizam se je pojavio i ojačao i u onim krajevima, gdje postoji neoboreni autoritet katoličke crkve. To nije nikakvo čudo, jer su nove političko-gospodarske uredbe i ovdje urodile onim plodom, kakovo su sjeme posijale. A tomu bar nije katolička crkva kriva. Ta nju još i danas sve, što je „slobodoumno“ i „napredno“, kori s natražnjačtva, ako k svakoj novotariji, pa bila ta i koliko nezgodna, ne rekne: „Amen.“ Dakle nije katolička crkva kriva, ako zlo sjeme urodi lošim plodom i na onom području, gdje se njezina rieč sluša. Ali što joj se priznati mora, jest to, da ondje, dokle dopire njezin glas, nitko ne misli na to, da radi pljeve izčupa i sažge i dobro žito. Katolička crkva nije nikada propoviedala revolucije, držeći se one Spasiteljeve: „Dajte caru, što je carevo, a Bogu, što je božje.“ — Ali se crkva nije nikada prestala boriti za ukinuće robstva, pa ni onda, dok je to bila „careva“ institucija. Tako ona radi i danas: revolucije zabacuje, reforme na bolje podupire. Zato nema socijalna demokracija pravo, kada poistovjećuje držanje i rad katoličke crkve i katoličkoga klera u gospodarskom, socijalnom i radničkom pitanju s nekadanjim držanjem klera na pr. anglikanske crkve.

je t. zv. „internacionala“ preko čitavoga gospodarskoga područja romansko-germanskih kulturnih naroda. (Cf. Resch, Volkswirthschaft, p. 226).

Formalno se rodila internacionala god 1864.[1] na medjunarodnom radničkom kongresu u Londonu. „Generalno vieće“ toga kongresa primi jednoglasno program i statut Marxov, i to privremeno, a ženevski (Genf) kongres (1866.) konačno.

Od sada je imalo radničtvo svoj program, pa ga u glavnom usvojilo u svim evropskim i američkim zemljama. Prvi medjunarodni radnički kongres složio se je u ovim načelima:

„Obzirom na to, što oslobodjenje (emancipaciju) radničtva imadu izvojštiti radnici sami, pa budući da ova borba za oslobodjenje ne znači borbu za monopole ni za povlastice (privilegije) kojega družtvenoga razreda, već borbu za jednaka prava i dužnosti, te i za odstranjenje svake staležke prevlasti;

obzirom na to, što ekonomijska ovisnost radnika o monopolisti (monopolnom posjedniku) radničkoga orudja i izvorâ za život čini podlogu robstva u svakom obliku družtvene biede, duševnoga nedostojnoga propadanja i političke ovisnosti;

budući da je stoga radničtvu ekonomijsko oslobodjenje velika cielj, kojoj svaki politički rad ima da služi tek kao pripomoćno sredstvo;

---

[1] Prvi početci javljaju joj se već g. 1862. Za izložbe u Londonu (1862.) stigne onamo jedna deputacija francezkih radnika te bude svečano dočekana od odbora englezkih radnika. U pozdravnoj adresi izriču englezki radnici nadu, da „valjda nije daleko čas, gdje će radničtvo raznih zemalja uvidjeti, da su im interesi identični.“ Na to Francezi odvrate, da „radnici svih zemalja moraju ići rame o rame, da uzmognu svoju slobodu postići zajedničkim naporima“ (Gl. Meyer, Emancipationskampf des 4. Standes, I. 101). No davno prije toga potaknuo je tu misao Karlo Marx, kad je g. 1847. iz Bruselja doviknuo radnicima: „Proletarci svih zemalja, složite se!“

Dvie godine iza onoga posjeta postanu želje činom: 28. rujna bude u Londonu držan prvi medjunarodni radnički kongres pod predsjedanjem prof. Beesneya. Ovomu kongresu prisustvovali su i mnogi politički prognanici (medju njima Talijan Mazzini i sâm Marx).

U ovom kongresu bude izabran odbor, koji je imao izraditi „inauguralnu adresu“ ili privremeni program i statute za „obći savez radnika.“ Ovaj se pododbor konstituirao kao „generalno vieće“ te učinio Talijana Mazzinia izvjestiteljem. Ali se je ovaj previše bavio političkim stvarima, a premalo gospodarskim, pa se je prigovaralo njegovu programu (da je to za organizaciju „političkih urotničkih družba“, a ne za gospodarsku borbu medjunarodnih radnika), te Mazzinijev program i statut bude zabačen.

obzirom na to, što su sva nastojanja, koja su ovoj velikoj cielji služila, do sada neuspjela i radi nedostatka sloge (solidarnosti) medju mnogovrstnim strukama radničtva u pojedinim zemljama, i radi nestašice svakoga bratskoga veza, koji bi ujedinjivao radničtvo raznih zemalja;

obzirom na to, što oslobodjenje râda nije ni kakvo mjestno, ni kakvo narodno, već jedino družtveno (socijalno) pitanje (problem), koje obuhvata sve zemlje, gdje ima modernoga družtva, i jer riešenje ovoga problema ovisi o praktičnom i teoretskom sudjelovanju najnaprednijih zemalja;

obzirom na to, što sadašnje oživljenje radničtva u najobrtnijim evropskim zemljama u jednu ruku nove nade pobudjuje, sadržaje ono u drugu ruku svečanu opomenu, da se ponovno ne upane u stare bludnje, te zato iziskuje neki izravni savez do sada pociepanoga pokreta:

iz svih ovih obzira izjavljuje prvi medjunarodni radnički kongres, da medjunarodna radnička asocijacija i sva njoj pripadajuća družtva i pojedinci priznavaju istinu, pravo i ćudoredje kao podlogu za saobraćaj medju svojim članovima, kao i spram svih svojih bližnjih, bez obzira na boju, izpoviedanje i narodnost. Kongres smatra za dužnost svakoga čovjeka, da prava, koja idu čovjeka i gradjanina, zahtieva ne samo za sebe, već za svakoga, koji svoju dužnost vrši. „Nema prava bez dužnostî, ni dužnostî bez prava“ (gl. Meyer, Emancipationskampf, I. 105 sl.; Mehring, Socialdemokratie, p. 71, 330).

I tako se je eto konstituirala medjunarodna radnička zajednica ili socijalnodemokratska internacionala, kojoj je svrha, da bude središtem saveza i sustavnoga rada medju radničkim družtvima u raznim zemljama, koja rade za istu svrhu, t. j. za zaštitu, napredak i podpuno oslobodjenje radničtva. (Art. 1. statuta.)

Poslije ovoga kongresa držala je internacionala gotovo svake godine po jedan (god. 1866. u Ženevi, god. 1867. u Lausanni, god. 1868. u Bruxellesu, god. 1869. u Baselu,[1] god. 1871. u Haagu, pa onda ponovno nekoliko puta u Ženevi i u drugim švicarskim i drugim evropskim gradovima).

---

[1] Za ova prva četiri kongresa vidi v. Scheel u Schönbergovu Handbuchu I. p. 103. O povjesti internacionale od 1870.—1873. (kongres u Haagu 1872. i dva kongresa u Ženevi 1873.) gl. Mayer, Emancipationskampf, I. p. 109 do 171. A o kongresu u Ženevi obdržavanom od 9.—15. rujna 1877., gl. Mehring, Socialdemokratie, p. 164. sl.

Kako se iz navedenoga programa vidi, imala je organizacija internacionale u svojem početku skroz miroljubive i snošljive nazore, a svrha joj je bila ekonomijske, opravdane i plemenite naravi. Ali s vremenom se je internacionala izrodila u „pribježište i leglo svake vrsti revolucionaraca i urotnika", veli v. Scheel.

Utemeljenje internacionale kao da je podalo novoga života svim do sada obstojećim socijalističkim strankama. Najveći dio njih poprimi londonski program odmah, dok druge biše prisiljene poslije duljega ili kraćega odpora, da ga takodjer poprime, premda se socijalističke stranke u raznim zemljama u svem ne slažu: ima tu raznih nazora, od miroljubivih (oportunističkih) sve do najradikalnijih (revolucionarnih). Razlog ovomu ciepanju leži u taktici samoga središnjega vodstva.[1]

Predaleko bi nas vodilo, kad bismo htjeli pratiti rad internacionale u svim evropskim zemljama; zato ćemo nešto više pažnje posvetiti internacionali u Njemačkoj, koja ponajviše djeluje na rad i smjer socijalizma u našoj monarhiji, jer se je nametnula vodjom cieloj internacionali.

U Njemačkoj je bila prije konstituiranja internacionale u Londonu dosta jaka socijalno-demokratska stranka Ferdinanda Lassallea, koja je imala biljeg narodne njemačke socijalističke stranke, te se je opirala internacionalizmu. God. 1869. stopi se ova stranka u glavnom sa Liebknecht-Bebelovom njemačkom internacionalom, te izradi zajednički program u Eisenachu. U glavnom je ovaj program isti, ali malo drugačiji londonski program. Razlikuje se od njega u tom, što usvaja bitnu točku Lassalleova programa: „državno unapredjivanje udruživanja i državni kredit za slobodne produkcione udruge pod demokratskim jamstvom." Ovaj je program[2] sasvim

[1] Tako se na kongresu u Londonu (18. srpnja 1881.) upravo bezobzirnom otvorenošću propovieda revolucija. Američanka Miss Lecomte misli, da je vrieme razpravljanja i pisanja prošlo, a nastupilo vrieme za rad; Louise Michel kaže opet, da ona od deset godina ne misli na drugo, nego na nasilnu revoluciju, koja će razvaliti zadnji oltar i srušiti zadnje priestolje. Ruski socijalista knez Krapotkin veli, da ruskomu seljaku ne preostaje ino, nego da se povede za francezkim seljacima, koji su god. 1789. imanja osvojih tirana plienili, a njih same ubijali. A sam predsjednik kongresa naviešta rat kapitalu i svim vladama te preporučuje, neka se u tu svrhu stvori medjunarodna zajednica, da se unište neprijatelji demokracije (gl. Winterer, Der Socialismus, Köln, 1882. p. 19.).

[2] „1. Socijalno-demokratska radnička stranka ide za tim, da osnuje slobodnu državu (Volksstaat). 2. Svaki se član socijalno-demokratske radničke stranke obvezuje, da će svom snagom raditi za sliedeća načela: a) Današnje

miroljubiv, a ni domaćega tla ne gubi izpod nogu usvajajući spomenutu točku Lassalleova programa. Ali kako se bude zaoštravao elemenat internacionalkin, tako će i njemačka socijalna-demokracija postajati sve to revolucionarnija.

Sva organizacija socijalistička osniva se na demokratskom načelu, pa bi čovjek po tome zaključivao, da se pojedincu nije tako lako domoći odlučujućega položaja. Ali primjer s Karlom Marxom dokazuje protivno, jer upravo rastenje revolucionarnoga smjera u internacionali ima se pripisati Marxu, kojemu po malo podje za rukom, da je internacionali naprtio svoje stare revolucionarne ideje.

§ 11. Marx-Engelsova socijalna evolucija.

Marx je sa svojim drugom Fridrihom Engelsom napisao već god. 1847. priegled razvitka političke ekonomije, što je radničtvo učilo kao katekizam. Po njem je sav politički, kulturni i socijalni razvitak pojedinih naroda posljedica ekonomijskoga razvoja. Evo, kako to drug njegov Engels razlaže:

„I. Sredovječno družtvo: Mala produkcija pojedinaca. Produkciona sredstva odmjerena su prema potrebi pojedinca, pa su zato primitivno nesavršena, majušna i od neznatnoga djelovanja. Produkcija ide za tim, da se ravno potroši, i to da ju potroši producenat sam, ili njegov feudalni gospodar. Samo ondje, gdje slučajno preostane višak preko potroška, nudja se na prodaju, i to je prva roba (pod „robom" razumieva Engels one produkte, koji dolaze na tržište). Ali se već i sada javlja anarhija u družtvenoj produkciji.

---

su političke i socijalne prilike u najvišem stupnju nepravedne, stoga ih treba najvećom odlučnošću pobijati. b) Borba za oslobodjenje radničtva nije nikakva borba za razredne povlastice i preimućstva, nego za jednaka prava i jednake dužnosti i za odstranjenje svake razredne premoći. c) Ekonomijska odvisnost radnika o kapitalisti čini podlogu robstva (Knechtschaft) u svakoj spodobi, stoga socijalno-demokratska stranka nastoji, da pribavi radniku podpuni prirad (Arbeitsertrag) pomoću udružnoga rada, pa zato ide za tim, da se odstrani sadašnji način naplaćivanja (Lohnsystem). d) Politička je sloboda nuždni uvjet za ekonomijsko oslobodjenje radničtva. Socijalno se pitanje ne dâ odieliti od političkoga, te riešenje jednoga ovisi o drugom, a oživotvoriti se dade samo u demokratskoj državi. Obzirom na to, što oslobodjenje rada nije mjestno ni narodno, već družtveno pitanje, koje obuhvata sve zemlje, gdje ima modernoga družtva, smatra se socijalno-demokratska radnička stranka ogrankom medjunarodne (internacionalne) radničke udružbe, koliko to družtveni zakoni dopuštaju, te se njezinomu nastojanju pridružuje."

II. Kapitalistička revolucija: Produkcija se promeće u industriju ponajprije jednostavnom saradnjom (kooperacijom) i manufakturom. Dosadanja raztresena produkciona sredstva skupljaju se u velikim radionicama i time se pretvaraju u družtvena sredstva. Kraj toga se oblik izmjene dobara u glavnom ne mienja. Kapitalista se počima pomaljati kao posjednik produkcionih sredstava, prisvaja si i produkte, te ih učini robom. Produkcija je postala družtvenim činom; izmjena, a s njom i prisvojenje ostaju individualni čini.

Družtveni produkat prisvaja pojedini kapitalista sebi. To je poglavito protuslovlje, iz kojega se radjaju sva protuslovlja, u kojima se današnje družtvo kreće:

a) producenat se razstavlja od produkcionih sredstava (t. j. radnik nema kapitala, ni orudja); radnik je odsudjen na doživotnu nadnicu, nastaje antagonizam (trvenje) izmedju radničtva i buržoazije (gradjanstva);

b) zakoni, što djeluju na produkciju robe, sve se većma daju osjetiti; nastaje neobuzdana borba u konkurenciji i protuslovlje družtvene organizacije u pojedinoj tvornici i družtvene anarhije u sveukupnoj produkciji;

c) s jedne strane usavršuje se mašinerija, na koju konkurencija sili fabrikante, a posljedica je, da se sve to više radnikâ odpušta iz službe; s druge se strane bezgranično širi produkcija, a to takodjer sili svakoga fabrikanta na konkurenciju; s obje strane nečuveno se razvija produktivna snaga, ponuda se povisuje nad potražkom, tržište se prenapunja, svakih deset godina nastaju krize, pogrešno kolanje; na jednoj strani suvišak produkcionih sredstava i produkata, na drugoj suvišak radnika bez posla i bez sredstava za život: ove dvie poluge produkcije i družtvenoga blagostanja ne mogu da se sastanu, jer kapitalistički način produkcije brani produktivnim snagama da djeluju, a produktima da kolaju, ako se prije nisu pretvorili u kapital; a da se to ne dogodi, krivnja leži u tome, što je jednoga i drugoga suviše.

Protuslovlje pojačalo se do protuumnosti. Način produkcije buni se protiv načina izmjene. Buržoazija je došla do nesposobnosti, da vodi svoje vlastite družtvene produktivne sile.

d) Priznanje družtvenoga karaktera produktivne snage prisiljeni su poprimiti i kapitaliste. Produkcione i prometne organizme preuzimaju najprije dionička družtva, a onda država. Buržoazija

se pokazuje kao suvišni stalež, sve njene družtvene funkcije obavljaju plaćeni činovnici.

III. Revolucija proletaraca. Protuslovlje se rješava na ovaj način: Proletarijat uzima u svoje ruke javnu vlast i pretvori njezinom pomoću družtvena produkciona sredstva, što su se izmakla iz ruku buržoazije, u javnu imovinu.

Ovim činom oslobodit će proletarijat produkciona sredstva kapitalističkoga svojstva, te će podati njihovu družtvenomu obilježju podpunu slobodu gibanja. Sada će istom biti moguća družtvena produkcija prema unapried ustanovljenoj osnovi. Razvitak produkcije učinit će daljnji obstanak raznih družtvenih staleža anakronizmom (preživjelošću). Uporedo s izčezavanjem anarhije u družtvenoj produkciji padat će u san i politički autoritet. Ljudi, postavši napokon gospodarima udruživanja po svojoj volji, postat će time gospodarima naravi, gospodarima samih sebe, — slobodnima.

Da ovo djelo, koje sviet oslobadja, izvrši, to je povjestno zvanje modernoga proletarijata. A zadaća je znanstvenoga socijalizma, da danas potlačene staleže pouči o tom njenom zadatku.“ (Engels: Die Entwickelung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, ed. 1883. p. 56.).

Evo ovako bi se imala razviti i završiti ciela revolucija u ekonomijskom procesu. Ovo vjeruju i izpoviedaju danas svi socijalni demokrati.

Kritici ovoga socijalističkoga katekizma posvećene su čitave knjige. Radi velikoga upliva, što ga ima ova nauka na radnički sviet, ne možemo ni mi, da se ne osvrnemo na ovu socijalističku vjeroizpoviest.

§ 12. Opazke na Marx-Engelsovu socijalnu evoluciju.

Ovo je sistem u neku ruku od stvorenja do propasti svieta. Konstatirajuć ono, što je bilo, izvadjaju zaključke za budućnost, kao da je družtvo ljudsko prisiljeno ići smjerom, kojim je jednom udarilo. No neka kaže, tko što hoće, ljudsko družtvo ne živi i ne ravna se po instinktu, već sad više, sad manje po razumu. Da je pri tom i sila budi pojedinaca, budi pojedinih staleža od velikoga zamašaja, i to dopuštamo. Obično se dogadja, da onaj, tko ima silu, taj i po svojem razumu družtvo vodi. Dakle se uviek po razumu vodi i razvija život družtva. Istina je, a to dokazuje izkustvo, da ljudski um i razum može pogriešiti; ali iz toga se još ne može ni-

kako izkresati dokaz, da družtvo, udarivši jedan put nekim putem, mora na tom putu ostati, pa i bjelodano vidjelo, da ide u propast. Mnogi budi razboriti, budi strastveni, budi nasilni, budi lukavi prevrati pokazuju, da družtvo mienja pravac na svakom području života. — Iza ovih obćenitih primjetaba priedjimo na pojedine krive zaključke.

Na točku I. ne ćemo se osvrtati, jer su to prošla vremena, pa je danas sve isto, kakova su bila. Jedino bismo se mogli osvrnuti na zadnju izreku, gdje se veli, da je već tadanja (sredovječna) produkcija nosila u sebi sjeme „anarhije." Marx-Engelsu je svaka vrst produkcije „anarhijska", ako nije onakova, kako ju oni prikazuju u točki III. Ta prva i čedna anarhija stoji u tom, što mali obrtnik spravlja prihod svojega rada i svojih pomoćnika u svoj džep.

Kapitalistička revolucija (točka II.) stoji u tom, da se mali obrt pretvara u veliki jednostavnom kooperacijom i manufakturom (t. j. fabrikom).

Tu nam treba upozoriti na jednu budi hotimičnu, budi nehotičnu, ali svakako konfuziju. To je ono, što Marx i Engels nazivaju „socijalnim radom." Oni nazivaju tehničku razdiobu rada u nekoj fabrici socijalnom produkcijom, socijalnim radom. A to nije pravo. U velikoj narodnogospodarskoj produkciji vlada velika razdioba rada, što ga obavljaju pojedini razredi družtva, koji na temelju ovoga rada i prihoda od njega kao posebni razredi i nastaju. Ovdje ekonomijsko-tehnički momenat djeluje zajedno na vrstanje, pa se zato ovdje može govoriti o socijalnom radu. Ali u fabrici, gdje, recimo, 50 radnika radi na jednom komadu, dok je gotov, tu može biti govora o tehničkoj razdiobi rada i radnika, ali ne o socijalnoj.[1] I to je ono „temeljno protuslovlje, iz kojega izlaze sva ostala protuslovlja, u kojima pliva današnje družtvo." Ovako naučati „družtveni rad", gdje u istinu obstoji samo individualni rad, znači propoviedati socijalnu „konfuziju" pojmova i zavadjati neuki sviet.[2]

---

[1] Kako je nelogički odatle zaključivati: „Pojedinac kapitalista posvoji si družtveni (socijalni) rad", pokazat ćemo na primjeru: Seljak obradi svoj vinograd jedne godine sâm, a druge godine uzme deset težaka; sada je po Marx-Engelsu u ovom potonjem slučaju obradjeni vinograd „socijalni produkat", a seljak (kapitalista!) pobere prihod toga „družtvenoga" produkta u svoj žep!

[2] Engels ide i dalje od samoga Marxa. Marx uči, da radnik iznajmljuje svoju radnu snagu („Arbeitskraft"), pa da za svoj rad ne dobiva ciele plaće, već samo polovicu, produkat pak radnikova rada pripada i po Marxu poslodavcu. Engels to niječe veleći, da produkat rada pripada radniku. Samo Engels vidi u ovom poduzetnikovom radu „družtveni rad."

Prvo „protuslovlje“ (a) stoji po Engelsovu umovanju ovako: Time, što na pr. seljak dade obraditi svoj vinograd težacima, odjeljuje producente (težake!) od produkcionih sredstava (od vinograda!) i ujedno odsudjuje radnika (težaka) na vječnu nadnicu. A odatle opreka izmedju proletarijata i buržoazije. Ovdje je već temeljni nesmisao, kad Engels radnika proglašuje producentom. Ovdje je producenat seljak, posjednik vinograda. Tako je po zdravom razumu na pr. pekar producenat, a njegovi su pomoćnici ono, što im zdravim razumom pridano ime kazuje, t. j. pomagači. Ali po Engelsovoj teoriji pomagači su producenti, a pekar i seljak — što su oni? Sve zlo na svietu — kapitaliste!

Dalje nije istina, da je radnik odsudjen na vječnu robotu. Svakidanje izkustvo dokazuje, da radnik može postati i patronom, kao što težak može postati seoskim gospodarom. A naprotiv i kapitalista i posjednik može pasti u proletarijat. A opreka izmedju proletarijata i buržoazije ne bi valjda nikada ni nastala, da je nisu stvorili baš Engelsi i Marxi. Istina, bilo bi opreke izmedju poslodavaca i radnika radi plaće, ali ne radi prava vlastničtva; bilo bi opreke izmedju seoskoga gospodara i težaka radi nadnice, ali ne radi zemljišta. U obće bilo bi opreke u pogadjanju i ugovaranju, ali ne u otimačini. Engels misli osloboditi radnika od „vječne robote“ tako, da bi država bila jedini poduzetnik, a svi državljani bi bili radnici. A danas u stotinu slučajeva ovisi o radniku, da postane patron, a u tisuću slučajeva mu prosto stoji, da to pokuša; u socijalnoj državi bio bi već ovakav pokus revolucija, veleizdaja i gotova smrt.

Što se tiče „sve to jačom silom izbijajućega djelovanja ekonomijskih zakona, koji ravnaju produkciju robe“, to neka ne zadaje odveć brige socijalistima. Dok družtvo imade u rukama moć, da ravna silu tih zakona, dotle će oni djelovati onako, kako bude družtvo htjelo.

A što se „razuzdane konkurencije“ tiče, to ona spada u glavnom pod ekonomijske zakone. Sama po sebi konkurencija nije zlo; a da se ne izvrgne u „razuzdanu“, tomu se dade doskočiti i u današnjim okolnostima. Dok bude ljudi raznih ćudi, raznih duševnih i tjelesnih sposobnosti, bit će i utakmice. Socijalizmu bi pošlo za rukom stvoriti državu bez ovakove utakmice, koja smjera na napredak; ali mjesto nje bi procvala utakmica demagogâ, da se ulagujući množtvu domognu vlasti.

„Protuslovlje izmedju socijalne organizacije u fabrici i socijalne anarhije u obćoj produkciji“ obstoji samo u mašti socija-

lističkih proroka. — Kako smo vidjeli, u fabrici nema „socijalne" organizacije i rada, već je to tehnička razdioba rada individualističke produkcije. A „socijalna anarhija u obćoj produkciji" samo je fraza. Koliko nišani na krize, koje nastaju odatle, što svaki poduzetnik kombinuje potrebe tržišta na svoju ruku, pa tako nastaje preobilje izradaka (hiperprodukcija), a odatle opet krize, to smo mi već o tome govorili (gl. str. 69. i sl.).

Uvedenje strojeva u industriju (točka c), istina, iztisnulo je sijaset radnika iz službe. Ali to je bio jedan momenat, koji je brzo prošao i za sobom mnogo dobra donesao (gl. str. 72. i sl.) Ali Engels predočuje onaj prielazni čas i ovaj časoviti udarac nekakvim vječnim zakonom: što dalje, to bi manje radničtva bilo zaposleno. No izkustvo je tu tvrdnju oborilo, pa ipak agitatori neuke zavadjaju na očaj. A ako sviet i znanost napreduje, zar je to zločin? Zar bi se usavršivanje tehnike imalo obustaviti? Zar bi se u socijalističkoj državi i danas rublje šivalo rukom? U posljednjih sto godina pomnožilo se je pučanstvo Evrope za preko 100 milijuna i svedjer se množi tolikom brzinom, kako joj u povjesti nema primjera, pa zar je usavršivanje tehničkih sredstava, koja imadu da služe udovoljenju sve to većih potreba, nekakav luksus? — Slično stoji tvrdnja i sa „rezervnom armadom" bezposlenih radnika. U času, kada su se sustavno uvadjali strojevi u industriju (a to se je radilo u velike iza dokinuća zakona, koji su malne u svim državama uporabu strojeva branili), dostigao je broj bezposlenih radnika svoj vrhunac. Ali domala je taj broj počeo padati, i to tako, da već skoro dva desetgodišta statistike ne pokazuju više od 2-3-4-5% bezposlenih radnika, računajuć ovamo i bolestne i lienčine.

Jednako je neosnovana i ona tvrdnja, da utakmica „sili svakoga fabrikanta na proširenje produkcije nad svaku mjeru", jer kapitalista u 90 od sto slučajeva ne će glavom o zid: on se ne će sa svojim protivnikom do zadnje kapi krvi boriti, već će se s njim liepo sporazumjeti (karteli, ringi itd.). Engels je ovo pisao, kad je još mislio, da si fabrikanti ne će znati pomoći. Ali izkustvo je razbilo i ovu njegovu dogmu. Agitatori ipak stvar prešućuju. A ako se uza sve to gdjegod kriza pojavi, tad je to tako djelomični dogadjaj, kao kakva elementarna nepogoda. One daljnje tri izreke (tobože nuždni logični posljedak premisâ pred njima) vriede, koliko i premise: zvonke fraze, kojima je vrhunac u izreci: „Protuslovlje, koje se diže do bezumlja", dok se protuslovlje do bezumlja

zaoštruje u izreci: „Forma produkcije buni se proti formi prodaje“, t. j. onaj seljak, kojemu je deset težaka obradjivalo vinograd, sam prodaje vino i spravlja novce, dok vino pripada onoj desetorici težaka. „Napokon dolazi i sama buržoazija do uvjerenja, da ne može da i dalje vodi svoju vlastitu družtvenu produktivnu snagu“ (svršetak točke c). „Kapitalisti će biti prisiljeni, da sami od sebe podadu produktivnoj snazi družtveni karakter te time poprime oblik velikih produktivnih i transportnih organizacija“ (točka d). Ovo je igranje riečima. Ovakovo proširenje znači samo kvantitativno proširenje kvalitativno istoga rada, t. j. to će ostati individualistički podhvat i individualistički prihod, samo će mjesto jedne fizičke osobe voditi posao i primati prihod više fizičkih osoba pod formom jedne jurističke osobnosti. To je od prilike takova razlika, kao izmedju radionice jednoga samostalnoga postolara i jednoga postolarskoga dioničkoga posla.

A što Engels govori o državi, da će ona prihvatiti produkciju u svoje ruke, to je samo onako rečeno, jer ide u okvir socijalističkoga programa. A ako je to tako stalno, da će se samom evolucijom sav taj proces obaviti poradi nemoći buržoazije, onda je suvišno i nečovječno zavadjati radničtvo na prolievanje krvi i na nasilje. Ali kao da ni Engels u to ne vjeruje, pa zato ide da buržoaziji pomogne, da što prije svrši.

Zato uči Engels (u točki III.), da će nastupiti revolucija proletarijata i napokon izčeznuti i politički autoritet države. — Naravnopravna filozofska škola uči, da se ono stanje u životu ljudstva, gdje nije bilo države ni državnoga autoriteta, zove primitivno ili naravno stanje; ali dodaje, da je to bilo stanje, gdje je vladalo pravo jačega, ili boj svih proti svima. Socijalisti uče protivno: da će stvoriti raj na zemlji. A ako im se prigovara, da još nisu ni pokušali pobiti kritike svojih nauka, ni podati ozbiljnijega projekta svojega uredjenja, tad odgovaraju, da će to pokazati, kad dodju do vlasti. I tako oni, koji ne prestaju prigovarati evangjelju, traže za sebe ono: „Blaženi, koji ne vide, a vjeruju.“

§ 13. Još neke krive teorije Marxove.

Osim teorije o socijalnoj evoluciji ima još nekih teorija Marxovih, koje su u socijalističkom svietu zauzele častno mjesto dogmâ. Medju ovima obazriet ćemo se samo na njegovu teoriju o vriednosti i izrabljivanju (Mehrwerth).

Postanak kapitala tumači Marx na dva načina: Prvobitnim (ursprüngliche) i kapitalističkim sgrtanjem (akumulacijom). Prvobitno sgrtanje odnosi se na privatni kapital, baštinjen iz starijih vremena, koji se nagomilao ratnim osvajanjem, izagnanjem seljačtva (i prisvojenjem seljačkih dobara), izsisavanjem kolonija, zlorabljenjem javne vlasti, razdjeljenjem sekularizovanih crkvenih dobara te inim sličnim nasilnim sredstvima. Ali ovim se kapitalom ne bavi Marx, to je za njega stvar gotova, fait accompli, na kojem se više ništa ne dâ mienjati, nego ga ili trpjeti, ili ukinuti. Ali zato tim više pozornosti posvećuje kapitalističkomu sgrtanju, koje se dan danas na naše oči sve to većma razvija. A to sgrtanje stoji u tom, što kapitalista prisvaja sebi veći dio radnikove zarade. „Kapital se radja na sviet tako, da mu po cielom tielu od glave do pete kroz svaku poru gmizi krv i nečist" („Kapital", 2. izd. p. 790). Po svojoj naravi nije kapital ništa drugo, nego neplaćena, radniku ukradena zarada.

Da to dokaže, iznosi posebnu teoriju o vriednosti. Marx polazi sa stanovišta liberalnih velikih ekonomijskih pisaca Adama Smitha, Davida Ricarda, Rodbertusa itd., da je rad izvor, pa prema tomu i mjerilo cieni robe. Marx razlikuje dvie vriednosti u robe: Uporabnu vriednost i prometnu ili tržištnu vriednost. Ona prva stoji u kemijskim ili fizičkim svojstvima, po kojima neka roba može da bude čovjeku koristna. Ova je vriednost doduše podloga prometnoj, jer samo koristne ili uporabne stvari mogu biti predmetom prometa; ali glavna ciena u današnjem prometnom gospodarstvu (Verkehrswirthschaft) pada na prometnu vriednost. A u čem stoji ta prometna vriednost? — Roba se za robu dade zamieniti, roba za novac i obratno. Da se zamjena uzmogne obaviti, mora da postoji neka stalna jedinica vriednosti, o koju se mjere različne stvari i različne vrsti robe. A ta svakoj robi zajednička mjera jest po Marxu rad.

Što u nekoj robi imade više rada (dok se je surovina preradila u robu), to veću prometnu vriednost ima ta roba. Prema tomu prometna vriednost nije ništa drugo, nego materijalizovani, dotičnoj robi utisnuti kvantitet ručnoga rada.

Ovo dokazivanje nije baš sasvim neosporivo. Kako su već mnogi pisci iztaknuli, nije jedini rad, koji robi daje vriednost, već će stajati prije objektivna vriednost robe u potrebi te robe. Svaki dan nas izkustvo podučava, da se najpotrebnijoj robi najviše prometna ciena mienja. Već je tomu više od 2000 godina, što

je na to upozorio jedan od najoštroumnijih opažatelja svih viekova — Aristotel.

Marx razlaže dalje: da se ne postizava nikakav višak ni u onom slučaju, gdje se roba za robu zamjenjuje, niti ondje, gdje se roba za novac zamjenjuje. U jednom bo slučaju kao i u drugom zamjenjuju se dvie jednake vriednosti. A kad je tako, pita Marx, kako dolazi kapitalista uzprkos tomu do svojih „višaka" (Mehrwerth), pače do nagomilavanja golemih kapitalija? Na to pitanje odgovara, da kapitalista do toga dolazi „plusovanjem", koje od prilike ovako razjašnjuje:

Kao što kod svake druge robe ovisi prometna vriednost o količini u robi sadržana rada, tako je to i sa radnom snagom. A pod „prosječnim družtvenim radom", što ga roba sadržaje, razumieva Marx vriednost onih živežnih sredstava, što ih radnik treba za običnu hranu i uzdržanje radne snage.

To bi bila dakle prometna vriednost radne snage. Ali radnik imade još i uporabnu vriednost svoje snage, koja doduše radnika ništa ne košta, ali dobiva prometnu vriednost time, što ona produkte iz jednoga oblika u drugi mienja i time im podaje veću prometnu vriednost, nego što je sama ima. Ako na pr. vriednost živežnih sredstava, što ih radnik poprečno treba, iznosi 3 šilinga, tada je to prometna vriednost radne snage. Jedan dio radnoga vremena (na pr. 6 sati) upotriebi radnik za tu vriednost. I taj dio radnoga vremena naziva Marx nuždnim radom (ili radnim vremenom). Ali radnik mora da preko toga nuždnoga vremena možda čak i 12 sati radi. „Ovaj drugi perijod radnoga procesa preko „nuždnoga" radnoga vremena stoji njega rada, trošenja radne snage, ali za njega nema nikakve vriednosti, jer dobiva plaću samo za 6 sati. Taj višak rada, to je onaj „suvišak" ili „Mehrwerth", koji kapitalistu pada u žep, kao nešto stvoreno iz ništa." („Kapital", 2. izd. p. 207.). Taj višak raste prema veličini dnevnoga rada, prema broju zaposlenih radnika i prema nizkoj cieni radničke plaće.

Pa evo, kamo po Marxu ovakav rad vodi:

Po onim istim zakonima, po kojima kapitalizam sada radnika potlačuje i izrabljuje, morat će i on pred nekim višim družtvenim redom uzmaknuti. Na jednoj strani bit će konkurenata sve to manje, njihova moć sve to nepodnošljivija; na drugoj strani bit će broj razbaštinjenih sve to veći, a njihova bieda sve to nesnošljivija.

Usredotočivanje radnih sredstava, podružtvenje rada i izkustvo organizovana radničtva doći će do točke, gdje će biti spone kapitalističkoga monopola u rukama nekolicine razbite. Tada će izvlastitelji biti izvlašteni, a pojedinačno (individualno) vlastničtvo bit će opet uzpostavljenò „na podlozi stečevinâ kapitalističke ere, na suradnji slobodnih radnika i njihova zajedničkoga vlastničtva nad zemljom i nad produkcionim sredstvima, koja će si sami svojim radom pribaviti.“ (Ib. p. 793.). Današnji proces, gdje se razštrkana privatna vlastničtva, stečena vlastitim radom pojedinaca, pretvaraju u kapitalističko vlastničtvo, taj je proces naravski mnogo dugotrajniji, nego što će biti preobraženje kapitalističkoga privatnoga vlastničtva u družtveno. U prvom slučaju radi se naime o tom, da nekolicina izvlasti narodno množtvo, dok će se u potonjem slučaju raditi o tom, da narodno množtvo izvlasti nekolicinu usurpatora (osvajača).

Čitava nauka utemeljitelja internacionale dade se svesti od prilike na ove točke:

1. zajedničko vlastničtvo svih produkcionih sredstava, što će ga stvoriti radničtvo, izvlastivši kapitaliste;

2. družtveno izrabljivanje radne snage na temelju suradnje svih radnika, dakle javna družtvena organizacija rada i produkcije;

3. prirada (Ertrag) rada družtveni je produkat. Jedan dio ovoga produkta upotrebljava se u svrhu nove produkcije, a drugi je dio namienjen užitku.

Ovaj potonji razdieli se medju radnike (družtva), te tako postaje onim „na vlastitom radu počivajućim privatnim vlastničtvom.“

Na koji način bi se imao porazdieliti taj družtveni produkat, o tom ništa jasno ne kaže.

Čitavo ovo preobraženje imalo bi po Marxu nasilno provesti radničtvo.

Ova nauka Marxova naišla je na mnogo protivština u svim slojevima družtva, pa i medju samim radničtvom. Dokaz je tomu razcjepkanost medju samim onima, koji u načelu nisu odstupili od komunizma. Uza sve to proširila se je nauka Marxova širom čitavoga kulturnoga svieta.

Prije svega treba iztaknuti, da Marx ima pred očima samo onu robu za tržište, koja se po volji može umnožiti. „Bogatstvo družtava, u kojima vlada kapitalistički način produkcije, izražava se u obliku golemoga skladišta robe (za tržište). Analiza robe, ove elementarne forme bogatstva, bit će dakle izlazište naših iztraži-

vanja." Već se odavle vidi, da je Marx zauzeo dosta tiesno područje za svoje iztraživanje. Jer samo ona roba, što dolazi na prodaju, nije još ni iz daleka sva narodnogospodarska produkcija. Ovime si je Marx zadaću u velike olakšao, ali i vriednost svojemu razlaganju već unapried umanjio. Jer sve kad bi njegovi izvodi nepobitno vriedili za tržnu robu, odatle još ne bi sliedilo, da to sve vriedi i za cielu narodnogospodarsku produkciju. To su opazili njegovi nasljednici, pa su tomu pomogli tako, da su njegove teorije protegli prosto na sve transakcije ljudske.

Što se pak tiče Marxove tvrdnje, da ja rad i količina rada, sadržana u nekoj robi, ciena toj robi — to prosto ne stoji i nitko to ne bi mogao bolje znati, nego samo radničtvo. Jedan se ugljen kopa sa mnogo manje pogibli, truda i troška, pa može da bude mnogo skuplji, jer je bolji, nego drugi, u kome možda leži više rada. Ne, sama količina rada ne odlučuje, već tu ima premnogo okolnosti. Tu je narav sa svojim uplivom, tu je riedkost i obilnost, tu je ponuda itd. U obće teorija Marxova, kako opaža i Englez Jevons, ne može se niti časa uzdržati, jer se protivi činjenicama. Prof. Schubert-Soldern spočitava Marxu, da neprestance govori o radu kao vriednostnoj mjeri, a da ne kazuje, što pojam „vriednost" znači. Isti pisac iztiče, kako vriednost sama po sebi i ne obstoji, već da nastane istom onda, kada tko nekoj stvari tu vriednost pripiše. A to je po mnienju Schubertovu trošilac (Zschft f. die ges. Staatswissschft, sv. 4. p. 510 sl., 1894.).[1]

No ova nauka Marxova nije originalna. Već kod Lockea i kod fiziokrata može se naći opazka, da rad može podati nekim stvarima vriednost, koje inače ne bi imale. Ali mnogo je preciznije ovu misao izrekao, premda je nije tako shvaćao, Adam Smith. „Rad je dakle reelna mjera za vriednost (prometnu, ili tržnu) svakoj robi" (I. kap. V. p. 122., ed. cit.). Ali se odmah u sliedećem poglavlju popravlja i razjašnjuje ovako: „Kako u civilizovanoj zemlji nema nego tek vrlo malo robe, kojoj sva prometna vriednost izlazi jedino iz rada, dok prevelikomu dielu robe u velike djeluje na cienu renta i profit . . . . ." (o. c. cap. VI. p. 155). Jedino prosto

[1] Marxovu teoriju pobija i baron Veichs-Glon (ib.). U Vierteljahrschrift f. die pol. Oek., Berlin sv. XC., 1886., pobijao je Marxovu nauku J. Lehr. Čitavo djelo u tom smjeru napisao je G. Adler („Die Grundlagen der K. Marx'schen Kritik der bestehenden Volkswirthschaft", Tübingen, 1887). A Knies, Boehm-Bawerk, P. Leroy-Beualieu osvrnuli su se u svojim djelima i na Marxovu nauku, te ju ocienili i pobijali.

ležeća uporabna dobra (prirodni darovi) nemaju sama po sebi vriednosti, već ju dobivaju istom po ljudskom radu, koji ih je sabrao. Ali koliko ima takove robe u civilizovanoj zemlji? Marx grieši pak u tome, što ovakav slučaj prenaša na svu robu, koja se prodaje.

Inače bi bilo sasvim logično sa njegova stanovišta zaključivanje, da kod prodaje ili zamjene dobara nijedna stranka ne profituje ništa, budući da se u svakoj prodaji zamjenjuje jednaka vriednost rada za drugi jednako vriedni rad. Samo u praksi to ništa ne vriedi. Drvo od crnogorice raste obično na visokim bregovima i strmim obroncima, tako da je mučno i opasno doći do njega. Bukovo i hrastovo drvo naprotiv raste u pristupnijim pojasima. Pa ipak kupac ne će htjeti platiti ni polovicu za hvat jelova drva, koliko plaća za hvat bukovine.

Pa i glede samoga rada razilaze se mnienja socijalista. Marx stupnjuje rad i njegovu vriednost po kakvoći. On dopušta, da ima savršenijih radova, pri kojima jedan sat rada može da vriedi više sati surovoga rada.

Ovo je razborito i pravedno načelo, ali mu u socijalističkom sistemu ne može biti mjesta. Marx, na veliku štetu znanosti, nije napisao sistem klasifikovanja raznih radova. Ali da ga je napisao, bio bi morao priznati, da je na pr. 1 sat Edisonova rada barem toliko vriedan, koliko 20 sati rada njegova pometača. U socijalističkoj državi dobio bi i Edison i pometač produkciona sredstva od države, pa bi se prema tomu klasifikovala samo vriednost rada, te bi Edisonov rad bio dvadeset puta vredniji od pometačeva. Kako da se sada jednako naplate? Tu ne preostaje ino, nego ili prisiliti pometača, da dvadeset puta više radi, nego Edison, ili — dvadeset puta bolje naplatiti Edisona. U prvom slučaju bilo bi radniku gore, nego je danas; u drugom značilo bi uzpostaviti današnje stanje.

Ovaj nepremostivi jaz, koji nastaje u socijalističkom sistemu, čim se prizna načelo kvalifikacije rada, opazili su mnogi socijalisti, pa su zato zabacili ovo razlikovanje Rodbertus i Kautzki. Onaj prvi prosto ignoruje intelektualni rad, dok ovaj potonji silazi na fiziložko polje, pa zaključuje, da je to isti rad, jer se i u jednom i drugom slučaju troše fizički elementi tiela. Stariji socijalist Marlo ne podaje samomu radu ni toliko važnosti (po cienu robe), koliko Smith i Ricardo. „Sam rad po sebi ne dostaje za produkciju dobara,“ kaže, pa onda u velike iztiče suradnju pri-

rode, bez koje ne bi rad mogao stvoriti ni drugotnih sredstava za produkciju (kapitala), ni dobara za potrošnju. On pobija dalje nazor Smithov, da rad sam podaje vriednost robi, i nazor Ricardov, da riedkost djeluje na vriednost, te time neizravno podaje zasluženo priznanje intelektualnomu radu.[1]

To je ono zlo, što se radničtvo zavadja krivim nazorom, da je grubi ručni rad sve, a intelektualni gotovo ništa. Mi smo vidjeli, koje posljedice izlaze po radničtvo samo odatle. Socijalisti mogu govoriti, što ih volja, ali uvidjavniji prinuždeni su priznati nadmoć intelektualnoga rada nad ručnim. Marx je to priznao, a Liebknecht liepo veli: „U glavi leži snaga, koja sviet osvaja. Šaka bez glave može samo sliepo razarati. A gdje je šaka nuždna, tu joj mora glava zapoviedati.“ Ovoj ideji posvetio je ovaj vodja socijalistâ cielu knjigu: „Znanje je moć“ (Wissen ist Macht). A profesor Gumplowicz veli: „Govorili socijalisti, što im drago, ali niti radnici nemaju prava zahtievati neku posebnu nagradu i hvalisati se, kao da oni uzdržavaju državu, jer da tobože „rad“ hrani čitav sviet; ali to nije samo onaj rad, što ga obavljaju „radnici.“ Taj radnički rad tek je izvršivanje višega rada, izvršivanje izumiteljeva, učenjakova, državnikova, organizatorova, poduzetnikova rada. Bez ideja stvaralica, kamo se imadu ubrojiti u prvom redu one, koje državu organizuju i uzdržavaju, ne bi bilo ni rada, ni radnika. Radnici mogu provadjati štrajkove, mogu i uništavati industriju, ali oni je ne mogu stvoriti. Istina, njihov rad i oni sastavljaju dio države, ali oni nisu nikada više, nego tek jedan dio države.“ (Die sociologische Staatsidee, Graz, 1892. p. 46).

Daljnja posljedica Marxove nauke, da je rad mjerilo vriednosti i da se prema radu imade provesti u socijalističkom družtvu razdioba dobara, jest to, da je trebalo odrediti minimum toga rada, „prosječni ili normalni družtveni rad.“ Da on misli time neki mi-

[1] Ricardo, da pokaže, kako riedkost djeluje na vriednost, uzima za primjer sliku velike savršenosti, i vino vanrednoga teka. Na to primjećuje Marlo: Ako slika od velike savršenosti i vino izvrstna teka imadu veliku vriednost, to se nema pripisati riedkosti, već velikomu talentu slikarevu, koji inače nije upotriebio nego obični rad, ili (obzirom na vino) osobitomu svojstvu tla, na kojem to vino uspieva, a ne vinogradarevu radu, koji je isti, kao i kod manje vriedna vina (Organisation der Arbeit, III. 220). Ovaj primjer sa slikom i vinom bit će da je američkoga ekonomista A. Walkera naveo na divnu prispodobu, kadno reče, da poduzetniku pripada veća nagrada, nego ručnomu radniku, jer je poduzetnikov rad intelektualan, te iziskuje talenta, a talentu da pripada osobita nagrada, kao dobromu zemljištu renta.

nimum, to zaključujemo odatle, što kaže, da je prosječni družtveni rad onaj, koji je potrebit, da si radnik priradi onoliko, ili da zaradi onoliko, koliko mu je potrebno za život. Dakle ni u socijalističkoj državi ne bi radnik dobivao od družtva onoliko, koliko mu je nuždno za život, ako ne bi obavio ovoga prosječnoga družtvenoga posla.

Ovaj poprečni družtveni rad jest neka jedinstvena mjera, neka jedinica (olina), o koju bi se imao omjeriti svaki drugi rad. Dodademo li tomu načelo kvalifikovanja rada, onda imamo — u teoriji ili načelno — zaokružen socijalistički Marxov sistem.[1]

Po asocijaciji idejâ došao je valjda Marx s „poprečnoga družtvenoga rada“ na svoju teoriju „Plusmacherei.“ On svoju teoriju o „poprečnom družtvenom radu“ uporablja na današnje odnošaje i time dobiva „znanstvenu“ podlogu za dokaz procesa deračine, dokazujući sve onako „na primjer“, dakle hipotetično, ali odmah za tim izvadja zaključke tako sigurne, apodiktične, kao da su oni primjeri dokazane činjenice. Ovakovo dokazivanje, gdje se samo tvrdi, a ništa ne dokazuje, ne može nego da neuke zavede, nezadovoljne razdraži, te da posije sjeme mržnje i razdora medju one, koji su sudbinom prikovani jedan uz drugoga. Marx svojevoljno udara cienu radu, pa hoće da ju narine poduzetniku. Ali kao što radnik ne dopušta, da mu poduzetnik po svojoj volji udara cienu radu, tako ne dopušta ni poduzetnik, da radnik njemu propisuje. Marx veli, da radnik može za 6 sati zaslužiti onu svotu, koju poduzetnik plaća za 12 sati rada. E pa dobro. Neka radnik to rekne poduzetniku i neka ne radi za tu plaću više od 6 sati. On će izgubiti posao, zar ne? No tko sili radnike, da rade 12 sati mjesto 6? „Glad“ — veli se — sili radnika, da radi, po što hoće poslodavac. Ali ni to nije istina, jer mnoge uredbe i mnogi uspjeli štrajkovi dokazuju, da danas poslodavac ne može više po miloj volji odredjivati ni plaće, ni radnoga vremena. I radnici znadu, da visina radničke naplate ne ovisi samo o volji poduzetnikovoj. Ali što radnici znadu, toga, rek bi, ne znadu prijatelji radničtva, soci-

[1] Šteta, što Marx nije toga sistema obradio u konkretnim potankostima do svih logičkih posljedica. U tom bi slučaju mnoga zvučna fraza ostala bez čara. Treba samo substituirati (zamieniti) vriednosti u ovu jednačbu, da se vidi, kamo vodi taj sistem. Obični na pr. težak ima raditi 6 sati, dok obavi prosječni družtveni rad; učenjakov rad vriedi deset puta više od težakova. Zaključak: Za isto radno vrieme zasluži učenjak deset puta više, nego radnik. A posljedak toga napomenuli smo malo prije.

jalizirajući političari.[1] Radničtvo sámo sve bolje uvidja, da Marxova „Plusmacherei"-teorija danas više ne vriedi. A ne vriedi zato, jer je radničtvo prestalo biti „slabiji" i „gladni" ugovaratelj.

§ 14. Daljnji razvitak internacionalke pod hegemonijom Niemaca. — Gothajski program.

Godine 1875. održala je njemačka internacionalka kongres u Gothi. U Gothajskom programu opažamo još uviek upliv Lassalleova socijalizma, koji još donekle prieči, da sasvim ne oblada Marxov internacionalni komunizam, ali mu se svakako taj program približuje.[2] Ovdje se govori o gvozdenom nadničkom zakonu, koji

[1] God. 1891. izjavili su se sindikati, gdje odlučuju više političari, nego radnici, za 8-satni dnevni rad. Na to se je komisija zastupničke komore za radničke poslove obratila ravno na radnike u parižkom departementu, pa evo, s kakovim uspjehom: Na pitanje je stiglo 21.400 odgovora, i to samo 5400 za osamsatni rad; oko 19.000 bilo ih je proti tomu, da oblasti odmjeruju rad; a svi ostali bili su za veći dnevni rad od 8 sati. Značajno je i to, da se je radničtvo izjavilo proti svojim braniteljima političarima. Iz svega pak izlazi, kako si je radničtvo svjestno, da si može pomoći i bez oblastnoga regulisanja gospodarskih pitanja.

[2] Bitni dielovi toga programa glase: I. Rad je izvor svega bogatstva i sve kulture, a budući da je obće koristonosni rad moguć jedino po družtvu, to družtvu, t. j. svim njegovim članovima, pripada cjelokupni produkat rada — kraj sveobće dužnosti rada, te jednako pravo i svakomu dio prama njegovim razboritim potrebama. — U današnjem su družtvu radna sredstva monopol u rukama kapitalistâ; odvisnost radničtva, koja odatle dolazi, uzrokom je biede i robstva u svakoj spodobi. — Oslobodjenje rada zahtieva, da se radna sredstva pretvore u zajedničko dobro družtva, sveukupni rad da se udružno uredi u obće koristne svrhe, a prirada pravedno razdieli. — Oslobodjenje rada mora biti djelo radničtva, prema kojem su svi ostali staleži samo reakcionarna masa.

II. Polazeći sa stanovišta ovih načela ide socijalistička radnička stranka Njemačke za tim, da svim zakonitim sredstvima stvori slobodnu državu i socijalističko družtvo, da razbije gvozdeni nadnički zakon (ehernes Lohngesetz), da odstrani sistem nadničkoga rada u svakoj spodobi, da ukloni svaku socijalnu i političku nejednakost.

Soc. radn. stranka Njemačke, premda u prvom redu radi u narodnom okviru, svjestna si medjunarodnoga karaktera radničkoga pokreta, nakana je, da svima dužnostima udovolji, koje ovaj medjunarodni pokret radnicima nameće, da tako pobratimljenje svih ljudi učini istinom. Soc. radn. stranka Njemačke zahtieva, da uzmogne pripraviti riešenje socijalnoga pitanja, da se osnuju socijalističke produktivne udruge uz pripomoć države i pod demokratskom kontrolom radničkoga naroda. Produktivne udruge za industriju i poljodjelstvo imadu se u tolikom obsegu osnovati, da se iz njih razvije socijalistička organizacija sveukupnoga rada.

je Marx zabacivao; govori se o narodnom okviru, o „produktivnim udrugama uz državnu pomoć“, — sve točke iz Lassalleova programa, kojih Marx nije priznavao, pa su ih socijalisti Njemačke u kasnijem programu zabacili. Zato ćemo se osvrnuti samo na one točke, kojih se i danas drže.

Tu se bez dodatka izjavljuje, da je rad izvor svega bogatstva i kulture. To ne stoji. Rad je jedan od najvažnijih faktora produkcije, ali nije sve. Prije rada čovječjega producirala je priroda. Kada se je k njoj pridružio rad, stvorio se je kapital, i od tada rade sva tri faktora zajedno. — Da je „jedino po družtvu moguć obće koristonosni rad“, to je samo tvrdnja, koje primjeri u Parizu i Genftu ne potvrdjuju. Pače, kako istinoljubivi socijalisti prikazuju, kulturni napredak ima se pripisati baš individualističkoj produkciji i s njom skopčanoj utakmici. A što su to „razborite“ potrebe, u tom se ni tri socijalistička apostola ne slažu. Jedan veli, da će nestati lastovanja (Schwelgen), drugi opet vele, da će u socijalističkom družtvu biti kao u šlarafiji. — „Produkciona su sredstva monopol u rukama kapitalističke klase.“ Ako se uzme rieč „kapitalista“ u Marxovu smislu, onda je to istina. A i rieč „kapital“ uzima Marx u čudnom smislu. Ako naime krojač sam šiva na svojem stroju, onda taj stroj nije kapital; ali ako krojač posudi taj stroj svojemu kolegi za neko vrieme na porabu uz neku odštetu, onda je taj stroj kapital, a njegov posjednik kapitalista. Kada se dakle stvar ovako shvata, onda je gornja tvrdnja prava. Ali tu bi trebalo primietiti, da do ovoga „monopola“ može doći barem ponešto svaki razboriti, marljivi, štedljivi i na budućnost misleći radnik. — „Odvisnost radničtva, koja odatle izlazi, uzrokom je biede i robstva u svakoj spodobi.“ Da je obzirom na „biedu“ i „robstvo“ stvar krenula i svaki dan kreće sve to više na bolje, to znade svatko, a radnici najbolje. A što se „odvisnosti“ tiče, ta se je sa družtvom rodila, pa će je samo sa družtvom nestati. A što više bude napredovala kultura i s njom razdioba rada, to će veća bivati ovisnost pojedinih družtvenih staleža medju sobom i pojedinaca o družtvu. Tko je danas još nedvisan? Nitko. Čemu onda služi ovakova fraza, ako ne služi za razdraživanje?

„Oslobodjenje rada zahtieva, da se produkciona sredstva pretvore u zajedničko dobro družtva.“ O kakovom je „oslobodjenju“ tu govor? Oslobodjenje od „ovisnosti“ postiglo bi se tako, da država preuzme produkciju u svoje ruke, pa sav narod pretvori u radnike. Da li bi se time postiglo zamišljeno „oslobodjenje“, to je

pitanje, a puno je više izgleda, da bi „robstvo“ postalo još gore. I u socijalističkoj državi, gdje bi rad bio „oslobodjen“, morali bi radnici raditi, i to, po Marxu, najmanje onoliko, koliko zahtieva „normalni društveni rad“. Ali pri svakoj su produkciji dva elementa: intelektualni i fizički; onaj prvi zapovieda, ovaj potonji sluša. U socijalističkoj državi moralo bi biti takodjer ovako. A „kraj sveobće dužnosti rada“ ne bi bilo govora ni o štrajku, ni o bojkotu, već bi se reklo: radi, pa šuti.

Značajno je, da se u gothajskom programu govori o „pravednom razdjeljenju priradaka.“ „Pravedno“ razdjeljenje prihoda pristaje u socijalistički program kao šaka na oko. Uvesti „pravednu“ razdiobu prihoda — znači uvesti nejednakost, znači uvesti društvene klase, znači stvarati imućne i neimućne. Pravedna razdioba prihoda znači poroditi utakmicu, a ova će opet stvoriti sve nevolje, koje socijalisti gledaju u današnjem poredku društva. Neka budu u početku svi radnici jednaki, za neko će vrieme izbiti znatna razlika izmedju inteligentna, marljiva, štedljiva, triezna radnika i zalupana, liena, štedljiva i razuzdana, — samo ako se rad bude „pravedno“ naplaćivao.

Što se u točki II. govori, to su protuslovlja izmedju Lassalleova i Marxova smjera. Ovdje se govori o „svim zakonitim sredstvima“, dok Marx propovieda revoluciju; tu je govor o „slobodnoj državi“, dok Marx uči internacionalni komunizam. Tu je govora o socijalističkom društvu, t. j. da se ukloni svaka „socijalna i politička nejednakost“, a to je u protuslovlju s „pravednom razdiobom prihoda“ i sa „slobodnom državom“, gdje se politička nejednakost radja već s porodom države, jer se ova ne dâ ni pomisliti bez onih, koji — zapoviedaju i slušaju.

Zahtjev, da se osnuju „socijalističke produktivne udruge“, bio je radi pokusa oživotvoren u Parizu i Genfu; ali su vrlo žalostno svršile. Krivnja je, kako smo vidjeli, na samim radnicima.

§ 15. Erfurtski program (1891.).

„Ekonomijski razvitak gradjanskoga društva vodi nuždno do propasti maloga obrta, kojemu je podloga to, što je radnik vlastnik produkcionih sredstava. Današnji razvitak razstavlja radnika od produkcionih sredstava i pretvara ga u proletarca bez posjeda, dok produkciona sredstva postaju monopolom malobrojnoga društva kapitalista i zemljištnih veleposjednika.

Uporedo s ovim monopolizovanjem produkcionih sredstava iztiskuje golemi veleobrt razštrkani mali obrt, orudje se pretvara u mašinu, produktivnost ljudskoga rada u velike raste. Ali prednosti ove promjene monopolizuju kapitalisti i zemljištni veleposjednici. A za proletarijat i propadajuće srednje slojeve — malogradjane i seljake — znači ta promjena sve to veću pogibao za njihov obstanak, sve to veću biedu, pritisak, potlačivanje, poniženje i izrabljivanje.

Sve to veći postaje broj proletaraca, sve to veće množtvo vojske suvišnih radnika, sve to oštriji sukob izmedju izrabljivača i izrabljenih, sve to ljući razredni boj izmedju dva neprijateljska tabora, što ih stvara moderno družtvo, izmedju buržoazije i proletarijata, što je zajednička oznaka svih industrijalnih zemalja.

Izmedju posjedujućih i neposjedujućih razširuje se jaz onim krizama, što leže u naravi kapitalističke produkcije. Ove krize sve obsežnije i sve to više haraju, te time obću nestalnost urednoga stanja družtva povećavaju i pružaju dokaz, da je produktivna snaga današnjemu družtvu narasla preko glave i da se privatni posjed produktivnih sredstava ne može više sjediniti s njihovom, svrsi shodnom uporabom i podpunim razvitkom.

Privatni posjed produkcionih sredstava, koji je prije služio sredstvom, da producentu zajamči vlastničtvo nad svojim produktima, posta danas sredstvom, kojim se seljaci, zanatlije i mali trgovci izvlaštuju, a kapitaliste i zemljištni veleposjednici, koji nisu nikakovi radnici, dolaze u posjed radnikova produkta. Samo tako, da se kapitalistički privatni posjed nad produkcionim sredstvima (t. j. zemljištem, tlom, rudokopima, ljevaonicama, surovinama, orudjem, strojevima i prometnim sredstvima) pretvori u družtveno vlastničtvo, a izradba robe u socijalnu izradbu, kojom će družtvo za družtvo izradjivati i koja je podobna učiniti, da veliki obrt i sve to veća unosnost družtvenoga rada, što je do sada bila izrabljivanim slojevima izvorom biede i potlačivanja, postane izvorom najvećega blagostanja i svestrane skladne usavršenosti.

Ova družtvena promjena znači oslobodjenje ne samo radničtva, već svekolikoga čovječanstva, koje pod današnjim okolnostima strada. Ali ovo oslobodjenje može biti djelom samo radničtva, jer svi ostali staleži uzprkos protivnosti interesa, što medju njima vlada, stoje na stanovištu privatnoga posjeda produkcionih sredstava, te im je zajednička svrha održavanje onih temelja, na kojima se današnje družtvo osniva.

*

Borba radničtva proti kapitalističkomu izrabljivanju nuždno je politička borba. Radničtvo ne može ekonomijske borbe voditi, ni svoje ekonomijske organizacije razviti bez političkih prava; ono ne može produkcionih sredstava privesti u posjed svekolikoga družtva, a da prije ne dodje do političke vlasti.

Zadaća je socijalno-demokratske stranke, da radničtvu ovu borbu privede k sviesti, da ju učini jedinstvenom i da pokaže naravnu svrhu te borbe.

Interesi su radničtva u svim zemljama, gdje vlada kapitalistički način produkcije, isti. Proširenjem svjetskoga prometa i izradbom za svjetsko tržište postaje položaj radnika u jednoj zemlji sve to ovisnijim o položaju radnika u drugim zemljama. Oslobodjenje je radničtva dakle djelo, koje se jednako tiče radnika svih kulturnih zemalja. U toj spoznaji osjeća se socijalno-demokratska stranka Njemačke jedinstvenom sa radnicima svih ostalih zemalja, koji su si svjestni svoga staleža.

Socijalno-demokratska stranka Njemačke ne bori se dakle za nove razredne privilegije i preimućstva, nego da se odstrane staležke prevlasti i sami staleži; ona se bori za jednaka prava i jednake dužnosti svih bez razlike spola i roda. Polazeć s ovih nazora pobija ona u današnjem družtvu ne samo izrabljivanje i potlačivanje radnika, nego svaku vrst izrabljivanja i potlačivanja, bila naperena proti kojemu staležu, stranci, spolu, ili plemenu (rasi).

Polazeći s ovih načela traži socijalno demokratska stranka ponajprije:

I. Obće jednako izravno pravo izbora i uz tajno glasanje svih državljana, koji su navršili 20-u godinu života, bez razlike spola, za sve izbore i glasanja; razmjerni (proporcionalni) izborni sistem, a dok se to ne uvede, da se zakonito na novo razdiele izborni kotari iza svakoga popisa naroda; dvogodišnje izborne periode; obdržavanje izbora i glasovanja na koji zakoniti praznik; odštetu izabranim zastupnicima; da se ukine svako ograničenje polit. prava, osim u slučaju skrbničtva (kuratele).

II. Da pučanstvo ravno daje zakone, imajući pravo predlagati ih i odbacivati; da narod odlučuje i sam se upravlja u carevini, u državi, u pokrajini i u obćini; da narod izabire oblasti, a one da su odgovorne i da jamče; da se porez svake godine dozvoljuje.

III. Odgoj za obću vojnu dužnost; mjesto stajaće vojske pučku obranu; da narodno zastupstvo odlučuje o miru i o ratu; da medjunarodne sukobe izravnjuje mirovni sud.

IV. Da se ukinu svi zakoni, koji slobodu mnienja i pravo udruživanja i sastajanja ograničuju, ili zaprečuju.

V. Da se ukinu svi zakoni, koji ženu u javnom ili privatnom pravu postavljaju iza mužkarca.

VI. Da se vjera (religija) proglasi privatnom stvari; da se ukinu svi troškovi iz javnih sredstava za crkvene i religijske svrhe. Crkvene i religiozne družine imadu se smatrati privatnim udrugama, koje svoje stvari podpuno samostalno uredjuju.

VII. Svjetovne škole; obvezni polazak javnih pučkih škola, bezplatnu poduku, bezplatna učevna sredstva, bezplatnu obskrbu u javnim pučkim školama, kao i u višim obrazovnim zavodima, za one učenike i učenice, koji budu na temelju svojih sposobnosti pronadjeni sposobnima za daljnju obuku ili naobrazbu.

VIII. Bezplatno zakonarstvo i pravnu pomoć; da pravosudje izvršuju sudci, što ih narod izabere; prizivanje u kaznenim stvarima; odštetu nevino obtuženima, uzapćenima i odsudjenima; ukinuće smrtne kazni.

IX. Bezplatnu liečničku pomoć, kao i pomoć kod porodjaja i bezplatne ljekarije; bezplatni pogreb; postepeni (progresivni) porez na dohodak i imetak u svrhu namirenja svih javnih izdataka, koliko se imadu porezom namiriti; dužnost samotaksiranja; postepeni porez na baštine prema količini baštine i stupnju rodbinstva; ukinuće svih neizravnih poreza, carina i inih gospodarskih odredaba, koje žrtvuju interese cjeline interesima izabrane manjine.

U svrhu zaštite radničtva zahtieva socijalno-demokratska radnička stranka Njemačke ponajprije:

1. Efektivno narodno i medjunarodno radničko zaštitno zakonodavstvo na sliedećoj podlozi:

a) da se ustanovi normalni radni dan od osam sati najviše;

b) da se zabrani privredni rad djeci izpod 14 godina;

c) da se zabrani noćni rad, osim u onim granama industrije, koje po svojoj naravi, budi s tehničkih razloga, budi s razloga javnoga blagostanja, noćni rad iziskuju;

d) neprekinuti počinak od najmanje 36 sati svakoga tjedna za svakoga radnika;

e) da se zabrani Truck-sistem (t. j. naplata izradcima mjesto novcem).

2. Svi obrti imadu se nadzirati. Jedan državni radnički ured, kotarski radnički ured i radničke komore imadu proučavati i ure-

djivati radničke odnošaje u gradu i na selu. Neka se uredi svestrana obrtna higijena (zdravstvo).

3. Poljodjelski radnici i sluge imadu se pravno izjednačiti s obrtnim radnicima, a družinske naredbe ukinuti.

4. Imade se zajamčiti pravo koaliranja (sveze).

5. Država ima preuzeti čitavo radničko osiguranje uz mjerodavno sudjelovanje radnikâ u upravi."

§ 16. Primjetbe k erfurtskomu programu.

U glavnom se ovoga programa drže socijalni demokrati u Njemačkoj i Austriji još i danas. U njem izbija čisti Marxizam bez Lassalleovih primjesa.

Tvrdnja, da ekonomijski razvitak gradjanskoga družtva vodi „nuždno" do propasti maloga obrta, nije posve prava. Odviše je rečeno: da čitav mali obrt mora, a još smjelija je tvrdnja, da mora „nuždno" propasti. Na području maloga obrta ima nekih grana, koje će po svojoj naravi ostati vazda malomu obrtu. Druge opet vrsti maloga obrta dopuštaju, da ih veliki obrt pribere u svoje ruke. Ali tu treba razlikovati dvie vrsti kapitalističke izradbe: strojevima i nagomilavanjem radnika. U prvom slučaju dolazi tehničko-kvalitativna promjena izradbe u prilog čitavomu narodnomu gospodarstvu, pa ju zato treba prihvatiti kao veliki obrt i ako je prije pripadala malomu obrtu. Druga je vrst kvantitativna promjena, proširenje maloga obrta, vodjenje maloga obrta u velikom stilu pomoću kapitala, što dolazi više u prilog kapitalističkim pojedincima, nego narodnomu gospodarstvu. Proti ovakovomu se razvitku treba boriti.

Prema tomu vriedi samo djelomice i sliedeća točka: da je današnji razvitak razstavio radnika od produkcionih sredstava.

Dalje se u tom programu nalaze misli i izreke iz Engelsove „socijalne evolucije" i Marxova „Kapitala".

O daljnjoj alineji: „Sve to veći postaje broj proletaraca . . ." ne treba trošiti rieči, jer smo o tom govorili. Antagonizam postaje sve to veći upored s poboljšanjem materijalnoga stanja u radničtvu, ali nije više razlog samo premalena naplata, ili „izrabljivanje", već zavadjanje, koje stoji u preveličivanju i izkrivljivanju postojećega i budućega socijalističkoga stanja. Današnje stanje, osnovano na privatnom vlastničtvu, predočuje se kao pakao, a socijalistička država kao raj na zemlji. Privatni posjed produkcionih sredstava, koji je bio „do sada izrabljivanim slojevima izvor biede i potlačivanja", kada

se pretvori u družtveni imetak, postat će „izvorom najvećega blagostanja i svestrane skladne usavršenosti". U današnjoj gospodarskoj organizaciji samo se izrabljuju te izrabljuju radnici, i to se trubi radniku u uši od kolievke pa do groba.

Konkretni zahtjevi erfurtskoga programa prilagodjeni su donekle postojećoj organizaciji družtva. Njihovo oživotvorenje imalo bi valjda biti most iz dosadašnjega družtva u socijalističko. Veliki je dio ovih zahtjeva u nekim državama već djelomice oživotvoren, a mnogi će se još i oživotvoriti, dok će ono, što se ne da dovesti u sklad sa današnjim poredkom družtva, čekati do oživotvorenja čiste socijalističke države.[1]

O socijalno-demokratskom programu misli Schäftle (inače sklon radničtvu), da se dade svesti na tri izreke: „Ateizam (bezbožtvo) u religiji, demokratsko republikanstvo u državi, kolektivizam (zajedničtvo) u narodnom gospodarstvu (Aussichtslosigkeit d. Soc.-dem., p. 3). Ali se ovo dakako otvoreno ne govori, da se ne odbiju oni, koji još imadu čuvstva za vjeru, domovinu i današnji poredak.

Iz erfurtskoga se programa ne bi sasvim točno moglo razabrati, kakova čuvstva u istinu goji internacionalka spram vjere. Vjera kao privatna svar, a vjerske korporacije kao privatne udruge, doduše bez javne podpore, ali s podpunom samoupravom — to samo po sebi ne bi bilo najveće zlo, kako to dokazuju primjeri, gdje je to načelo jur oživotvoreno. Ali više nego ovaj program odavaju svi ostali spisi i ciela socijalno-demokratska književnost, da je socijalna demokracija skroz prožeta materijalističkim nazorima, te prema crkvi i vjeri ljutim otrovom zadojena. Sam Marx ošine crkvu i vjeru, gdjegod mu se prilika pruži, a u tom ni najmanje ne zaostaju za njim njegovi učenici.[2] Čovjeku se samo nameće pitanje: Kako se to dade dovesti u sklad s toliko naglašivanom „slobodom", gdje bi se pod vladavinom ovako vjeri nepri-

---

[1] Izmedju obćega programa i konkretnih zahtjeva imade i protuslovlja. Tako n. pr. socijalisti u načelu zabacuju privatno vlastničtvo, a u konkretnim zahtjevima govore o porezu na baštine. Ali ovo prividno protuslovlje razjašnjuje rječica „ponajprije" („zunächst"), t. j. za sada, kojom se počinje niz konkretnih zahtjeva.

[2] Tko bi želio više saznati, neka pogleda: Bebel: Die mohammedanisch-arabische Culturperiode; I. Stern: Die Religion der Zukunft; Lommel: Jesus von Nazareth; Heigl: Spaziergänge eines Atheisten; A. Dulk: Der Hergang des Lebens Jesu; Stamm: Die Erlösung der darbenden Menschheit. „Sve sami spisi, koji upravo vrve svakim ruglom na sve, što je sveto". (Kathrein, Der Socialismus, Freiburg i/B, 1890., p. 31.).

jateljskoga elementa pravi, vjeri odani kršćani morali još dublje zakopati u katakombe, ako bi htjeli nesmetano svomu Bogu služiti, nego pod vladavinom kakvoga Nerona, ili Dioklecijana? Kako se to slaže s proklinjanjem potlačivanja svake narodnosti, dok socijalna demokracija ne priznaje nikakve narodnosti, već i sama pripada internacionali, koja ide za tim, da internacionalnošću ugušivši nacionalnost „učini pobratimljenje narodâ istinom"?

Mi smo ove dvie tri opazke naveli samo onako uz put, da upozorimo, kako se pod krilatim riečima sakriva grubi smisao.[1]

Konkretne zahtjeve erfurtskoga programa postavile su socijalističke radničke stranke i u svim drugim zemljama. Ovi bar zahtjevi bili su usvojeni već dvie godine prije erfurtskoga sastanka na velikom medjunarodnom radničkom kongresu („Internacionalke") u Parizu (14. srpnja 1889.).[2]

Internacionalka na čitavom svietu poprimila je na jednom ove — kako se vidi — čedne i pomirljive zahtjeve. U Francezkoj bila se velika radnička stranka odielila od stranke Marxistâ, koja je udarila skroz oportunističkim putem, te se prema tome i nazvala possibilistima. I tako je g. 1889., kad je bio sazvan medjunarodni radnički kongres, bilo radničtvo razdieljeno u dva velika tabora: u possibiliste i Marxiste (u omjeru 606:381). Zapravo je to bila

---

[1] O tom ima obilna književnost iz pera laikâ i svećenikâ, katolikâ i protestanata. Upozorujemo na: S. Schäffle (protestant): Aussichtslosigkeit der Socialdemokratie (Drei Briefe an einen Staatsmann 1885.), koji se obzirom na socijalnu demokraciju gotovo podpuno slaže s katolicima. Inače, rek bi, da ni samim socijalistima nije posve jasno, kakav bi to bio život, kada bi se družtvo prekrojilo po njihovu. Tako veli Bebel, da bi nestalo slasti i lasti (das Schwelgen), jedino bi imao svaki nuždno (Unsere Ziele, p. 30). J. Stern pak znade pripoviedati, da će u socijalističkoj državi biti svega u obilju (Thesen üb. d. Soc., p. 28.).

[2] Resolucije, prihvaćene na tom kongresu, nalažu radničtvu, da traži od zakonodavstva: 1. Skraćenje radnoga dana na osam sati. 2. Djeci izpod 14 god. zabranjuje se rad, a od 14-te do 18-te god. smiju mladići raditi samo 6 sati na dan. 3. Noćni se rad zabranjuje; dozvoljen je samo u onim poslovima, koji po svojoj naravi ne trpe prekidanja. 4. Noćni rad zabranjuje se ženama bezuvjetno, a mužkarcima mladjim od 18 god. 5. Žene se uklanjaju od svakoga posla, koji je naročito ženskomu organizmu štetan. 6. Svakoga tjedna počinak od 36 sati. 7. Prikladni nadzor nad velikom kao i kućnom industrijom. Inspektore treba da plaća država, a najmanje polovina inspektora ima biti izabrana iz broja radnika. 8. Zabranjuje se svaki obrt i radna metoda, koja bi prietila radnikovu zdravlju. 9. Zabranjuje se naplaćivanje u „naravi" (robom) 10. Higijenske odredbe na korist radnikâ imadu se uvesti u svim zemljama (Gl. Winterer: Socialismus, c. 6 7.).

borba izmedju Franceza i Niemaca za hegemoniju u internacionalki. Francezi su išli za tim, da stave priedloge, koji se dadu oživotvoriti u okviru današnjega družtva; Marxiste im (na čelu im Niemci), da se postigne sjedinjenje, dodjoše u susret i prihvatiše gotovo u svim točkama possibilističke zahtjeve. Uza sve to do ujedinjenja nije došlo, već su se obdržavala dva medjunarodna kongresa u isto doba, u istom gradu jedan kraj drugoga, a proglasiše i iste zahtjeve. Razlog tomu nije bio ni u načelu, jer su i possibiliste kolektiviste, ni u taktici, jer su Marxiste primili possibilističke točke. Sloga se razbila o jedno — na oko — prilično sporedno pitanje. Possibiliste su tražili, da se provede reorganizacija internacionalke. Ovo se pitanje u prvoj konsekvenciji pričinja kao borba za vodstvo u internacionalci (izmedju Franceza i Niemaca), u istinu pak bila je to, čini nam se, borba dvaju načela: oportunističkoga i radikalnoga. Pošto je više medjunarodnoga radničtva pristalo uz Niemce, održaše oni vodstvo. I tako je ostalo u glavnom do danas.[1]

C. Kršćansko-socijalne stranke.

Velika socijalna bieda izazvala je i pažnju kršćanske crkve. Dva su bila poglavita razloga, koji su i crkvu ponukali, da se ovim pitanjem zabavi: s jedne strane nužda osiromašenoga velikoga diela naroda, s druge strane sve to veće zapadanje ovoga osiromašenoga pučanstva u nećudorednost i bezvjerje.

U glavnom se protestantske i katoličko-kršćanske socijalne težnje podudaraju. I jednima je i drugima kršćanska nauka podloga u njihovu socijalno-gospodarskom radu, i jedni su i drugi uvjereni, da se kršćanska načela moraju uvesti u gospodarstvo i socijalni život. Jedna se ipak razlika opaža (koja se — veli Scheicher — može porediti s razlikom u vjerskom pogledu): protenstantizam je subjektivistične, a katolicizam autoritativne naravi. Zato su katoličko-kršćanski socijali složniji u svojim težnjama, češće pače i umjereniji, a mogli bi skoro reći i blaži, te sigurniji za uspjeh, a da ipak ništa od svojih načela ne puste, — nastavlja isti pisac.

---

[1] Malo poslije došlo je do razkola medju samim Niemcima, gdje je pod vodstvom darovitoga v. Vollmara jedan dio radničtva udario possibilističkim smjerom. Danas se socijalna demokracija nalazi u obće u dekadenci. Što radničtvo kritičnije sudi, to većma gubi Marx ugleda i pristaša. I jedinstvena se je organizacija „internacionalke" razvrgla, ali je program njezin ostao.

§ 17. Kršćansko-socijalne stranke protestantskoga smjera.

Kako su kršćanski socijali u Englezkoj uspješnu akciju razvili, to smo vidjeli na svome mjestu. Program njemačkih protestantskih kršćanskih socijala razvio je dvorski propovjednik i utemeljitelj ove stranke Stöcker g. 1896., te ima gotovo ista načela,[1] kao i program katoličke kršćansko-socijalne stranke. Ova se stranka

[1] „Jaka monarhija kao nosilac socijalne reforme u carstvu i u pojedinim njegovim državama. Podpuna samostalnost i samosvojnost crkve. Vjerskom obukom upravlja i nadzire ju samo crkva. Konfesionalnost škola. Provedenje što moguće jednakoga pučkoga odgoja u prvim školskim godinama. Zakonita dozvola slobodnih učiona pod državnim nadzorom. Izdašna državna podpora u ime pohadjanja visokih škola za nadarenu djecu neimućnih staleža. Zakonito novo uredjenje odnošaja izmedju crkve i škole. Strukovni školski nadzor. Uredjenje državnih radnja do samih uzora, što bi radniku prijali. Poprimanje takovih grana i obrtnih gospodarstvenih itd. radnja u vlastitu državnu režiju, koje bi podesne bile, da se tako bolje udovolji zahtjevima obćega blagostanja. Umanjenje parbenih i odvjetničkih troškova, da sirotnije pučanstvo što jeftinije i što brže dodje do svoga prava. Carevinskim zakonom ustanovljeno uredjenje prava zadrugarskoga. Pravo sastajanja. Državne odredbe i propisi o uzdržanju primjerenoga, a ograničenju prekomjerno velikoga zemljištnoga posjeda. Reforma obzirom na hipotekarstvo u seoskom zemljištnom posjedu. Ograničenje zaduživanja. Stalno naseljenje seoskih radnika. Nutarnja kolonizacija. Uvedenje pravednoga omjera u oporezovanju radnjâ i podhvatâ nad pokretninama i nepokretninama. Obvezne stručne zadruge (cehovi). Dokaz osposobljenja. Podignuće zanatlijskih komora. Osiguranje graditeljskih obrtnika i zanatlija obzirom na pravedne im tražbine. Ograničenje kaznioničke utakmice. Odstranjenje nepoštene konkurencije. Reforma burse. Ograničenje diferencijalne spekulacije, a zabrana iste spekulacije produktima. Državno priznana zanatlijska družtva kao prielaz k obveznim udrugama. Državno unapredjenje zadružne produkcije. Uglavljenje radnoga vremena sve prema stručnim zadrugama. Zaštita radnoga pučanstva proti zdravlju štetnim prilikama u poslovnim prostorijama. Svrsi shodnije i pravednije uredjenje obstojećega osiguravajućega zakonarstva i nuždne odredbe o osiguravanju proti neskrivljenoj bezposlenosti. Bezplatno izvješćivanje o radničkim mjestima (gdje se može dobiti zaslužbe). Proširenje zaštite radnika i na domaći obrt. Po mogućnosti što skorija provedba 36-satnoga nedjeljnoga mira i počinka. Protegnuće nedjeljnoga mira i na namještenike i služenike u saobraćajnom i gostioničkom obrtu. Progresivni dohodarinski i imovni porez vazda obzirom na obiteljsko stanje. Usavršenje baštinskoga poreza. Porez na luksus. Energična kolonijalna politika. Izključenje židova iz svih poglavarstvenih uredaba. Pripuštanje židova k ostalim službama i k odvjetničtvu prema broju pučanstva njihove vjere. Sprečavanje prekomjernoga broja židova u kršćanskim višim mužkim i ženskim učionama i židovskih nastavnika (t. j. profesora na sveučilištima). Proširenje ženskih radnja po strukama i po zvanju. Ograničenje tvorničkoga rada djece udatih žena."

ne može pohvaliti osobitim uspjesima. Bit će tomu u velike uzrok to, što se ova stranka razmjerno kasno javlja.

Ali glavni uzrok mislimo da je u tom, što je protestanska crkva tako uzko vezana s državom, da se ne samo smatra, već u istinu i jest prava državna crkva, pa protestanski kler nije posve neovisan od države, pače je toliko ovisan, da se može reći, da je „poslušan“, tako da i niže pučanstvo vidi u protestantskom kleru neku vrst činovnika, „duhovnu državnu policiju.“ U tom pogledu bolje stoji katolički kler.[1]

§ 18. Kršćansko-socijalna stranka katoličkoga smjera.

Socijalna demokracija može pokazati na mnoge muževe iz svojih redova, kojima se ne može poreći oduševljenje, dobra namjera, neumorni rad i odlične duševne sposobnosti. Ali je upravo zato nepojmljivo, što oni baš onu predmnjevu, na kojoj misle osnovati svoje družtvo i državu, upravo sliepo podkapaju. Oni hoće da uvedu toliku osobnu slobodu, da dadu željama i požudama što širi djelokrug, oni stavljaju na volju i rad i užitak. A kad im čovjek spomene ljudske strasti i grieške, onda odgovaraju, da toga ne će biti u socijalističkoj državi, jer da svi ti poroci izviru iz siromaštva, a s njim da će nestati iz socijalističke države i tih poroka. Odatle se vidi, da oni osnivaju svoju državu na etičkim svojstvima i čuvstvima čovjeka. No odakle čovjeku ovakva čuvstva, kad oni hoće da začepe izvor ovih čuvstava? Povjest svih naroda uči — a to se osobito tiče širih slojeva — da su narodi imali takav moral i takvu etiku, kakvu su imali vjeru. A kakva etika da zavlada u socijalističkoj državi, gdje se s jedne strane uči, da sva sreća i svrha čovjeka stoji u uživanju, a s druge strane da onkraj života nema svieta, nema Boga, nema

---

[1] To se je najbolje pokazalo kod golemoga štrajka lučkih radnika u Londonu god. 1888. Pri tom štrajku sudjelovalo je preko 100.000 radnika, a trajao je mjesec dana, te se je bilo bojati krvavoga gospodarsko-socijalnoga sukoba. Sada se umieša u tu stvar siedi kardinal Manning, pa mu je pošlo za rukom, da su se stranke sporazumjele. Bio je to velebau prizor, kad je 100.000 ljudi bez kuće i kruha, bez osobite ćudorednosti, bez vjere i bez Boga, oduševljeno klicalo starcu svećeniku. Sam vodja i organizator ovoga štrajka I. Burns zahvali se pred 50.000 slušatelja zanosnim načinom starcu kardinalu.

Tako je i u Americi kardinal Gibbons uživao toliko povjerenje, da ga je vodja „radnih vitezova“ Powderly zamolio u ime 100.000 članova ove zajednice, da bi zagovarao zahtjeve radnika kod pape. Ne manji ugled uživaju i drugi neki biskupi, medju njima biskup Clevelanda i Ohija.

kazne za zločinstva, ni nagrade za dobra djela, ni odštete za zaostalu naplatu na ovom svietu? Ovakova nauka može i onoga čovjeka, koji je od naravi dobru sklon, odgojen i oplemenjen, navesti u kal zla; a što će istom učiniti od onoga, koji je od naravi sklon zlu, a u „slobodi" podivljao!? U socijalističkoj državi morali bi ljudi biti angjeli, da ne skrenu na zlo i da ta država uzmogne obastati. A ipak socijalistički apostoli propoviedaju svojim učenicima materijalizam i ateizam (bezbožtvo), — sve orudje, kojim ćeš sve prije izklesati, nego angjela. Socijalisti, koji u svojoj državi davaju pojedincu toliku slobodu, da si sam po savjesti odreže prava i dužnosti, upravo oni bi morali najvećma na to gledati, da tu savjest u pojedinca oplemene. Oni bi morali vidjeti i priznati, ta sve zlo polazi upravo odatle, što morala, što ćudorednosti sav današnji gospodarski sistem u teoriji ne spominje, a još manje u praksi provadja. Ne, bez etike, bez morala u gospodarstvu ne može biti moralnoga gospodarstva. Dobroćudni se kršćanin mora malo začuditi, kad vidi, gdje se istom učene knjige pišu u tu svrhu, da se dokaže, kako čovjek mora biti u radu i trgovini pošten i pravedan. (Walter, Socialpolitik und Moral.) No koliko više će se bezazleni kršćanin smutiti, kad vidi, kako učene knjige dokazuju, da to nije nuždno (ib.)! — Današnji gospodarski sistem, koji slavi egoizam i pohlepu kao one plemenite motive, koji potiču čovjeka na rad, podao mu je široku slobodu i njegovu neumjerenost već unapried posvetio. Mala riba guta velike, to je naravni zakon za ljudsko i živinsko carstvo. — Evo u ovom skroz „liberalnom" sistemu nema bar ništa „popovskoga", a slobodi su vrata širom otvorena, pa gle, mjesto raja eto pakla. Zato opetujemo: Bez etike, bez morala ne može biti govora o blagoslovnom riešenju današnjega socijalnoga pitanja. Uvidjavni ljudi to opažaju. R. Meyer slavi rimokatoličku crkvu kao „najznamenitiju socijalnu moć sadašnjosti."

Socijalnim pitanjem stali su se baviti pojedini crkveni odlični muževi već dosta rano (na pr. biskupi Ketteler, Manning, Gibbons, Lavigerie itd.), ali službeno je katolička crkva u tom pitanju zauzela stajalište enciklikom Lava XIII.: „Novarum rerum", ili kako ju obično nazivlju: „De conditione opificum."

Premda bi jedina katolička crkva mogla medjunarodnoj socijalnoj demokraciji suprotstaviti jedinstvenu kršćansko-socijalnu stranku, za nju je dosta, da socijalna borba ne krene putem proti vjeri, a inače je svakomu prosto u tom okviru raditi po uvidjavnosti

i savjesti. Ali se sv. Otac nije samo na to ograničio, već je uzeo na oko čitavo socijalno ili točnije: radničko pitanje, da ga sa svih strana izpita sa stanovišta kršćanske vjere. — U ovoj se enciklici sv. Otac vanrednim taktom i štedećom opreznošću dotiče svih točaka i gotovo sve zahtjeve radnikâ odobrava. Mi žalibože ne možemo ovdje u cielosti saobćiti ove enciklike, već donašamo tek nekoje izvadke (po prievodu „Vrhbosne" od 1. srpnja 1891., u Dr. Scheichera: Svećenstvo i socijalno pitanje, str. 260.—298.).

Sv. se Otac ne uklanja čistoj i bistroj izjavi, da socijalno radničko pitanje u istinu obstoji: „Bilo tomu ma kako, jasno vidimo, u čem se svi slažu, da se ljudima najnižega sloja mora po moći brzo i shodno, jer najvećim dielom nedostojno borave u biednom i nevoljnom stanju. Jer kad su u prošlom vieku ukinuti stari zborovi radnika, a mjesto njih ništa u zaštitu osnovano nije, pošto su se i same uredbe te javni zakon otresli stare vjere, po malo je došlo do toga, da su se s vremenom bez obrane predali radnici nečovječnosti gospodara i neobuzdanoj pohlepi protivnika."

Upozorivši, kako socijalisti hoće da to zlo izlieče ukinuvši privatni posjed, što enciklika zabacuje, jer nije ni pravedno, a ni u interesu radnika, kaže: „Dobije li radnik dostatnu plaću, da uzmogne njom sebe, ženu i djecu pristojno uzdržavati, lako će nastojati o štednji, ako je razborit, pa će postići, na što, čini se, da i sama narav potiče, kad se namire troškovi, da nešto i preostane, čime se može doći do maloga imetka." — Ovo je mjesto značajno, jer se iz njega vidi, što sv. Otac misli o „dostatnoj" plaći radnikâ, koju na više mjesta spominje. Dakle tolika plaća, da može radnik sa cielom svojom obitelju „pristojno" živjeti i još si preko svakdanjih potreba nešto uštediti, — to je eto „dostatna" radnička plaća. — „Crkva naime crpe iz evangjelja nauke, kojih snagom borba se ili posve sleći može, ili mora sigurno postati blažom ukloniv oštrine" . . . „Ona hoće i vruće želi, da savjete i snagu svih staleža sjedini u to, te se potreboćama radnika što bolje doskoči; i ona drži, kako je od potrebe, da prema tome udešeni budu isti zakoni i vlast državna, dakako razborito i umjereno" (o. c., p. 269).

Enciklika upozoruje osobito na to, da radnik i gospodar vrše svoje dužnosti, izmedju kojih iztiče dužnosti gospodara: „Isto tako, da ne nalažu više rada, nego što snaga može podnositi, ni takova, koji se ne slaže sa dobom i spolom." Medju najvećim pak dužnostima gospodara iztiče se ova, da dadu svakome, što je pravo. Da se plaći odredi pravedna mjera, treba više okolnosti promatrati,

„u obće pak neka bogataši i gospodari znadu, da ni Božja ni ni ljudska prava ne dopuštaju tlačiti na svoju korist biednike i nevoljnike, te iz tudje nužde iskati sebi dobit. Prevariti pak ikoga za zasluženu plaću velika je to grehota, koja vapije u nebo za osvetom“ (ib. 271—272.).

Kao što enciklika odbija nauku socijalističku o kolektivizmu, tako zabacuje i onu manchestersku: da se država nema pačati u odnošaj izmedju radnika i poslodavca, već imade slučajeva, gdje je država upravo dužna da se uplete: „Ako je dakle nanesena, ili prieti li kakva šteta bud zajednici, ili probitcima pojedinih staleža, a pomoći se ni zapriečiti ne može drugčije, tada je nuždno, da u pomoć dodje javna oblast“ ... „S toga dogodi li se kada, da zapriete smutnje radi pobune radnikâ, ili što složno ostavi se rad: ako popuste naravske obiteljske sveze kod radnika; ako se krši vjera kod radnika, jer im se ne da dosta zgode za nabožne dužnosti; ako u radionicama zaprieti pogibelj čistoći vladanja, jer su spolovi izpremiešani, te ima drugih pogibeljnih poticala na grieh; ili ako gospodari radnike nepravednim teretima tlače, te ih ponizuju uvjetima, koji su protivni osobnom dostojanstvu ljudskomu; ako se zdravlje naruši prekomjernim radom, koji nije udešen prema spolu i dobi, — u ovim prilikama svakako da se upotrebi sila i ugled zakona, u stalnim granicama“.

A evo, kako to sv. Otac motivira:

„Po naravi su bezkućnici isto tako gradjani, kao i imućnici, t. j. pravi dielovi, što imadu život, odkle posredstvom obitelji nastaje tielo države, a da ne spominjemo toga, te njih ima u svakom gradu ponajviše. Buduć se pako razumu veoma protivi, da se pazi jedan dio državljanâ, a drugi zanemaruje, sliedi odatle, da javno ulagati treba nuždnu skrb za uzdržavanje i promicanje probitaka sloja bezkućnikâ; a ako se to ne čini, onda će povriedjena biti pravica, koja traži, da se svakome dade svoje.“

Dapače radnički stalež zaslužuje po mnienju sv. Otca još više zaštite od strane države, nego koji drugi stalež: „Stalež bo bogatih, imajućih svojih sredstava, ne treba toliko javne zaštite; uboga čeljad pako ne imajući ništa, čime da se brani, oslanja se najviše na zaštitu države. Za radnike dakle, jer se broje u siromašni sloj, treba da se država osobitom pomnjom brine“. „Što se tiče zaštite dobara tjelesnih i vanjskih, treba najprije nesretne radnike izbaviti od zavisnosti pohlepnih ljudi, koji se neumjereno zlo služe za svoju

dobit osobama kao stvarima. Ne dopušta naime ni pravednost ni čovječnost, da se traži toliko rada, te s prevelika truda oslabi duh, a ujedno podlegne od umornosti tielo. Kao što u čovjeku sva narav ima stalne granice, tako i proizvodna snaga, a iz tih ne može se izići. Vježbom i porabom izbrušuje se ona doduše, no uz taj uvjet, da od časa u čas prestane raditi, pa da miruje i malo odpočine. Paziti dakle treba, da se svakdašnji rad ne zategne na više sati, nego li dopušta snaga" ... „U obće pako neka se odredi, da radnicima valja dati toliko odmora, koliko treba, da se naknadi snaga radom izgubljena i potrošena; jer odmor ima da vrati sile iztrošene naporom. U svakom ugovoru, što ga sklope medju sobom gospodari i radnici, vazda je taj izrični ili neizrični uvjet, da se zajamči ova jedna i druga vrst odmora!"

Ovako evo sv. Otac o radu i odmoru, onoj točki, na koju radnici svih boja veliku važnost polažu.

A sad da čujemo, što veli enciklika „o slobodnom" ugovoru izmedju radnika i poslodavca:

„Uzmimo dakle, da se radnik i gospodar slobodno slože, kako im je volja, a naročito glede načina plaće: ima tu uviek nešto iz naravnoga prava, a to je veće i starije od slobodne volje ugovarajućih, da naime plaća ne bude nedostatna, da hrani radnika umjereno i pošteno. Ako radnik nuždom zatjeran, ili sklonut strahom pred većim zlom, primi težki uvjet, što ga prem nerado prihvatiti mora, jer ga stavlja gospodar, ili onaj, što posao daje, — onda je to nasilje, proti čemu se ogradjuje pravednost."

U glavnom može se reći, da enciklika govori u tom smjeru, da se radniku omogući ne samo živjeti, nego si i nešto prištediti, a osim toga naći sredstava za slučaj nesreće, da se obskrbi budi radnik sam, budi njegova obitelj. U ovom smjeru mogu djelovati i gospodari i sami radnici, razna pripomoćna družtva i zavodi za zaštitu dječaka, djevojaka, mladića i staraca. „No glavno mjesto zauzimaju družtva obrtnička, u kojima se ostala kano sadržavaju."

Imade tu još i mnogih drugih dragocjenih nauka, tâ ciela poslanica jedan je niz bisera, iz koga smo mi samo po gdjegdje po koje zrnce nabrojili. Ali i odavle se vidi, koje stanovište crkva zauzima u svim glavnim socijalnim i gospodarskim radničkim pitanjima. Istina, enciklika se ne upušta u sitne pojedinosti, jer ove mogu da u svakoj zemlji budu drugačije. Ali načelna pitanja sva su dotaknuta, i to u takovom smjeru, da bi, čini nam se, svaki

radnik bez razlike vjere mogao na njih pristati. — Svakako ovu poslanicu papinu treba smatrati socijalnim programom svih katolika u radničkom pitanju. A čini nam se, da je to po promišljenoj osnovi učinjeno, što se enciklika ne upušta u pojedinosti, jer je upravo ovime postignuta mogućnost, da politika kršćanskih socijala katoličkoga smjera uzmogne biti u isti čas i sasvim narodna.

Kršćansko-socijalna stranka katoličkoga smjera može da pokaže na uspjehe u našoj monarhiji, a i drugdje — Po Meyerovu mnienju (Emancipationskampf, I. p. 346) nisu Schulzeova, Bebelova ni Lassalleova družtva sva skupa zajedno tako jaka, kao katolička socijalna družtva sama. A Schäffle (System, II. p. 331) veli: „Mislite li, da bi kapital mogao još i samo deset godina siguran obstati, kad bi kršćanski moral, što ga crkva goji, izčeznuo, osobito medju seoskim pučanstvom . . . Bez gojenja morala od strane crkve morale bi drhtati pred požudama proletarijata sve velegradske novčane kese."

Ovime smo svršili i o ovom sistemu, koji je pozvan bez dvojbe, da u budućnosti izvede onako veliku ideju, kao što ju je izveo i u prošlosti.[1]

---

[1] Na koncu dajmo, da jedan od najuvaženijih kršćanskih socijala u Austriji rekne, što su katoličko kršćanski socijali i za čim teže:

„Kršćanski socijali Austrije podjedno su i politička stranka, pa je to uzrok, što se od strane izumirućih političkih stranaka, liberalne i konservativne, boje često još i žešćih napadaja, nego što bi to za pravo biti imalo. A stoje na demokratskoj podlozi, koja je i onako pri ustavnim uredbama logično jedino prava i valjana; nisu oni doduše nikakvi nivelijeri, ali su načelno proti premoći povlaštenih slojeva, pa ma da su se i samim historijskim putem do takvih izpupčili. Jer onim časom, kad se je absolutizam pučkomu zastupstvu zakonito ugnuti morao, nastupio je demokratizam sam po sebi već u podpuno pravo političkoga gospodarstva. Kršć. socijali imadu dakako svoj izrazito socijalni program. Oni doduše nisu skrajnji oni državni socijaliste u smislu socijalno-demokratskom, ali oni pripisuju ipak družtvu, odnosno državi, velevažnu socijalnu zadaću. Znadu oni vrlo dobro, da se na industrijalnom poprištu mali obrt kod mnogih podhvata baš nikako održati ne dâ; ali radi toga ipak ne žele takvih državno-socijalističkih uredaba, koje bi slobodu osobnu, ili individualnu uništile, već hoće državom organiziranih udrugarskih radnja i podhvata, pri kojima je sloboda pojedinaca još uviek moguća. — Kršć. socijali smatraju idealom to, da se glavničari ne uzmognu više graditi gospodarima radničtva, već da organizirani radnici ujedno i poduzetnicima postanu, čime bi jedino i trajnomu radu ostala neokrnjena i pravedna mu plaća. Kršćanski socijali živu u tom čvrstom uvjerenju, da će se pitanje kamatno u dogledno vrieme morati riešiti u onome smislu, što ga je kršćansko pravo vazda branilo, kada ortački odnošaj zauzme mjesto današnjega

Kako se iz svega ovoga vidi, svratilo je radničko pitanje na sebe obću pozornost, te se svagdje pokazuje nastojanje, da se radničtvu pomogne doći do onoga položaja u družtvu, da radnik uzmogne postati podpunim gradjaninom i da prestane biti slugom, pače robom, kako je to bilo još početkom prošloga vieka. Tko

---

načina savezničtva izmedju t. zv. kapitala i rada. Čini se, kano da se već i danas skoro obćenito uvidja opravdanost i nuždnost tê posljednje vrsti uredaba, jer kamatnjak najpače skoro već svaki rad nemilo izpija i neplodnim čini. — Kršć. socijali niti su bezuvjetni pristaše, niti protivnici poznate teorije Henrya Georgesa o zemljištu. Ne nieču oni suglasno i prema socijalnoj Encyklici, da tlo i zemljište ne bi moglo biti privatnim posjedom; ali se oni protive neograničenomu posjedovanju zemljišta, dobro znajući, da je tlo i zemlja izvor i predpostava svakoga pravoga socijalnoga života. — Kršć. socijali ne upućuju ni na neku pozniju budućnost, kao što to čine socijalni demokrate. Ti naime moraju sa svoga gledišta svaku pojedinu reformnu odredbu smatrati više zaprekom, budući da ljude zadovoljuje, dok bi socijalizovanje imalo izgleda tek u obćem nezadovoljstvu. Oni ne drže ni do pomoći u pojedinim odviše užasnim slučajevima, već se bave jezgrom same socijalne politike, kao što to obično čini liberalizam i drugi zastarjeli stranački pravci.

Kršć. socijale čak susreću i gdjekoje vlade nekim nepovjerenjem, što dolazi po svoj prilici od tuda, što su vlade obično u rukama strančarâ, a to je privilegij, postaneš li članom vlade, dok su kršćanski socijali načelno proti svakomu privilegiju.

Kršć. su socijali takodjer narodnjaci, jer se kozmopolitizam isto tako ne može održati, kao što ni skrajnji chauvinizam. Ali ljubiti iz svega srca mora svatko svoj narod, želi li, da mu odista bude na kakvu korist. — Kršć. se socijali drže još čvrsto i toga, da bez religije, napose bez čvrstoga i temeljitoga kršćanstva, nikoji narod obastati ne može, te da je naša kršćanska katolička vjera jur dokazala, da svoje podrietlo iz samoga neba vuče. Jesu li pak i sami katolici drugoga kojega političkoga smjera unatoč tome naše kršćanske socijale napadali, ili ih čak obrukali, — to takvo što ima izvor i povod jedino u neznanju, ili u uvriedjenoj ljudskoj taštini, odnosno u gramženju za gospodstvom.

Dakako, da nisu baš ni na kršć. socijalnoj strani sve sami idealni katolici. Ali ako bi tko tako što uztvrdio bilo za koju mu drago drugu frakciju, ili stranku, postao bi predmetom obćega smieha. „In multis offendimus omnes" — svi mi imamo dosta griešaka — piše apostol.

A sada se približimo kraju. Neka se kler potrudi, da kršćansku socijalnu politiku dobro shvati, pak unapriedi, djelujući podjedno tako, da se sve dublje pronikne u religioznu vjeru, pa da i kršćanski moral postane sve to češći kod svih i u svima, koji po sakramentu krštenja crkvi i kleru podpadaju! Ali neka se ujedno i toga čuva, da ne odsudi ono, što ni crkva ne odsudjuje, ili da zahtieva ono, čega ni crkva ne zahtieva, da se naime čovjek kršćanin odreče slobode, narodnosti, svoje poboljšice i družtvenoga položaja. Pravi su katolici kao političari: za slobodu i za narodnost, a kao socijali kršćanski socijali." (Scheicher, o. c. p. 302—305).

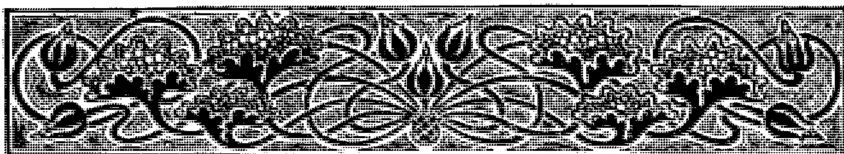
sravni položaj izučena radnika u Englezkoj, kakav je danas, s položajem njegovim pred 100 god., može sa zadovoljstvom priznati, da su negve raztrgane. A još s većim zadovoljstvom možemo da pratimo smjer, kojim se cielo gibanje razvija, jer je taj smjer skrenuo na bolju stranu, nego što se je bio uputio sredinom prošloga stoljeća. Danas nas izkustvo uči, da se i radniku može naći mjesta u današnjem družtvu i bez krvi i bez boja Danas mogu radnici izvojštiti svoja prava i onim sredstvima, koja im postojeće uredbe davaju, bez ikakvoga nasilja, bez ikakvih urota, bez ikakve revolucije. Radničtvo je pobiedilo u onaj čas, kad mu je pošlo za rukom uvjeriti javno mnienje o opravdanosti svojih težnja, u onaj čas, kad je javno mnienje osvojilo za sebe. A kada je jednom radničtvo doprlo do te točke, tada činjenice dokazuju, da je samo pitanje kratkoga vremena i mjestnih prilika, kada će brati podpune materijalne plodove svoje pobjede. To opažaju i sami medjunarodni socijalni demokrate, jer broj čistih Marxista postaje sve to manji.

U Englezkoj broj internacionalnih socijalnih demokrata više je nacionalan u praksi, nego internacionalan u teoriji; francezke socijalne demokrate zastupaju poglavito possibiliste, a ovi su više radikalni buržoaziste, nego li internacionalni socijaliste. U Njemačkoj umjerena Vollmarova socijalistička stranka postaje od dana u dan jača, u Austriji kršćanski socijali sve se više šire, dok socijalni demokrati, stojeći u nenaravnom savezu sa propalom liberalističkom strankom, ili bolje: u njezinoj službi, podkapaju njenom trulošću samima sebi tlo pod nogama. Pa napokon i sami kongresi internacionalaca pokazuju, da nisu ni oni izgubili svake nade za izmirenje s postojećim družtvom. Tko prati sav taj razvitak, opazit će, da se socijalno pitanje malo po malo, ali sveudilj neprekidno rješava. Samo strašću zasliepljen, ili neuk može da to ne opazi i da misli na nasilje. Tko nepristrano stvar motri, mora doći do uvjerenja, da će Božjom pomoću i dobrom voljom ljudî socijalno pitanje još tečajem ovoga vieka naći svoje riešenje mirnim putem. Socijalno pitanje nije jedno pitanje, već cjelina od sijaset manjih pitanja, koja treba redom rješavati; to nije jedan veliki gordički čvor, pa zato i ne treba ni tražiti kakvoga Aleksandra Velikoga, koji će ga jednim udarcem razsjeći i riešiti. Tu treba više dobre volje, nego sile, više uvidjavnosti, nego strasti, više uztrpljivosti, nego žestine, više rada, nego rieči, a nada sve više ljubavi i čovječnosti, nego licemjerstva i sebičnosti. Tako treba na svakom

polju raditi, pa koliko god se u jednom od ovih pitanja napried pokroči, toliko se je k riešenju socijalnoga pitanja približilo. Mi smo vidjeli u tom smjeru rad na području poljodjelstva, maloga obrta, u sliedećem poglavlju vidjet ćemo, kako se je mnogo učinilo na području radničkoga pitanja. Na svim dakle se područjima pokazuje doduše samo početak, ali što je glavno, pogodjen je pravi smjer. Treba samo ovim smjerom poći napried i blagoslov ne će izostati.

*

Peto poglavlje.

Uredbe za zaštitu i unapredjivanje radničkih interesa.

Uvod.

Čitava današnja javna organizacija gospodarstva osniva se na individualističkom ili liberalističkom principu *osobne slobode*, iz kojega sliedi *sloboda ugovora*: nitko nije dužan raditi, ako ne će; osobna sloboda individua ne daje drugomu individuu prava, da prvoga sili na rad. Iz toga sliedi dalje, da nitko nema prava zahtievati, da mu se dade rada, niti je komu dužnost, da drugomu dade rada (zaslužbe). Ovo dvoje vodi zajedno do toga, ako netko nema dužnosti raditi, da za to nema ni prava na dohodak bez rada. Zato tko hoće da od rada ima dohodak, taj si mora sam rada potražiti. A da se to uzmogne u životu oživotvoriti, mora se svakomu dati podpuna sloboda gibanja, seljenja i nastanjenja. Na osnovu svoje osobne slobode može osoba svoju radnu snagu iznajmiti komu drugomu pod kakvim hoće i može uvjetima. Ti su uvjeti sadržani u slobodnu ugovoru izmedju obiju stranaka. Ovaj je ugovor privatno-pravne naravi, pa su prema tomu stranke u načelu odgovorne za obdržavanje toga ugovora samo u smislu gradjanskoga prava (t. j. odgovorne su samo za štetu, a ne padaju pod kazneno pravo).

Kao što radnik imade svoju osobnu slobodu, tako ju imade i poduzetnik, te na tom osnovu zahtieva, da se i njegovoj uvidjavnosti prepusti, kako će se svojim kapitalom i radom služiti, te da se nitko treći ne upliće ni u njegov tehnički, ni ekonomijski rad.

Iz ovakove obostrane slobode razvili su se takovi odnošaji, da je ovaj sustav donio sve prednosti poduzetniku, a svu štetu radniku. Tu se pokazalo, da radnik može lako uz najbolju volju i sposobnosti za rad ostati bez posla i time bez dohodka. Pa i u takovom slučaju, gdje je imao rada, nije bio nikada siguran, ne će li ga preko noći izgubiti. I kod samoga sklapanja ugovora mogao je poduzetnik staviti radniku uvjete, kakve je htio, prepuštajuć radniku, da ih primi, ili odbije. Radnik je dakako bio slobodan — u teoriji — da jedno od toga učini, pa prema tomu po onoj: volenti non fit injuria (tko hoće, nije mu krivo) — nije se mogla ni najnopovoljnija ponuda, ako je bila primljena, smatrati kakovom nepravdom. Ta radnik nije morao primiti te pogodbe. S formalne je strane poduzetnik imao podpuno pravo. Ali sasvim drugačije stoji stvar u praksi: Radnik može da odbije nepovoljnu ponudu, ali u tom slučaju ostaje bez kruha. Izmedju dva zla on će stalno odabrati manje. A to poduzetnici znadu, jer vazda ima bezposlenih radnika. Od tuda nužda, da radnik i svoju ženu i svoju djecu privlači na rad, da si kako tako poveća dohodak, koji je tolik, da radnik obično ne može ni pristojno živjeti, a za slučaj bezposlice, ili bolesti stoji izvrgnut svakoj biedi.

A. Privatne uredbe za zaštitu radničkih interesa.

§ 1. Radničke koalicije.

Vidjeli smo, u kakvom odnošaju stoje ova dva jednako pravna kontrahenta: poslodavac i radnik. Što može pojedinac radnik prema poduzetniku? On može da prekine čak ugovor. Ali to je obično više na štetu njemu, nego poduzetniku: izgubi mjesto i mnogo teže nadje gospodara, nego poduzetnik radnika. Ovakovo izkustvo upozorilo je radnike, da ih samo sloga može učiniti samostalnijima i sposobnijima za odpor. Ovakova sloga i jednodušnost radnikâ u neku odredjenu svrhu zove se koalicija. Hoće li radnici da prisile poslodavca, da im skrati radni dan, poveća nadnicu, ili odstrani kakove nepodobštine, — tada ovakove koalicije pregovaraju s poduzetnikom. Sada je stvar sasvim drugačija. Kao koalicija predstavljaju radnici silu, s kojom se mora bezuvjetno računati. Svakako koalicija radnika ima već u svome začetku tu svrhu, da eventualno silom, t. j. obustavom posla, prisili poduzetnika na izpunjenje svojih molba. A obustave li radnici posao, može odatle nastati čitav niz manjih ili većih šteta, počevši od maloga zastoja izradjivanja

sve do propasti cieloga posla. Ali se to obično nigda ne dogadja, jer u slučaju, gdje bi koalicija mogla poduzetnika tek neznatno ogrebsti, ne izplaćuje se puno vike, a ni za što; u slučaju pak, gdje bi se radilo o propasti poduzetnikovoj, obično je sam poduzetnik tako razborit, pa ne dâ, da se tjera mak na konac; uza sve manje ili veće opreke izmedju radnika i kapitala imade jači, veći i čvršći vez od tih opreka — zajednički interesi. U svakom je naime poslu radničtvo isto tako interesovano, kao što i poduzetnik. Zato se neka ne misli, da radničtvo svoje zahtjeve tjera tako daleko, da bi od tuda prietila propast i samomu poslu, — to bi bila mahnitost, ludost, samoubojstvo radničtva.

Radničke koalicije mogu biti pojedine, ili sporadične, mjestne, ili napokon obće, prema tomu, slože li se samo radnici jedne tvornice, ili se slože radnici koje struke u svim tvornicama kojega mjesta, ili se napokon slože radnici neke struke po čitavoj zemlji. Ne uspiju li priegovori koalicije sa poduzetnicima, koalicija odapne onu jedinu strjelicu, što je ima: obustavi rad, tako da započete radnje ostanu nedovršene, ili poduzetnik mora naći novo neuvježbano radničtvo, pri čem dakako izradba trpi, a podhvat ima velike štete. Zato poduzetnik mora neriedko brzo popustiti, ili obustaviti obrt. Ali više puta poduzetnici obustave radnju, da tim sklonu radnike na sniženje ciene. Obično su u tu svrhu i poduzetnici koalirani, pa u tom slučaju dodje do golema sukoba s težkim posljedicama po jednu i drugu stranku, ako se ne nadje posrednik (što obično preuzmu oblasti).

Prije su se ovakve obustave posla kaznile po kazn. zakonu, a danas se više ne kazne. Razlog je tomu taj, što su radnički odnošaji bili prije zakonom uredjeni, pa se je obustava radnje smatrala prekršajem zakona. Ali odkad se radni odnošaji utanačuju privatnim ugovorom, postala je i ciela stvar privatno-pravne naravi. Uza sve to, i ako je u načelu dozvoljeno koaliciji, da se obustavom rada služi kao svojim sredstvom, ima slučajeva, gdje se štrajkovanje kazni. To su obično onakvi slučajevi, gdje se ne radi samo o odnošajima izmedju radnika i poduzetnika, već gdje stoje i interesi trećih po sriedi; to su obično slučajevi, gdje radnici imadu u neku ruku značaj javnih činovnika (na pr. momčad na trgovačkim brodovima, radničtvo kod vodovoda, poštâ, željeznicâ itd.). No premda je zabrana koaliranja u načelu posvuda ukinuta, to ipak pravo koaliranja nije svuda jednako provedeno. Tko bi silio radnika, da pristane u koaliciju, taj se kazni (tako u Englezkoj, Francezkoj,

Njemačkoj i Austriji). Ali je čudnovato, što se ne kazni, tko bi radnika silio, da ne pristane uz koaliciju. Da se opazi sva razlika, treba na umu držati: Koalicija će postići svoju svrhu to lakše i prije, što je radničtvo složnije. Zato radnici često sile drugove grožnjama, da pristanu uz koaliciju. U isti čas prieti mu njegov gazda, da će ga ne samo odtjerati, nego da ga i u buduće ne će primiti. Dakle se u jednom i u drugom slučaju čini pritisak na radnika, pa ipak se to jednako ne kazni. To je najnepravednija pristranost na korist kapitalu. U Austriji se dapače po § 85. obrtnoga reda kazni pomoćnik, koji prekine ugovor (i po kazn. zakonu čak do 3 mj. zatvora).

§ 2. Radnički sindikati.

Radnički su sindikati specijalno englezka uredba: na kopnu se do sada nisu udomili. Svrha im je skroz ekonomijska, dok na kopnu svaki radnički savez ima manje više i političku boju. Sindikat se razlikuje od koalicije u tom, što je solidnije organizovan, i u svrhu trajnoga obstanka, dok koalicija ima ponajvećma prolaznu svrhu. Sindikat obuhvata tehnički izučene radnike. Organizacija je i disciplina izvrstno provedena, a zahtieva velikih žrtava od osobne slobode radnika.

Sindikat je neka oblast, koja posreduje izmedju radnika i poduzetnika: on se brine za mjesto radniku, prima tužbe radnikove, pribavlja radniku zadovoljštine, izdaje radniku svjedočbe sposobnosti, vodi očevid nad ponašanjem radnika, brine se za to, da radnik dobije pristojnu plaću, te da ne mora po što po to primiti poduzetnikove ponude. U slučaju bezposlice, ili u slučaju, kad bi radnik morao zbog neopravdana postupka poduzetnikova posao pustiti, — u svim tim slučajevima daje sindikat radniku podporu tako dugo, dok si ne nadje mjesta. Inače imade sindikat i tu svrhu, da se brine za obskrbu svojih članova u slučaju nesreće, bolesti, starosti i t. d.; ali glavna mu je briga, da organizuje i uspješno provede kakav štrajk. U tom slučaju može da izcrpe sva sredstva i sve fondove (i bolničke i staračke), a radnik gubi pravo na svaku odštetu, ako bi izstupio iz sindikata. Uza to se malo slobode pušta njegovu ukusu i izboru. Bude li mu kakovo mjesto doznačeno, mora ga primiti. Prinosi članova su dosta znatni.

Poslovanje (obično dosta komplicirano) ne vode radnici, već plaćeni činovnici. Članom može da bude samo strukovno izučen

radnik, koji je i tjelesno toliko krepak, da može poprečno svojoj dužnosti udovoljavati.

Ovi strogi uvjeti učiniše, da se ovakovi sindikati nisu osobito razgranili. U samoj Englezkoj, gdje je radničtvo inače najbolje disciplinovano, pripada razmjerno vrlo malo radnika sindikatima: od 13,000.000 radnika jedva ih je nešto preko 1,000.000 organizovano u sindikate.

§ 3. Radnički odbori.

Mnogo više simpatija uživa uredba radničkih odbora. To je organ zaposlenoga radničtva kod pojedinih posala. Svaka tvornica može imati svoj radnički odbor, kojemu je zadaća, da želje i pritužbe radničtva dojavi poduzetniku. Članovi odbora biraju se obično izmedju starijih radnika, i to tako, da jedan dio odbornika biraju radnici, a drugi dio poduzetnik.

Radnički su odbori u neku ruku ustav, što ga poduzetnik daje radničtvu, neka vrst kontrole nad svojim vlastitim postupkom, ili nad postupkom svojih organa. S druge strane odstupa poduzetnik jedan dio uprave odboru.

Poslovanje odborovo stojí od prilike u tom, da kontrolira, kako se vrši ugovor, sklopljen izmedju radnika i poduzetnika. Djelokrug odborov nije stalno ograničen, jer ni sam radnički odbor nije do sada nikakva obvezna zakonom uredjena uredba. O poduzetnikovoj volji ovisi, da li će ovakav odbor u obće prihvatiti, pa i to, koliki će mu djelokrug dati. Ako je poduzetnik savjestan i pravdoljubiv čovjek, tad će on ovakav odbor smatrati ne samo organom radničtva, nego i svojim. On bo ne može razpravljati sa svakim pojedinim radnikom o svim mogućim sitnim nesporazumcima, a pomoću odbora može ih uz dobru volju mirnim putem riešiti.

Gdjegod su do sada bili radnički odbori uvedeni, svagdje se je pokazalo, da svojoj svrsi izvrstno odgovaraju; pače i takovi poduzetnici, koji su im bili protivni, opaziše i izkusiše izvrstno njihovo djelovanje. (Rösike, Arbeiterschutz, 1888. p. 42.) Ali do danas ima ovakovih obraćenika dosta malo; u glavnom su poduzetnici neskloni ovoj uredbi, koja je, ako hoćemo pravo, uviek neka organizacija radničtva i zametak i zamjenik koalicije.

Već smo prije spomenuli, da radnici samo u koaliciji mogu nešto postići. Ali koalicija je u neku ruku ratna mobilizacija, koja se razvrgne, čim je svoju svrhu postigla, a radnik stoji opet osamljen

i nemoćan. Zato bi tu imali biti radnički odbori, jer poduzetnikova samovolja, uzprkos ugovoru, ima još široko polje: ako nema nikakove kontrole nad radom, može po volji tumačiti i radni red i ugovor.[1]

Da se izglade bezbrojne nesuglasice, radnički su odbori na neki način kao od naravi za to postavljeni. Zato se mora čovjek čuditi, ako se koji poduzetnik unapried protivi ovakovoj uredbi, tim više, što do njega stoji, da joj odredi djelokrug.

U Austriji je bio god. 1890. podnesen zakonski priedlog, da se ovakvi radnički odbori uvedu obvezno u sve fabrike. Aktivno pravo izbora imali bi svi punoljetni radnici, koji su najmanje godinu dana, a pasivno pravo oni radnici, koji su najmanje 3 godine u tvornici zabavljeni. Djelokrug ovih odbora imao bi biti u prvom redu taj, da „želje i pritužbe radničtva obzirom na ugovorenu plaću i ine radne uvjete dojavljuju poduzetniku i njegovim organima, kao i to, da olakšaju mirno riešenje zadjevica, koje bi radi nesporazumaka u tim stvarima nastale.“ No ovaj priedlog nije postao zakonom, kao i nijedan slični. Buržoazija nije htjela, da joj se ičim ruke vežu.

[1] Za primjer ćemo navesti neke paragrafe disciplinarnih propisa u nekoj tvornici:

Konvencionalne kazne za prekršaj radnoga reda (u for.): 1. Za pijančevanje 1·—. 2. Za pravdu i svadju 0·50. 3. Za galamu 0·20. 4. Za opornost spram predpostavljenih od 2—10, ili odpuštenje. 5. Za surovo ponašanje spram suradnika 0·30. 6. Za kvarenje od 1—5, a prema okolnosti i odpuštenje. 7. Za mamurluk u ponedjeljak 0·50. 8. Za nedozvoljeno pušenje 0·30. 9. Za nedozvoljeno jedenje i pijenje, pri kojem se smeta poslu, 0·30. 10. Za stajanje i brbljanje 0·10. 11. Ako tko prestane raditi prije, nego se je dao znak, 0·20. 12. Čitanje novina za vrieme rada 0·50. 13. Spavanje za vrieme rada od 0·50 do 2. 14. Ako se spavanjem prouzroči pogibao, odpuštenje. 15. Propusti li se ugasiti svjetlo i vatra, od 0·50–2., event. odpuštenje. 16. Ako se ne pospremi radničko orudje, 0·20. 17. Za objestno oštećenje orudja, mašina i dr. do 2 uz naknadu štete. 18. Za objestno odstranjenje, oštećenje, ili zapriečenje u funkcioniranju u zaštitu služećih stvari 2–10, event. odpuštenje. 19. Za nečišćenje strojeva u odredjeno vrieme, ili za nedozvoljeno čišćenje, ili za čišćenje u nezgodno vrieme 0·20. 20. Ako se primljeno orudje ne vrati u pravo vrieme na odredjeno za to mjesto, 0·10. 21. Ako se stroj ne obustavi, 0·50. 22. Ako se izgube marke, što služe kao kontrola za ulaz, 0·15. 23. Ako se zaborave ove marke, 0·05. 24. A ako se to češće opetuje, kazna je od 0·10.

Evo iz ovoga se vidi, da nema radnika na svietu, koji ne bi mogao svaki dan biti kažnjen sa deset globa, ako se samo prohtije samovoljnomu poslovodji i ako nema organa, koji bi to mogao zapriečiti. Tu ne pomaže puno, ako na svakoj stieni deset „radnih redova“ visi; tu ne hasni, ako radnik

B. Javne uredbe u zaštitu radničkih interesa.

Samovolja poduzetnikâ, njihova sebičnost i nestašica ponajvećma svih etičkih obzira, sve se to izrodilo u najbezobzirnije izrabljivanje radničtva tako, da je dovelo do krvavih sukoba, ponajprije u onim zemljama, gdje se je industrija najprije razvila i gdje se je individualistički sistem najprije ukorienio, u Englezkoj i Francezkoj. Izgredi i bune radničtva pobudile su pozornost i samih javnih oblasti. Razne socijalne radničke stranke, bile one demokratskoga, ili kršćanskoga smjera, išle su ipak za istom svrhom: za poboljšanjem i zaštitom radničkoga stanja. A to je urodilo nekim javnim odredbama u zaštitu radnika. Opazilo se je naime, da industrija ubija radničko pučanstvo i fizički i moralno, a da se tomu nisu mogli oprieti nego samo organizovani radnici. Velika razdioba rada, što ju je omogućila tvornica svojim strojevima, podavala je poduzetnicima priliku, da si nabave jeftinijih radnika, najmivši u rad žene i sitnu djecu. Ćudoredne posljedice i fizična kržljavost radničkoga pučanstva upadne brzo u oči vojnim oblastima. A kako je radničko pučanstvo vrlo brojni stalež u državi, zabrinula se je država za buduća pokoljenja i za obranbenu snagu države. Svi staleži opaziše razorni rad velike industrije, pa zato

---

znade sve te paragrafe na pamet, — nadzornik može uviek da nadje, gdje će što prišiti, ako radnik nema nigdje zaštite.

A kako istom mora da ide ondje, gdje se niti formalnost ugovora ne obdržava! Austrijski vrhovni obrtni nadzornik predložio je enquetnoj komisiji o radničkim odborima popis bezbrojnih sitnica, kojima se može kršiti radnički ugovor, na pr.: 1. Neobdržavanjem zakonitih granica radnoga vremena. 2. Nepodvrgavanjem radnika zakonitim zahtjevima bolestničkih blagajna. 3. Neobdržavânjem zakonitih odmora. 4. Uporabom instrumenata za mjerenje, koji pravo ne pokazuju. 5. Bludnjom u utezima pri primanju robe. 6. Uztezanjem nadnice na račun trećih osoba. 7. Siljenjem radnika, da uzimaju potrebne stvari mjesto plaće u novcu. 8. Neodštećivanjem radnicima za štetu nastalu odatle, što nisu mogli stupiti u drugi posao, jer im se radna knjiga nije na vrieme uručila. 9. Neurednim izplaćivanjem nadnice. 10. Zatezanjem konačnoga obračuna. 11. Ponovnim bludnjama u obračunavanju nadnice. 12. Ukinućem nagrada ugovorenih pri sklapanju ugovora i nastupu rada. 13. Povećavanjem rada bez povećanja plaće. 14. Neodštećivanjem za vrieme čekanja i predradnja. 15. Nenadanim prielazom s akordne plaće na nadnicu. 16. Odmjerivanjem akordne plaće istom poslije izručenja robe. 17. Siljenjem radničtva, da prisustvuje kod pogrebnih svečanosti kojega člana poduzetnikove obitelji, a u isti se čas radničtvu uztegne plaća za cieli taj dan. 18. Nejednakost u terminima za odkaz. 19. Zahtjevom, da radnici badava peru i čiste podove u radionici. 20. Siljenjem radnika, da namiruju troškove za čišćenje zahoda itd.

svi, osim manchesterske škole, bijahu za to, da država učini kraj manchesterskomu haračenju medju radničtvom. Odatle u svim državama stanovite pozitivne odredbe obzirom na rad, radno vrieme, spol i dobu radničtva itd.

§ 4. Odredbe u zaštitu radnoga ugovora.

Vidjeli smo, koliko imade prilika, da se grieši protiv radnoga ugovora, gdje je dosta jasan; a kako istom mora da je široko polje zlorabljenju, gdje nije do tančine poznat, ili ugovoren! Da se ovim neprilikama na put stane, bitni je uvjet, da i radniku i poduzetniku bude podpuno poznat obseg njihovih prava i dužnosti. Zato odredjuje država zakonom, da poduzetnik mora sastaviti svoj radni red, te ga radniku dati na znanje. U tom redu mora biti točno označeno radno vrieme, vrieme počinka, način i vrieme odkaza, propisi o ponašanju u radionici, propisi o uporabi orudja, disciplinarni zahtjevi i kazne itd. To je materijalna sadržina ugovora. Pristane li radnik na nj, tada ga se mora držati. A s druge strane dužan je poduzetnik i njegovi nadzorni organi, da ga savjestno obdržavaju. Od nemala je zamašaja u Austriji ona točka o odkazu. Već je bilo spomenuto, da se u Austriji prekinuće radničkoga ugovora kazni i po kaznenom zakonu (čega u drugim zemljama nema), ali se kazni pomoćnik, ili radnik, ako prekrši ugovor, a poslodavac se ne kazni. Odkaz se ustanovljuje obično na 14 dana i na 3 mjeseca.

U Austriji zahtieva obrtni red radničke knjižice za obrtne radnike, a u Ugarskoj za sve radnike. U te knjižice znadu oblasti unositi opazke o radničkim odnošajima: o početku rada, o trajanju rada, u kratko: o ugovoru izmedju radnika i poslodavca. Kad radnik stupi u službu, preda knjižicu poslodavcu, ovaj unese u nju spomenute podatke, a politička ih oblast (obično obćinski ured) potvrdi. Ove knjižice obstoje još jedino u našoj monarhiji. U Njemačkoj su ukinute obrtnom novelom od god. 1891., u Pruskoj od 1892., a pridržane su samo za malodobne radnike. Ovakove knjižice radnici zabacuju, jer im ne služe kao pomoćno, već odmoćno sredstvo, jer ne sadržavaju ni moralne, ni strukovne ocjene radnikove, te su obično radniku na nepriliku. Vječne potrke u obćinske urede za potvrdom prouzrokuju samo dangubu i neugodnost. One dopuštaju kontrolu za cieli radnikov rad, pri čem redovito više naginju na to, da radnika stave u nepovoljno svjetlo, nego da ga preporuče, jer mogu novomu gospodaru podavati podlogâ, da si

stvori sud o radniku još prije, nego što je stupio u posao.[1] Gubitak ovakove knjižice obterećuje radnika odmah štokakvim sumnjama i zadaje mu sto neprilika i troškova. Ova je knjižica napokon neka izvanredna policajna kontrola, kojoj inače nijedan stalež nije podvrgnut. Osim ove neprilike imade baš u našoj monarhiji i još jedna, a to su t. zv. „radničke svjedočbe", koje su u drugim zemljama ukinute. Po § 81. obrtnoga reda mogu se ovake svjedočbe unesti u radničku knjižicu, ako glase i nepovoljno po radnika. Odavle se vidi, od kolike je hasne radniku njegova knjižica, ako u njoj nema svjedočbe. To je i bio razlog, što su se druguda ovakove svjedočbe ukinule, pače se poslodavcima oduzelo pravo, da nepovoljne svjedočbe izdavaju, dok se je radnicima dalo pravo, da mogu tražiti ovakove svjedočbe, jer će ju radnik samo onda tražiti, ako je uvjeren, da će po nj povoljno glasiti. Nespretni austrijski zakon gledaju radnici da poprave time, što ne dadu unašati u obće nikakove ocjene. Ako žele kakvu svjedočbu, traže ju na posebnoj izpravi. To nije „švindl", već je to radnikovo pravo, koje izlazi iz poslovnoga ugovora „jednakopravnih" kontrahenata. Onim istim pravom, kojim jednako pravni kontrahenat A izdaje svjedočbu kontrahentu B, mogao bi i B izdati svjedočbu kontrahentu A (poslodavcu). Dok tako stvar ne stoji, „švindl" je ono, kad se govori o jednakopravnosti ugovorajućih stranaka.

§ 5. Zaštita ženâ, djece, te mužke i ženske mladeži.

Premda zakon ima paziti na osobnu sigurnost svih državljana, kako u fizičnom, tako u moralnom pogledu, to treba ipak radi vanrednoga položaja, u kojem se nalaze djeca, mladež i žene, što su u tvornici radom zaposlene, osobitih odredaba za svoju sigurnost. Ni u jednom se drugom radu čovjek tolike tjelesno ne izcrpe i duševno ne otupi, kao u jednoličnom tvorničkom poslu.

Počme li ovakav rad već za rane mladosti i potraje li bez prestanka sav život, tad su naravne posljedice, kako je to izkustvo dokazalo, da zakržljavi ne samo ovo pokoljenje, nego i sliedeće. Uzme li se pak na um, kako velik dio naroda u tvornici radi, tada je jasno, da je u tom izradjanju sadržana pogibao i za cielu državu. Zato treba, da se djeca, mladež i žene uklone od nekih težkih radnja, da im se skrati radno vrieme, a proširi vrieme po-

[1] Bilo je slučajeva, da su poslodavci neopažljivim i medju sobom ugovorenim znakovima unašali i ocjenu o radniku u tu knjižicu.

činka. U svim civilizovanim državama provedeni su već takovi zakoni u zaštitu ovakovih osoba.

Zaštita djece ima svrhu, da osobe izpod 12—14 godina (u Austriji do 14, u Ugarskoj 10, u Njemačkoj 13, u Francezkoj, Belgiji, Švedskoj i Ruskoj 12, u Englezkoj 11, u Švicarskoj 14, u Španjolskoj 10, u Italiji 9 god.) očuva od prenaporna rada i da im omogući barem običnu školsku naobrazbu. Obično se dogadja, da su roditelji i odraslija djeca zabavljeni u tvornici, pa sitna djeca ostaju sama kod kuće. U prošlom vieku mislilo se je, da se ta neprilika može tako ukloniti, da se i sitna djeca povedu u tvornicu, gdje bi se ujedno i radu priučavala. Zle posljedice ovakova „odgoja" uvjerile su i nestrukovne pedagoge, da takav odgoj ne samo ne odgovara svrsi, već da je u svakom pogledu ubitačan po naraštaj. Ali nikakvim se zakonom nije moglo dekretovati, da roditelji ne smiju u fabriku, pa je odatle nastala nužda, da se radničkoj djeci dade odgoj drugdje. U tu svrhu trebalo se je pobrinuti za takove zavode. Ali su ovi zavodi skopčani s velikim troškovima, pa ih je zato još premalo, dječija je zaštita samo djelomice provedena. Tako je bilo god. 1896. do 10.000 ovakove djece, kojoj su roditelji vazdan u tvornicama, dok su se djeca po ulici skitala, jer nije bilo zavoda, kamo bi se smjestila. Od čitavoga ovoga broja nalazilo se je u zavodima tek koje 300 djece! To je bilo razlogom, da se u većini država više bezuvjetno ne zabranjuje djeci, da rade u tvornicama, nego se traži, da taj rad bude prema dobi i snazi djetinjoj.

U Austriji i Englezkoj vriedi zabrana dječijega rada i u zanatlijskom (malom) obrtu. Osim toga se pazi, da djeca ne rade po noći i da ne rade poslova, koji su zdravlju štetni. Berlinski kongres u zaštitu radnikâ složio se je u tom, da djeca imadu prije svršiti pučku obuku, da izpod 14. god. ne smiju u noći raditi, a po danu da ne rade više od 6 sati, te da ne smiju obavljati nezdravih i opasnih radnja. Medjunarodni radnički kongres za zaštitu radnika (u Zürichu 1897.) zahtieva, da se djeci zabrani svaka nadničarska radnja do 15. godine, te da se do tê godine imadu djeca u školi obučavati.

Zaštita radničke mladeži. Dok su zakonodavstva u kulturnim državama izjavila u načelu, da se tvornička radnja zabrani djeci, dozvolila su u načelu tvorničku radnju mladeži, ali uz neke uvjete, koji idu za tim, da zaštite mladež u tjelesnom razvoju, u daljnjem naobražavanju, te u ćudorednosti. Ali ako i

jest to načelo u teoriji priznato, nije u praksi u Bog zna kako širokim granicama provedeno. Već sam pojam „mladež“ strpan je u dosta uzke granice. Kod radničtva ne prekoračuje mladež ni u najpovoljnijem slučaju 18. god. života. A i radno vrieme u mnogim državama ne udaljuje se daleko od običnoga maksimalnoga radnoga vremena. Još je najbolje provedeno načelo, da se mladeži dade kao odmor nedjelja, svetci i oprost od noćne radnje. Osim toga ovlaštene su države, da zabrane uporabu mladeži kod radova, skopčanih budi sa pogiblju života, budi sa pogiblju za zdravlje.

Radi lakšega priegleda prilažemo ovdje kratku skrižaljku, iz koje će se odmah razabrati, koje godine obsiže „mladež“, te koliko joj je radno vrieme i odmor:

država	mladenačko doba	radno vrieme (u satima)	zabranjeno vrieme rada
Austrija	od 14—16 g.	11, obični maksimalni rad i lakša radnja	noćno vrieme
Ugarska	„ 14—16 „	10, lakša radnja	noćni rad i blagdani
Njemačka	„ 14—16 „	10, „ „	noćni rad, nedjelja i blagd.
Englezka	„ 14—18 „	skrać. vrieme noćn. rada uz liečnič. svjedočbu	
Francezka	„ 14—18 „	9, lakša radnja	noćni rad, nedjelja i blagd.
Belgija	„ 12—16 „	$10^1/_2$ „ „	kao u Francezkoj i još jedan dan u sedmici
Danska	„ 14—18 „	12 „ „	noćni rad, nedjelja i blagd.
Nizozemska	„ 14—18 „	11 „ „	„ „ „ „
Španija	„ 14—18 „	10 „ „	„ „ „ „
Švedska	„ 14—18 „	10 „ „	„ „ „ „
Švicarska	„ 14—18 „	10 „ „	„ „ „ „

U radnje, koje se obično smatraju budi štetnima po zdravlje mladeži, budi pogibeljnima po njihov život, ubrajaju se sliedeće: Tvornice žigica, rafinerije šećera, tvornice surovoga šećera, staklane, neke kemijske radnje, neke rudokopne radnje (živa), neke metalne radnje i t. d. Züriški kongres zahtieva za mladež od 15 do 18 god. zabranu radnje po noći, po nedjeljama i po svetkovinama, te u obrtima, koji su štetni po zdravlje, i u rudokopima, ograničenje radnoga vremena na 8 sati, izmedju kojega mora biti $1^1/_2$ sata odmora, a u ostalo vrieme da naučnici i mladi radnici posjećuju škole.

Zaštita žene. U radničkom zakonarstvu znači „žena“ žensku osobu, koja je prekoračila mladenačko doba. Njezin položaj u družtvu i obitelji, a i njezina narav zahtieva posebnu zaštitu. Radno vrieme mora biti za ženu još kraće, nego za mladež,

a osim toga mora joj se dati toliko vremena, da uzmogne obaviti svoje dužnosti kao kućanica i mati. Zato joj se ima zabraniti noćna radnja, oprostiti ju od radnje neko vrieme prije i poslije poroda, skratiti dnevni rad, dati joj od 1—2 dana odmora u nedjelji, produljiti dnevni odmor, naročito oko podne.

Premda su ovi zahtjevi tako naravni, da se sami po sebi razumiju, ipak su u ovom smjeru zakonodavstva više zaostala, nego obzirom na mladež, jer je ženski rad ponajvećma vezan još i danas na maksimalnu mjeru, kao i u mužkarca (samo u Englezkoj, Francezkoj i Belgiji kao za radničku mladež). Züriški kongres zahtieva zabranu noćnoga rada, zabranu pogibeljnih i zdravlju štetnih radnja, zabranu rada rodiljama 8 nedjelja, i to najmanje 6 nedjelja poslije poroda, ograničenje rada na 8 sati na dan, svršetak rada po subotama u 12 sati. Njemačka i Švicarska najviše su došle u susret ovim zahtjevima, gdje je ženama zabranjen rad ne samo noću, nego i po nedjeljama i blagdanima, a osim toga imadu žene o podne odmor od $1^1/_2$ sata. Maksimalni je rad u Njemačkoj 11 sati. U Austriji i Ugarskoj zabranjen je rodiljama rad 4 nedjelje poslije porodjaja, inače u svim državama 6, samo u Švicarskoj 8 nedjelja.

§ 6. Odredbe o trajanju radnoga vremena.

Poduzetnici su znali produžiti radno vrieme, a ne platiti ga i u najnovije doba, od kada obstoji zakon o normalnom radnom vremenu i uzprkos tomu, što obstoje obrtni nadzornici. A kako su negdje radili u ono vrieme, dok je bio još u cvatu onaj manchesterski: „Laissez faire“!

U ono vrieme bio je ugovor o radnom vremenu po svoj prilici puka formalnost. Zato je u Englezkoj počelo već razmjerno rano gibanje za skraćenje radnoga vremena, pa se je i država morala umiešati u „slobodu“ ugovaranja te zakonom odrediti, koliko može poduzetnik zahtievati od radnika da radi.

M a k s i m a l n o radno vrieme imalo bi biti jedinstvena norma za sve, ili barem za većinu obrtnih grana, pa se zato obično zove i o b i č n i m ili n o r m a l n i m radnim vremenom. Ovo normalno (maksimalno) radno vrieme proteže se samo na odrasle mužke radnike; no redovito se proteže u praksi i na žene, premda su u teoriji za njih postavljene druge odredbe.

Borba za sniženje radnoga vremena počela je već tamo početkom prošloga vieka. Ali sustavna jedinstvena borba za osam-

satni dnevni rad počela je iza zaključka medjunarodnoga socijalističkoga radničkoga kongresa u Parizu god. 1889. — Poslije toga kongresa stvorio je kongres u Zürichu (1897.) sliedeći zaključak: „Züriški kongres zahtieva od vlade i zakonodavstva . . . pošto se je u prerazličitim obrtnim granama i zemljama postiglo najbolje izkustvo sa prikraćenjem radnoga vremena na 9 i 8 sati, neka se osamsatni dnevni rad uzme na oko kao cielj, za kojom treba težiti. Gdje se prielaz k osamsatnomu dnevnomu radu ne bi činio mogućim, neka se nastoji pomoću napredka tehnike i uvedenjem kojega njemu što približnijega maksimalnoga vremena slična svrha postići. Zakonodavstvo neka postavi za sve industrije spomenuto maksimalno radno vrieme, osim ondje, gdje bi osobiti odnošaji drugi postupak zahtievali. Koliko bi zakonodavstvo dozvolilo izuzetke od ovoga pravila, neka se predpostavke za to u samom zakonu točno navedu i maksimalno trajanje za prekonormalno vrieme za dan i za godinu ustanovi."

Poprimivši i züriški kongres zahtjev o osamsatnom normalnom radnom danu, poziva se na „najbolja izkustva", koja su se s ovim vremenom postigla. Ova tvrdnja nije nipošto preuveličena. U australskoj koloniji Viktoriji proveden je taj osamsatni dnevni rad, pa se za čudo broj bezposlenih radnika nije umanjio. Čovjek bi očekivao, da uz osamsatni rad radnici ne će moći obaviti isto toliko posla, kao prije uz 10 i 11-satni rad, pa da će se stoga morati umnožiti broj radnika. Isti kongres zahtieva, da se uvede za sve izradbene grane isti osamsatni dnevni rad kao normalno ili maksimalno vrieme, ali dopušta, da to u nekim strukama obrta nije za sada moguće, a u nekim da nije u obće moguće. Dakle o absolutnom normalnom osamsatnom dnevnom radu za sve struke ne može biti ni s ovoga gledišta govora. A to je eto razlog, zašto se države u odredjivanju maksimalnoga dnevnoga rada postavljaju na različna stanovišta i još kraj toga dopuštaju izuzetaka.

No polazilo se s kojega mu drago načela, odredjivalo se maksimalno radno vrieme zakonom, ili se sporazumkom utanačivalo, svakako jedno pravilo treba da se strogo obdržava: Preko ustanovljenoga se radnoga vremena ne smije dozvoliti rad, jer to vodi svagda do toga, da se odredjeno normalno vrieme učini iluzornim. Gdje je normalno vrieme jur uglavljeno, počima se doduše za prekonormalni rad nešto više plaćati, ali tomu je obično posljedica, da se onda snizuje plaća za normalni rad. Tamo pak, gdje je zakonom odredjeno normalno vrieme, ne će do takove stiske

ni doći, da bi se morao povisiti normalni radni dan, jer će u tom slučaju moći poduzetnik uzeti više radnika, ili — ako je tolika navala za robu — naći će se novih poduzetnika.

Koliko je skraćenje radnoga vremena u raznim državama provedeno i koliko se je maksimalno ili normalno vrieme u raznim zemljama uobičajilo, neka pokaže sliedeći priegled:

U Englezkoj je proveden od g. 1889—97. normalni (maksimalni) dnevni rad od 8 sati u 500 tvorničkih obrta. U svim državnim brodarskim radionicama i gradskim plinarskim zavodima te u većini mašinskih radionica i knjigovežnica u Londonu, kao i u mnogim privatnim poslovima vlada osamsatno radno vrieme. Gibanje za obćim uvedenjem osamsatnoga dnevnoga rada tako je živahno i obće, da će u dogledno vrieme postati normalnim za sve obrte. Još ima doduše i u Englezkoj preko mjere dugoga radnoga vremena, osobito u prometnim zavodima i obrtima, zatim u rukotvornim (maloobrtnim) obrtima i u kućnoj industriji; ali će s vremenom i ondje zavladati u svim granama vladajuće pravilo.

Osim u Englezkoj u velike se širi osamsatni rad u sjeveroameričkoj Uniji, dok je u jur spomenutoj koloniji Australiji gotovo sasvim proveden.

U Austriji je uveden maksimalni dnevni rad od 11 sati. Statistički izvještaji obrtničkih nadzornika o 4473 tvornička obrta pokazuju, da je 11 satni (maksimalni) dnevni rad izcrpljen u 2002, rad od 10—11 sati u 1625, rad od 9—10 sati u 235, rad od 8—9 sati u 439, rad od 11—12 sati u 588 obrta. Odavle se vidi, da maksimalno i prekomaksimalno vrieme iznaša $^2/_3$ od spomenutoga broja obrtâ. Ovamo nisu ubrojeni ni zanatlijski obrti, ni kućna industrija. A nema godine, gdje se ne bi nadzornici tužili na prekomjernu dužinu radnoga vremena.

U Francezkoj je provedena statistika u 2870 obrtnih gospodarstva, pa se je našlo, da je od ovih imalo maksimalni dnevni rad: od 9—10 sati 867, od 10—11 sati 648, i od 11—12 sati 226 obrtnih gospodarstva, dakle preko $^2/_3$ maksimalno radno vrieme od 9 sati. Istina, najveći broj odpada na rad od 9—10 sati, ali od toga odpada $^2/_3$ obrta na državne i obćinske podhvate. A pod rubriku sa dnevnim radom od preko 11 sati odpada 215 privatnih podhvata, a samo 28 na državne.

U Njemačkoj se može uzeti, da u prosjeku maksimalno radno vrieme iznosi 11 sati na dan, jer većina obrtâ ne prelazi te granice. Ali zato ima još jaka manjina obrta, gdje je maksimalno

vrieme veće od 11 sati. Tako u 2113 slučajeva nadmašuje 10 satni rad (kod pekarâ), u 568 preko 11, u 802 preko 12, u 286 slučajeva preko 14 sati; u većim gradovima radnik radi poprečno u više od $^1/_3$ obrta preko 14 sati. Kako kod pekarskoga, tako i kod mlinarskoga obrta nadmašuje rad normalno vrieme. Ali i ovdje najgore prolazi mali obrt i kućna industrija, te obrti i zavodi za promet.[1]

U Belgiji, gdje je provedena statistika (1880.) nad 290.000 radnika, iznašao je broj radnika s dnevnim radom od 8—9 sati samo $2^1/_2$%, s 10 satnim $36^1/_2$%, a s 12 satnim $40^1/_2$%; a uz to ima s dnevnim radom iznad 9 sati $91^1/_2$%, a 55% s radom od 11—12 sati. Belgija je dakle još dosta daleko od 8-satnoga maksimalnoga vremena.

§ 7. Naredbe o počinku, noćnom radu, praznicima i zdravstvu.

Neobuzdana konkurencija i individualna sloboda toliko je preotela maha, da je nestalo svake razlike izmedju dana i noći, svetka i petka. U toj razuzdanoj konkurenciji kano da je poduzetničtvo podivljalo, pa je li čudo, što je osurovjelo i radničtvo? U pohlepi za dobitkom zaboraviše gospodari na vjeru, svetce, Boga, na božje i crkvene zapoviedi, te izbrisaše svaku razliku izmedju radnih i Bogom za počinak odredjenih dana; a radničtvo, u brizi za obstanak, podalo se je svojoj sudbini i zapoviedima svojih poslodavaca. Poslodavci i kapital izsisavalo je kolonije, ižmoždilo crnačko roblje, izagnalo seljaka s ognjišta i kućišta u bieli sviet, a njegova zemljišta pretvorilo u lovišta (u Englezkoj). Isti taj kapital oteo je i radničtvu blagdane i noćni počinak i veći dio njegove zarade, ali je uza to išao redovito svake nedjelje u crkvu — driemati, misleći, da je time sve zlo, što ga je kroz cieli tjedan sirotinji počinio, koprenom

[1] U Njemačkoj ima središnja vlada vlast (po noveli od 1. lipnja 1891.), da može odredjivati trajanje, počimanje i svršavanje dnevnoga rada i ustanoviti odmorne stanke u obrtima, gdje bi se radničtvu ugrožavalo zdravlje. Vlada je ovu vlast upotriebila do sada u 24 vrsti obrta, pri čem je svrnula osobitu pažnju rukotvornim obrtima, domaćoj industriji, pekarskomu obrtu, konfekcionoj industriji i tvornicama rublja. Na osnovu ovoga zakona i izvještaja obrtnih nadzornika iz g. 1887. kao da je Njemačka udarila putem, da za različne obrte odredi različno maksimalno radno vrieme. Tako je u Pruskoj uveden 8-satni u 21 vrsti obrta, u 9 grana obrta uveden je maks. rad od 6 sati (u fabrikama akumulatorâ, kod bojadisanja olovom, u tvornicama fosfornih žigica), za fabrike gume uvedeno je 5-satno, a za fabrike gume, koje rade sa sumporo-ugljikom $2—1^1/_2$ satni dnevni maksimalni rad. (Gl. Philippovich, Pol. Oek. II. 178—179).

pokrio. Radničtvo videći ovakvu tartufferiju grčilo je pest, pa od zgode do zgode dalo tartuffima oćutiti njenu težinu. A Bog znade, kamo bi taj sukob doveo, da se u to nije umiešao kršćanski socijalizam, koji je opet uveo u ova dva etički otupljela tabora melem Kristove nauke. Nastojanje kršćanskih socijala nadje podporu u samom radničtvu, koje je iz želje za počinkom podupiralo želju kršćanskih socijala za uzpostavljenjem Bogom odredjenih dana za svetkovanje i počinak. Sa stanovišta socijalnih demokrata bila je to samo proširena borba za odmor, koja je našla najnovije formulovanje na züriškom kongresu 1897.: „Da se radnicima omogući 24-satni nedjeljni počinak, neka se za nedjelje izuzme jedan reservni sloj rada.“ Osim toga mnogo je radničtva nastojalo o tom, da si izvojšti počinak preko noći, gdje je to moguće. „Noćni rad, t. j. rad izmedju 8 sati u večer i 6 sati u jutro, ima se zakonom zabraniti za sve radnike bez obzira na dobu i spol. Izuzetci se mogu dopustiti samo za odrasle mužke radnike, i to u onim granama industrije, koje iz tehničkih uzroka ne podnašaju prekidanja. To vriedi i za one obrte, kod kojih je noćni rad sastavni dio izradbe, ali pri tome ne smije čitavo radno vrieme prekoračiti zakonitoga maksimalnoga rada. No i u ovakovim slučajevima mogu se radnici za ovaj posao upotriebiti, ako dobrovoljno na to pristanu. One grane industrije, kojima će se noćna radnja dopustiti, moraju se u zakonu točno označiti.

Rad preko normalnoga vremena nije dozvoljen djeci, mladeži obojega spola izpod 18 god., pa ni ženama. Odraslim muževima može se ovakav rad iznimice dozvoliti, ako je poslovanje bilo nenadanim dogadjajima (višom silom, nesrećom) spriečeno, te je odatle nastupila pogibao velike materijalne štete po poduzetnika, ili po radnike. Zbog navale posla ne smije se dozvoliti rad preko zakonitoga maksimalnoga vremena.

Kod onih grana industrije, koje po svojoj naravi ne podnašaju, da se rad prekida, imadu se uvesti tri 8-satna radna reda, da se radnici uzmognu izmieniti, a da se rad ne prekine.“

Iz skrižaljke se na str. 276. vidi, kako su praznici i počinci u raznim zemljama zakonom odredjeni.

Osim ovih velikih počinaka od velika je zamašaja po ekonomijsku razredbu radne snage razdioba onih kratkih odmora za trajanja radnoga vremena. Velika je naime razlika, da li si radnik može dozvoliti kratki odmor od $^1/_2$ do 1 sata iza četirsatne, 6 ili 7-satne radnje. I ovi odmori u svima su državama budi zakonom,

U kojoj državi	Komu je zabranjen rad	
	u noći	po nedjelj. i svetcima
Austro-Ugarskoj . . .	mladeži i ženama	čitavomu radničtvu
Njemačkoj	mladeži i ženama	čitavomu radničtvu
Englezkoj	mladeži i ženama donekle	čitavomu radničtvu
Francezkoj	mladeži i ženama	mladeži i ženama do 21. g.
Italiji	djeci do 21. god.	djeci do 12. god.
Švicarskoj	čitavomu radničtvu	čitavomu radničtvu
Belgiji	mladeži i ženama	mladeži i ženama
Nizozemskoj	mladeži i ženama do 21. g.	mladeži i ženama do 21. g.
Danskoj	mladeži	mladeži
Švedskoj i Norvežkoj	mladeži	čitavomu radničtvu
Ruskoj	mladeži i ženama	mladeži i ženama

budi naredbama ustanovljeni. Gotovo svagdje pada glavni odmor na 1—1$^1/_2$ ure oko podneva. Inače se obično daje još prije podneva i poslije kratki odmor od $^1/_2$ sata. U zemljama, gdje je radničtvu bolje, padaju te polusatne stanke u vrieme, kada radničtvo uzima mali obrok prije i poslije ručka. U Austriji se dozvoljava 1 sat odmora oko podneva. Najdulje neprekidno trajanje rada dozvoljeno je do 5 sati, iza toga ima bezuvjetno nastupiti stanka od $^1/_2$ sata za odmor. Ova ustanova vriedi i za mali obrt.

* * *

Kao što odmori i počinci idu za tim, da se fizička i duševna snaga sustavnom ekonomijom troši i nadoknadjuje, tako mora da bude i takovih odredaba, koje idu za tim, da se taj kapital radnikov ne poremeti, ili čak ne razori; a poremećeni da se opet oporavi. Snaga — taj radnikov kapital — ovisi o zdravlju, pa je za to zdravlje jedino i najveće blago i bogatstvo radnikovo. S početka nije dovoljno na to pazilo ni samo radničtvo. Zabavljeni borbom za povišenje plaće i za skraćenje radnoga vremena nisu radnici ni dospievali, da na to misle. Istom u sedamdesetim godinama prošloga vieka dodje poticaj kao u svakom, tako i u ovom smjeru iz Englezke, gdje si radnici bijahu već izvojštili povećanje plaće i maksimalno radno vrieme pretežno od 9 sati. Veliki procenat pomora (mortaliteta) medju radničtvom, koji je postajao sve to veći, što su opasniji bili obrti, u kojima je radničtvo bilo zaposleno, podupirao je opravdanost ovih zahtjeva. Züriški kongres stvorio je u tom pogledu ovaj zahtjev: 1. Zdravlju štetni obrti imadu se u svakoj zemlji naredbenim putem točno pobilježiti. 2.

Dozvola oblasti za otvorenje ovakvoga zdravlju opasnoga obrta smije se samo onda izdati, ako se je sve ono za odstranjenje štetnosti odredilo, što zakon ili naredba propisuje. Osobito se imade zahtievati, da se tehničkim namještajem i načinom poslovanja zaprieči, koliko to tehnika omogućuje, prodiranje štetnih tvari u onaj zračni prostor, gdje radnici rade i zrak udišu. 3. Djeca, mladež izpod 18 god. i žene ne smiju se kod posala zdravlju opasnih ni u rudokopima zaposliti ni u propisano radno vrieme, ni preko njega. Ova je zabrana absolutna. 4. U obrtima, koji su zdravlju opasni, ima se dnevno radno vrieme skratiti izpod zakonom označenoga maksimalnoga radnoga vremena, i to prema tomu, koliko je obrt zdravlju štetan, a radno vrieme neka ni u kojem slučaju ne premašuje 8 sati na dan. 5. Pri obrtima zdravlju opasnim imade se od vremena do vremena odrediti liečničko pregledavanje radnikâ uredovnim putem. 6. Za oštećenje zdravlja i života u ovakovom zdravlju opasnom obrtu imadu se poduzetnici učiniti po zakonu odgovornima. 7. Kod takovih grana industrije, gdje obstoji izvanredna pogibao po zdravlje, ima se uporaba štetne tvari zabraniti, ako se inače pogibao ne dâ tehničkim načinom ukloniti.

Ovi su zahtjevi tako opravdani, da im se sa stanovišta pravednosti i čovječnosti ne može ništa prigovoriti. U praksi su se na žalost do sada nedostatno uvažili. Ali i u tom pogledu počima stvar kretati na bolje. U Pruskoj je već skraćeno vrieme u tvornicama fosfornih žigica na 6 sati, u tvornicama gume na 5 sati, pače na 2 i $1^1/_2$ sata. Načelo je poprimljeno, pa će se bez dvojbe sve to više u život privadjati.

§ 8. Obrtni (tvornički) nadzornici.

I najbolji zakoni ne vriede ništa, ako se ne vrše; a vršiti se ne će onda, ako nema organa, koji bi pazili, da se vrše, i ako nema oblasti, koja bi tvrdokornike prisililа na vršenje zakona. Tako je austrijski obrtni red od god. 1859. nalagao, da u svakoj radionici, gdje radi 20 radnika, mora biti izvješen red službe, te u njem osobito točno odredjene vrsti rada, trajanje rada, nadnica, vrieme obračunavanja, granice nadzornoga osoblja, dužnosti pojedinih radnih vrsti itd. Uzprkos tomu većina tvornica ili je imala netočne listine radnoga reda, ili u obće nije imala nikakovih. U Englezkoj, gdje se je najprije industrija razvila i nedostatci pokazali, tamo se je najprije stalo i na to misliti, da se toj potrebi do-

skoči. Tako vidimo ondje već punih 50 godina prije (1833.) nego kod nas (1883.) uredbu tvorničkih nadzornika.

Ovi su nadzornici imali s početka vrlo uzki djelokrug: da paze na to, vrše li se zakoni, što se izdavaju u zaštitu radnika. Za ovako uzki djelokrug mislilo se je, da su dosta privatne inteligentnije osobe bez posebnoga strukovnoga znanja. Zato su bili tvornički nadzornici s početka onakova od prilike oblast, kakova su danas kod nas „mjestni školski nadzornici.“ Ali je izkustvo pokazalo, da tvornički nadzornik imade više posla, nego samo da gleda, da li se tvornički zakoni vrše. Malo po malo rasli su poslovi tvorničkih nadzornika tako, te se je uvidjelo, da su za to potrebni posebni državni činovnici. U današnje vrieme zasieca djelatnost obrtnih nadzornika u pravno, u narodno-gospodarsko, tehničko, higijensko, socijalno-političko i upravno-političko područje, tako da bi danas morao biti tvornički nadzornik neka vrst enciklopediste. Od tvorničkoga se nadzornika traži ponajprije, da nadzire, kako se provadjaju zakoni u zaštitu radničtva; osobitu brigu imadu kod slučajeva nesreće, da izpitaju, da li je bilo sve odredjeno, kako to zakon propisuje za sigurnost. Nadalje ima obrtni nadzornik posla kao savjetujući organ političke oblasti u tehničkim stvarima obrtâ, zatim kao neki posrednik izmedju radničtva i poduzetničtva: da sukobe izravna i posljedice sukoba odstrani, napokon da jednakom brigom pazi na dobrobit radničtva, kao i unapredjenje industrije, da prilike u tom smjeru proučava i u svojim izvještajima i priedloge stavlja. Kako se odavde vidi, stavljaju se na obrtnoga nadzornika veliki zahtjevi s intelektualnoga, strukovno-znanstvenoga i družtveno-taktičnoga stanovišta. Za to je težko očekivati, da bi jedan čovjek mogao svim ovim dužnostima podpuno odgovarati, pa ga zato moraju podupirati još drugi organi: zdravstveni uredi, posredujući odbori i obrtni sudovi, radnički odbori, radnički statistički uredi itd. Pomoću ovih organa može i pojedini čovjek da ovoj mnogostranoj zadaći udovolji.

Sada se samo pita, kakova vlast da se dade obrtnim nadzornicima? Imade li im se dati odmah i izvršujuća vlast, kako ju imadu u Englezkoj i Švicarskoj, ili im se imade djelokrug suziti samo na to, da budu savjetujući organi političkim i redarstvenim oblastima, kako je to u Austriji i Njemačkoj? U prvom se slučaju obično iztiče bojazan, da bi nadzornik s ovolikom vlašću bio podoban, da ju zlorabi, ili nedostatnom uvidjavnosti upotrebljuje na raznim područjima, na kojima se često nesigurno kreće. Obzirom

na to, što je obrtni nadzornik državni činovnik, bojati se je, kažu, da bi država preko tih svojih činovnika dobila preveliki upliv na slobodu gradjanstva, pa bi ju mogla zlorabiti. U Švicarskoj se ova bojazan nije izpunila, ali odatle se ne smije zaključivati, da se u drugim zemljama ne bi to moglo dogoditi.

U Englezkoj i Švicarskoj ovisi vlada o parlamentu, gdje sjede i poduzetnici i radnici, u kratko: ondje cieli narod nadzire vladin rad, ondje vlada stoji pod parlamentom. Drugačije je to u ustavnim državama. Englezka je parlamentarna monarhija, a Švicarska je parlamentarna republika! Gdje pak vlada stoji donekle nad parlamentom, a još osobito ondje, gdje je parlamenat tek neko igralište ustavnosti, tu ta bojazan nije neopravdana. U ovakvim zemljama u istinu ne bi bila mogućnost izključena, da bi obrtni nadzornici mogli postati najtežom policajnom uredbom. Zato se mora priznati uvidjavnost njemačkomu i austrijskomu zakonodavstvu, što nije poprimilo na prečac ove institucije iz Englezke, kako se je ondje razvila. No odatle se još ne smije zaključivati, da je ova uredba sama po sebi štogod dobila ovakovom preuredbom, po kojoj je uspješnost nadzornikova djelovanja sasvim ovisna o političkoj ili policajnoj oblasti. Jer ni najbolji nadzornik, ni najspasonosniji njegovi savjeti ne vriede ništa, ako ga u njegovu radu izdašno ne podupru spomenute oblasti. Zato bi trebalo da ovakovo nadzorničtvo ima posebnu organizaciju, koja se u svom posebnom središnjem uredu usredotočuje, a to tim više, što se ovime omogućuje provedenje jedinstvenoga rada i nekoga sustava. U nekim državama postoji uredba ženskih nadzornika (u Englezkoj od godine 1834., u Francezkoj od 1884.) za onakove tvornice, gdje radničtvo ženskoga spola preteže. U Pruskoj postoji posebni obrazovni tečaj za obrtne nadzornike. Ondje se traži od ovakoga nadzornika, da svrši u 3 god. nauke na tehničkoj školi, da $1^1/_2$ god. uči državne i pravoslovne nauke i da $1^1/_2$ god. odsluži bezplatnu pokusnu službu. U Englezkoj i Švicarskoj nije nadzornička služba vezana na nikakve posebne studije, kao ni u Austriji. Danas obstoji ova uredba gotova u svim evropskim zemljama. U Austriji je uveden god. 1883., u Ugarskoj 1884., u Ruskoj 1884., u Italiji 1886., u Belgiji 1889. U Austriji ima danas 25 nadzornika i preko 30 asistenata.

Proti uredbi tvorničkih nadzornika bila se podigla velika opozicija u Englezkoj, Njemačkoj i Austriji, manje više i u svim drugim zemljama, ali uspješni njezin rad razpršio je sve predsude. I mi smo za ovu uredbu pod uvjetom, da se ne izrodi u policajnu uredbu.

C. Mješovite uredbe u zaštitu i unapredjenje radničkih interesa.

§ 9. Obrtni sudovi i obrtni mirovni odbori.

Mi smo ove organe nazvali mješovitima zato, što su po svojoj organizaciji sastavljeni od zastupnika i radničtva i poduzetničtva, kako po svojoj svrsi imadu da u sklad dovedu interese jednih i drugih. Nazvali smo ih tako i zato, što su po svojoj pravnoj naravi djelomice privatno-pravne, djelomice javno-pravne naravi.

Normalni odnošaji izmedju radničtva i poduzetničtva mogu se poremetiti i izvrći u abnormalne tako, da nastane spor ili izmedju pojedinoga radnika i pojedinoga poduzetnika, ili izmedju pojedinoga poduzetnika i njegovoga cjelokupnoga radničtva, — ili napokon izmedju cjelokupnoga radničtva i cjelokupnoga poduzetničtva koje obrtne grane. Taj normalni odnošaj može se poremetiti nadalje tako, da se izvrgne ili u nesuglasicu, ili u sukob. Sve ove raznovrstne sporove imadu da rješavaju organi, o kojima nam je govoriti.

Mirovni odbori sastavljeni su od jednokoga broja radnikâ i poduzetnikâ. Njihova je zadaća, da postojeće ugovore, ili iz njih nastale nesuglasice izglade i tumače. Osim toga, kako je to običaj u Englezkoj, imadu ovi odbori i tu svrhu, da za predstojeći perijod izradbe uglave ugovore, visinu radničke plaće, radno vrieme, u kratko: čitav odnošaj izmedju radničtva i poduzetničtva, kako se imade utanačiti za budući perijod.

Obrtni sudovi sastoje isto tako od jednakoga diela radnikâ i poduzetnikâ. Njihov se posao razlikuje od posla mirovnoga odbora u tom, što obrtni sud rješava nastali sukob izmedju pojedinoga radnika i poduzetnika, dok mirovni odbor utanačuje odnošaj izmedju cjelokupnoga radničtva i cjelokupnoga poduzetničtva u stanovitoj obrtnoj struci. Osim toga imade obrtni sud u istinu autoritativni pravoriek sudbene oblasti, kojoj se moraju stranke bezuvjetno pokoriti. Da se obrtnomu sudu zajamči nepristranost i pravna sposobnost, stavlja mu se na čelo nepristrana osoba, redovito koji član sudačkoga staleža kao predsjednik. Često i mirovni odbor dobiva ovakoga nepristranoga predsjedatelja od državne vlasti.

Kako se odavle vidi, mirovni odbor i obrtni sud slični su si po svojoj organizaciji, ali se po svojoj funkciji daleko razilaze. Ta jednoličnost u organizaciji dala je u nekim državama povoda,

da se je pokušalo i njihove funkcije usredotočiti u jednom organu. Tako se u Njemačkoj pokušalo predati obrtnomu sudu i funkcije mirovnoga odbora, dok se je u Englezkoj udarilo obratnim smjerom: mirovnomu odboru dale su se funkcije obrtnoga suda. U Austriji obstoje ova dva organa neodvisno jedan uz drugi.

Sa socijalnoga gledišta imadu ove uredbe tu nemalu vriednost, što u njima dobiva načelo jednakopravnosti medju ugovarajućim strankama, načelo: da su radnici i poduzetnici jednakopravne stranke, konkretni izražaj. Za radnika je to veliki moralni dobitak i u subjektivnom i u objektivnom pogledu; u subjektivnom zato, što se u radniku ovime odgaja i jača gradjanska sviest, a u objektivnom zato, što staležki momenat i staležki ponos dobivaju svoje zasluženo mjesto i čast medju drugim staležima. Za poduzetnike je to pak opomena, da su prošla feudalna vremena, da radnik nije više nikakav kmet poduzetnikov, već slobodni suradnik u zajedničkom poslu.

Kraj ovih etičkih momenata imadu ove uredbe i skroz praktičnu vriednost: stranke nalaze brzo i strukovno, jevtino i nepristrano riešenje u sporovima, što se radjaju na području osobite vrsti, t. j. iz odnošaja izmedju radnika i poduzetnika.[1]

Što se tiče trećega slučaja, gdje se naime radi o sukobu izmedju cieloga radničtva i cieloga poduzetničtva u kojoj industrijalnoj grani, za taj slučaj još nema zakonom uredjena organa, koji bi autoritativno rješavao takove sporove. U ovakovom slučaju dobiva veću važnost mirovni odbor. Ali može se lako dogoditi, da rad mirovnoga odbora ne urodi plodom, već štrajk ili „lock-out“ (kad poslodavci obustavljaju posao i odpuštaju radnike) potraje i dalje. Tim se pak ne oštećuju samo interesi stranaka, koje su u sporu, nego i interesi drugoga obćinstva, pa zato nastaje potreba po družtvo, t. j. dužnost po državu, da se pobrine za organ, koji će autoritativno odsjeći pravoriek. Do danas su se takovi slučajevi rješavali fakultativnim (neobveznim) postupkom uz neku posredujuću pripomoć od strane vlade. Po našem mnienju imalo bi se zakonodavstvo pobrinuti za nuždne odredbe u tom pogledu, uz što svestraniju pažnju na interese radnika, poduzetnika i obćinstva.

---

[1] U Austriji je uveden obrtni sud zakonom od 27. studenoga 1896. Postavlja se na vladinu inicijativu, a predsjednika mu imenuje ministar pravosudja iz sudačkoga staleža.

§ 10. Radničke komore i uredi.

Kao što poljodjelstvo imade u svom gospodarskom družtvu i njegovim podružnicama te u kulturnom vieću svoj organ, a trgovački i obrtnički staleži u trgovačko-obrtničkim komorama opet svoj organ, kojim donekle autonomno rade oko napredka svojih interesa, tako se mislilo i za radnički stalež osnovati ovakove komore s analognim zadaćama. No ova se je misao oživotvorila samo u Holandiji, gdje joj je posao ovo: Sabiranje podataka o radničkim prilikama; izvješćivanje i ocjena državnim i občinskim oblastima (budi na njihov zahtjev, budi iz vlastite inicijative) o svem, što se tiče radničkih interesa; davanje savjeta (mnienja) o ugovorima i o raznim odredbama na zahtjev interesenata; sprečavanje i izgladjivanje sporova, što nastaju iz radničkih odnošaja. Ova je komora sastavljena od jednakoga broja radnika i poduzetnika; radnike biraju radnici izmedju sebe, a poduzetnike poduzetnici izmedju sebe.

Više nego komore razširili su se t. zv. radnički uredi, koji bi po želji radničtva imali obavljati iste funkcije, kao i komore. God. 1871. predložio je njemački narodno-gospodarski pisac Schönberg, neka bi se njemačka država razdielila na male radničke urede, od kojih bi sve po osam njih sastavljalo jedan veliki radnički ured, a svi bi imali središte u središnjem uredu. Zadaća bi ovih ureda bila, da točno ustanove sve odnošaje, koji se protežu na materijalno i socijalno stanje radničtva, da bdiju nad provadjanjem postojećih zakona u tom smjeru. Ovu su zamisao u glavnom prihvatile i provele sve evropske države (Sjev. Amerika još u 60-im god. pr. stolj.). Danas imadu obrtni uredi tu zadaću, da sakupljaju statističke podatke o svim odnošajima na području materijalnoga i socijalnoga stanja radničtva, te da u tom smjeru na mjerodavnom mjestu izvješćuju, upućuju i predlažu. Ovime ako i nije sasvim oživotvorena želja radničtva, ipak mu se je prilično došlo u susret. Radnički su uredi uvedeni u svim srednjim i zapadno-evropskim državama tečajem dvaju zadnjih 10-godišta prošl. stolj. U Austriji su uvedeni ti uredi g. 1898. Oni sačinjavaju samostalni ured pod ministarstvom trgovine, a zadaća im je, da sakupljaju podatke o položaju radničtva, da prate uspjehe uredaba i zakona, uvedenih u svrhu unapredjenja radničkih interesa, a uporedo da prate obseg i stanje produkcije. Na osnovu činjenica i podataka izdaju i vještačko mnienje. Ovaj ured imade pomoćno vieće, sastavljeno od $^1/_3$ radnika, $^1/_3$ strukovnjaka, a ostalu

1/3 sastavljaju ministerijalni činovnici raznih odjela. Inače se u Austriji pokušalo g. 1872. i g. 1876., da se uvedu radničke komore kao savjetujući organ u radničkim stvarima i pomoćna korporacija za izkaze o obrtnoj radničkoj statistici. Napokon imali bi oni predstavljati u neku ruku radničku kuriju za političke izbore, a u tu svrhu imalo bi biti razdjeljenje takovo, da bi se njihovo područje podudaralo s područjem trgovačkih komora. U ove komore birali bi se samo radnici. Oba su priedloga sretno pokopana.

Gotovo u svakoj državi uredjeni su ovi uredi donekle drugačije, ali po svojoj službi i po sastavu članova (jednaki broj radnika i poduzetnika) posvuda naliče jedni drugima.

D. Privatne (poduzetničke) uredbe u zaštitu radničkih interesa.

§ 11. Fizičke osobe kao privatni poduzetnici.

Medju katoličkim poduzetnicima u Francezkoj i Belgiji razširio se je običaj, da se počimaju brinuti za blagostanje i napredak svoga radničtva i preko okvira svojih dužnosti, i to s gledišta gospodarskoga, družtvenoga i zdravstvenoga. Tu se nastoji dati radničtvu udoban stan, zdrav i što jevtiniji živež; stara se za kupališta, knjižnice i čitaonice, zabave i zabavišta; vodi se briga za odgoj one djece, kojima roditelji preko dana rade u tvornicama, kao i za daljnji odgoj i naobrazbu odrasle mladeži. Razumieva se samo po sebi, da ove uredbe nisu na korist samo radničtvu, već i poslodavcima. Istina, sve to ide ravno radničtvu na korist, ali treba u obzir uzeti, da poslodavci time dobivaju izvrstno obrazovano i zdravo radničtvo, koje svojom fizičkom krepkošću i inteligencijom čini izvrstne službe svome poslodavcu, osobito ako je i etički uzgojeno.

Ali uza sve to ne primaju radnici dobročinstva toga t. zv. patronatskoga sistema osobito voljko. Razlog je tomu taj, što se je sve ovo u mnogim slučajevima u rukama spekulanata pokazalo kao danajski dar. Ona skladišta „dobroga i zdravoga živeža“ bila su prije sve, nego zdrava i dobra hrana, a izrodila su se često u t. zv. truck-system (t. j. mjesto plaće u novcu naprtilo se radniku stare pljesnive i crvljive hrane). Bolji stanovi i ine uredbe podržavale su nižu plaću; a na koncu su sprečavale radnike, kada su ustali, da si izvojšte veću plaću, ili kraći dnevni rad. U kratko, u spekulantskim je rukama ova uredba lišavala radnika njegove

neodvisnosti i činila od njega neku vrst kmeta, ili je barem podavala gospodaru neku vrst štitničtva i vodstva nad radničtvom.

No kraj svih tih nedostataka ne smije se sama uredba izjednačivati s nekolicinom spekulanata, pa bili i brojni. Radje se treba postarati, da se spekulantima onemogući ugušiti ovaku plemenitu biljku još prije, nego što je ojačala. Prije svega treba paziti na to, da ove uredbe ne diraju u izvojštena radnička prava. Svoju će svrhu postići ovakove uredbe onda, ako se stave pod samoupravu radnika, te se tako preprieči, da postanu pozlaćenom verigom, koja bi jednim krajem vezala radnikovu slobodu, a drugim krajem stajala u ruci poduzetnikovoj. Treba se sprijateljiti s mišlju, da to ne ide samo u prilog radniku, već i poduzetniku; treba imati na umu, da na posljedku poduzetnik ne daje radničtvu ništa više, nego što je njemu niklo iz radnikova znoja.

§ 12. Jurističke osobe kao poduzetnici.

Kad je govor o tom, kako poduzetnici dobrovoljno unapredjuju boljak radničtva, najprvo pada čovjeku na um misao: ne bi li jurističke osobe kao poduzetnici ili poslodavci mogle dobrim primjerom prednjačiti? Ta zar ne bi država kao obći i zakoniti skrbitelj i voditelj socijalnoga, materijalnoga i etičnoga napredka mogla s čislom podložnih si korporacija stupiti na čelo ovakovomu pokretu? Treba priznati, da se je tomu država dosta kasno odazvala. Bit će tomu dosta razloga i u samom držanju radničtva, koje se stavilo u opreku sa družtvom i sa samim bivstvom države (revolucionarna taktika internacionalnoga komunizma) te proigralo povjerenje onih, koji su mogli pomoći, pa tim svojim držanjem lišilo ostalo družtvo i državu moralne obveze, koju bi inače bezuvjetno imala spram radničtva. Dok su se država i ine samoupravne udruge držale ovako nesklono prema radničtvu, dotle su mogli privatni poduzetnici uviek oklievati i pokazivati prstom na ove jurističke osobe i na njihovu dužnost i primjer. No u novije vrieme pošlo je i u tom na bolje. I države su došle do uvidjavnosti, da nije zgodna metoda pobijati posljedice, već da treba odstraniti uzroke; napokon uvidješe i države, da se socijalizam ne da ugušiti policajnim sredstvima, već što pravednijom razdiobom narodnoga prihoda. Kad je opat Winterer u njemačkom saboru rekao, da se socijalizam može odstraniti, ako se radničtvu radikalno materijalno pomogne, potvrdio mu je vodja njemačkih socijalista Bebel te rieči podpuno. I tako se dogodilo, da su države počele i u ovom smjeru dolaziti u susret

željama radničtva. Ali treba držati na umu, da su i u ovom pogledu državi vezane ruke. Osobito bi se protežiranju onih radnika, koji rade u državnim tvornicama i inim državnim, poslovima moglo s pravom prigovoriti, da država stvara neku izabranu klasu medju radničtvom a na račun onih, koji plaćaju porez. Dakako, da bi to stajalo, kad bi se preko mjere tim putem išlo; ali izkustvo je na pr. u Englezkoj dokazalo, da se tim putem može udariti, a da se država pri tom ne obtereti većim izdatcima. U Englezkoj je bio proveden 8-satni dnevni rad u državnim tvornicama, pa država nije morala povećati ni broja radnika, ni smanjiti izradbe. A što se moglo u Englezkoj, to bi se moglo valjda i u drugim državama. No koliko ima raznih načina, gdje država može ići na ruku radničtvu! Koliko radnja odstupa država privatnim podhvatnicima, pa zar ne može vazda u svaki ugovor staviti klauzulu u prilog radničtvu? Zar ne bi bilo moguće, da ovakove radnje dade radnicima, da ih sami izvedu?

Kako rekosmo, u novije vrieme udarile su države ovim putem. U Austriji se $^1/_5$ svih potreba za vojsku naručuje kod maloga obrta; a gdje je to moguće, daje se rad i radničkim izradbenim udrugama. Vrlo su zgodan način uvele Francezka i Italija. Godine 1888. odredjeno je u Francezkoj zakonom, da se javne radnje imadu razčlaniti, koliko je to moguće, u manje radnje, da se na taj način uzmognu lakše porazdieliti medju radničke izradbene udruge, koje su obično kapitalom slabe. Za takove radnje, koje stoje izpod 50.000 franaka, ne traži se jamčevina; gdje radna udruga i privatni poduzetnik nudjaju istu cienu, daje se prednost radničkoj udruzi. I u samom plaćanju uvedene su velike pogodnosti za radničke udruge: koliko naime izrade robe, za toliko im se izplaćuje zaslužbe. God. 1893. odredjeno je zakonom, da u istom smjeru imadu postupati i samoupravne korporacije. God. 1889. bude na vlas zakon sličan ovomu francezkomu uveden u Italiji (radničke izradbene udruge imadu uz jednaku ponudu prednost pred privatnim podhvatnicima, a dozvoljavaju se obročna plaćanja prema količini predane robe), jedino si kod velikih radnja zaustavlja država 10% od izplate za jamčevinu. Najdalje je pošla Englezka, te time dala primjer ne samo privatnicima u svojoj državi, već i drugim državama. Godine 1894. uvadja ona osamsatni maksimalni dnevni rad, osim toga i minimalnu plaću. U ovom smjeru povele su se za Englezkom gotovo sve samoupravne obćine i korporacije, kao i mnogi privatnici. God. 1891. bude prihvaćena u englezkoj dolnjoj kući resolucija, kojom se nalaže vladi, neka ugovorima

obvežo svoje poduzetnike, da plaćaju radnicima onako, kako je to ušlo u običaj za izučene radnike. U vrlo mnogim obćinama bude po primjeru vladinih radionica uvedena minimalna plaća (za neizučene radnike 24 šilinga za mužkoga radnika, a 18 za žene). Ovim su smjerom pošle i mnoge obćinske uprave te uvele ne samo maksimalno vrieme rada, već i minimalne plaće. Čini nam se, da su u tom pogledu švicarski gradovi najboljim primjerom prednjačili: u Zürichu je uvedena od god. 1893. minimalna plaća od $4^1/_2$ frcs, u Lausanni od god. 1898. 5 frcs. Osim toga zajamčeno je radnicima pravo na mirovinu, ako 25 god. služe, a nisu prekoračili godišnjega dohodka od 2500 frcs. Gradsko vieće u Parizu uvelo je maksimalno radno vrieme od 10 sati i 26 radnih dana u mjesecu. God. 1886. sniženo je to vrieme na 9 sati i nedjeljni počinak, god. 1897. je uvedena još minimalna plaća od 5 frcs.

§ 13. Zaštita radnika u malom obrtu i kućnoj industriji.

Nigdje se nadzornici ne tuže na zlo stanje radnikâ, kao kod maloga obrta i domaće industrije. Preveliki dnevni rad, premalena naplata, loši stanovi, nezdrave radionice, loša hrana, — to su eto izvještaji nadzornikâ u Englezkoj, u Francezkoj, u Njemačkoj i u Austriji. Tomu se nabrajaju raznovrstni uzroci. Neki misle, da je tomu uzrok to, što su maloobrtni radnici i njihove radionice razštrkane, pa se ne mogu nadzirati, a ako nisu, da se to ne može tako brzo odkriti. Kao daljnji uzrok navadja se to, što radničtvo u malom obrtu nije dovoljno organizovano, a ono u domaćoj industriji nikako. Napokon se misli, da je kod maloga obrtnika nestašica inteligencije, pa i dovoljnoga kapitala kriva, što zanatlija svoje pomoćnike zlo drži.

Što se tiče inteligencije, to ćemo rado dopustiti, da mali obrtnik obzirom na naobrazbu bez dvojbe zaostaje za kapitalističkim podhvatnikom. Ali da bi on poradi nedostatka naobrazbe i prosvjete patio svoje pomoćnike, to najodrešitije poričemo. On bi morao biti na azijskom stupnju prosvjete, kad bi samo s toga ovako bezdušno izrabljivao radnika. Bilo je vremenâ, i nije tomu tako dugo, gdje se je izrabljivanje moglo spočitnuti i tvorničkomu podhvatniku, što se danas spočituje malomu obrtniku, — pa ipak nije palo nikomu na um, da zato krivi nedostatak inteligencije. A napokon dobro ili zlo uzdržavanje radnikâ, koliko to nije ekonomijski momenat, mnogo je manje u savezu s inteli-

gencijom, nego s plemenitošću ili surovošću srca, čuvstva. Kad se tvornički podhvatnik ne lati svih zdravstvenih odredaba, da od pogibli zaštiti najveće blago radnikovo, t. j. zdravlje, ili kad od njega zahtieva, da radi preko maksimalnoga vremena, ili kad mu primjereno ne naplati rada, tako da radnik mora stradati, — tad imamo podpuno pravo, da ovakovomu poduzetniku spočitnemo surovost srca. Ali kad se malomu obrtniku spočituje u neku ruku surovost, to mu se ponajviše čini krivo. Treba znati, od kada postoji mali obrt na svietu, još nikada nije u ovakovoj krizi živio, kao danas. Velike tužbe dolaze na male obrtnike osobito u Austriji.

No pita li se, od kada i od kuda ta bieda, mogli bismo odgovoriti s onim meidlinžkim postolarom:[1] „To bi se dalo na

[1] U srpnju 1893. pisao je dr. Ebenhoch u „Vaterlandu" o postolarima u Meidlingu: „...Mnogo se toga već čitalo o nevolji zanatlijâ, pa se i u sadanjoj expertizi od mnogih majstora čulo, da su tvornice zanatlijskih izradaka upravo uništile mali obrt. Kao izvjestitelj obrtničkog odbora htio sam se ipak o faktičnim prilikama sam uputiti... U Meidlingu počesmo svoje posjete. U strašnoj opreci prema životu po ulicama nutarnjega grada šuljala se tu najgora nužda i bieda izmedju malih kućarica: Djeca, tek za nuždu obučena, igrahu se po putovima, pa će biti, da su zbog toga za vrieme čisto zaboravila na glad, što im je iz upalih očiju virio...

Udjosmo u čistu doduše, ali siromašnu sobicu, koja je ujedno i radionica. Prilično mlad majstor sjedi tu uz razkliman stol. Na pola je već osliepio od rada, a možda i od suza, što mu ih nužda obitelji na oči nagnala. Ima dvoje djece. Mjesečna stanarina stoji ga 12 for., a nedjeljna zasluga poprečno 5—6 for. Više puta nema baš nikakova posla. A dječica pogledavaju bezazleno prema otcu, — još ni ne znadu, kako su siromašni. — Drugi postolar ima sobicu i malu komoricu, a uzahni hodnik služi mu za kuhinju. On plaća 11·50 for. najamnine. U onoj komorici drži krevete, što ih iznajmljuje preko noći, a u sobici stanuje on i žena s petero nejačadi. Žena mu okolo kućari perecima i slanim klipićima. Nema li posla u zanatu, to on i sam koju malenkost skuca na taj način. Svoj šivaći stroj morao je odavna već prodati. U podne namaže se svakomu malo maslaca na komadić profunta, pa i tim moraju biti zadovoljni do večera, kada žena svari nešto valjušaka, jedinu toplu hranu preko cieloga dana. — Treći majstor stanuje sa ženom i sa šestero djece u maloj pregradjenoj sobi, za koju ima kod poprečne nedjeljne privrede od 5—6 for. mjesečno plaćati 12 for. stanarine. Riedko ima kakav novi posao, nego se malne uviek bavi krparijom. — Za četvrtoga majstora uz ženu i osmero djece mora takodjer biti dosta jedna soba. Stroj mu je već odavna kod starežara. Alat mu leži zaprašen na podu: taj kukavac nema već nekoliko nedjelja baš nikakova posla, a povrh toga je i na pô sliep. Žena zaradi nešto pranjem. Jedna kći i jedan sin donašaju svoju nadnicu takodjer roditeljima. Topla kuhinja je riedkost; profunt, namazan maslacem, te odpadci, što im ih milosrdne kuharice donašaju, to im je svakidanja hrana. Gorko plačući jadikovahu, što će im sin, ta jedina podpora roditeljska, morati u listopadu u

dlaku izračunati: Od kako su postolarske tvornice nastale, pa od kada staretinari u našem kotaru tjeraju svoj posao." — „I doista! Tek ove gorkim suzama nakvašene radionice omogućuju, da ti neko golemo postolarsko skladište nudja baš uz bezcienu cipelarske robe svake vrsti; pa se uz bezbroj stanovitih starežara još i sa kućarcima susrećeš, koji postolarsku robu na prodaju nudjaju."

Evo, nije li iz ovoga jasno, odakle sva nevolja maloga obrta, pa po tome i maloobrtničkoga radničtva? Tu ne hasni izdavati „stroge" naredbe, tu ne hasne zakoni, — što se ne može, ne može se. To dopušta i kršćanski moral. Treba ovdje raditi, da se odstrane uzroci, pa će nestati i posljedica. Eno obični postolar pokazao je na izvore svega svoga zla. Neka se dakle radi, da dobije svaki svoje, pa ima li obrtnik svoje, a onda neka se izdavaju što moguće strože naredbe i zakoni. A doklegod se malomu obrtu ne zajamči obstanak i dok mu se ne podadu uvjeti za napredak, dotle ovakove naredbe i propisi nemaju izgleda na uspjeh. Malo je čudno, kad se s jedne strane zakonom odstranjuju sve zagrade i nasipi, što ga brane protiv poplave kapitalističke utakmice, a s druge mu se strane opet zakonom nalaže, neka ne dozvoli, da mu valovi od ove poplave prodru u radionicu i spavaonicu. Po našem mnienju moralo bi se jasno stanovište zauzeti: ili se je odlučilo mali obrt žrtvovati velikoj industriji, ili nije. Ako jest, onda neka mu se dade barem u miru izdahnuti, jer ga ovakovo štipanje i onako ne će prizvati k životu, pa ga na časke i prizvalo k sviesti. Ako se pak ne želi mali obrt žrtvovati, onda se neka izdadu opet čim prije takve odredbe (zakoni), koje će biti nasipom protiv one poplave, te malomu obrtu zajamčiti suho mjesto, na kojem će se moći sa svojom izradbom kretati. Sve ostale odredbe, što se preporučuju i često uvadjaju, nemaju po našem mnienju nikakve trajne koristi. Prof. Philippovich (II. 187) iztiče kao jedan uzrok žalostnoga toga stanja tobože „promašenu" obrtnu politiku bečke vlade, koja je „uljuljala mali obrt u nadu, e će moći u dojakošnjem svojem obliku obstojati." Nama se čini ovaj razlog sasvim neosnovanim, kao i mnienje o promašenoj obrtnoj politici istoga inače vanredno uvaženoga liberalnoga njemačkoga, a po krvi našega učenjaka. O samoj toj politici govorili smo na svome mjestu i vidjeli, da ona ne samo

---

vojnike. Okrutnost moderne države! — Peti je udovac sa šestero djece. Cieli stan mu je jedna soba. Jedan sin pomaže otcu pri zanatu. Nedjeljno si zasluži 4—6 for., a stanarine plaća mjesečno 11 for. Čovjek taj sam samcat brine se za svoju djecu i vodi kućanstvo."

ne znači neuspjele pokuse, već je to krepki korak k sačuvanju današnjega maloga obrta, te će taj pokret svedjer rasti, dok si mali obrt svoje mjesto na području narodne izradbe opet izvojšti. Isti se pisac na više mjesta pokazuje nesmiljenim za mali obrt, kojemu poriče svaku budućnost. Ta se njegova neprijatnost spram maloga obrta najbolje očituje ondje, gdje odobrava ugarsku obrtnu politiku, koja je malomu obrtu već odpjevala opielo. A ipak mi ne nadjosmo ni u kojem djelu ovoga pisca, a ni u drugim uvaženim djelima liberalističkih pisaca, tako jezgrovitih i temeljitih dokaza za opravdanje ovakove malomu obrtu neprijatne politike. To ipak ne može biti nikakav opravdani razlog, što bi se novi zakoni kosili s načelom obrtne slobode i slobode utakmice. U obće liberalistički pisci predočuju stvar tako, kao da se na ovom postojećem sustavu ne smije i ne može ništa mienjati, pa se sviet u komade razkidao. Mi smo na svome mjestu rekli — i to opetujemo, — da smo i mi prijatelji i slobode obrta i slobode utakmice, — ali inter pares, medju jednakima. Neka se krojački, postolarski, stolarski itd. majstori medju sobom natječu, neka svakome čovjeku bude slobodno izučiti zanat, kojigod hoće; ali neka se odstrani nenaravna utakmica izmedju postolarskoga majstora i mödlinžkoga dioničkoga cipelarskoga podhvata. Liberalci nemaju protiv ovakvoga zahtjeva drugoga odgovora, nego da porast pučanstva i svedjer rastuće potrebe zahtievaju izradbu u velikim množinama. Mi se ne ćemo upuštati u suvišno pobijanje ovoga navoda, prepuštajući čitaocu, neka sam sudi o sistemu, koji se ovako slabim oružjem brani. Mi opažamo samo jedno: Neka se ukine tvornička izradba zanatlijske robe, neka se ograniči kapitalistički veliki obrt zanatlijske robe strogim, ali opravdanim odredbama, pa će se vidjeti, da će se za čas umanjiti broj proletaraca i onakovih radionica, koje se „izrugavaju“ svim zdravstvenim zahtjevima. Tada ne će trebati pomišljati na štokakve „obćinske radionice“ za mali obrt, koje malomu obrtu upravo nikakova lieka ne donašaju, osim ako bi se badava u najam dale.

Kod nas u Hrvatskoj, mislimo, nije još mali obrt spao na one grane, kao u Beču; barem u pokrajini bit će, da nije. Zato mislimo, da se kod nas još može pomišljati na to, da se mali obrt opomene na obdržavanje najnuždnijih zdravstvenih odredaba i na neki maksimum dnevnoga rada. U našoj domovini valjda se ne će naći ni desetak onako biednih postolara, koji bi bez svoje krivnje u biedu zapali. O drugim zanatima ne ćemo ni govoriti.

Zato, za koliko oni bolje gospodarski stoje od svojih drugova u inozemstvu, za toliko bolje moraju držati svoje radnike. To zahtieva pravica i čovječnost. Ako bi se ipak o to ogriešili, onda treba, da se nadje i odredba i organ, koji će ih privesti k dužnosti.

§ 14. Uredbe za materijalnu pripomoć radničtvu.

Dok je radnik zdrav i zaposlen, pa koliko inače s nezadovoljstva mrmljao, on će to činiti, kad misli, da je njegovo pravo povriedjeno, ali on ne će mrmljati, da izmami milostinju. Danas je radnik već dosta prosvietljen, pa znade, da je i on aktivni član družtva; on je odveć ponosit, da bi apelovao na milosrdje. A ako ipak kojom nesrećom spadne na to, tvrdi, da je tomu kriva nepravda, nepravedne ili nedostatne uredbe, veleći od prilike: da se za častničtvo i činovničtvo, te njihovu obitelj brine u danima nevolje i nemoći družtvo, kojemu su posvetili sav, ili veliki dio svoga vieka. To je i pravo, vele radnici, ali nije pravo, da se ovo načelo ne protegne i na radničtvo, koje takodjer sav svoj viek posvećuje družtvu, a kad ga zateče nevolja, bezposlenost, nemoć, ili starost, onda je u najvećoj nuždi i nevolji — najslabije obskrbljen. To, veli radnik, nije pravo, a velimo i mi.

Sve one uredbe, što smo ih do sada spominjali, imadu na oku radnika, dok je zdrav i u poslu, kad ih radnik, rekao bi čovjek, najmanje treba. I one su prve uredbe vrlo nuždne, pa bi bez njih radnik bio u istinu helot, rob. No bilo kako dobro radniku, dok je u poslu, njemu ipak neprestano visi poput Damoklova mača bieda nad glavom sve dotle, dok nije obskrbljen za slučaj bolesti, nesreće, bezposlice, nemoći i starosti. A upravo evo za ove slučajeve radnička je obskrba slaba ili nikakva pače i ondje, gdje je inače radničtvu najbolje.

Za slučaj bolesti radnik je u novije vrieme donekle obskrbljen t. zv. okružnim blagajnama, u koje uplaćuju djelomice radnici, djelomice poslodavci. Okružna blagajna ima gotovo u svakome mjestu svojega okružja svoga povjerenika, koji prima uplatu i koji za slučaj bolesti plaća stanovito vrieme liečnika i ljekarije. — Za slučaj nesreće mora se radnik u nekim zemljama sam osigurati; u nekim pak državama vezan je poslodavac, da plati odštetu unesrećenomu radniku, ili njegovoj obitelji. Za slučaj bezposlice obično je radnik vrlo nadostatno ili nikako obskrbljen. U Englezkoj davaju sindikati svojim članovima podporu, dok dobiju opet posla. U

Francezkoj imade t. zv. radničkih burza, koje posreduju izmedju radnika i poslodavaca, izdavajući tiskom periodičke objave izpražnjenih mjesta, te u velike pomažu radniku u času, kad ostane bez posla. Kod nas obstoje tako zvani zavodi za posredovanje službe. Ali ovi zavodi djeluju samo u jednom smjeru: služe poglavito jednoj vrsti radničkoga pučanstva, t. zv. služinčadi. Za ostale maloobrtne radnike obstoji još ostatak stare uredbe t. zv. „Herberge“, pristaništa. Ali za tvorničke radnike nije nam poznata nikakova uredba, koja bi posredovala, da bezposlenomu radniku olakša naći rada. — Najslabije su obskrbljeni oni radnici, koji zapadnu u nemoć budi nesrećom, budi ostarjelošću. U prvom slučaju još dobije neku odštetu budi doživotnu, budi odpravninu. Ako ovakova nemoć potraje dugo vremena, tako da je radnik nesposoban za ikakvu privredu, tad mu je najveća bieda neizbježiv drug. — Najžalostnija je ipak sudbina radnikova u starosti. Ovaj pada redovito bilo komu na teret.

Budući da radničtvo iznaša veliki procenat pučanstva, pa kako je kraj toga najvećma izvrgnuto nesretnim slučajevima, raznim bolestima, koje stoje u savezu s ovom ili onom strukom rada, to su i slučajevi radničke biede najbrojniji medju svim razredima družtva. A kad je civilizovano družtvo već moralno obvezano, da pomogne nositi križ iznemoglomu pojedincu, to ne preostaje ino, već da se stvore neke uredbe, koje će taj teret tako porazdieliti, da ne će nikoga osobito tištiti, a da ne bude vriedjao ni časti, ni ponosa radničkoga staleža. U ovome se smjeru radi danas u svim prosvietljenim državama. Negdje se je već podalje pošlo, negdje se istom stvar proučava. Po našem mnienju najdalje je doprla u ovom smjeru Njemačka. Njezin sistem stoji u načelu osiguravanja, koje djelomice plaća radnik, djelomice poduzetnik, a djelomice država, družtvo. Da svi ovi faktori imadu u ovu svrhu pridonašati, posve je pravedno. Neki misle, da država (družtvo) ne bi imala ovamo pridonašati, jer da je pri tom samo poduzetnik i radnik interesovan. Ali je ovo vrlo tjesnogrudni nazor, na koji se slabo pazi. Ne smije se naime zaboraviti, da na posljedku radnik služi i cielomu družtvu, a ne samo svojemu poslodavcu. Kako se sve ozbiljno brine oko ovih vrsti radničkih obskrba, ima nade, da će se skoro po svuda u život uvesti.

Šesto poglavlje.

Financijalna znanost.

§ 1. O financijama u obće.

Financija[1] u današnjem smislu rieči znači gospodarenje (kućanstvo) države kao jurističke osobe.

Financijalna znanost počima se sustavno obradjivati u vrieme, kada su se i financije počele sustavno uredjivati. Značajno je, a i posve naravno, da financije nose onakovo obilježje, kakovo nosi i cielo gospodarstvo kojega naroda. Dok je narodna produkcija stajala na stupnju poljodjelstva ili naturalnoga gospodarstva, dotle su u glavnom i financije stajale u bogatstvu naturalnih dobara; a kad je koji narod stupio u novčano gospodarstvo, počimaju naturalna dobra gubiti svoju pretežnost, a do veće vriednosti dolazi novac.[2] To nastaje razvitkom gradova i

[1] Rieč je „financija" nastala od lat. „finatio", što znači dokrajčenje računa, obračunavanje.

[2] U srednjem su vieku bile financije najsavršenije uredjene u bizantinskom carstvu, gdje je još od rimskih vremena narodno gospodarstvo ostalo na stupnju novčanoga gospodarstva, dok je u svim zapadno-evropskim državama cieli srednji viek pretezalo naturalno gospodarstvo.

Kod nas Hrvata bile su već u vrieme narodne samostalnosti obadvie vrsti narodnoga gospodarstva i prema tomu obadvie vrsti financija u običaju. Razni dvorski župani, što nam se u poveljama spominju, kao „župan volar", „župan psar", „župan sokolar", „župan vinotok", — sve te časti svjedoče, da su to bili glavari kraljevskih dohodaka in natura. Ali s druge strane imademo jedno diplomatsko svjedočanstvo, da je kralj primao danak takodjer i u novcu. Tako spominje car Konstantin Porfirogenit, da su neki dalmatinski gradovi plaćali hrvatskim knezovima onaj danak, što su ga prije običavali plaćati bizantinskomu caru. Tako je to bilo od vremena Konstantinova djeda, cara Vasilija

gradjanskoga staleža, obrta i trgovine. Ovaj prielaz pospješio je svojom politikom merkantilni sistem.

Centralizacijom uprave, uvedenjem redovite stajaće vojske, te posebne kraljevske činovničke klase mjesto plemstva, spale su na državu takove redovite potrebe, koje su se pravilno svake godine ponavljale, tako da se je moglo svake godine unapried približno ustanoviti, koliki će biti trošak za te potrebe.

Ove redovite potrebe donašale su sa sobom misao, da se pronadju redovita vrela za pokriće tih troškova. Odatle se eto rodila institucija redovitoga godišnjega proračuna. Već dosta savršene proračune nalazimo u Francezkoj za Ljudevita XIV. A poslije toga sve se je većma ta istitucija usavršivala, dok nije napokon dostigla današnji oblik.

Proračun (budget) je izraz za perijodično stanje državnoga kućanstva. U njem se nabrajaju sve potrebe, što ih država treba za stanovito razdoblje, kao i svi dohodci, kojima se te potrebe imadu pokriti. U ustavnim državama pripada narodu (nar. zastupstvu, parlamentu) pravo da dozvoli vladi budget. U ovom pravu stoji najvažnija povlastica naroda i njegova zastupstva. To pravo najviše vriedi u konstitucionalnoj, mnogo više, nego u parlamentarnoj državi. U ovoj potonjoj naime izlazi vlada iz većine parlamenta, ona provadja program svoje stranke, pa joj je zato budget unapried zajamčen. Sasvim drugačije stoji stvar u konstitucionalnoj državi, gdje vlada ne mora izaći iz krila većine, već je dosta, da vlada uživa povjerenje vladarevo, pa može vladati ne samo bez većine, nego i protiv većine. Samo jedan put se pruža većini prigoda, da sruši neobljubljenu vladu, pa i uživala povjerenje krune, a to je u pitanju budgeta. Većina parlamenta može naime da uzkrati vladi budget, t. j. da joj ne dozvoli pobirati novaca za njezine potrebe. Bez novaca pak ne da se vladati, i vlada mora odstupiti. Imade pisaca, koji su potaknuli pitanje, da li narodno zastupstvo u obće ima tu vlast, da uzkrati državi sredstva za izvršivanje njezinih

I. Macedonca, pa sve do vremena samoga cara Konstantina, ili od bana Domogoja do uzurpatora kralja Pribine (po prilici od g. 860—950). Ali da su dalmatinski gradovi i poslije hrvatskim vladarima plaćali danak u novcu, svjedoče izprave kralja Kolomana I. i njegovih nasljednika, u kojima se tim gradovima potvrdjuju stara prava i gdje se veli, da se kralju nikakav tribut nema plaćati, jedino $^{1}/_{3}$ lučkoga dohodka, što je po svoj prilici isto, što i carina. — Krunska dobra i državne domene bile su kod nas kao i po svoj ostaloj srednjoj i zapadnoj Evropi glavni izvor kraljevskih, odnosno državnih prihoda.

dužnosti i postizavanje njezine svrhe, pa su došli do zaključka, da se to državi ne može uzkratiti, jer je obće (državno) dobro najviši zakon (salus reipublicae suprema lex). Ali ovdje treba imati na umu, da vlada i država nije isto: vlada je nešto prolazno, a država je vječna. Zato kolikogod je istina, da se državi ne mogu uzkratiti sredstva za izpunjavanje njezine svrhe, tako je stalno, da se vladi može i smije ovakova dozvola uzkratiti. Upravo u naše vrieme često se u novinstvu ide za tim, da se izvrtanjem ovih pojmova obćinstvo smuti.

§ 2. Budget i njegove sastojine.

Budget se sastoji od dva diela: jedan nabraja potrebe (izdatke), drugi dohodke ili vrela, iz kojih se dohodci crpu.

Izdatci sadržavaju od prilike ove troškove za: 1. civilnu listu za vladara i njegovu obitelj, 2. zastupstvo naroda, 3. državno vieće i ine državne korporacije, 4. ministarstvo vanjskih poslova, 5. pravosudje, 6. unutarnju upravu, 7. vojsku, 8. bogoštovlje i nastavu, 9. ministarstvo financija, 10. državne dugove.

Dohodci izviru iz: A. državnoga imetka, B. državnih poduzeća, C. poreza, D. državnih zajmova (dugova).

Ovo su evo četiri izvora, iz kojih država crpe dohodke za namirenje svojih potreba. Ali svaka od ovih grana sastoji iz više podvrsti. Tako dohodci iz:

A. Državnoga imetka pritiču: a) od državnoga zemljišta, b) od državnih šuma, c) od lova i ribolova. — Isto su tako brojna i

B. Državna poduzeća, koja su sad obrtničke, sad trgovačke naravi, a to su: a) pošta, brzojav i telefon, željeznice, b) državne tvornice, c) lutrije, d) kovanje novaca, puncovanje i fabrikovanje baruta, e) dohodci od državne notne banke, f) dohodci od rudarstva, g) dohodci od raznih pristojba i taksa, h) u Ugarskoj i Hrvatskoj dohodci od točenja; napokon dohodci od

C. Poreza, koji se dijele ovako, i to u Austriji:

I. Izravni porezi: a) zemljarina, b) kućarina, c) obća tecivarina, d) tecivarina od takovih poduzeća, koja javno polažu račune, e) porez na rente, f) dohodarstveni osobni porez, g) porez od viših službenih beriva.

II. Neizravni porezi: 1. od žeste, 2. od vina i mošta, 3. od piva, 4. od mesa i klanja, 5. od šećera, 6. od mineralnoga ulja, 7. obća potrošarina, 8. potrošarina od duhana, 9. potrošarina od soli.

U Ugarskoj i Hrvatskoj:

I. Izravni porezi: a) zemljarina, b) kućarina, c) tecivarina, d) porezna družtva i poduzeća, koja javno polažu račune, e) rudarski porez, f) porez na kamate i rente, g) obći dohodarinski porez, h) porez na dobitak, i) provozni porez od uporabe željeznica i parobroda, j) porez na puške i lov, k) vojno-oprostna taksa.

II. Neizravni porezi: 1. na žestu, 2. na vino, 3. na meso, 4. na pivo, 5. na šećer, 6. na mineralno ulje, 7. namet na porez od piva, 8. namet na porez od žeste, 9. prihod od monopola na duhan, 10. prihod od monopola na sol.

III. Porezi od prienosa imetka: a) od prienosa medju živima, b) od darovanja, c) od baštine.

IV. Carine.[1]

§ 3. Dohodci iz državnoga imetka.

Još iz doba naturalnoga gospodarstva ostalo je državi imetka u nekretninama, koje država obično drži ili u vlastitoj režiji, ili ih daje u zakup, ili ih prodaje. Što se tiče gospodarenja ovim imetkom, to imade pisaca, koji preporučuju, da ga država drži u vlastitoj režiji; drugi opet, da se dade u zakup. Mi držimo, da se za to ne može postaviti obće pravilo, već treba postupati prema okolnostima. Što se tiče prodavanja, to treba iztaknuti, da je Adam Smith, a po njem i njegovi nasljednici, dosljedno svome sistemu zagovarao misao, da država svoje posjede stavi u promet, a da pri tom sama ne sudjeluje, t. j. da ih proda. Drugi se opet tomu protive veleći, da se time slabi podloga državnomu kreditu. Nama se ni ovdje ne čini umjestnim kakovo načelno pravilo. Što se prodavanja tiče, to bi se svakako dalo postaviti pravilo, neka se od prodaje državnih imanja podade što veća korist narodu. Prodaje li se u velikim kompleksima, prodaja je u prilog samo kapitalu; stoga bi se činilo, da bi bolje bilo prodavanje u manjim dielovima. — Pruska vlada obično daje državna zemljišta u zakup sa na-

---

[1] Porezi u Bosni i Hercegovini su sliedeći: desetina od stanovitih tomu porezu podvrgnutih zemljišta i od režijskoga duhana; porez od tla (Bodenzins); od šumskoga tla pristojba tla (Bodentaxe); od zemljišta, koje je podvrgnuto desetini upotrebljava se u ine svrhe; dohodarina: od vriednosti zemljišta, od vriednosti zgrada, od plaća državnih namještenika, od trgovine i obrta; porez, što ga plaćaju kućarci; najamna kućarina, sulus vergija (paušalni porez), porez na ovce, koze, svinje; točarina, pristojbe, od točarine na sajmovima. Potrošarinski su porezi neizravni porezi.

sljednim pravom zakupnika. Ovaj sistem stvara dosta jaki seljački posjed, a da se pri tom državni imetak ne smanjuje.

Što se tiče državnoga kredita, to ovakav državni posjed mnogo na nj ne djeluje. Ako je inače cielo nar. gospodarstvo napredno, država će dobiti obilna kredita, ako i nema svoga imetka; ako je pak ostalo gospodarstvo slabo, onda slabo stoji i državni kredit kraj svih državnih dobara. U svakom pak slučaju valja držati na umu, da dohodci od ovih dobara idu na korist cielomu narodu, a kad bi se prodala, išli bi poglavito na korist pojedincima.

Nego ako država može lako biti bez ovakovoga imetka, zato ga tim više treba obćini. Njezin bo kredit i blagostanje u velike ovisi o ovakvom imetku. Jedna od najzgodnijih vrsti imetka za vlastitu režiju za državu i obćine jest šuma. Šume i domene doniele su god. 1901. Austriji 13·2 milijuna Kruna, Ugarskoj 33·6 milijuna Kruna prihoda. Šuma se dade gojiti, unapredjivati i u promet stavljati razmjerno malim troškom i tako sustavno, da se može svedjer iz nje korist vući, a da se imetak ne umanjuje. Sama uprava nije ni komplicirana, ni skupa. Osim toga utječu šume na podneblje i na tlo čitavoga okoliša, t. j. na interese cjeline, pa je zato i najzgodnije, da država šumama upravlja, jer je ona najnepristraniji zaštitnik svih interesa.[1]

Daleko neprikladniji za vlastitu režiju jest lov i ribolov (razumieva se: na državnom teritoriju), pa ga zato države redovito daju u zakup.

§ 4. Dohodci iz državnih podhvata.

a) Pošte, brzojavi, telefoni, željeznice.

Sva ova prometna poduzeća imadu se smatrati ne samo jednostranim izvorima državnih dohodaka, već i najjačim polugama za širenje i unapredjivanje kulture. Zato se imade i njihova vriednost s dvie strane posmatrati. Budući da ova obćila unapredjuju obću kulturu, ne smiju postati pukim sredstvom pojedinačkih materi-

[1] Kod nas vriedi za šume zakon od 3. prosinca 1852., te zakon od 26. ožujka 1894. (br. 29. Zb.) i zakon od 22. siečnja 1894. (br. 5 Zb.); zatim provedbena naredba od 15. srpnja 1895. br. 35.653 (Zb. br. 46 iz 1895.).

Zakonom od 26. ožujka 1894. uredjuje se tehnička i ekonomijska uprava šuma, te se iztiče, da se sa šumama ima gospodariti po gospodarstvenoj osnovi tako, da će se dobivati što veći i trajniji dohodci. Drugi spomenuti zakon govori o tehničkom uredjenju šumske uprave.

jalnih interesa, već je najzgodnije, da stoje u državnoj režiji, jer koliko odbacuju prihoda, toliko umnažaju imetak cjelokupnoga naroda; a koliko služe kulturi, toliko im država zajamčuje ovu funkciju zbog interesa cjelokupnosti.

Njemački nar.-gospodarski pisac Conrad veli, da su dohodci poštâ neizravni porez, koji je najpravedniji i koji se najlakše podnaša. Pošte i brzojavi služe svakomu, pa zato i donašaju državi dosta veliku korist.[1]

Nemalu uslugu čine pošte obćinstvu i svojim štedionicama i giro-prometom. God. 1900. bilo je u Austriji do $1^1/_2$ mil. uložitelja sa preko 138 mil. K, u chek-prometu bilo je do 43.000 uložitelja sa preko 216 mil. K. U Ugarskoj bilo je iste god. preko 389.000 uložitelja sa preko 31 mil. K u pošt. štedionicama. U chek-prometu stajalo je preko 7222 uložitelja sa preko 31 mil. K. God. 1901. doniele su pošte i brzojavi Austriji 109·4, Ugarskoj 53·7 mil. K prihoda.

Željeznice su takodjer vrlo izdašno vrelo državnih prihoda. A budući da je država sama podobna, da provede takav željeznički sistem, koji će najbolje služiti sveukupnosti, to je i posve naravno, što država nastoji, da barem sve glavnije pruge dobije u svoje ruke, pa zato danas obično i gradi željeznice sama država (osobito u Njemačkoj), ili nastoji, da ih od privatnikâ odkupi.[2]

b) Državne tvornice.

Adam Smith i njegova škola nisu prijatelji ni ovoj uredbi, jer se time, vele, državljanima uzkraćuje mogućnost, da se bave onim obrtima, koje je država preuzela. Zato veli, da se država ima ograničiti na izradjivanje takovih potrebština, koje nalaže državna tajna. Ali toga se nisu države držale, jer imade takovih dobara, kojih poduzetnici u obće ne izradjuju, a nije uputno, da ih država naručuje u inozemstvu. A i drugi državni interesi zahtievaju, da

---

[1] God. 1897. doniela je pošta Austro-Ugarskoj viška oko 20 milij. K, Njemačkoj do 34 mil. M, Francezkoj preko 49 mil. franaka, Englezkoj oko 2 mil. funti šterlina.

[2] Željeznička mreža u Austro-Ugarskoj (s Bosnom i Hercegovinom) iznašala je 38.966 km (20.209 km u austr. pol.). Od toga je samo 7684 km bilo drž. želj., a nešto preko 3000 km u držav. upravi. — Ugarska je imala 17.910 km želj., a od toga je 7650 km pripadalo državi. Ali s vremenom je država uzela do blizu 6000 km željeznice u svoju upravu. God. 1901. imala je Austrija prihoda od željeznica 280·5, a Ugarska 211·6 milij. K.

se država bavi nekim izradbama. Na koncu, ako država svojom izradbom štogod prištedi, dolazi to u prilog cjelini. A obično od te izradbe ima nešta dobiti. Tako je Ugarska dobila preko milijuna kruna dobitka od svojih tvornica strojeva.

c) Lutrija.

U državi nema financijalnoga vrela, kojemu bi se toliko opravdano prigovaralo, kao što je to lutrija, koja nije ništa bolje djelo od kartanja, kojim se ljudi pliene. Ali kao što se u privatnom životu ne da hazardno igranje posve zaprie̊čiti, tako je eto i kod lutrije. Ona je u istinu najmanje moralno sredstvo za pribavljanje dohodka državi, ali je izdašna vrst poreza, koja se vrlo lako provodi.

Da je većina državâ pridržala lutriju uza sve opravdane prigovore, ima za to opravdanih razloga. Prvi je taj, što lutrije nose u proračun dosta izdašnu svotu, koja bi se težko nadoknadila drugim dohodkom. Svaki pokušaj, da se ta svota inim načinom nadomjesti, osjećao bi se kao teret, a s druge strane kao nepravica. Ljudi naime, koji ne igraju, prigovarali bi, da plaćaju poreze za igrače. Osim toga u onoj zemlji, gdje nema lutrije, igraju državljani na inozemnu lutriju, pa države misle, kad se već ne može hazardnom igranju na kraj stati, neka novac teče barem u domaće blagajne.

Da se zaprieči izrabljivanje upravo najsiromašnijega sloja pučanstva malom lutrijom,[1] a da financije ipak ne štetuju, uvela se je u nekim zemljama razredna lutrija,[2] koja je u tom

[1] Dvie su vrsti lutrijâ: mala ili ženevska i razredna lutrija. Ženevska lutrija igra se tako, da država drži banku, a državljani igraju. Obično se vuče samo 5 brojeva, a igra se na stotinu (od 1 do 99). U svakom slučaju dobije dakle država 95 uložaka, u onom slučaju, gdje se igra samo na jedan broj; a gdje igrači stavljaju na dva, tri ili na pet brojeva, tu imade milijun brojčanih permutacija. Tako igra na ambo (na dva broja) imade preko 4.800 slučajeva; igra na terno (tri broja) ima već do 150.000 mogućih slučajeva spojitbe. Drugim riečima: Tko igra na dva broja, morao bi preko 4.800 puta uložiti ambo, kad bi htio stalno dobiti jedan ambo; a ako bi stalno htio dobiti jedan terno, morao bi platiti oko 150.000 puta jedan terno. Država dakle ima 1000 prednosti pred pojedincima.

[2] Razredna lutrija stoji u tom, da se igra na neki stanoviti broj srećaka, koje se prodadu za odredjenu svotu (na pr. Ugarska za 13,000.000 K). Od ovih srećaka odredi se broj zgoditaka (kod ug. razr. lutrije odpada na 100.000 srećaka 50.000 zgoditaka). Vučenje se brojeva razdieli na odredjeni broj (kod ug. razr. lutrije ima šest razreda, ili vučenja). Odredjeni se zgoditci

bolja, što spekulira na imućnije kese. U našoj su monarhiji zastupane obadvie vrsti lutrije. U Austriji je mala lutrija doniela godine 1901. do 31½ mil. K, — golemu svotu od najnižih slojeva. Kada bi ministar financija ukinuo malu lutriju, pa htio ovu svotu kao porez utjerati, digla bi se valjda kuka i motika na ovakovo „plienjenje", a ovako se dobrovoljno daje.

U Ugarskoj je postojala mala lutrija od god. 1853.—1868. Kada je ove god. Ugarska uredila svoje gospodarstvo prema novomu državno-pravnomu odnošaju, uvela je opet malu lutriju (zak. čl. XV. 1868.), koja je postojala sve do god. 1897., kadno bude uvedena razredna lutrija. Zak. čl. VII. 1897. pridržaje državi izključivo pravo, da priredjuje razrednu lutriju kroz 20 god.; ali joj dopušta, da može to pravo dati u zakup, koji ne smije iznašati manje od 2,400.000 K. Kako za ovu lutriju treba silne reklame, obično ju daje u zakup. Već prve godine doniela je ta lutrija 1,213.100 for., a god. 1901. 2,400.000 K, dakle upravo onaj minimum, dok je u isto vrieme doniela dioničarima (zakupnicima) do 20% dividende. Kako se odatle vidi, služi razredna lutrija više obogaćenju privatnih kapitalista, nego državi. — Italiji je lutrija doniela preko 67,000.000 lira, — golemu svotu, koja djelomice nastaje time, što u susjednoj Švicarskoj nema lutrije.

d) Kovanje novca, puncovanje i fabrikovanje baruta.

Pod „novcem" se u pravom smislu razumieva samo kovani novac (zlatni, ili srebrni, ili jedan i drugi, već prema valuti). Prema tomu, kakova je valuta, dozvoljeno je i privatnicima, da si dadu u državnim novčanim kovačnicama kovati novac od surovoga zlata, ili srebra. Za ovo kovanje traži država odredjenu pristojbu. Ali kako privatnici riedko daju kovati novac od svojih surovina, prihod je od toga vrlo čedan. U većini evropskih država prodju i godine, a da se ne kuje novac na privatni račun, osobito od kada je pala srebru ciena, pa je takvo kovanje obustavljeno.

Nešto imade država od kovanja sitniša. Ali i to ima granicu, koju odredjuje zakonodavstvo. Nešto je znatniji dohodak od pun-

razdiele na taj broj vučenja. A da se privuče što više igrača, to se zgoditci tako porazmjeste, da na prvi razred padaju najmanji zgoditci, pa onda sve to veći. Razumieva se samo po sebi, da kraj tolikih dobitaka može biti većih dobitaka razmjerno vrlo malo. Kod ug. razr. lutrije ima tek kojih 140 spomena vriednih zgoditaka, tako da nismo daleko od istine, reknemo li, da 100.000 igrača igra na nešto preko 100 zgoditaka.

covanja. Za svaku naime zlatnu i srebrnu stvar zahtieva država, da se imade dati na priegled puncovnomu uredu, prije nego se stavi u promet. Puncovni ured iztraži, koliko u izradku imade zlata i srebra, pa to označi prema finoći i količini zlata brojevima: 1, 2, 3, 4. Time je stvar dobila uredovnu svjedočbu, a zato traži država posebnu pristojbu, koja kod nas iznaša 20 for. po kg zlatne, a 3 for. po kg srebrne robe. — Ova je vrst poreza posve opravdana, jer štiti s jedne strane obćinstvo od sljeparije, a s druge strane oporezuje samo imućnije slojeve. — Na puncovanje se mora davati i roba iz inozemstva uvezena. — Ugarski budget imao je god. 1897. od puncovanja nešto preko 65.000 for.

S razloga javne sigurnosti pridržala si je država pravo pravljenja baruta i inih praskavih tvari. Ali narod treba baruta i za svoje potrebe, pa mu se zato mora omogućiti, da dodje do njega. Zato su posebni propisi. Privatnik može prodavati i kupovati barut samo dozvolom političkih oblasti. — Pravljenjem baruta rukovodi zajedničko ministarstvo rata, pa zato u njegov resort teku i prihodi od prodaje baruta. No nadzor nad vršenjem odredaba u tom pogledu pristoji ministarstvu financija. Zadnjih godina bila je prodja baruta znatna, jer su se pravili pokusi pucanjem na oblake.

e) Dohodci od državne notne banke.

U najviše državâ imadu pojedine banke izključivi privilegij, da izdavaju na mjesto kovanoga novca papirne doznačnice (banknote). Ove su banke u neku ruku privatni posao pod državnim nadzorom, ili su državni posao (n. pr. u Rusiji). Banke imadu privelegij, da izdavaju po nokoliko stotina milijuna banknota više, nego što imadu u pologu gotova novca. No kako svaka banknota predstavlja tražbinu na banku (dug bankin posjedniku banknote), to ove bankine note predstavljaju bankin dug od nekoliko stotina milijuna, a da banka za taj dug ne plaća nikakvih kamata svojim vjerovnicima (posjednicima banknotâ). Odatle notnim bankama znatna korist, od koje treba da se i državi odredjeni dio odstupi. — Rusija je imala g. 1893. do 2·3 milijuna M, Njemačka g. 1897. oko 5·6 milijuna M prihoda od banke. U Francezkoj daje banka državi 100 milijuna franaka bezkamatnoga zajma, a to je kojih $3^1/_2$—4 milijuna franaka godišnjega prihoda. Državni prihod od austro-ugarske banke prepušta naša monarhija istoj banci na odplatu duga. (U kojem razmjeru dieli država dobitak sa bankom, gl. sv. I. str. 175.).

f) Dohodci od rudarstva.

Rudarstvo je spadalo nekada medju regale. Budući da rudarstvo zahtieva velike kapitale, kojih u srednjem vieku nije bilo, zato je država vodila rudarski obrt, ili bi ga kralj podielio kao feudalnu darovinu svojim velikašima. Poslije se je to naravski dozvolilo i privatnicima, ali je kraj toga ostalo još iz predjašnjih vremena sijaset rudnika u posjedu države. Ove rudnike drže države ili u vlastitoj režiji, ili ih davaju u zakup. God. 1901. imala je Austrija 19 mil., a Ugarska 53·3 mil. K od svojih rudnika.

g) Dohodci od raznih pristojba.

Pristojbe su neka vrst poreza, što si ju pojedinac sam naprti, jer ih mora da plati samo onaj, koji od države traži kakovu uslugu u svom interesu, ili tko svojim radom sili državne organe na neko uredovanje u interesu cjeline. Budući da je ovdje sam pojedinac uzrok i začetnik poslovanja državnih organa, to je logično, da on nosi i troškove za taj rad drž. organâ. Pristojbe su vrlo raznovrstne i po svojoj pravnoj naravi, i po svojoj visini. Predaleko bi nas odvelo, da ih stanemo nabrajati. Najviše pristojaba dolazi na području pravosudja i nutarnjih posala (u upravi).[1]

Takse su pristojbe posebne vrsti. Mogli bismo ih nazvati pristojbama od zvanja i staleža, jer ih plaćaju činovnici, kad budu definitivno imenovani, namješteni, svećenici za nadarbine, odličnici za odlikovanja, itd.

---

[1] Biljegovini i pravnoj pristojbi podpadaju: a) svaki pravni posao, koji po gradjanskim zakonima prava utemeljuje, prenaša, utvrdjuje, preinačuje, ili ukida; b) prienosi imetka usljed čije smrti; c) 1. sve svjedočbe, 2. podnesci privatnih stranaka na kralja, sabor, javne urede, trgovačke i obrtničke, odvjetničke i bilježničke komore, 3. sve knjige, koje se vode o trgovačkim ili obrtničkim poslovima itd., 4. svaki uredovni odpravak, koji podpada pristojbi polag tarife, 5. radi stečenja stvarnih prava izhodjeni upisi u javne knjige. Tu su dakle spojeno ujedno pravno izhodjeni upisi u javne knjige, prometni porezi. — Oprost od biljegovine i pravne pristojbe može se odnositi ili na promet, ili na osobu.

Pravo erara na pristojbu nastaje kod pravnih posala u času, kad je pravni posao u tuzemstvu sklopljen, a kod pismenih ugovora danom izdatbe izprave. Pravna se pristojba podmiruje ili uporabom biljegâ, ili u gotovom novcu, i to ili u skalnoj svoti, ili prema vriednosti predmeta po ljestvici sadržanoj u posebnim skrižaljkama (I. II. III.), ili pak po stanovitim postotcima. Po tome se diele pristojbe u stalne, postepene (Scala) i postotne, a po načinu, kako se uplaćuju, u biljegovinu i neposrednu pristojbu. (Gl.: Posilović, Financijalna znanost, str. 54—55.)

God. 1901. iznašale su pristojbe i takse u Austriji 154·7, u Ugarskoj 81·5 mil. K. U Englezkoj iznašao je pristojbeni porez 32,670.000 funti šterlina. Italija je imala od biljegovine 67·9 mil. lira prihoda.

h) Dohodci od točenja u Ugarskoj i Hrvatskoj.

Do god. 1888. imale su razne fizičke i jurističke osobe pravo na točenje pića. Ove godine odkupi to država, odšteti pojedinca i preuzme izključivo pravo točenja pića u svoje ruke. Na taj način može da toči i prodaje vino samo onaj, koji za to dobije dozvolu od financijalne oblasti. Ova dozvola može se protezati na malo, ili na veliko prodavanje pića. Dozvola za malo obrtno prodavanje pića proteže se na prodavanje vina izpod 50 litara u zatvorenim posudama izvan krčme, 25 lit. piva i inih žestokih pića i izpod 100 lit. žeste. Prodavanje na veliko proteže se na obrtno prodavanje ovih pića iznad spomenutih količina.[1]

Porez od vina iznašao je u Ugarskoj 1899. god. 7,800.000 for.; razne pristojbe od točenja pića 800.000 for.; porez na pivo zajedno sa potrošarinom 8,400.000 for.; porez na žestu 29,300.000 for. Kako se vidi, izdašni prihod.

---

[1] „Svaki točilac i prodavalac na malo dužan je od dozvole plaćati za točenje drž. eraru godišnju pristojbu, koja se ima u stalnoj svoti ustanoviti, i to različno kod onih, koji imaju dozvolu za neograničeno točenje, a različno kod inih toj pristojbi podvrgnutih. Gore spomenuta dozvola može se podieliti samo onim osobama, koje su posve pouzdane, te ugarski državljani. Takva dozvola može se pravilno podieliti samo za stanovitu prostoriju, odnosno priliku. Dozvolu tu podjeljuje na pismeno podnešenu molbu financijalno ravnateljstvo, nadležno glede mjesta posla. Kod ustanovljenja pristojbe za dozvolu, što no ju ima dotičnik plaćati, uvršćuju se poslovi prema svom obsegu u Budimpešti u sedam (drugdje pak u pet) razreda. Mjesta se luče: 1. Budimpešta, 2. gradovi s pravom jurisdikcije, ili sa uredjenim viećem, ter i takove obćine, koje su sjedišta jurisdikcije ili kr. sudbenog stola: a) s više od 20.000 duša, s više od 10.000—20.000 duša, c) s manje od 10.000 duša. U zakonu je odredjena minimalna pristojba, koja je odmjerena iza svakih 500 duša u gore razredjenim mjestima. Poslovi poduzeća točenja i prodavanja pića stoje pod dohodarstvenim nadzorom. U takovim mjestima, gdje to pomanjkanje natjecanja nuždnim čini, može za vrieme od pô jedne godine ustanoviti ministar financija najveću cienu, po kojoj se mogu pića točiti, ili na malo prodavati. One hrvatsko-slavonske krajiške bivše obćine, koje su dosele uživale polovicu kamata od odštetne glavnice ustanovljene za erar iza vršenog u dotičnoj obćini regalnog prava točenja pića, ostaju nadalje u uživanju istih.“ (Posilović, sp. dj. str. 39.)

§ 5. Porezi.

Uza sve to, što neke države imadu razmjerno vrlo velikih prihoda od svojih dobara (domena; Rusija na pr. preko 133 mil. rubalja), ili od svojih poduzeća (kao na pr. Njemačka, odnosno Pruska, koja gotovo pol budgeta pokriva dohodcima svojih vlastitih poduzeća), ipak svi ti dohodci nedostaju za pokriće državnih potreba. Odatle nastaje potreba, da i državljani ostatak potreba svojim prinosima pokriju. Ovi prinosi državljanâ zovu se porezi. Razmjer, u kojem imadu državljani da doprinose za državne potrebe, uredjen je zakonom. Prema tomu mogli bismo reći, da su porezi zakonom ustanovljeni podatci, što ih državljani imadu od svoga posjedovanja podavati državi.

Pri odredjivanju poreza treba paziti na razne momente. — S financijalnoga gledišta treba nastojati, da se toliko podataka uviek pribere, koliko to potrebe državne iziskuju. Ali se s druge strane ne smije nipošto s oka smetnuti ni narodno-gospodarski momenat, t. j. da se narodno gospodarstvo previše ne pritisne. A kako ponajvećma državne potrebe rastu, ili padaju prema politici, što ju država vodi, to dakako o toj politici ovise i porezi. Stoga je pravo rekao francezki neki ministar financija: „Napravite vi dobru politiku, a ja ću vam napraviti dobre financije.“ No i kraj najbolje politike i obćenite i financijalne treba paziti na to, da državni teret po mogućnosti sve državljaue jednako tišti.

Narodno gospodarstvo i financije stoje u vrlo tiesnom savezu: potonje crpe iz prvoga. Zato o napredku i procvatu narodnoga gospodarstva ovisi i napredak financija. Kraj lošega gospodarstva može savršeno pobiranje poreza prije ubiti kravu muzaru, nego nesavršeno. Zato vriednost financijalne znanosti ne stoji u tom, kako će pronaći put i do najskrajnjega novčića plaćateljeva, već u tom, da se porezi što pravednije razdiele i da se pronadje takav način, po kojem bi porez što manje tištio. Da se čim većma dodje u susret drž. potrebama i onim, koji moraju plaćati, treba da bude sistem što savršeniji.

Adam Smith zahtieva od poreza 4 uvjeta:

„1. Podanici imadu prinašati za uzdržavanje države, i to svaki, koliko je moguće primjerenije prema svojoj sposobnosti, t. j. primjereno prihodu (dohodku), što ga pod zaštitom države uživa.

2. Onaj dio poreza, što ga svaki pojedinac ima plaćati, mora biti stalno odredjen, a ne samovoljan.

Vrieme, način, količina plaćanja — sve to mora biti jasno i točno kako plaćatelju, tako svakomu, koji želi znati.

3. Svaki porez treba pobirati u ono vrieme i na onaj način, kada i kako se čini, da bi plaćatelju najzgodnije bilo.

4. Svaki porez treba da bude tako zasnovan, da narodu što manje novca na jednom iz ruke izbije ... (Recherches sur la richesse des nations, prev. Garnier, lib. V. ap. II. p. 150. tom. III.).

Najveći dio kasnijih ekonomista pridružuje se ovomu velikomu učitelju i u nazoru, da je porez „dio ili kvota, koju je dužan svaki državljanin podavati državi za uzdržavanje", kao i u nazoru, kakvi imadu biti porezi.

Od najnovijih ekonomista najsavršenije je zahtjeve postavio na poreze prof. A. Wagner (Finanzwissenschaft, II. pag. 228.). Wagner dieli devet principa u četiri hrpe:

I. Principi financijalne politike: 1. Porezi treba da budu dostatno odmjereni, da pokazuju potrebe (izdatke). 2. Porezi treba da budu elastični, t. j. moraju se dati lako sniziti i povisiti.

II. Principi ekonomijski: 3. Za poreze treba izabrati zgodne izvore. 4. Treba paziti na učinke poreza i na posljedice prebacivanja (gl. dalje § 6.).

III. Principi pravednosti ili pravednoga razporezovanja: 5. Obćenitost poreza, t. j. svatko mora plaćati porez. 6. Jednakost pred porezom, t. j. svi moraju biti u jednakoj mjeri oporezovani.

IV. Principi administrativni ili logički: 7. Izvjestnost o visini poreza, t. j. svatko mora znati točno, koliko ima platiti. 8. Zgodnost u plaćanju poreza (obzirom na vrieme i način, mjesto itd.). 9. Pobiranje poreza treba da bude skopčano s najnižim troškovima.

Državne se potrebe moraju namiriti, pa bilo iz oka, ili iz boka. Ali kako državne potrebe sada rastu, sada padaju, treba tako razporezovati poreze, da se dadu povisiti i sniziti. — Razporezovanje obavljalo se do sada po dvim načelima: po reparticionom, ili po kvotitetnom. Reparticiono razporezivanje odgovara bolje točki 1., a kvotitetno točki 2. Wagnerove skrižaljke. Po reparticionom sustavu odredi država najprije svoje potrebe, pa onda razdieli, koliko koja pokrajina imade doprinieti; pokrajine opet razdiele svoje dielove na okružja, kotare, obćine itd. — Ovaj način oporezovanja imade tu slabu stranu, što može biti lako nepravedan, jer dva jednako jaka plaćaoca budu lako nejednako oporezovana, ako stanuju u drugom okružju (kotaru), a još lakše se to dogodi plaćaocima raznih pokrajina. Ako pro-

porcionalna razporezba s vremenom donekle uspije, ali kod novih poreza ne uspije nikada. Ovo bi bio idealan način oporezovanja onda, kad bi država sastojala iz samih jednako jakih plaćatelja. Time dakle, što se po reparticionom razporezivanju težko nadje točna proporcionalnost tek iza višegodišnjega izkustva, pokazuje se ovaj način ukočenim, skroz nepruživim.

Mnogo je bolji kvotitetni način, koji ima pred očima individualnu gospodarsku jakost plaćaoca. Ako je porez stariji, tad se izkustvom može pravedna proporcionalnost pronaći gotovo do neke savršenosti, a ako je nov, onda se prema starim porezima traži proporcionalnost. Odatle se vidi, da je ovaj način mnogo zgodniji po plaćaoca, jer se može od godine do godine ravnati prema imućtvenim promjenama pojedinca, pa tako i cieloga pučanstva; porez se može lako povisiti i sniziti, pa time odmah podati sliku gospodarskoga napredovanja, ili nazadovanja za cielo narodno gospodarstvo. A to sve dokazuje, da kvotitetni način odgovara 2. točki Wagnerovoj. Ali je sa stanovišta države ovaj način manje pogodan. Po reparticionom sustavu mora se pučanstvo prilagoditi zahtjevima države, po kvotitetnom se mora država prilagoditi pučanstvu. No odatle ne treba zaključivati, da bi po kvotitetnom sustavu mogla država ostati kraćih rukava, nego po reparticionom, jer u ovakovom slučaju ministar financija nadje načina i sredstava, da nedostatak pokrije: dug, ili nova vrst poreza, ili „savršenija" metoda pobiranja brzo popune nastalu prazninu.

§ 6. Izbjegavanje porezu prebacivanjem na druge.

Razpisivao se porez na kakav bilo način, zakonodavac ne zna, tko će ga platiti. U premnogo slučajeva ne padne porez na teret onomu, na koga zakon nišani, jer se ovaj znade izmaknuti, pa porez ili sasvim, ili djelomice drugima naprtiti. Ovo ne bi bilo najveće zlo, jer bi se ovime mogla mnoga neproporcionalnost izravnati. Ali to ugibanje ne služi u najviše slučajeva samo toj svrsi. Roscher (Syst. d. Finanzwissenschaft, 1886., § 43) kaže, da se u glavnom može uzeti odbijanje poreza na druge nepogodnom pojavom, koja samo povećava neugodnosti, prouzročene novim porezom. U predidućem § 42. ističe, da se stvar izravnava tek borbom izmedju prodavaoca i kupca, gdje podlegne (t. j. porez podnese) onaj, tko je slabiji, t. j. koji je više prisiljen, da kupi, ili proda. A obzirom na radničtvo veli isti učenjak, da upravo najslabije pla-

ćene vrsti radničtva najmanje mogu od sebe odbiti porez, jer su najmanje podobne, da povise svoju naplatu, pa si tako nadomjeste naterećeni porez.

Uza sve to, što je prebacivanje poreza na druge nepogodna pojava i što unaša u gospodarstvo neko burkanje, ipak ga država sama uvadja prva. To se dogadja obično kod potrošarine i kod drugih neizravnih poreza. Kod nekih dobara nametne država porez na producenta, i to s razloga, što ne može svih državljana tim porezom obteretiti, jer ne zna, ni tko će ta dobra uživati, ni u kolikoj mjeri. Tako na pr. porez na šećer, pivo, žestu, čaj itd. mora državi platiti producenat, ili onaj trgovac, koji ovu robu uvaža. Producenat i trgovac povisi cienu svojoj robi, pa time sebi naplate onu svotu, što su platili za porez. Država vidi ovo unapried, pa da sebi olakša posao i da ne obtereti onih, koji ovih dobara ne uživaju, a s druge strane, da ne poštedi trošiteljâ, oporezuje ova dobra odmah kod producenta. Ova vrst uklanjanja porezu, gdje trgovac prebacuje porez na kupce, zovu njemački učenjaci počevši od baruna Hocka (Die öffentl. Abgaben und Schulden, Stuttgart 1863., p. 96), pa do A. Wagnera (o. c. § 380) „Fortwälzung".

Ali može se dogoditi, da kupci ne će da kupuju tu robu, pa onda sav ili dio poreza ostane na ledjima trgovcu, ili producentu. U ovom su slučaju kupci odvalili porez od sebe, pa ga navalili na trgovca („Rückwälzung" — „prevaljivanje"). Iz ovoga je jasno, da se porez dade odvaliti (s producenta na trošioce) samo kod mnogo tražene ili nuždne robe.

Treća vrst uklanjanja porezu nastaje tako, da producenat snizi troškove izradbe, a trošioci se uklone porezu tako, da prestanu trošiti oporezovanu robu („Abwälzung").[1]

A. Wagner pozna još i „Weiterwälzung", kada na pr. veliki trgovac uveze robu, pa plati porez, ali ga odvali od sebe na medjutržce, ovi opet na sitne trgovce, a ovi napokon na trošioce. Nama se čini, da je i ovo „Fortwälzung". Inače, držimo, vrlo izpravno mnije Wagner: „Prebacivanje poreza dogadja se u istinu često, ali ne uviek bez velikih potežkoća. Nije moguće uviek unapried pregledati učinke ove tendencije, niti ih ograničiti, kad su se pojavili. Nije dakle moguće uztvrditi, da će se loše provedeno razporezovanje popraviti s vremenom samo po sebi (prebacivanjem).

[1] Francezi nazivaju ove tri vrsti: répercussion en avant, répercussion en arrière; „Abwälzung" — évasion de l'impôt. Talijani nazivaju to: translazione dei tributi.

Ne treba davati prednosti starim porezima prema novima u misli, da su stari imali vremena, da se regulišu, jer se nije moguće osvjedočiti o tom regulisanju. Čovjek ne smije biti u tom pogledu optimista, već treba nastojati, da se porezima dade od iskona oblik, koji će što bolje odgovarati pravici i načelima narodnoga gospodarstva (o. c. § 395).

J. St. Mill misli, da porez na zemljištnu rentu i na dobitak poduzetnikov ostaje na onom, na koga glasi, t. j. da se ne dade prebacivati na druge. A što se tiče radničke naplate, tu da strukovno i dobro plaćeni radnici obćenito nose sami navaljeni im porez, dok ga slabo plaćeni radnici prevale na poslodavca, koji ga onda uračuna u izradbene troškove, t. j. odvali ga na kupce. (Princ., V. ex III. § 2). Jos. Garnier se pita, na koga u zadnjem redu padne porez, pa veli, da se na to pitanje i ne može dati podpuno zadovoljujući odgovor, jer se to pitanje „ne dade obćenito riešiti" (Traité des finances p. 38). Ali na koncu konca misli, da porezi padaju na trošioce.

Prebacivanje poreza ne dâ se provesti kod svih dobara. Porezi se redovito prebacuju kod potrošarinske robe. Izravni se porezi teže dadu prebaciti na drugoga.

Ad. Smith misli, da porez na priradke od zemljišta, jer predstavljaju zemljištnu rentu, padaju na teret vlastniku zemljišta. Porez na kuće, vrata, prozore snizuje najamninu, pa zato, veli Smith, pada porez na teret kućevlastniku. Ako zakonodavac oporeže profit (dobit poduzetnikovu), tada taj porez plaća na koncu trošilac. Porez na radničku plaću čini, da plaća poraste, pa time radničtvo odvaljuje taj porez na poslodavca, a ovaj opet na trošioce (o. c. lib. V. cap. X). Kako se vidi, pisci su različnoga mnienja o tom, koga porez konačno tišti. Mi se slažemo s Garnierom.

§ 7. Porezni sistemi.

a) Proporcionalni, progresivni i mješoviti porezni sustav.

Svi ekonomisti bez razlike uče, da porezi imadu biti obćeniti, t. j. nitko ne smije biti oprošten od poreza; dalje, da svi imadu biti „razmjerno jednako" obterećeni. Ali razlika mnienja nastaje o tom, što to znači: „razmjerno jednako obterećeni". Jedni vele, da proporcionalno obterećenje znači proporcionalno prinašanje poreza; drugi misle, da obterećenje ima biti razmjerno jednako osjet-

*

ljivo. — Ovim dvama nazorima odgovaraju dva različna porezna sistema: proporcionalni i progresivni.

Danas je najobičajniji proporcionalni sistem, t. j. prema imetku i dohodku plaća se stanoviti postotak za porez, pa imao tko 1000 ili 100.000 K prihoda. Ovo je u istinu „razmjerno obterećenje" po kvoti, ali nije jednako osjetljivo. Tko ima 1000 K dohodka, pa od toga plati 200 K poreza, taj će se morati stiskati na kruhu i ruhu; tko od 100.000 plati 20.000, taj će si samo manje razkošja priuštiti. — Zato se na ovaj porezni sistem tuže siromašniji slojevi, a da imadu razloga, vidi se iz ove skrižaljke.[1]

Tko ima godišnj. dohodka	troši % na					Ostaje		10% porez od dohodka u svotama		ostaje (svota) plativši porez	
	hranu	stan	odielo i kuć. sprave	ogrjev i svjetlo	ukupno	u %	svota	od brutto	od netto	od brutto	od netto
I. 600	71·14	6·55	8·47	6·35	92·51	—	—	prost od poreza		—	—
II. 1.000	61·34	7·27	17·55	7·80	93·96	6.—	60	100	6	40	54
III. 2.000	52·4	19·3	11·—	3·6	86·3	13·7	274	200	27	74	247
IV. 3.000	39·9	24·—	14·4	4·1	82·4	18·—	540	300	54	240	486
V. 5.000	28·8	15·—	10·6	4·4	58·8	41·—	2.950	500	295	2.450	2.655
VI. 40.000	17·—	11·1	10·8	2·9	41·8	58·—	17.600	4.000	1.760	13.600	15.840

Ovdje je porez proporcionalno razdieljen, no da II. uzmogne od brutto-prihoda platiti 10%, mora za 40 M manje jesti, a V. ima povrh udobnoga namirenja svih potroba još 2450 M, a VI. 13.600 M.

Ako se oporezuje samo čisti (netto) prihod, stoji dakako svaki pojedini bolje; ali dok II. jedva ima na tjedan (55 tjedana) jednu marku (na dan oko 8 novč.) za potrošak povrh najnuždnijega za život, dotle je čisti ostatak bogatijih slojeva još veći. Kod II. stvar stoji toliko bolje, što ne mora gladovati.

Ali treba na umu držati, da je hrana, stan, odielo, razsvjeta itd. — da su to nuždne stvari, s kojih se dade lako odvaliti nametnuti porez. S toga su ova najnuždnija za život dobra obterećena potrošarinom, koju plaća I. od svojih 600 M kao i VI. od svojih 40.000 M. Uzmemo li k tomu, da je I. za hranu izdao 71% od svojega prihoda, dok je VI. dao samo 17%, to je očevidno, da je I. razmjerno više obterećen potrošarinom, nego VI. No kraj sve te očevidnosti tomu se pomoći ne može. Država obtereti porezom

[1] Sr. Philippovich: Pol. Oek., I. 338.

prodavaoca brašna i kruha, prodavalac odbije taj porez na trošioca na jednaki način, jer on ne može računati jednomu kruh 10, a drugomu 20 fil. Tako biva sa šećerom, tako s kavom itd. — Upravo u potrošarini ne da se izbjeći proporcionalnomu sustavu oporezavanja. Ali ako se ovdje ne može siromašnijemu pučanstvu olakotiti teret poreza, odatle još ne sliedi, da se ne bi dao uvesti kakav razboriti mješoviti sustav. To su zamietili gotovo svi ekonomisti, pa su mnogi zahtievali, da bi se uveo:

b) Progresivni sustav oporezovanja.

Siromašnije pučanstvo, naročito radničtvo i socijalisti zahtievaju na sva usta ovaj sistem, koji stoji u tom, da se postepeno prema visini prihoda povisi procenat porezne kvote. Proti ovomu sistemu bogatiji se slojevi jednako žilavo bore, kako ga siromašniji zahtievaju. Adam Smith veli: „Nije jako nerazborito, da bogati doprinašaju za državne potrebe ne samo proporcionalno prema svomu dohodku, nego i nešto preko ove proporcije“ (o. c. t. III. p. 206). Ovime je očito izjavio ovaj velikan, da ne bi bio proti progresiji. Ali ta progresija morala bi biti svakako vrlo umjerena, jer na drugome mjestu veli, da se kamati na glavnice ne bi smjeli jačim porezom obteretiti radi toga, što bi se u tom slučaju kapital izselio. Borba se kao u politici, tako i u znanosti vodi za i proti već preko jednoga stoljeća, ali se pitanje još nije konačno riešilo. Ima pisaca, koje gotovo groznica strese na rieč „progresivni porezi“. Pristaše proporcionalnoga sistema rado spominju Proudhona, koji (nezadovoljan ni s kojim sistemom u cielom narodnom gospodarstvu, pa zato svuda traži „kontradikcije“) se je najodlučnije izjavio proti progresivnomu sistemu nazvavši ga „čistim licemjerstvom, kukavnom i sramotnom trgovinom („une pure hypocrisie, une lâche et honteuse transaction“; Theorie de l'impôt 1861., p. 211.). Rekao tko, što mu drago, progresivni porez izlazi na isto kao na zabranu produkcije, u konfiskaciju, ili u najboljem slučaju u mistifikaciju naroda“ (o. c. p. 219). Ali je svakako vrlo značajna jedna izreka, koja je podobna, da dobrano uzdrma sve, što je Proudhon naveo proti ovomu sistemu: „. . . progresija ne će promieniti smjera; ona se ne će oboriti na bogata, ona će se stegnuti na lagahno ublaženje u korist siromašnoga (à un léger adoucissement en faveur du pauvre, p. 211). P. Leroy-Beaulieu (Traité de la science des finances) je odlučno proti ovomu sistemu. On se čudi, kako su mogli ekonomisti ovu nauku naučati, pa ide da dokaže, kako je to prazna i kriva teorija

(„vaine et fausse"). „Što bi se reklo o pekaru, trgovcu, ili kramaru, koji jednu te istu robu ne bi htio prodavati uz istu cienu, već bi joj dizao cienu prema imutku kupca" . . . „Ova je teorija pače opasna, jer polazeći s načela, da žrtve imadu biti jednake, ona ima nesavladivu tendenciju, da želi izpravljati socijalne nejednakosti; tu ima zastranjivanja, koje je fatalno . . . Progresivni porez jest samovolja . . . Ovaj sistem silio bi bogatijega na prievaru, ili izselenje" (I. p. 145.).

Neka nam bude dozvoljeno dodati jednu, dvie primjetbe. Sa svojim primjerom pekara i trgovca vrli učenjak nije nego samo djelomice opravdao svoje neprijateljstvo proti ovomu sistemu. On je tim primjerom samo to dokazao, da se jedan dio porezâ ne može progresivno oporezovati (potrošarinski porezi) — i više ništa. Ako se vrli učenjak boji tendencije socijalnoga niveliranja, to je zato, jer on zamjenjuje financijalne potrebe države sa socijalno-političkim strujama sadašnjosti. Fiscus ide za tim, da nadje vrela za državne potrebe, a progresivni sistem veli: tamo, gdje progresivno pritiče, neka se progresivno crpe. — Da progresivni sistem može biti samovolja, to stoji, no koji ne može biti? Zar proporcionalni sistem ne može isto tako ubijati siromaha i još jače, nego progresivni bogataša? Napokon progresivni sistem ne mora biti geometrijske naravi, dok se L-B. na nj obara, kao da drugačiji ne može biti.

Mi bismo mogli prosliediti nabrajajući ugledne učenjake, koji su za proporcionalni sustav, kao i takove, koji su za progresivni. Ali imade i takovih, koji su za progresivni sustav, ali ipak preporučuju proporcionalni. Takav je na pr. A. Wagner. „Ako ste za privatni posjed, kako postoji u današnjoj družtvenoj organizaciji, tad morate biti za proporcionalni porez; ako pak mislite, da imate pravo modifikovati pravo vlastničtva i nivelirati (izjednačivati) imetke, prihvatite progresivni porez, jer je to dobro sredstvo za tu svrhu" (Finanzwissenschaft, II. § 397.). Još bismo mogli spomenuti tri odlična ekonomista, koji su skloni radničtvu, ali progresivni porez odbijaju. To je Roscher, L. V. Stein i Schmoller. Ovu trojicu, kao i još neke druge, pobija F. J. Neumann (Die progressive Einkommensteuer, 1870). On pobija tvrdnju, da bi progresivni porez imao svrhu, da izjednačuje imetke, jer da to nije zadaća jednoga poreza. On dozvoljava jedino dva prigovora: „Samo dva prigovora su od vriednosti: prvo, što nema stalnoga i bez prigovora ključa za progresiju, tako da bi se ograničila svaka samovolja; za tim, da bi progresivni porez u burnim vremenima

mogao služiti orudjem za uništenje vlastničtva" (p. 146.). Na ovo nam je primietiti: Što se tiče ključa, koji bi ograničivao svaku samovolju, taj se nije pronašao, jer se u praksi nije pokušao naći. Nedostaje nam izkustva. Do sada se je praksa bojala pojaviti se pred velikom vikom teorije. A ipak Niemac veli: „Probieren geht über Studieren." U Pruskoj je uveden progresivni sistem, pa ipak nije prouzročio onih strahota, kojih se mnogi boje: niti se je imetak izjednačio, niti su se bogataši izselili. I ovdje naime vriedi pravilo o prirodnim zakonima: oni djeluju u onolikoj sili, koliku im slobodu djelovanja dade družtvo. I najbolji zakoni mogu zlo djelovati, ako se zlo aplikuju.

A što se tiče prigovora, da bi u burno doba mogla progresija uništiti vlastničtvo, to nam se čini, da je taj strah neosnovan. Jer nastanu li kada tako burna vremena, da se bude htjelo uništiti instituciju vlastničtva, tad je ne će spasiti niti najsavršeniji proporcionalni sistem. Mi priznajemo, da bi progresivni porezni sistem mogao biti pogibeljan u manje civilizovanim zemljama i ondje, gdje bi mase odlučivale nad inteligentnim pučanstvom. Ali u civilizovanim zemljama, gdje strasti i instinkti ne potamnjuju i i ne paralizuju razbora, tamo umjereni progresivni sistem ne samo da ne bi počinio zla, već pače mnogo dobra: on bi izravnao teret, što ga nanašaju potrošarinski porezi siromašnijemu pučanstvu, a i država bi od njih imala više prihoda, dok bi se siromašnijemu pučanstvu dala ipak osjetljiva polakšica. Sliedeća će nam skrižaljka pokazati, kako su siromašniji slojevi teže obterećeni potrošarinom, nego imućni (1.: prihod, 2.: potrošak na hranu, odielo, ogrjev i posvjet, 3.: potrošarina [= 10% potroška]):

	1.	2.	3.
I.	1000	93·96	9·4
II.	2000	86·3	8·6
III.	3000	82·4	8·2
IV	5000	58·8	5·8
V.	40.000	41·8	4·2

Iz ovoga se vidi, da potrošarina tišti malone dvostruko ubogoga I., nego gavana V. A to nije pravo. Ali zar bi bilo neopravdano, kad bi V. platio onoliko više procenata izravnih poreza, koliko je I. platio više potrošarine? — Pristaše proporcionalnoga sustava vele: Pravo je, da V. plati u onom razmjeru, u kojem plaća I., ali se pita: Može li I. da plati u onom razmjeru, u kojem V.,

pošto je već u dvostrukom razmjeru platio potrošarinski porez? Kada se ovako pitanje postavi, onda ne zvuči baš jasno onaj „pravedno je“ proporcionalaca.

Pita li se, kako bi država prolazila pri progresivnom porezu, čujemo proporcionalce, gdje vele: ako je progresija umjerena, onda država nema od nje koristi; a ako je jaka, onda ubija, ruinira imućne. — Da vidimo.

Proporcionalni sistem				Progresivni sistem			
Dohodak	Porez		Ostatak dohodka	Dohodak	Porez		Ostatak dohodka
	u %	u for.			u %	u for.	
A 500	5	25	475	A 500	2	10	490
B 1.000	5	50	950	B 1.000	3	30	970
C 2.000	5	100	1.900	C 2.000	5	100	1.900
D 5.000	5	250	4.750	D 5.000	7	350	4.650
E 10.000	5	500	9.500	E 10.000	8	800	9.200
	5	925			5	1290	

Mi smo ove primjere uzeli onako pro libitu, kako su nam upravo pod ruku pali.

Iz svega se ovoga razabire, da je progresivni sustav vrlo elastičan. On može lako nedostatke popraviti, ali može i ljuto posjeći. Prije svega on zahtieva u velike tehnički savršeno odmjerivanje i ocjenjivanje svih okolnosti, ponajpače što savjestniji obzir na najpreče potrebe, odnosno što točnije uvaženje potrošarinskoga poreza. Razumieva se samo po sebi, da će bogataš — bude li znao, da će morati tim veći procenat platiti izravnoga poreza, čim je platio manji procenat na potrošarinu — izjaviti, da mnogo troši za življenje, odnosno da plaća veliki procenat potrošarine. Ali ovomu moraju pomoći drugi porezi, pa bi onda trebalo ustanoviti poprečnu kvotu, koja odpada na životne potrebe od stanovitoga prihoda. Ovo pak vodi do novoga sustava oporezovanja.

c) Mješoviti sustavi oporezovanja: Degresivni sustav.

Roscher spočituje progresivnomu sustavu taj nedostatak, što ne može pokazati takove ljestvice, ili tarife, koja bi se mogla obćenito prihvatiti. A bez nje nastaje ozbiljna pogibao po družtvo u demokratskim državama, gdje prevladjuje proletarijat (gdje ima većinu), koji smatra bogate za neprijatelje van zakona (bez zaštite). Zato on, koji u obće želi svima ugoditi, želi, da bi se siromašnijima pomoglo, a da se ne bi uvadjao progresivni sistem. On

opaža i sam, da pod proporcionalnim sustavom teže dišu siromašniji slojevi, pa zato bi on pridržao proporcionalni sistem samo za bogatije, dok za siromašnije preporuča t. zv. degresiju (Syst. d. Finanzwiss., 1886., § 48.). Po ovom sistemu bilo bi oporezovanje od prilike ovako:

dohodak od	dohodak do (uklj.)	porez u %
1	500	0
500	600	2
600	700	3
800	900	4
900	1000	5
1000	10.000	6
10.000	100.000	6
100.000	∞	6

Ovaj sistem dobio je dakle naslov „degresivni" zato, što na pr. dohodci od granice označene dohodkom od 1000 prema ekzistentnomu minimumu u postotcima padaju. Ni ovaj sistem ne odgovara posve pravednosti, jer nije istina, da će 6% od svoga dohodka platiti jednako lako onaj, kojemu dohodak nosi samo 1000, kao i onaj, kojemu dohodak dosiže 10 ili 100 tisuća.

Eisenhart predlaže, neka bi se ustanovio neki minimum, koji bi bio prost od poreza. Sav ostali prihod preko ovoga minimuma imao bi se smatrati slobodnim prihodom (freies Einkommen) te progresivno oporezovati (Die Kunst der Besteuerung, Berlin, 1868). Evo skrižaljke njegova sustava uzev 100 za minimum, koji se ne oporezuje (1.: prihod, 2.: slobodni prihod, koji se ne oporezuje, 3.: visina poreza):

	1.	2.	3.
A	200	100	5
B	300	200	10
C	400	300	15
D	500	400	20
E	1000	900	45
F	10.000	9900	495

Eisenhartov se sustav nama ne čini prikladnim, kao i nikoja druga progresija, gdje se brojke onako samo od prilike, dakle samovoljno postavljaju. Prihodu A odmah se polovica prihoda oprosti od poreza, dok se F-u gotovo savkoliki prihod progresivno obtereti. Onih 100 K doista ne znači za F nikakovo olakšanje.

d) Proporcionalno-progresivni sustav.

Mi držimo, da se i mješoviti porezni sistem mora oslanjati na zbiljske činjenice, a te su po našem mnienju potrošak za najnuždnije potrebe, gdje je u potrošku sadržan već potrošarinski porez. Po našem je mnienju ovaj potrošarinski porez naravna skala, kako bi rekao Roscher, obćenito uporabivi tarif za progresiju. Uza to je tako elastičan, da se dade prilagoditi svakomu individualnomu prihodu. Cieli sistem mi si predstavljamo ovako: Država hoće da oporezuje svaki prihod na pr. sa 30% poreza. To je eto u načelu proporcionalni sustav. Ali ovdje treba uzeti na oko obterećenje potrošarinskim porezom, pa staviti u obratni omjer ostale poreze napram njemu, t. j. u onoj mjeri, u kojoj je prihod obterećen potrošarinom, u onom omjeru neka bude odterećen u drugom porezu. Slikovito bi se ovaj sustav predočio (prema Philippovichevoj skrižaljci) ovako (gdje 1. znači dohodak, 2. potrošak na najnuždnije potrošarinom [od 10% na pr.] obterećene izdatke, 3. potrošarinu po 10%, 4. slobodni dohodak, koji podnaša osjetljivu progresiju):

1.	2.	3.	4.	
1000 M	94%	9·4%	6% =	60 M
2000 „	86%	8·6%	14% =	280 „
3000 „	82%	8·2%	18% =	540 „
5000 „	58%	5·8%	42% =	2100 „
40.000 „	42%	4·2%	58% =	23.200 „

Da se ovi dohodci prema potrebama države visoko obterete (na pr. sa 30%), a kraj toga pravedno razdiele, trebalo bi ovaj „slobodni prihod“ progresijom, kojoj je potrošarina mjerilom, obteretiti, t. j.

Dohodak	Slobodni prihod	Progresivno obterećenje (30%—9·4%)		Poredimo proporc. porez na pr. 15%	
1000	60	20·6% =	12·36	2000 =	150
2000	280	21·4% =	59·92	2000 =	300
3000	540	21·8% =	117·72	3000 =	450
5000	2100	24·2% =	508·20	5000 =	750
40.000	23.200	25·8% =	5985·60	40.000 =	6000
			6683·80		7650

Država bi dobila po ovoj progresiji 6.683·80, a to ne bi odgovaralo niti 15% proporc. oporezovanju, pa ipak kolika olakšica za manje prihode! Ova progresija izravnava težinu, jer čim tko manje plaća na potrošarini, tim veći procenat mora da plati na

drugom porezu. A ta povišica nije samovoljno ustanovljena, već ovisi opet o samom prihodu. Porez je u jednu ruku proporcionalan, jer se veli: svaki čisti prihod ima da plati 30%; a i progresivan, jer u onom omjeru raste progresija, u kojem pada potrošarina. Naravski, da bi se tu imala u prvom redu pronaći približna (prosječna) mjera potroška za svaki razred prihoda. Pomoću statistike to ne bi bilo težko pronaći, a pomoću valovnice dalo bi se korigovati u svakom pojedinom slučaju.[1] Proporcionalno-progresivni sustav izbjegava glavnim prigovorima, što se dižu protiv progresivnoga sustava. Ovdje nema samovolje: 1. jer je temelj svemu podpuni obzir na glavne potrebe i s njima skopčani prihod; 2. ovdje je dana naravna skala za progresiju: naime proporcija (razmjer) potrošarinskoga obterećenja; 3. ova se progresija ne može do bezkrajne visine navijati, budući da je zakonom načelno odredjeno, do koje se visine prihod obterećuje porezom. Ako je zakonom ustanovljeno, da se prihod obterećuje sa 10%, ili 15% porezom, tad je to zakonom odredjena medja progresiji.

[1] Tako smo si mi na temelju raznih statistika sastavili slicdeću, faktičnomu stanju približno odgovarajuću ljestvicu, uzimajući 10% za obće porezno obterećenje:

Prihod od	Troši na najpotrebnije za život stvari		Obterećenje 10% potrošarinom u %	Progres. obtereć. ostal. porezom	Ostatak iza potroš.	Progres. porez u svotama	Čisti ostatak iza poreza
500	99 %	495	9·9	0·1 % od	5 M	0·03	4·97
600	98·5%	591	9·85	0·15% „	9 „	0·033	8·98
700	98 %	686	9·8	0·2 % „	14 „	0·028	13·97
800	97·5%	780	9·75	0·25% „	20 „	0·05	19·95
900	97 %	873	9·7	0·3 % „	27 „	0·09	26·91
1000	95 %	950	9·5	0·5 % „	50 „	0·25	49·75
2000	85 %	1700	8·5	1·5 % „	300 „	4·50	295·50
3000	80 %	2400	8	2·0 % „	600 „	12·00	588·00
5000	70 %	3500	7	3·0 % „	1500 „	45·00	1455·00
10.000	60 %	6000	6	4·0 % „	4000 „	160·00	3840·00
20.000	55 %	11.000	5·5	4·5 % „	9000 „	405·00	9596·00
30.000	50 %	15.000	5·0	5·0 % „	15.000 „	750·00	14.250·00
40.000	45 %	18.000	4·5	5·5 % „	22.000 „	1210·00	20.790·00
50.000	40 %	20.000	4·0	6·0 % „	30.000 „	1800·00	28.200·00
70.000	35 %	24.500	3·5	6·5 % „	45.000 „	2925·00	42.075·00
80.000	34 %	27.200	3·4	6·6 % „	52.000 „	3432·00	48.568·00
90.000	33 %	29.700	3·3	6·7 % „	60.300 „	4040·10	56.260·00
100.000	32 %	32.000	3·2	6·8 % „	68.000 „	4624·00	63.376·00

Ovo je, opetujemo, samo približna slika faktičnoga stanja, koju smo ovdje naveli, samo da prikažemo, kako bi od prilike rasla progresija po ovom

Iz svega se ovoga razabire, da proporcionalni sustav preobterećuje siromašnije, a progresivni nerazmjerno tišti bogate slojeve; degresivni svaljuje svu težinu na srednje slojeve, dok najbogatije uzima u zaštitu kao i najsiromašnije. Mi smo u našem proporcionalno progresivnom sistemu nastojali pravedno i jednako obteretiti sve slojeve.

§ 8. Narodno-gospodarstveni momenat kod oporezovanja.

Financijalna politika treba da ima i dosta barem u načelu odredjenu granicu za svoje operacije, a ta je granica narodno-gospodarski interes. Financijalna politika ne smije da svojim radom podrezuje koren narodnomu gospodarstvu, jer bi time podgrizala i sama sebi uvjet obstanka. Financije su plod i krošnja iz stabla narodnoga gospodarstva. A da se narodnomu gospodarstvu oporezovanjem ne zada takova ozleda, koja bi ga uzdrmala, mora se paziti na dvoje:

Porez ne smije biti tolik, da bi smanjio potrebitu prometnu glavnicu, jer gdje nje dovoljno nema, tu ne može biti ni pravoga govora o razboritom gospodarstvu, koje gospodaru dopušta da na području tržišta izrabi zgodne momente (da prodaje i kupuje u najzgodnije vrieme). Porez ne smije da zasieče u najnuždniju prometnu glavnicu i zato, što je tim neravno zadro i u samu stajaću glavnicu. Gospodar će naime nemajući dovoljno prometne glavnice nastojati, da si ju pribavi na trošak stajaće glavnice. U tom slučaju može se djelovanje poreza nazvati izravno razornim. Današnji gospodarski sistem, koji je mobilizovao seljački gradjanski stalež, te sve okolnosti za brzo osiromašenje ovih dvaju staleža olakotio, — nije se pobrinuo za to, da barem porez poštedi ove slojeve, već je uveo takav porezni sistem (proporcionalni), koji propadajuće još jače pritište. — Narodno-gospodarski momenat

sustavu. Država može dakako da sastavi kud i kamo pouzdaniju statistiku, pa prema tomu i progresivnu skalu. Naravski, ovakova skala bila bi samo od prosječne vriednosti, te bi morala liberalno dozvoljavati korekture. Tako na pr. A i B imadu po 30.000 prihoda. Po prosječnoj skali oni bi trošili oko 50% na kućanstvo, ili 5% potroš. poreza. Ali B ima na pr. 7 djece, a A je udovac bez djece. Iz valovnica razabere povjerenstvo, da B troši na kuću (obitelj) na pr. 25.000, a A samo 10.000. Ovdje dakako nastaje razlika, koja bi se dala ovako izgladiti: B je platio s potrošarinom oko 8·5% poreza, pa mu se drugi porezi zato snize sa 5% na 1·5%. Kod A ide se obratno: On je potrošio samo 1/3 svojega prihoda, pa je pri tom platio i samo 1/3 poreza, zato ima da pri drugim porezima plati 6·7% od ostatka prihoda.

zahtieva dakle takodjer, da se uvede takav sistem, koji će pravednije porazdieliti terete. Nije to jedina pogreška današnjega sustava, jer ćemo još vidjeti, kako postojeći sustav ide na ruku bogatim slojevima. Mora se doduše priznati, da države idu za tim, kako bi ovu nepravicu ograničile i umanjile u okviru postojećega sustava, ali su to tek palijativna sredstva, jer bi valjalo sam sustav promieniti. — Utješljivo je, što države iznašaju takova sredstva za procjenjivanje dohodka, koja idu za tim, da zahvate i onakove dohodke, koji se dosta lako poreznikovu oku uklone. Ova sredstva su valovnice i savršeniji katastri.

Valovnice su procjenbeni arci, na kojima gospodar ima da po svojoj savjesti sam izkaže, kakovih ima prihoda i koliko, gospodar se sam taksira. Protiv valovnicâ se je digla graja na državu: da sama zavadja državljane na prekršaje, dok uvadja takove norme, za koje unapried znade, da se ne će obdržavati. Razumije se samo po sebi, da bi samotaksiranje vodilo do bezbroj neistina, te bi valovnica imala neznatnu ili gotovo nikakvu vriednost, kad bi se gospodaru prepustilo na volju: hoće li, ne će li reći istinu. Ali kad se država pobrine i za takova sredstva, kojima može prinukati, da se istinito samotaksuje, onda se ovoj uredbi ne može poreći znamenitost. Sredstvo, koje valovanju daje toliko ozbiljnosti, da se ne izvrgne u pustu komediju, to su odbori, kojima je dužnost, da valovanje svestrano prouče i izpitaju; a s druge su strane postavljene i osjetljive kazne na krivo valovanje. Neki su se pisci htjeli sakriti za ledja nižih slojeva, pa su u njihovo ime zahtievali odstranjenje tih valovnica, veleći, da u mnogo slučajeva pojedinac gospodar i ne može valovati svoj prihod, a osobito se to lako dogadja kod seljačkih i nižih slojeva. Ali ovo je samo izgovor, jer valovnice ne pritiskuju seljaka i nižih slojeva, već baš one slojeve, koji sami mogu dobro valovati svoj prihod. Razumieva se samo po sebi, da je malo težko ljudima, po svom družtvenom položaju vrlo uglednima, da dodju u sukob s kaznama, a težko im je dobrovoljno nametnuti si porez na mnogi dohodak od vriednostnih papira, koji bi se bez te nesretne valovnice mogao zabašuriti. Za niže slojeve, za siromašnije posjednike valovnica nije nipošto neprilična, već se može smatrati upravo pomagalom za odterećenje. Mali seljački posjed i mali obrt (koliko je imobilarni posjednik) oporezuju se naime prema podatcima katastra, koji je sastavljen prema prosudjivanju drugih, pa mu je zato valovnica neka vrst korektive: u valovnici zastupa mali posjednik sama sebe protiv ocjene drugih.

Dok su valovnice u prvom redu za to, da taksiraju mobilni (pokretni) imetak, služe za ocjenu nekretninâ katastri.

Katastri sadržavaju (ili bi imali sadržavati) sve podatke za proračunavanje čistoga prihoda od nekretninâ, u prvom redu od zemljišta. Katastar se naziva prihodnim, ili vriednostnim, prema tomu, da li mu je svrha, da pronadje vriednost prihoda, ili pak vriednost glavnice kojega zemljišta. Razumieva se, da katastar ne može odrediti precizne vriednosti nekoga zemljišta, jer prihod nije svake godine jednak; ali katastar i ne smije postavljati ovakve absolutne ocjene, jer njegova ocjena vriedi za stanoviti broj godina unapried, služi dakle podlogom za odmjerivanje poreza za nekoliko godina unapried, a u to vrieme može se dogoditi štokakvih promjena. S toga ima katastar relativnu vriednost, jer može da odmjeri samo približnu prosječnu vriednost i prihoda i glavnične vriednosti kojega zemljišta. Iz ovoga se već vidi, kako su valovnice zgodna uredba, jer se one obično svake godine izpunjuju. Katastar odredjuje dakle prosječni brutto-prihod zemljišta, t. j. ne odbija od prihoda uložene glavnice i rada. Ali se kod odmjerenja poreza ima to uzeti u obzir, te se porez odmjeri samo prema čistomu prihodu. Velika je nepravica, što katastar ne uzima u obzir dugova, tako da prezaduženi posjednik mora da plati jednaki porez kao i onaj, koji nema dugova, ako se ne zna poslužiti valovnicom.

Katastar i valovnica se nadopunjuju: Valovnica je nadopunjak i korektura nedostataka u katastru, dok je katastar tvrda podloga za prosudjivanje valovnicâ.[1]

Kako smo prije spomenuli, katastar ustanovljuje ili prihod, ili vriednost zemljišta. Pita se sada: koja se vriednost ima ustanoviti: da li uporabna, ili prometna? (Sr. str. 42. § 7.). Ako se na pr. koje gradilište oporezuje po velikoj svojoj prometnoj vried-

[1] Kod nas su novi katastri uredjeni zak. čl. zaj. ug.-hrv. sabora VII. 1879. i XL. 1881., a odredjuju porez na osnovu čistoga prihoda. Čistim prihodom uzeta je vriednost srednje ljetine uz obično gospodarenje. S posjedom skopčana prava kao ni tereti ne uzimaju se u obzir. Čisti prihod ustanovljen je polag težatbenih vrsti i po razredima (8 njih) kakvoće. Za svaki procjenbeni kotar ustanovljena je redovito jedna ljestvica čistoga prihoda za svaku težatbenu vrstu. Čisti prihod uzima u obzir ciene plodina i troškove gospodarenja. Zemljarina obterećuje zemljištni posjed, pa ju mora plaćati faktični posjednik. Očevidnost zemaljskoga katastra povjerena je posebnim državnim organima za očevidnost zemljarine (zak. čl. zaj. ug.-hrv. sab. XXII. 1885.), kojima je posao, da provadjaju promjene u osobi posjednika, u predmetu poreza, ili glede medje općina i privremena oprosta poreza u katastralnim operatima (Gl. Posilović, p. 78.).

nosti, posjednik mora platiti možda pet puta više poreza, nego što ima prihoda (a često ga i nema nikakvoga); ako se pak ocieni po uporabnoj vriednosti, onda je katastar opet nepodpun, jer ne predstavlja podpune vriednosti posjeda. Zato bi katastar morao sadržavati jednu i drugu vriednost, a porez ustanovljivati po uporabnoj vriednosti, odnosno prema prihodu.

§ 9. Vrsti poreza.

U glavnom se razne vrsti poreza diele u dvie velike hrpe: izravne i neizravne. A prema tomu, da li se povraća svake godine, ili samo izvanrednim prigodama, naziva se redovitim i izvanrednim porezom.

Zašto se porezi zovu „izravnima" i „neizravnima", to još nije u teoriji sasvim ustanovljeno. Neki pisci misle, da ime izravni porez dolazi odatle, što je oporezovani dužan da plaća porez ravno u poreznom uredu; drugi opet misle, da izravni porez ravno (izravno) tereti imovinu. Mi držimo, da je ovdje najbolje zaključivati iz činjenica. Izravni porez obterećuje prihod od imovine, kao i u stanovitim slučajevima imovinu samu. Ali se ovaj prihod ocjenjuje poglavito po uporabnoj vriednosti, dok neizravni porez obterećuje produkte kao r o b u, t. j. kada produkti stupe na tržište. Prema tomu obterećivao bi izravni porez izravni produkat, dok neizravni porez obterećuje neizravni produkat, t. j. robu (t. j. produkat na tržištu.) Istina, i katastar ocieni prihod prema njegovoj vriednosti u novcu, ali ta se ocjena, hoće li da bude pravedna, ne smije ocjenjivati po prometnoj vriednosti prihoda, već po uporabnoj, koja je mnogo naravnija, dok je prometna ovisna o spekulativnim momentima, pa može sada znatno porasti, sada pasti, te poreznomu obvezaniku prouzročiti znatnu olakšicu, ili preobterećenje.

§ 10. Izravni porezi.

Financijalna politika treba da pri oporezivanju u svom interesu na oku drži narodni gospodarski momenat, koji kategorički zahtieva, da se temeljna glavnica pojedinca gospodara ne smije ni dotaknuti, ni prometna glavnica okrnjiti tako, da bi time zaprietila pogibao razvitku i napredku njegovu. Odatle sliedi, da se porez ima odrediti samo od produkta, što se rodi iz zajedničkoga djelovanja temeljne i prometne glavnice — iz čistoga prihoda. Ima doduše slučajeva, gdje se može okrnjiti i sama temeljna glavnica (t. j. sama imovina), ali su ti stalno odredjeni. To se dogadja samo ondje,

gdje koja imovina prelazi iz ruke jednoga subjekta u ruke drugoga. Ovim se prielazom samo umnaža i pojačava jur obstojeća gospodarska snaga drugoga subjekta (kod baštinâ, darovanja i kupnje).

Izravni se porezi osnivaju na katastru, te su stalni, redoviti, ali imadu taj nedostatak, što su ukočeni, pa se težko prilagodjuju promjenama. Ali takva je njihova podloga, t. j. sâm katastar. Provedenje katastra skopčano je s velikim troškovima, velikim radom i iziskuje dosta vremena. Odatle eto nužda, da se pri ovim nedostatcima pomogne katastru valovnicama, a izravnom porezu neizravnim.

Znademo, da se prihod od narodne priradbe dieli na ove faktore, koji su kod nje sudjelovali: na zemljište, kapital i rad. Financijalna je znanost proširila i precizovala sadržaj ovih pojmova. Pod pojam zemljišta stavlja ona gotovo sve nepokretnosti (dakle i zgrade); kao dohodak od kapitala računa kao i narodna ekonomija kamate ili rentu od kapitala; a pod prihod od rada uzima budi produkat od samoga rada bez glavnice, budi i onaj produkat, gdje je sudjelovala i glavnica, pa u prvom slučaju računa ovamo plaću činovnikâ, radnikâ, kao i prihod od duševnoga rada, a u potonjem prihode od glavnice i rada (kako je to kod obrta). U potonjem slučaju zove se porez tecivarina. Izravni porez zahvata često i neke pojedine osobe, ili čitave staleže (u raznim zemljama različno), kao osobni porez, neku vrst pristojbe, te se zove osobni porez ili glavarina, te vojno-oprostna taksa. I tako imamo ove vrsti izravnoga poreza: a) zemljarinu; b) kućarinu; c) kapitalnu rentu; d) porez od osobnoga rada i plaće; e) tecivarinu; f) vojno-oprostnu taksu; g) porez na imovinu; h) porez na promet imovine medju živima; i) porez na baštinu i darovanje po smrti.

a) Zemljarina[1] je porez na čisti prihod od zemljišta. Kako se ovaj čisti prihod kod nas proračunava, to smo već napomenuli.

---

[1] Kod nas i u Ugarskoj postoje sliedeći privremeni oprosti: 1) od zemljišta, koja prigodom razporezanja nisu bila predmetom poreza, nego su tek kasnije počela vanrednim troškom služiti gospodarstvu; 2) t. zv. obranbene šume (na visokim bregovima itd.); 3) šumski nasadi na zemljištima za drugu vrst težatbe trajno neprikladnim za 10—40 god.; 4) kod novih naseobina na 3—6 god.; 5) vinogradi poharani filokserom, dok ostaju pusti, no ne dulje od 6 god.; ako se iznova nasade, prosti su od poreza (računajuć od zasadjenja) 10 god. (zak. čl. I. ug.-hrv. sab. 1891.); 6) američkom lozom zasadjena zemljišta, ako ne spadaju pod točku 5 (na 6 godina). — Osim toga može se na temelju §§ 49. i 50. zak. čl. zaj. ug.-hrv. sab. XLIV:1883. u vanrednim slučajevima štete prouzročene elementarnim nepogodama izhoditi za jednu godinu popust za tekući porez. (O. c. p. 75., nota 2.).

Ponavljamo samo, da bi pravednost zahtievala, da se prihod računa po uporabnoj, a ne po prometnoj vriednosti, a da se uzme u obzir i dug, pa se u potonjem slučaju kamati na dug ubroje kao brutto. Ovdje je zemljište temeljna glavnica, a čisti je prihod renta, koja se oporezuje.

b) Kućarina je porez na čisti prihod od kuće ili zgrade. Ovdje je kuća (zgrada) temeljna glavnica, a čisti je dohodak od tih kuća renta, koja se oporezuje. Kao što se zemljište vrsta u razrede po prihodu, tako se vrstaju i zgrade prema svojoj uporabi, jer od nje ovisi njihov prihod. Najlakše je odrediti prihod onim zgradama, koje su gradjene već u tu svrhu, da se iznajme. Mnogo je teže s onima, koje su samo jedan dio temeljne ili prometne glavnice, t. j. gdje su zgrade samo nuzgredno sredstvo kod sticanja ili produkcije, jer u ovom slučaju nemaju velike objektivne vriednosti, pa bile inače od kolike vriednosti po producenta. Njihova se vriednost pomieša (konfundira) s prihodom cieloga podhvata. Zato i nije lako ni shodno, da se ovakova zgrada izluči kao posebni objekat. S toga držimo, da se pojam zgrade ima točno razlikovati od pojma kuće, koja treba da bude podobna za samostalni objekat poreza, a to će biti, ako je u prvom redu odredjena za stanovanje, pa se može na nju udariti porez, što spada pod pojam kućarine.

U većini državâ tako se i shvaća pojam kuće, ako je barem polovica prostorija zgrade odredjena za stanovanje. Obično se pod kućarinu broji i pripadajuće kući dvorište i priležeći vrt. — Sama se kućarina odredjuje prema raznim načelima. Najlakše se odredi ondje, gdje je kuća iznajmljena i gdje se najamnina lako izvidi. Ali gdje to nije moguće, tu se uzimaju u pomoć razni drugi momenti (na pr. prema glavničnoj, te budi uporabnoj, ili prometnoj vriednosti zgrade; prema broju vratâ i prozorâ; prema broju i veličini stanova itd.). Zadaća je katastra, da sve to iztraži. Ali i ovdje treba iztaknuti, da katastar ne uzima u obzir duga.

Kod nas je u krieposti najamna i razredna (t. j. prema broju i veličini stanova, vrsti gradnje i kakvoći zgrade) kućarina.[1]

c) Kapitalna rentarina je porez na kamate od mobilne glavnice, koju predstavljaju vriednostni papiri, ili gotov novac, a kamati od te temeljne glavnice predstavljaju čisti prihod od nje.

[1] Dopunidbeni su zakoni: zak. čl. zaj. ug.-hrv. sabora LI. : 1870.; XLII. : 1871.; VI. : 1873.; IV. : XXIII. : 1875.; XLII. : 1879.; IX. : 1881.; XLVI. : 1883.; XXV. : 1886.; XV. : 1893.; XXIII. : 1896. i XXII. : 1884. (glede Rijeke). — U gradovima i mjestima, gdje broj faktično iznajmljenih

Oporezovanje ove glavnice moglo bi biti razmjerno najizdašnije i najopravdanije, ali se dade dosta težko provesti upravo radi svoje mobilne naravi. S jedne strane dade se prihod od ovoga kapitala dosta lako zabašuriti, a s druge bi osjetljivo oporezovanje ponukalo kapital, da se izseli u drugu državu, gdje je oporezovanje ovoga kapitala manje osjetljivo. To su eto razlozi, što ova vrst kapitala još najbolje prolazi pri oporezovanju. Neki i ovdje ustaju sa plitkim dosadnim prigovorima, da bi jače oporezovanje kapitala ubilo volju za kapitalizovanje, za rad, jer da veliki porez znači globu na štedljivost i radinost. Nama se čini naprotiv posve opravdano, da se mobilni kapital prilično oporezuje, jer nijedna vrsta drugoga kapitala ne donosi toliko čistoga prihoda, koliko upravo mobilni kapital.[1]

stanbenih prostorija (t. j. sobâ i dućanâ) čini barem polovinu svih stanbenih prostorija, uvedena je najamna kućarina, koja se odmjeruje od čistoga prihoda kuće. Čistim dohodkom se smatra dohodak po odbitku troška za uzdržavanje kuće. Amortizacija dugova, koji kuću obterećuju, ne dolazi u obzir. Pod razrednu kućarinu spadaju neiznajmljene prostorije u svim mjestima i gradovima, gdje je broj faktično iznajmljenih stanbenih prostorija manji od polovine svih prostorija. Vlastnici i stalni uživatelji kuća, koje podpadaju najamnoj kućarini, dužni su podnieti valovnicu o najamnini. U zakonu su sadržani propisi, koje zgrade nisu podvržene kućarini, o privremenom oprostu od kućarine za novo podignute gradjevine i pregradnje i u slučaju elementarnih šteta o popustu ili odpisu kućarine. (Posilović, o. c. p. 80. nota 1.)

[1] Francezki ekonom Leroy-Beaulieu misli, da je za zemljarinu, kućarinu i ine čiste prihode još snošljiv porez od 10–12%. Ne znamo, zašto ne bi bio taj porez snošljiv i za čisti prihod mobilnoga kapitala, — ako ne bi zato, što je kod zemljarine, kućarine itd. čisti prihod razmjerno dosta malen, pa se malenom čini i svota od 10–12% poreza, dok je kod mobilnoga kapitala čisti dobitak razmjerno dosta velik, pa bi se zato i svota od 10–12% poreza činila strahovitom, — a to i pobudjuje ustručavanje pred ovakovim oporezovanjem. — Kod nas u Hrvatskoj ima vlastelinskih posjeda, koji ne nose više od 3% čistoga prihoda, tako da imanje vriedo 100.000 for. nosi čistoga prihoda 3000 for. Ako od toga odbijemo 360 for. (12% porez), ostane vlastniku 2640. No ako je posjed do polovice opterećen hipotekom, od koje se plaća 2500 for. (5%) kamate, ostane posjedniku za život 140 for. rente! Koliko je u tom smjeru bolje mobilnomu kapitalu, koji kod nas nosi 10—30%, tako da 100.000 for. nosi 10–20 tisuća for. čistoga dobitka (na pr. u dionicama pokrajinskih štediona); a uloži li se 100.000 for. „koristonosno" u naše štedionice (uz 4%–6%), tada nosi 5000 i više čistoga dobitka! Ako se k tomu uzme u obzir, da ovakav kapital obično nije obterećen dugom, onda je jasno, da lakše podnese i 15% poreza, nego onaj spomenuti posjed 10%. I odavle se vidi, kako umjereni progresivni porezni sistem ne bi bio suvišan.

Kod oporezovanja ovoga kapitala ima još i ta potežkoća, što ga nije lako podpuno odkriti. Domaći naime kapitalista može u inozemstvu kupiti vriednostnih papira, pa od njih vući korist, a da od toga kod kuće ne plaća poreza, jer se za te papire ne zna. To podpuno opravdava uredbu samotaksiranja (valovnice), kao i onih difamirajućih kazna, koje se udaraju na dolozno (zlonamjerno) zabašurivanje prihoda.[1]

d) Porez od osobnoga rada i plaće jedna je od najdelikatnijih vrsti poreza. Njegova je podloga bud fizički, bud duševni rad, gdje orudje neznatno, ili nikako ne odlučuje. S toga treba kod odmjerenja ovoga poreza velikoga obzira i opreznosti. U privredi ovoga rada stoji u isti čas temeljna glavnica i čisti prihod. Jedno se od drugoga ne dade lučiti. Pod ovu vrst poreza ubrajaju se zarade radnika, plaće činovnika i nagrade liberalnih zanimanja (liečnika, odvjetnika, književnika).

Ovi su prihodi fundirani, ili nefundirani. Fundirani su kod stalno namještenih činovnika. Porez kod prihoda ove vrsti privrede težko je po vanjskim kakovim znacima odrediti. Glavna je podloga za odmjerenje poreza samotaksiranje (valovnica). Kod oporezovanja ovoga prihoda zahtievala bi pravednost, da se u obzir uzme potrošena glavnica za naobraženje i nauku, nadalje dugovi, kao i družtveni položaj platčev. U nekim državama, gdje je pojam obrta osobito širok, pada ova vrst rada u obrt, a privreda od njega u tecivarinu (na pr. u Njemačkoj).

---

[1] U Austriji je taj porez uredjen zakonom od 25. listopada 1896.; u Ugarskoj i u Hrvatskoj z. čl. ug.-hrv. sab. XXII.: 1875. Predmetom poreza je sav imetak, koji nije neposredno ili posredno sadržan pod zemljarinom, kućarinom i tecivarinom, kano i pod porezom na družtva i zadruge, što moraju javno polagati račune, imenito: kamate, dividende, koje stanovnik (inozemac je izključen) vuče iz sliedećih vrela: 1. iz dosmrtnih renta udovske obskrbe, ili godišnje rente od rodjaka; 2. od pozajmljenih glavnica u tuzemstvu, ili inozemstvu, od fideikomisnih obiteljskih i zakladnih glavnica; 3. od realnih prava spojenih sa tuzemskim posjedom zemlje; 4. od posjeda zemalja i kuća u inozemstvu, od inozemskih dionica; 5. od ug. drž. obveznica (izuzevši one, koji uživaju pogodnost oprosta od poreza); 6. od obveznica pojedinih municipija; 7. na temelju zak. čl. VII: 1883. od uložka kod novčanih zavoda itd. Predmetom su poreza samo takvi kamatni dohodci, koji se mogu na temelju pozitivnih podataka brojno ustanoviti. Zak. čl. ug.-hrv. sab. XXXII: 1897. podieljen je na istom zakonu pobliže označenim obveznicama i njihovim kamatnim kuponima, što ih izdaju novčani zavodi, oprost od poreza na kamate od glavnica i renta.

*

e) Tecivarina je porez od čistoga prihoda obrta. Ovu je vrst poreza vrlo težko primjereno odmjeriti, jer je težko ustanoviti kriterij, po kojem bi se čisti prihod odmjerio, tim više, što još ni danas nije ustanovljena stroga granica izmedju velikoga i maloga obrta. Za ustanovljenje čistoga prihoda ne može se uzeti ni temeljna, ni uložna, ni prometna glavnica, kao ni količina izradaka. Velika glavnica često je neobhodni uvjet za nekoje poslove, koji nose razmjerno manje čistoga prihoda, nego drugi s razmjerno manjom glavnicom. Količina izradaka ne može takodjer da točno ustanovi prihod, jer je izradba osobito u velikoj industriji podvrgnuta često takovoj promjenljivosti konjunkturâ, da prihod od jedne izradbene periode može gotovo za polovicu vriednosti porasti, ili pasti. Osim toga treba imati na umu, da obrtni prihod sadržaje kamate od temeljne glavnice, odštetu za izrabljivanje uložne glavnice, cielu prometnu glavnicu i onda još dolazi čisti prihod podhvatnikov. Savjestni porez morao bi oporezovati samo ovaj čisti prihod; a morao bi uzeti u obzir i dug, što obrtni katastar obično ne čini. Da se obrtni prihod barem približno ustanovi, služi se katastar vanjskim oznakama obrta. Tu dolazi u obzir veličina glavnice, broj radnikâ, vrst i količina izradaka, razgranjenost tržišta, mjestni položaj posla i t. d. Uza sve to nije katastar sasvim pouzdano vrelo za ocjenu prihoda. Ovu nedostatnost imade da nadoknadi valovnica.[1]

[1] Kod nas i u Ugarskoj uredjena je tecivarina zak. čl. zaj. ug.-hrv. sab. XXIX : 1875.; dopunbeni su zakoni XLVII : 1875.; XLV : 1880. i LIII : 1881. Tecivarina se dieli u četiri razreda: U I. razred spada služinčad i razno pomoćno osoblje u kući i obrtu, dnevničari i pisari, koji ne vuku stalnih beriva i u obće osobe bez stalnoga mjesta; samostalni rukotvorci, koji rade bez pomoćnika i u občinama s pomoćnicima, zatim kućarci. U ovom razredu ima 6 podrazreda, a luči se još po mjestu, u kojem živi oporezovanik. U II. razred spadaju: 1. posjednici zemljišta i kuća i glave kućnih zadruga; 2. koji plaćaju porez na kamate glavnica i rente. U III. razr. spadaju 1. zakupnici, 2. tvorničari i obrtnici, koji ne idu u prvi razr.; 3. bankari, trgovci i ljekarnici i svi, koji vode kakav koristonosni posao; 4. koji se bave duševnim ili umjetničkim poslom, a ne uživaju godišnje plaće, ravnatelji poduzeća i zadruga i članovi upravnoga vieća, koja moraju polagati javne račune. U IV. razr. spadaju državni i municipalni te privatni činovnici, koji imaju stalna beriva, poslovodje, nadzornici itd., plaćeni duhovnici, učitelji, spisatelji i umjetnici. Po izjavi kr. ug. ministra financija prigodom predlaganja proračuna za g. 1900. kani se i ovaj porez preudesiti, napose tako, da se ne uzme u obzir broj osoba u porodici, čime taj porez naliči glavarini, i da se za III. razr. toga poreza uvede progresivni ključ i da se porez kontingentira; u I. razr. tecivarine da se dohodak izpod 300 for. oprosti od poreza, nadalje da u II. razr. spadajuće osobe

f) Vojno-oprostna taksa jest porez udaren na mužkarce oproštene od vojne službe. Pravna mu je podloga zakonom utemeljeno načelo, da je svaki mužkarac obvezan na obranbenu službu. No budući da samo manji dio mužkaraca u istinu služi, pa da ne bude nepravo onima, koji služe, uvedena je ova taksa. Ona je opravdana i s gospodarskoga gledišta, jer ako se i uzmu s oka svi napori i pogibli skopčane s vojnom službom, to se svakako mora gledati na gubitak one prirade, što bi ju kod vojničtva služeći momak kod kuće priradio. Ovo zapravo nije porez, jer ne obvezuje jednako svih državljana, a ne služi ni za tekuće potrebe države. Zato se, premda se i broji u izravni porez, naziva taksom. Ova je taksa, jer je izvanredni porez, i viša od običnoga poreza; a još većom postaje u vrieme rata. Visina joj ovisi o imućtvenim prilikama vojnoga obvezanika. Budući da je u smislu zakona vojni obvezanik još maloljetan, to plaćaju za nj njegovi roditelji, svojta, ili skrbnici.[1]

---

ne plaćaju tecivarine, ako pod naslovom inoga kojega poreza ne plaćaju barem 5 for., i konačno da se IV. razr. tecivarine ukine i mjesto toga uvede novi porez obćenite dohodarine s progresivnim ključem. Po ovom sustavu spadao bi u tecivarinu i porez rudarski, koji je u Ugarskoj napose uveden zak. čl. XXIII.:1875. Dalje spada sustavno ovamo i porez družtava i posala, koji javno polažu račune (zak. čl. XXIV:1875., LX:1880.), dalje dohodak od posala obrtničkih, trgovačkih, novčarskih i odpremnih, te s kakvom bilo koristonosnom svrhom u nadi na dobitak, i koji su obvezani na javno polaganje računa, kao i od obćega dohodarskoga poreza i obćinskoga nameta na ove poreze, kao od biljegovine i pristojbe za ugovore tvornice, pobliže u tom članku označene, koje se imadu iznova podići, ili već postoje. — Zak. čl. XIV:1890. oprašta novčane zavode, koji će podupirati domaći obrt, od biljegovine i stanovitih pristojba, zatim da mogu polučiti za vrieme od 15 g. podpuni oprost od poreza, pod koji podpadaju obvezana na javno polaganje računa poduzeća itd., i to od 60% dioničke glavnice, koja ne premašuje pobliže označena dohodka dioničkoga družtva. Središnje gospodarske i obrtne vjeres. udruge, koje se imadu prema zak. čl. XX:1898. ustrojiti, oproštene su od poreza, što ga plaćaju poduzeća, obvezana na javno polaganje računa, itd.

U Austriji je uvedena zakonom od 25. listop. 1896. tecivarina: I. obćenita, II. od poduzeća, koja polažu javne račune, III. porez na rente, IV. osobni dohodarstveni porez i porez od nižih službenih beriva. Glavna svota obćenite tecivarine odmjeruje se za svake 2 godine, pak je kontingentirana za prvo razdoblje sa 17,732.000 for., koja se svota u svakom sliedećem razdoblju povećaje za 2·4% posljednjega iznosa. Porezovnici obćenite tecivarine diele se u 4 razreda. U slučajevima zakonom odredjenim može se glavna svota obćenite tecivarine i sniziti, a isto tako mjera od poreza, što ga plaćaju družtva, obvezana na javno polaganje računa. (O. c. p. 82—83., nota 1.)

[1] Ova taksa postoji u Švicarskoj, Francezkoj i u našoj monarhiji. Kod nas i u Ugarskoj uvedena je zak. čl. XXVI.:1880., premda je načelo te takse

g) Porez na imovinu. Ovaj porez znači okrnjenje same imovne glavnice, a uvode ga države onda, kada su već izcrple sve poreze od prihoda, t. j. u velikoj stisci. Ako se ovakav porez u istinu provede, može se nazvati izravnim porezom na imovinu, a može biti i neizravno na imovinu upravljen, te se zove nominalnim porezom na imutak, pa u ovom slučaju nije namjera financijalne politike, da okrnji sam imetak, već da ustanovi njegovu glavnicu i prema njoj izračuna približni prihod. Ovakav nominalni porez na imovinu znade se udariti na trgovčevu robu, da se uzmogne proračunati njegov približni dohodak, pa se onda odredi porez na taj dohodak. Ova vrst poreza uobičajena je ondje, gdje se je uveo porez obće dohodarine kao nadopunjujući porez. U ovakovim prilikama imade ovaj porez smisla; drugdje, gdje su u praksi sve druge vrsti poreza, bio bi još i ovaj porez suvišan. Jedino se još u dva slučaja može upotriebiti i ova vrst poreza kao pomoćno sredstvo, i to u prometu imovine medju živima i u prometu imovine iza smrti (baština).

h) Porez na promet imovine medju živima. U moderno je doba nastao toliki promet negibivim imetkom, da se je iz toga razvio posebni obrt. Ovdje ćemo spomenuti samo dva tipa, od kojih jedan, ako se reelno i pošteno vodi, zaslužuje svaku čast, dok drugi u svakom pogledu zaslužuje, da se pridušuje i zakonitim i financijalnim odredbama. Onaj prvi jest poduzetnitnički obrt (n. pr. obrt graditeljskih poduzetnika), gdje graditelji grade kuće i zgrade u svrhu prodaje bez predhodne naručbe. To je svagda spekulacija, pa je pravedno, da ju država oporezuje kao i svaku drugu vrst obrta, tim više, što poduzetnik, ako mu spekulacija uspije, obično liepu korist izvuče. Ako pak posao ne uspije, to je znak, da je spekulacija već odveć preotela maha, pa neka joj država porezima stane malo na put.

Sasvim drugačije stoji stvar s onim prometanjem seljačkoga posjeda, na koji se bace za dobitkom pohlepni kapitalistički spekulanti. Odkada su se uveli takovi zakoni, po

bilo usvojeno već u § 56. zak. čl. XII.: 1868. o obranbenoj sili. Iz jednoga se diela ovoga prihoda ima osnovati zaklada, iz koje bi se obskrbljivali ne samo vojni nemoćnici, već i udove i sirote pred neprijateljem nastradalih vojnika. Jedan drugi dio prihoda ima se obratiti na podupiranje siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika. Ostatak ima pripasti državi. Zak čl. IX.: 1883. snižene su odnosno povišene stavke nekih obvezanika. Za službu nesposobne i neimućne osobe, zatim one, koje uživaju javnu potporu i još ine neke osobe u zakonu spomenute oproštene su od ove takse. (O. c. p. 94 nota 1.)

kojima je priznato s jedne strane jednako pravo nasljedstva svim nasljednicima, a s druge strane dozvoljena neograničena sloboda diobe i prodavanja imetka, posjeda, — od tada se je stao seljački posjed silno drobiti, ili silno zaduživati, a u najviše slučajeva i jedno i drugo. U ovako nezdravim prilikama odmah se nadjoše spekulanti, koji si ovo raztvaranje seljačkoga gospodarstva htjedoše učiniti podlogom privrede, te računajući na biedu seljakâ počeše prodavati imetak, parcelirati ga i opet prodavati uz razmjerno velike svote. U Njemačkoj se bio od toga razvio čitav obrt. Zato se na ovu novu vrst prometanja imetkom udarao novi porez. Taj je porez imao pred očima financijalnu svrhu, ali je mogao poslužiti izvrstno u narodno-gospodarskom interesu. U nekim zemljama (Würtenberg) morale su se uvesti upravo zabrane. U najviše slučajeva ipak bi toj svrsi najbolje poslužio ovisoki porez na ovakav promet, ili bolje spekulaciju. Dakako, da bi se ovakav promet morao, i ako je u načelu jednak svakomu drugomu prometanju posjedom, financijalno razlikovati od ovoga potonjega. Tad bi to bio jedan od najopravdanijih poreza. No dok se ne čini razlike izmedju ovakvoga spekuliranja i poštenoga prodavanja, dotle se mora porez držati na dosta umjerenom stupnju, da se ne onemogući promet imetkom. — Visina ovoga poreza ovisi o vriednosti objekta, koji se prenaša. Obično se uzima 1% za porez, a obzirom na to, što prienos imovine ne znači svagda napredak u gospodarstvu, te što jači kontrahenat vazda svaljuje porez na slabijega, tako da bi posjednik, kojega siromaštvo sili na prodaju, morao svoju imovinu za toliko jeftinije prodati, koliko iznaša prienosni porez, ne bi bilo zgodno, da se ovaj porez povisi.

Ima još takovih nepokretnih posjeda, koji stoje izvan prometa, pa im se ni prometna vriednost ne može udariti. To su obično dobra juristiških osoba (na pr. posjed crkava, samostana itd.). Ovdje se obično ocjeni imovinska vriednost, pa se prema njoj izračuna prihod, na koji se udari porez. Tu imamo primjer nominalnoga imućstvenoga poreza. Kod nas se to zove „porezni jednačak“ (ekvivalent).

Svi ovi porezi na prienos imovine imadu pred očima nepokretnu imovinu. Ali u promet dolazi i sijaset pokretne imovine, pa se na ovu udara takodjer porez. Mi držimo, da bi bilo zgodno, da ovaj porez bude još niži od onoga prvoga, a u istinu je često razmjerno viši. Ovaj porez udara se obično na papirne izprave, koje se odnose na promet pokretnom imovinom. Izmedju ovih biljegovina najveća smije da bude biljegovina na burzovne po-

slove. Ovaj bi se porez, mislimo, mogao zgodnom uporabom, učiniti sredstvom za preprečivanje i otegećenje burzovnih blancoposlova, koji su i onako pusta spekulacija. Naravski, da bi tu trebalo oprezno postupati, da se ne otegoti, ili čak onemogući reelna trgovina. — Nadalje treba ovamo pribrojiti prienos imovine medju živima, koliko se prenosi u obliku darovanja. Ovdje se obično imetak jedne stranke povećava, pa je pravo, da ta stranka i nešto više poreza plati.

i) Porez na baštinu i darovanja po smrti. Prienos dobara u ovom slučaju može biti takove naravi, da bi imao biti prost od poreza, ali i takove, gdje se može dosta osjetljivo porezom obteretiti. Ono prvo vriedi za baštinike, kojima se baštinom imovina ni najmanje ne povećava, gdje na pr. djeca pokojnikova, osobito ako su malodobna, nemaju još nikakvoga svoga imetka, pa nije uputno, da se gospodarska snaga novih gospodara visokim porezom krnji. Ovakav bi porez bio osobito osjetljiv na baštinu seljačkoga posjeda, koja je po postojećim zakonima odsudjena budi na komadanje, koje je opet skopčano sa znatnim troškovima, budi na zaduživanje. Zato se u načelu i priznaje najbližim po srodstvu baštinicima budi oprost od ovoga poreza, budi tako nizak porez, da nosi više obilježje neke pristojbe za prienos, te obično ne prelazi preko 1% baštine. Ali kad baštinu naslieđe daleki rodjaci, kojima se time obično imovina umnožava, a u svakom pak slučaju njihova naravna podloga za stečenje ovoga imetka nije mnogo veća od onoga prava, što ga ima i država na ovakove dielove baštine, može i država od ovakovoga diela tražiti malo veći procenat. — Jednako je i kod darovanja poslie smrti. U obadva slučaja obično se postupa po progresivnom sistemu: što dalja rodbina, to veći procenat. — Kod baštine se redovito oporezuje čista masa, t. j. odbiju se prije svi dugovi i tražbine. Najniži porez plaćaju djeca pokojnikova, roditelji i bračni drug.[1]

---

[1] Po ugarskoj pristojbenoj tarifi plaća se u ime nasljedne pristojbe od čistog imetka, pošto se odbiju dugovi, troškovi na bolest i pogreb: a) od ascendenata na descendente i obratno 1%; b) na ženitbenoga druga i nezakonitu djecu, pastorčad i pod svoje primljenu djecu i potomke 1·3%; c) na osobe, koje su bile prama ostavitelju u odnošaju službovnom, ako nasljedstvo odnosno zapis godišnje rente ne promašuje 50 for., ili glavnicu od 500 for., 1·3%; d) na druge rodjake uključivo do bratučeda 5% od vriednosti ostavine; e) u svim inim slučajevima 10%. Ako se nasljedi nekretna stvar, ima se osim toga platiti još 1½% odnosno 1·9% u ime prienosne pristojbe. Proste su od pristojbe one ostavine, koje zapadnu osobe, spomenute pod 1 i 2, ako

§ 11. Neizravni porezi.

Državne potrebe dotjerale su financijalnu znanost do prave umjetnosti, kad je našla način, kako će oporezovati stotinu drugih sugradjana, što je jednomu na pr. vinograd dobro urodio: posjednik vinograda plaća izravni porez od čistoga prihoda, a ostali sugradjani, ako hoće da piju iz njegova podruma, moraju da plate potrošarinu, i to ili izravno, ili neizravno. Izravno plate taj porez, ako za kupljeno vino plate stanoviti procenat poreznomu uredu, a neizravno ga plate, ako posjednik vinograda mora platiti potrošarinu, pa onda za toliko poveća cienu vinu. U praksi se dogadja ovako i onako, a i oboje. Ovaj se porez plaća redovito od onih dobara, koja služe budi za život, budi za udobnost, bez obzira na to, jesu li priradjena ili izradjena doma, ili u inozemstvu; u prvom se slučaju od njih pobire potrošarina pri izradbi, i to: ili dok se nalaze u naturalnom stanju (prije, nego su obradjena, dakle kao surovine), ili pošto su obradjena (dakle kao podpuni fabrikati, roba), ili kao polufabrikati; u drugom se slučaju oporezuju carinom. Surovine i polufabrikati udaraju se nižom carinom, a najvećom je carinom udarena ona tudja roba, kakvu država sama u vlastitoj režiji izradjuje (n. pr. duhan, sol itd.). — Već prema tomu, da li je porez udaren na onakove stvari, koje služe potrebama života, ili udobnosti, dieli se neizravni porez u potrošarinu u pravom smislu rieči, i u porez na luksus ili potrošarinu u širem smislu.

A. Potrošarina u užem smislu rieči obuhvata porez na: a) brašno i kruh, b) sol, c) meso, d) vino, e) pivo, f) rakiju i žestu, g) šećer, h) duhan, i) ostalu potrošnu robu.

B. Porez na luksus obuhvata: porez na: a) kočije i konje, b) sluge i družinu, c) bicikle i motore, d) pse, ptice itd.

Pod pojam luksusa spadaju u raznim državama različne stvari, pa ih je zato teško nabrojiti. Negdje se ubraja i stan sa svojim položajem i uredjenjem u stanoviti stupanj luksusa. Značajno je svakako to, što je u svim državama porez na živežne stvari savršenije uredjen, nego na luksus. Najvećma se mora požaliti, što su

---

čitavo aktivno stanje s dugovima ne premašuje 100 for., zatim nasljedstva itd. namienjena svrhama znanstvenim, javne obuke i javne dobrotvornosti. — Za darovanja medju živima plaća se za pravni posao medju supruzima, ascendentima i descendentima 1·3%, medju ostalom rodbinom do uključivo bratučeda 5%, u svakom drugom slučaju 10% od dara, a ako je darovana nepokretnina, još prienosna pristojba od 1·9%. (Posilović, o. c. p. 101—102, nota 1).

manjemu ili većemu porezu podvrgnute stvari, koje terete čitav narod, a osobito siromašnije slojeve, kao što je na pr. porez na sol i na brašno. Najidealnija vrst poreza bila bi oporezovanje inozemstva, t. j. carina na dobra iz inezemstva. Ali je izkustvo pokazalo, da se velik dio carine plaća iz žepa domaćih trošilaca. Poslije ovoga poreza opravdano je, da se oporezuju što više nepotrebne, luksusne stvari, a onda one, koje nisu potrebne, pače su prije štetne (duhan, žesta). U većini država posvetila je financijalna politika ovim stvarima osobitu pažnju. Za čudo je pak to, što se nigdje ne misli na to, da se ukine porez na one za život najpotrebnije stvari, dok se u isti čas nigdje ne posvećuje velika pažnja luksusnim stvarima.

Ovi se porezi ne pobiru u svim državama pod istom oblikom, već su u jednim državama podvrgnuti državnomu porezu, a u drugima se pobiru kao komunalni porezi. Pače je ista stvar u jednoj državi podvrgnuta državnomu porezu, a u drugoj obćinskoj potrošarini. Najradje se porezi na luksusne stvari prepuštaju obćinama, jer one megu ovakve stvari najlakše nadzirati. Danas vriede obzirom na oporezovanje tih ove zakonske odredbe:

A. Potrošarina u užem smislu.

a) Porez na brašno i kruh spada takodjer medju one, na koje se najviše i s pravom viče, jer najteže pritište upravo najsiromašnije slojeve. Riedko se gdje ovaj porez pobire kao državni porez. U Austriji je poznat kao državni porez za gradove. U našoj domovini uveden je kao porez u nekim gradovima (na pr. u Zagrebu).

b) Porez na sol. Gotovo sve evropske države drže sol ili u vlastitoj režiji, monopolu, ili pobiru od nje dosta veliki porez. Jedino je u Švedskoj, Belgiji (i Japanu) prosta sol od svake carine i poreza. U našoj monarhiji vlada državni monopol soli.[1]

c) Porez na meso obstoji u našoj monarhiji kao državni porez. U Hrvatskoj i Slavoniji obraća se potrošarina od mesa po § 18. ug.-hrv. nagode na pokriće obćinskih izdataka.

d) Porez na vino. Po zak. čl. ug.-hrv. sab. XVIII.: 1898. prestala je u Hrvatskoj i Slavoniji točarina od vina, a mjesto nje je uveden porez na piće vina, koji se ima pobirati u smislu zak.

[1] Zak. čl. ug.-hrv. sab. I.: 1897. dozvoljuje prodaju marvinske soli uz umjerenu cienu. I zak. čl. XIII.: 1890. daje pogodnosti stanovitim tvornicama glede nabave nečiste soli za tvorničke svrhe. U Ugarskoj bio je čist prihod soli god. 1897. 13·2 mil. for. (Posilović, o. c. p. 111, nota 1.)

čl. XV. : 1892. s tom razlikom, što je stavka poreza na piće vina ustanovljena za sve obćine i gradove samo sa 3 for., za vinski mošt i grozdovni kom sa 2·35 for., za voćno vino 1 for. po hl. Vinogradari u Hrvatskoj i Slavoniji nisu dužni ništa plaćati u ime poreza na piće vina od vlastitoga grožđja za kućnu porabu. Potrošarina od mesa obraća se u Hrvatskoj i Slavoniji takodjer na pokriće obćinskih izdataka.

e) Porez na pivo uredjen je kod nas zak. čl. ug.-hrv. sabora XIX. : 1899., a ustanovljuje se od svakoga hl iradjene pivne začine i od svakoga stupnja (hektolitar-stupanj, ekstrakt-sadržaj) stostepenoga sladomjera sa 0·34 K. Na platež piva obvezan je vlastnik pivare, odnosno poslovodja. Svaki pivarski posao stoji pod uredovnim nadzorom. Za pivo iz inozemstva u austro-ugarsko područje plaća se osim poreza na pivo i nameta na porez od piva carina od 2 for. od 100 kg piva u bačvama, a 7 for. u bocama i krčazima (o. c. p. 113.—114., nota 2.).

Inače podupire naša država ovaj obrt time, što mu olakoćuje izvoz, pače mu daje i izvoznu nagradu, vraćajući producentima prigodom izvoza iznos, koji odgovara od prilike porezu na produkcionu potrošarinu.

f) Porez na rakiju i žestu. Porez je na žestu u Ugarskoj iznova uredjen zak. čl. zaj. ug.-hrv. sabora XX. : 1899., a podpada poda nj sva žesta, koja se izradi unutar carinske linije. Porez se plaća prema vrsti rakije, t. j. budi kao porez od produkcije, ili kao potrošarina, naime, kad se žesta stavlja izpod uredovne kontrole u slobodni promet. Produkcioni porez iznosi od svakog hl i stupnja alkohola (polag propisanog alkoholomjera od 100°) 0·70 K. Potrošarinski porez ima dvie stavke: 0·70 i 0·90 K po hektolitar-stupnju alkohola. Od produkcije prešanoga kvasca za prodaju, koji se pravi zajedno sa žestom, plaća se od svakoga litra izradjenoga i produkcionomu porezu podvrgnutoga alkohola 0·05 K.

Žesta se oporezuje: 1. putem paušolovanja prema tome, koliko daje sprava za pečenje (redovito kod malih pecara); 2. polag očekivane količine alkohola putem slobodne nagode (odkupa); 3. na temelju oznake kontrolno-mjeritbene sprave, ili uz uporabu zbirne posude po faktičnom izradku. U slučaju paušalovanja prema spravi za pečenje, ili u slučaju odkupa, a u nekim slučajevima i ondje, gdje se količina alkohola ustanovljuje po faktičnom izradku, plaća se porez pri produkciji, a u inim slučajevima u času, kad žesta prelazi izpod uredovne kontrole u promet. Tko se lati obrt-

noga pečenja žeste, dužan je to barem 4 tjedna prije započetka godišnjega produkcionoga razdoblja prijaviti. Porezu podvrženi postupak ima se takodjer propisno prijaviti. Porez na temelju oznake kontrolnoga aparata, ili uz uporabu zbirne posude odmjeruje se propisanim načinom. Od tako ustanovljene količine alkohola potpada potrošarinskomu porezu samo onaj dio, koji se potroši u tuzemstvu, dok žesta, koja se prenese u koje slobodno skladište, uvjetno ne podpada porezu, a koja se izveze preko carinske linije, prosta je od poreza. Plaća se potrošarinski porez onda, kad žesta priedje iz pecare, ili kojega slobodnoga skladišta u promet. Manji porezni stavak 0·70 K plaća se po litru od kontingentirana produkta, veći od 0·90 K od produkta preko kontingenta. Kontingentovanje stoji u tom, da austrijska i ugarska vlada ustanove približno količinu tuzemske potrošbe, pa su, da preprieče hiperprodukciju i da omoguće prodaju žeste, ustanovile, da se uz manji porezni stavak može priugotavljati samo odredjena (kontingentirana) količina (u Austriji 1,017.000, u Ugarskoj 853.000, za Bosnu i Hercegovinu 8.000 hl; o. c. p. 121. nota 1.).

Kao što kod piva podupire država izvoz, tako ga podupire i kod žeste. U tu je svrhu odredjena svota u drž. proračunu, koja se izplaćuje producentima prigodom izvoza. U predjašnjim godinama iznašala je ta svota oko 2,000.000 for.

g) Porez na šećer spada takodjer medju stvari, koje se za trajanja uzajamnosti izmedju Ugarske i Cislajtanije imadu po jednakim zakonima rukovati. Sada je u snazi u Ugarskoj zak. čl. zaj. ug.-hrv. sabora XVIII. : 1899. Tko se želi baviti prodajom sladora, ili se služiti njim u obrtne svrhe, ima to 14 dana prije otvorenja posla prijaviti, a stoji i pod nadzorom, pa mu financijalni organi imadu zalihe sladora barem jedan put u godini popisati, a mogu zalihu i mjeriti (vagati). (O. c. p. 125. nota 2.)

h) Porez na duhan spada u državni monopol. Zak. čl. ug.-hrv. sab. XLIV: 1887. ukinuo je sadjenje duhana za vlastitu porabu, a odredio potanke propise o sadjenju duhana za državu i za izvoz. Svrha je ovomu zakonu bila, da se državi boljom kakvoćom itd. duhana namakne što veći prihod. Čisti prihod od duhana iznašao je u Ugarskoj g. 1897. 29·5 mil. for. (o. c. p. 129).

i) Porez na ostale vrsti potrošne robe. I druge stvari, koje služe ili dnevnoj potrebi, ili zabavi, u jednoj su državi oproštene od poreza, a u drugoj nisu (šibice, igraće karte, koledari, novine, oglasi i t. d.). U glavnom nose ovi porezi malo, a zadavaju

dosta posla. Tako na pr. porez na žigice ne nosi mnogo, kao što ni porez na cigaretne papiriće. Neke se stvari opet lako zabašuruju, ili kriomčare (na pr. karte).

B. Luksusni porezi.

Ovaj se porez udara na posjednike luksusnih objekata: služinčadi, kolâ, motorâ, pasâ, konjâ i t. d., a mogu se ovamo pribrojiti i neke djelatnosti za zabavu (na pr. lov). Opravdanosti ovih poreza ne taji nitko. U Austriji je uveden porez na luksus i prepušten općinama, da ga ubiru u svoju korist. Gdjegdje se i psetarina pobire kao državni porez (u manjim njemačkim državama), kod nas je odstupljena obćinama

Ovaj porez, držimo, nosi slabe koristi samo u onom slučaju, ako bi ga država ubirala; naprotiv kao obćinski porez može da izpuni liepu rubriku u budgetu.[1]

Od luksusnih poreza pridržalo je najviše državâ porez na lov.[2]

§ 12. Obća dohodarina.

Sve ove vrsti poreza, koliko i bile težke za točno i savjestno provadjanje, ipak pokazuju nedostataka, jer s jedne strane često odviše terete slabijega, a premalo jakoga. Izravni se porez od prihoda vidjeli smo, temelji na nedostatnom katastru (gl. str. 317), dok potrošarinski porezi pritištu razmjerno jače siromašnije slojeve. Ovo golemo nerazmjerje udarilo je već mnogima u oči, pa su zato zahtievali, da se kraj progresivnoga sistema uvede pravednija vrst oporezovanja, koja se ne bi pretežno oslanjala ni na čisti prihod, ni na potrošarinu, već bi uzela cjelokupni prihod za podlogu progresivnoga poreza. Ali je ovaj u teoriji liepi sistem težko u praksi provesti. Do sada još nema načina, da se kod svakoga dohodarina točno ustanovi. No ako za sada i nema govora o tome, da se ova vrst poreza uvede kao glavni porez, a još manje kao jedini, ipak

[1] Ako nije tako, kriva je tomu sama obćinska uprava, jer obično upravo imućnici najviše odlučuju u obćinskoj upravi, pa znadu izhoditi, da ih ovaj porez mine. A to je i moralna šteta, jer bi taj porez, rukovodjen mudrom i i opreznom progresijom, mogao odgojno djelovati na obćinare, osobito u naše vrieme, gdje se neriedko gradjanske kuće natječu luksusnom vanjštinom o prvenstvo.

[2] Ovaj je porez uredjen kod nas z. čl. zaj. ug.-hrv. sab. XXIII:1883. Tko je ovlašten i želi vršiti pravo lova bilo na vlastitom, bilo na tudjem zemljištu, dužan je plaćati porez na lov i puške. Tko ne drži puške, nego lovi na konju i sa psima, plaća samo porez na lov. Porez od pušaka plaća se od pušaka za lov. (O. c. p. 141—142.)

sve govori za to, da se uvede kao dopunitbeni porez. Zgodno bi bilo, kad bi se kraj poreza na čisti prihod postavila dohodarina, a ukinula potrošarina. Dohodarina bo, kako je pružive naravi, mogla bi uzeti u obzir razne promjene u imetku i dohodku, a bila bi u isti čas i znatno olakoćena za siromašne slojeve, a povećala bi i državne prihode. No težko bi se dohodarina mogla tako točno odrediti i tako sigurno oporezovati, kao što se može potrošarina.

§ 13. Organizacija financijalne uprave.

Državna uprava, da uzmogne djelovati na razvoj narodnoga života, mora da ima organe na cielom području države, a uza to da se usredotočuju u središnjem organu. Medju najglavnija područja državne uprave spada i financijalno područje. Organi financijalne uprave diele se u niže, srednje i više, a svi se usredotočuju u financijalnom ministarstvu. Svaki od ovih organa ima svoj teritorijalno i pravno odredjeni djelokrug.

U zemljama krune sv. Stjepana vrhovna je financijalna oblast kr. ug. ministarstvo financija, komu su podčinjena kr. financijalna ravnateljstva (u Ugarskoj 53, a u Hrvatskoj i Slavoniji 7); a ovima su podčinjeni porezni i carinski uredi, zatim uredi i organi stalnoga carinskoga katastra. Uz pojedine financijalne oblasti i ravnajuće urede postoje računovodstva. Poreznim uredima su podčinjeni državni porezni ovrhovoditelji, a carinskim uredima financ. straže. Osim ovih ureduju u financijalnim poslovima i upravni odbori u županijama, zatim povjerenstva za odmjerivanje poreza i opotražno povjerenstvo. Ustrojena su ravnateljstva državnih domena, rudarska ravnateljstva, središnje ravnateljstvo željeznare i glavni rudarski uredi, zatim središnji pristojbeni ured u Budimpešti, zatim oblasti i uredi za upravu dohodarstva lutrije, duhana i soli. U Budimpešti ustrojen je za područje iste kr. vrhovni porezni nadzornik, kao i središnji biljegujući ured (o. c. p. 142, nota 1).

§ 14. Državni dugovi.

Gdje ni prihodi državnih imanja, ni njenih poduzeća, pa ni prihodi od poreza ne dostaju, tu si država pomogne zajmom (dugom). Ali ne mora biti uviek razlogom državnomu dugu nedostatak prihoda, nego može nastupiti slučaj, da izdatci ne padaju u istu vremenitu točku sa prihodima, pa si u ovakvoj časovitoj nestašici pomogne država kratkotrajnim zajmom. Ali kako je država juri-

stička osoba, te pojmovno vječno traje, mudra će državna uprava svoj državni vidokrug proširiti i na budućnost, te već u sadašnjosti nastojati, da oživotvori takove institucije, koje smjeraju i na korist budućnosti. Zato je posve opravdano, da se troškovima za ovakve uredbe obterete i buduća pokoljenja. U ovakovom slučaju učinit će država zajam, dug, i to sasvim drugačiji od prije spomenutoga: bit će to dugotrajni dug. Ali može biti i nepredvidivih razloga dugu, kao što je na pr. rat, elementarne nesreće itd. Prema tim različnim razlozima bit će i državni dugovi različni po formi i vremenu, kao i po odplaćivanju.

Kratkotrajni dugovi zovu se i viseći dugovi. To su obično oni dugovi, što ih država sklapa u časovitoj potrebi i u ime onoga diela poreza, koji se ima još ubrati. Zato je viseći dug obično manji od godišnjega poreza, pače često ne dosiže ni do polovice njegove visine. Ovaj se zajam sklapa obično na nekoliko mjeseci, najdulje na jednu godinu, a mogu ih odkazati vjerovnici. Ako je viseći dug tako velik, ili ako se je toliko visećih dugova nakupilo, da ih država ne može izplatiti, onda je najbolje, da se ti dugovi konsoliduju ili pretvore (konvertiraju) u fundirane dugove.

Trajni dugovi redovito su fundirani ili konsolidovani ili dugovi u pravom smislu, a diele se u brojne vrsti i po trajanju i po načinu odplate; država ih ili može, ili ne može odkazati, izplatiti ili ne izplatiti. Ako se zajmovi sklapaju pod uvjetom, da se imadu izplatiti, tada se odredi rok, svota, a često i mjesto kao i valuta, u kojoj se ti odplatni dielovi imadu izplatiti. Ovaj je način toliko pogodan, što ga država može u svako vrieme odkazati, ili konvertirati. Ako se zajmovi nemaju izplatiti, onda se obično sklapaju uz godišnju rentu, koja se obično ne smije sniživati, ni glavnica odkazati. Uz ove glavne načine odplate ima još i drugih (na pr. lutrijski, amortizacioni).

Inače mogu biti zajmovi domaći (tuzemni) ili inozemni, prema tomu, da li se uzimaju od domaćih posuditelja, ili od inozemnih. Ako su domaći državljani siromašni kapitalom, onda nije uputno, da država uzima zajam kod kuće, jer bi time oduzela kapital domaćim poslovima, a oni bi ga morali skupo dobavljati iz inozemstva, dok ga država može u inozemstvu dobiti razmjerno mnogo jeftinije. Ako je tuzemstvo bogato kapitalom, može država povoljni zajam sklopiti, jer će domaći kapitaliste svojoj državi radje i uz jeftinije kamate dati zajam, budući da je kod kuće kapital ipak najsigurnije uložen.

Zajam može još biti dobrovoljan, ili prisilan. Obadvije ove vrsti mogu se pojaviti samo kod domaćega zajma. Zajam je dobrovoljan onda, kad ga doprinašaju sugradjani na poziv vladin dobrovoljno, a prisilan, ako ga država nametne svojim državljanima bilo pod kojim oblikom, a da ih i ne pita. Ovakvi su zajmovi bili prije obični, a danas dolaze riedko. Gdje je narodno gospodarstvo slabo razvito i organizacija financijâ slabo uredjena, dolazi prisilni zajam ili dug pod takovom formom, da država ne izplaćuje redovito vojske ni činovničtva, da poreze utjeruje unapried, da ne izplaćuje redovito poštanskih naputnica, ili kuponâ na zadužnice itd. U ovakove neprilike znadu zapasti malene balkanske države zajedno s Turskom. Ali i uredjene evropske države nisu baš sasvim proste od ove slaboće, samo se javlja u drugom obliku, naime u obliku papirnoga novca, kad mu se nametne prisilni tečaj i kada država svojih papirnih nota ne izplaćuje kovanim novcem. Prisilni se zajam ne može nikada preporučiti, jer si time države podkapaju same kredit.

Po uporabi može biti zajam konsumptivne i produktivne naravi. U prvom slučaju sklapa ga država budi iz kakove nužde bez ikakve produktivne svrhe (na pr. zajam za ratnu odštetu), i to obično uz dosta težke uvjete. U produktivne zajmove spadaju razne investicije, pa se kao i kod privatnoga zajma mogu sklopiti redovito uz povoljne uvjete.

Osim o produktivnosti cieloga nar. gospodarstva ovisi državni kredit i o dobrom uredjenju financijâ. Ako naime prihodi redovito teku i ako država redovito kamate plaća, tad će i uz povoljnije uvjete moći zajam sklopiti. Uvjeti se očituju u visini kamata: kamati su najrječitiji dokaz kredita, što ga država uživa. Zajmovi se sklapaju obično „al pari", izpod „pari" i redje nad „pari".

Zajam se sklapa „al pari", kada država prima uz normalne kamate u istinu podpunu svotu, koju prima u zajam. Ovaj zajam, koliko se i činio naravnim, ipak dolazi dosta skupo, ako se na dulje vremena sklapa. Zato si u ovakovom slučaju pridržaje država redovito pravo odkaza.

Na prvi se pogled mnogo nepovoljnijim čini zajam izpod „pari", u istinu je pak ovo najzgodniji zajam na dugo vrieme. Na ovaj način mogu dosta povoljan zajam izposlovati i države, koje ne uživaju inače Bog zna kakova kredita.[1]

---

[1] Recimo, da je normalni kamatnjak 4%. Ako je država voljna platiti 4%, dobit će podpunu glavnicu (na pr. za 4 mil. god. kam. dobit će 100 mil.). Ako država nije voljna plaćati 4% kam., već samo 3%, čovjek bi očekivao,

Kraj svih prednosti ima ova vrst zajma tu tamnu stranu, što se kamati ne dadu reducirati. Ali ta nepogodnost imade svoju dobru stranu, što radi toga sigurno raste kurs ovih zadužnica, a to opet omogućuje državi da izbije pri ugovaranju što veću glavvnicu (i preko 90).

Nad pari zajmovi redje se sklapaju, jer sklopljeni na kratko vrieme davaju odveć prednosti dužniku, a sklopljeni na dugo vrieme nose odveć koristi vjerovniku. K tomu ovakovim zajmovima kurs rado pada, jer stoje pod vječnom pogiblju konversije.

§ 15. Kako se državni zajmovi sklapaju.

Kada država hoće da sklopi zajam, obrati se ili na domaći kapital, ili na inozemstvo. Ako se obrati na domaće posjednike kapitala, učini to ili ravno na njih, ili preko banaka. Ako država ima dovoljno vremena i povjerenja te ako je svrha zajma popularna, onda je najbolje, da se obrati ravno na posjednike kapitala, jer će prištediti onu svotu, što bi je morala dati bankama za usluge, a dat će uza to prilike i malim kapitalistima, da svoj novac ulože koristno i sigurno. Ovakav je način uveo u Francezkoj car Napoleon III., pa se zato i zove „francezkim sistemom“, a zovu ga i „pučkim“ i „subskripcionim“ zajmom.[1]

da će dobit glavnicu od 75 mil. Ali u istinu tako ne će biti. Država bo izdaje zadužnice na 100 mil. i time se obvezuje, da će pri odkazu zajma svaku svoju zadužnicu izplatiti podpunom svotom sa 100, pa zato mora i vjerovnik da dade više od 75 za ova 3%. Država je jedan od najsigurnijih dužnika, ako je ikoliko uredjena, pa će ove zadužnice imati stalni kurs, koji će neprestano rasti (t. j. kamati će mu se sve većma približavati k 4%, kao da je glavnica bila „al pari“). Nakon 5 godina iznašaju 4% kamati za 100 mil. glavnice 20 mil., a za 20 god. 80 mil.; za 3% glavnica je 88 mil., a kamati nakon 5 god. iznašaju 15 mil. Ako bi sada država htjela zajam odkazati, morala bi prema obvezi platiti 100 mil., t. j. nadoplatiti 12 mil., a to bi u svem bilo 100 + 12 + 15 (kamati) = 127 mil., t. j. za 7 mil. više, nego da je uzela zajam „al pari“. Drugačije stoji stvar nakon 20 god. Kroz ovo razdobje izdala je država samo 60 mil. kam. Ako bi država sada odkazala zajam, morala bi nadoplatiti k ovih 60 mil. još onih 12 mil., pa bi ciela svota iznašala 72 mil., t. j. 8 milijuna manje nego pri zajmu „al pari.“ — Odatle se vidi, da je povoljniji zajam izpod „pari“, ako ga država kani sklopiti na dugo vrieme, dok je za kratko vrieme bolji zajam „al pari.“

[1] Zajam se provadja tako, da financijalne oblasti prodavaju državne zadužnice, pa svakoga kupca ovakovih zadužnica unesu u knjigu državnih dugova kao vjerovnika. Zadužnice glase na ime kupca, a imadu tu prednost, da su osigurane, ako bi ih vlastnik izgubio; ali ih je težko prenesti na druge

§ 16. Ujednoličenje i obaljenje drž. dugova (konverzija).

Država može da ima raznih vrsti zajmova i raznih vrsti kamata, a to otežčava i zamršuje vodjenje, očevid i upravu. Osim toga može država imati i takovih dugova, koje je bila prisiljena sklopiti uz nepovoljne uvjete (uz visoke kamate). U ovakovom slučaju nastojat će država, da ujednoliči ove raznolike zajmove i time olakša i upravu i rieši se nepovoljnih zajmova, ako joj se gospodarstvo popravilo, ili ako je spao kamatnjak. To je konverzija dugova. Vjerovnici, videći, da država, koja je bila prisiljena uzeti zajam, recimo uz 6%, može dobiti zajam uz 4%, dopuste, da se ili predjašnji 6% kamati obale na 4%, ili da se glavnica obali za 2%, ili će glavnicu povećati prema postojećemu kamatnjaku. U najviše se slučajeva radi fluktuacije kamatnjaka visina glavnice ne mienja, nego se samo obaljuju kamati. U tom se slučaju izdadu nove zadužnice na ovaj sniženi kamatnjak.

Ovakove konverzije rado se obavljaju onda, kada je zajam sklopljen u inozemstvu, redje i opreznije, ako je zajam sklopljen doma, jer se time oštećuju domaći vjerovnici, koji bi tim izgubili povjerenje u državu. Domaći kapitaliste posudjuju zato domaćoj državi novac i uz nešto lakše uvjete.

§ 17. Sastavljanje budgeta.

Budući da je budget godišnji proračun za državne potrebe unapried, to je jasno, da se ne može sastaviti na vlas onako, kako će država moći ubrati i koliko će morati potrošiti. Tečajem godine mogu nastupiti nepredvidjene okolnosti, koje su podobne da poremete račune o prihodu, ili izdatku. Zato se izdatci sastavljaju redovito prema prosječnomu dohodku od zadnjih nekoliko godina.

---

osobe, a to im otegoćuje promet. — Kad je država prinuždena, da se obrati na banke (a to je svagda, kada se zajam sklapa u inozemstvu), obrati se na jednu banku, ili na skup banaka, s kojima ugovori nagradu za njihov trud, pa onda njima prepusti brigu, da razpačaju zadužnice. — Ako državi treba razmjerno malen zajam, onda je najbolje, da svoje zadužnice sama stavi u promet na burzi, pa će, ako ima ugleda i povjerenja, u kratko vrieme doći do novaca. Ova vrst zajma zove se „komisionim zajmom." — Ako državi treba brzo novaca, dolaze joj banke u susret tako zvanom submisijom: družtvo od nekoliko banaka izplati državi potrebiti iznos (dakako uz mastnu dobit), a banke preuzmu razpačavanje (placiranje) zadužnica na svoj riziko.

Država plaća kamate kuponima, na kojima je upisana uzajmljena svota, visina kamata i dan dospjetka kupona.

Mnogo je lakše sastaviti proračun izdataka, nego proračun primitaka. U normalno vrieme mogu se izdatci prilićnom točnošću unapried odrediti. Da se približno dovede u sklad dohodak sa izdatkom, najbolje je, da se u prihode uračuna nešto manje, nego ima izgleda, da će se ubrati, a u izdatke nešto više, nego što se misli, da će se u istinu potrošiti. Ali ni u jednom, ni u drugom slučaju ne smije se ići predaleko. Preveliko zaračunavanje izdataka moglo bi previše pritiskati porezovnike, a prenizko ustanovljenje prihodâ moglo bi dovesti do suviška, koji bi doduše mogao budgetu pribaviti časoviti sjaj, ali bi ga porezovnici tim teže osjećali. U obće nije izpravno zaključivati iz redovitih „višaka“ na kakav sjaj financija, a još manje na sjaj narodnoga gospodarstva. Budget mora da se što više približi faktičnoj gospodarskoj snazi naroda. Redoviti bi višci u budgetu značili samo to, da se ili nije budget proračunavao dovoljno točno i savjestno, ili da se nije dovoljno pazilo na potrebe narodnoga gospodarstva.

Budget se sastavlja tako, da svaki odio (departement) državne uprave sastavi trošak za potrebe nastajuće godine i predade ih ministru financija, koji ih predloži narodnomu zastupstvu. Ako je narodno zastupstvo proračun odobrilo u obim kućama, podastre se proračun kruni na potvrdu, i proračun je postao zakonom. Ovime je dobila vlada povjerenje i vlast, da može iz napomenutih vrela prihode crpsti i točno po budgetu ih trošiti. Bez velike nužde ne smije vlada proračuna prekoračiti. To isto vriedi i za pojedine odjele (departemente). Ako kojemu od ovih ponestane novaca, obvezana je vlada da sazove narodno zastupstvo i da od njega traži dozvolu za zajam. Ako je stvar prešna, tada je predstojniku (ministru) toga odjela slobodno, da s privolom cieloga ministarstva sklopi u tu svrhu zajam, a vlada mora da zatraži naknadno odobrenje od narodnoga zastupstva. Ovakovo naknadno odobrenje izdataka zove se indemnitet. Imade slučajeva, da se pri jednom odjelu nadje viška, dok u isti čas drugi odio boluje na nedostatku. Ali ova dvojica ne smiju svoje žalosti i radosti bratinski dieliti, jer budget obično ovakovu manipulaciju (virement) izrično zabranjuje. Ta zabrana ima tu svrhu, da vlada ne bi trošila novaca u kakove svrhe, kojih narodno zastupstvo ne bi inače dozvolilo.

Na svršetku godine imade narodno zastupstvo pravo, da kontroliše, kako je vlada dozvoljeni joj novac potrošila. U tu svrhu odabere sabor odbor, koji će račune pregledati. Ministar financija, prije nego predloži taj proračun saborskoj kontrolnoj komisiji, dade

*

ga izpitati vrhovnomu računarskomu dvoru, koji račune eventualno svojim primjetbama poprati. Saborski taj odbor podnese odboru izvještaj, da vladi dade absolutorij, priznanje, ukor, ili da ju stavi i pod obtužbu. Sabor redovito daje samo absolutorij, a priznanja, zahvale nagrade itd. daju obično samo obćinska zastupstva svojim velezaslužnim blagajnicima i inim činovnicima u zapisnik.

§ 18. Austrijski i ugarsko-hrvatski zajed. državni budget.

Cis- i trans-litavska polovica imadu nekoje zajedničke uredbe, za koje moraju doprinašati. To su: previšnji dvor, ministarstvo vanjskih posala, zajednička vojska i zajedničke financije, te za posjednute zemlje Bosna i Hercegovina.

Za uzdržavanje ovih uredaba služe u prvom redu vlastiti im dohodci, koji su vrlo čedni, jer za sva tri ministarska resorta jedva iznašaju 3 mil. forinti. Iza ovih dolaze prihod iod carine (g. 1901. oko 116 milijuna K), a ostalo treba da nadoknade obadvije pole monarkije prema ključu, koji se ustanovljuje svakih deset godina. Do g. 1897. bio je taj ključ ustanovljen u omjeru 30% za Ugarsku, a 70% za Austriju. Pošto parlamentarni odnošaji u Beču nisu dopustili, da se financijalni odnošaji izmedju Ugarske i Austrije ustavnim putem na novih 10 godina urede, bude posredovanjem Nj. Veličanstva ustanovljen taj ključ g. 1900. sa $33^{1}/_{16}$% za Ugarsku, a $66^{15}/_{16}$% za Austriju. Tomu imade Hrvatska i Ugarska doprinesti 2% vojno-krajiškoga precipuuma. Od svote, što je Ugarska imade da doprinese, odpada na temelju § I. zak. od 10. prosinca 1889. na Hrvatsku 7·93%, a 92·07% na Ugarsku.

Potrebe za okupirane zemlje, koliko ne dostaju autonomni dohodci, imadu prema spomenutomu ključu namaknuti obadvije pole.[1]

Zajednički budget iznašao je g. 1897. oko 142,110.000 for. redovitih, a oko 18·5 milijuna izvanrednih izdataka; ukupno oko 160·6 mil for., a g. 1900. 309·2 mil. K redovitih i 282·2 mil. K izvanrednih izdataka, ukupno 337·5 mil. K.[2]

---

[1] Ti su troškovi ustanovljeni god. 1900. sa 38·64 milij. K redovitih i 2·89 milij. K izvanrednih troškova, ukupno oko 41·53 milij. K. U istinu pak iznašali su primitci te godine 35·4 milij. M, a izdatci 35·3 milij. M. Dakle bilo je još oko 100.000 M prištenje. Inače terete Bosnu 275·9 milij. for. od g. 1878—1898. (c. f. Juraschek: Statist. Tab. 1901., p. 34.)

[2] Ti su izdatci pokriti sa 2·75 mil. for. od zajedničkih upravnih departementa; sa 50·6 mil. for. carinskoga prihoda; sa 2 mil. for. precipuuma; sa 73·6 mil. for. od strane Austrije i 31·6 mil. for. od strane Ugarske i Hrvatske.

§ 19. Financijalno uredjenje Hrvatske-Slavonije.

Dio naše domovine predao je nagodbom od god. 1868. svoje financije u zajedničku upravu Ugarskoj kraljevini. Prema tomu upravlja ugarsko-hrvatski zajednički državni sabor svim prihodima ovoga diela naše domovine, koliko nisu pridržani za pokriće obćinskih potreba. Jedino, kada se radi o prodaji kakove hrvatsko-slavonske državne nekretnine, obzirom na zemlje ili šume, tada nije kompetentan da o tome odluči zajednički ug.-hrv. sabor, već se ima o tome saslušati sabor kraljev. Hrv., Slav. i Dalm. Inače pripada od hrv.-slav. čistih javnih dohodaka 44% za pokriće autonomnih potreba, a 56% ide na pokriće zajedničkih potreba s Ugarskom i Austrijom. Troškovi oko pobiranja poreza padaju na hrv.-slav. račun. Još je uglavljeno: ako onih 56% ne bi dotjecalo za pokriće onih 7·94%, što ih Hrv.-Slav. ima doprinesti kao kvotu za zajednički budget, ima taj manjak namiriti Ugarska bez prava naknade; ako bi pak od tih 56% po pokriću zajedničkih potreba još što preostalo, to se povrati Hrv.-Slavoniji kao višak.[1]

§ 20. Obćinski budgeti.

Za unapredjenje posebnih i mjestnih interesa, kojima se ujedno unapredjuju interesi cjeline, podaje država mjestnim interesentima sredstva, da, poznavajući najbolje svoje potrebe, uzmognu toj svrsi služiti; država dopušta, da se ovakvi interesenti organizuju u posebno tielo, odredi im teritorijalni i pravni djelokrug, te im dade neku vrst neodvisnosti i samostalnosti u radu oko unapredjivanja njihovih probitaka. Ovakav krug interesenata na odredjenom teritoriju zove se o b ć i n a, a onaj samostalni djelokrug zove se a u t o n o m i j a (samouprava). Po nazoru mnogih državo-pravnih učenjaka obćina je samo neko čedo države, kojemu država daje jedan dio od svoje upravne vlasti. Mi pak držimo, da to nije posve pravo,

[1] Budget kralj. Hrvatske i Slavonije nema ni formalno, ni stvarno obilježja kakovoga državnoga proračuna, već obilježje proračuna kakovoga autonomnoga političkoga nesamostalnoga tiela. Njegov pravni naslov pokazuje njegov uzahan djelokrug, jer glasi: „proračun za potrebe n u t a r n j e s a m o u p r a v e kraljevinah Hrvatske i Slavonije.“ God. 1899. iznašale su potrebe nutarnje samouprave oko 9·15 mil. for. (red. 8·73 milij., izvanr. oko 420.000). Tangenta (44%) je iznašala 8·29 mil. for., a ostalo se pokrilo vlastitim dohodcima. Iza te godine bivaju prihodi, pa prema tomu i ona 44% tangenta sve to manjom, dok potrebe nutarnje samouprave postaju sve to veće. Sve su polit. stranke u Hrvatskoj jednodušne u nazoru, da se prigodom obnove financ. nagodbe toj potrebi doskoči. (Gl. Dodatak.)

jer je općina po svoj prilici starija od države, a vlast općinska starija od vlasti državne. Prema tomu moglo bi se prije reći, da je općina odstupila nešto od svoje vlasti državi. Kako bilo, svakako postoji nužda, da izmedju interesa općine i interesa države bude sklad. Zato nije prav nazor, da se država može razvijati u protivnom smjeru, ili pače na uštrb općinâ.

Naravski, državi kao predstavnici interesâ cjelokupnosti pristoji pravo, da dovadja u sklad interese pojedinih općina s interesima cjelokupnosti naroda; ali odatle još ne sliedi, da se općinama ne dade što šira autonomija. Ovo osobito vriedi sa stanovišta narodnoga gospodarstva i financija za naše općine.

Kao što država u velikom, tako općine u malom vode svoje gospodarstvo, jer imadu i svoje potrebe, pa treba da imadu svoje dohodke: i općine imadu svoje budgete. Država, da omogući općinama udovoljiti svojim zadaćama, prepusti im nekoje prihode na pobiranje, kao općinski porez ili namet. Ali općine mogu imati i svoga imetka (na pr. šume). One mogu, da vode i obrtne poslove kao i države; a za nuždu mogu da i zajmove sklapaju. U državama, gdje se je narodno gospodarstvo savršenije razvilo, gdje su općinska zastupstva bolje upućena u narodno gospodarstvo, a općinsko činovničtvo obrazovano, savjestno i puno inicijative, tu su se razvili općinski obrtni podhvati tako, da općinari gotovo i ne osjećaju poreznih tereta, dok s druge strane i sami vuku koristi iz sudjelovanja kod ovakovih općinskih posala.[1]

Glavni dohodak naših općina stoji u potrošarini od vina i mesa. Inače može i općina da razpiše u stanovitoj mjeri poreze. Ti općinski porezi ili su samostalni, ili prirezi na državni porez.[2]

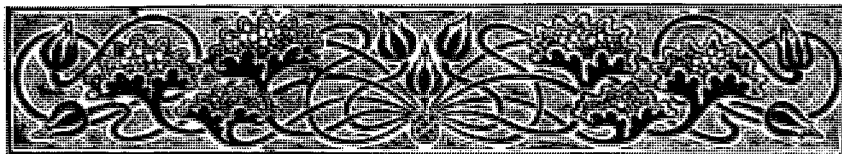
[1] Tako u Bavarskoj mnoge općine vode pivovare u vlastitoj režiji. Općina ima tu korist, što prodaje pivo, a općinari, što svojoj pivovari prodavaju surovine. U Švicarskoj imadu općine svoje mljekarnice, gdje izradjuju glasoviti švicarski sir i maslac. — U gradskim općinama obično drže na vlastiti trošak neke poslove, koji su već po svojoj naravi monopolističkoga značaja (plinare, vodovode, tramvaje itd.).

[2] Po zakonu od 21. lipnja 1895., koji u nas vriedi o gradskim općinama, ovisan je zaključak gradskoga zastupstva o uvedenju novih općinskih daća u obće, ili o povisivanju daća, koje postoje, i inom ustanovljenju prireza na izravni porez, ako prirez nadilazi 20% istoga poreza, o odobrenju kr. zem. vlade. U seoskim općinama dozvoljuje općinski namet na izravni porez do 20% kot. oblast, do 40% upravni odbor županije, a preko toga kr. zem. vlada. Zakonom od 8. siečnja 1876. uveden je u bivšoj krajini prirez, što se ima plaćati od državnih i općinskih šuma za pučke učione i za općinske potrebe (19% nameta na izravne poreze).

Zaključak.

U budgetima je evropskih država golema rubrika državnih dugova, koji svi skupa iznašaju oko 120 milijarda M. Istina, dugovi su znatno ponarasli poradi mnogih investicija, ali ipak najveći dio državnih prihoda odpada na uzdržavanje vojske i plaćanje kamata za državne dugove, dakle na dvie neproduktivne (barem ne ravno produktivne) stavke. Na veće obterećenje teško je pomišljati, osim kad bi se uveo porezni sistem, koji bi osjetljivije pritisnuo najimućniju klasu. Zato nove metode oporezovanja imadu samo djelomičnu vriednost; obćenitu vriednost imalo bi samo to, kad bi državna uprava investicijama podigla narodno gospodarstvo i stvorila nova vrela prihoda. Ali briga za vojne troškove i odplatu dugova izcrpljuje još i danas sve to većma državne prihode. Nužda sili na nove sisteme oporezovanja, na progresivni sistem. To je onaj prvi jednostrani liek, što ga netom napomenusmo. Ta nova vrst prihoda podržat će i dalje dojakošnji sistem: militarizam i zaduživanje. Ali kad se izcrpe i to vrelo, tada će se morati intenzivnije investirati. Ali tko zna, kad će do toga doći! Poprime li države progresivni sistem oporezivanja, tad bi moglo u narodnom gospodarstvu svanuti novo doba. Kad se državni dugovi stanu vjerovnicima plaćati iz njihova vlastitoga žepa, tada to može dugo potrajati. Ovo bi se moglo pričinjati paradoksom, jer se ovaj čas pokazuju tek prečedni, pokusi u ovom smjeru. Ali svaki je početak samo težak. — Medjutim bi mogli nastupiti i takovi odnošaji, koji bi i militarizam suvišnim učinili, te riešili krizu, koja prieti u nedalekoj budućnosti narodnim gospodarstvima. Države se ipak ne će dati tako lako srvati, nego će se braniti svim sredstvima misleći na onu: salus rei publicae suprema lex.

Zato, potraje li militarizam, morat će se uvesti progresivni porezni sistem, koji se dade do potrebe izvrći u pravo prešanje; a to će omogućiti i daljnji obstanak militarizmu; prestane li pak militarizam, tad će on kapitalizmu omogućiti daljnje izsisavanje državâ. No da li će do jedne od ovih dviju eventualnosti u istinu doći, toga ne može danas znati ni najmudriji ministar financija. Upravo militarizam i kapitalizam nose u sebi iznenadjenja, koja mogu i najlogičnije zaključivanje oprovrći. No svakako bi u interesu narodnogospodarskoga i kulturnoga napredka čovječanstva bilo željeti, da mu ova mòra dade da malo dahne. Dao Bog, da se taj veliki problem rieši u duhu mira i kršćanske ljubavi!

DODATAK.

Financijalni spor izmedju Hrvatske i Ugarske.[1]

Kada se je god. 1867. monarhija dualizmom razpala u dvie državne pole, radilo se je o tom, koliko koja država ima prinašati za zajedničke potrebe (dvor, zajedničku vojsku, poslaničtva i konzulate itd.). Ugri predložiše, neka se na temelju zaključnih računa od god. 1860—65. ustanovi kvota za doprinašanje u budućnosti. Doprinos Ugarske bude izračunan na 304,275.288 for., a za Hrvatsku 13,132.164 for. Austrijski odbor izračunao je, da Hrvatska pridonaša 3·58%, dok su Ugri izračunali 4·14%. Ova je razlika toliko kobna za nas, što se je ovime odredjivala „gospodarska snaga", koja je imala biti podlogom budućemu doprinašanju.

Kada su se Ugri nagodili s Austrijom, tada su prešli na pogadjanje i nagadjanje sa Hrvatima[2] i odmah povisili onu kvotu

[1] Prije, nego priedjemo na stvar, napomenut ćemo u kratko, kako je do toga odnošaja došlo. Poslije nesretnoga rata s Pruskom, u kojem Austrija bude potučena (1866.) i znatno oslabljena, vidio je ministar Beust jedini spas u tome, da čim prije udovolji Ugrima. Prije poraza Austrije nudio je Deak Hrvatima bieli list, samo da ih privuče na stranu Ugara; poslie poraza postali su Ugri drugačiji. Sada oni više nisu pitali Hrvatâ, hoće li s njima, ili ne će, već su Austriji stavili kao uvjet daljnjega sporazumka, da prepusti Hrvatsku kao sastojinu krune sv. Stjepana Ugarskoj. Austrija popusti, a Hrvatska bez znanja i pitanja spade pod Ugarsku. Sada Hrvatskoj nije preostalo ino, nego da se nagodi, kako znade, s Ugarskom. — Nas ovdje zanima u prvom redu financijalno nagadjanje.

[2] Ugri su se pokazali već pri nagadjanju s Austrijom pravim majstorima, i da ne bude Beust silio, da se stvar kraju privede, valjda bi se Austrijanci bili morali još dugo natezati. Obćenito je mnienje, da su Magjari u nagadjanju s Austrijom dobro prošli.

od 3·58% (koju su oni bili izračunali na 4·14%) na 6·44%, a Hrvati pristanu na to, tako da su od prvoga dana plaćali na zajedničke troškove gotovo još jedan put toliko, koliko bi bili morali. God. 1872. iznio je hrvatski kraljevinski odbor na vidjelo, da su Hrvati po pravici imali plaćati za zajedničke poslove od 1868—72 samo 3·6%.[1]

Kasnije je ta kvota sve više rasla. Ona je doduše na oko ostala ista i od god. 1873—80, ali je faktično bila barem za 2% veća. Evo zašto: U to razdoblje pada dogadjaj čudne pravne naravi: Ugarska pobire dohodke od grada Rieke (oko 280.000) i t. zv. „krajiške provente“ (oko 815.000), u svem 1,095.000 for. ili dobru ¼ hrvatskih prihoda, i to 8 godina uz podpunu kvotu od 6·44%. Nakon 8-godišnjega pobiranja ovih višaka dozvolila je Ugarska 1880., da se kvota snizi na 5·57%. Od god. 1889. pa do danas plaćamo mi visoku kvotu od 7·93% uza sve to, što smo izgubili u zadnje vrieme prihod od potrošarine.

Po nagodbi plaća Hrvatska od čistoga svoga prihoda 56%, da namiri 7·93% zajedničkih troškova. Ovo je golema kvota, kada jedna zemlja više od polovice plaća na zajedničke poslove, — pa ipak Hrvatska, kaže Ugarska, još nije podpuno nikada u ovo 35 godina udovoljila svojim dužnostima, jer Ugarska po § 13. nagodbe najprije skrbi za to, da Hrv.-Slav. dobije 44% za autonomne poslove, a kad za zajedničku kvotu ne preostane dosta, mora Ugarska pokrivati taj ostatak.

Naš odnošaj spram Ugarske stoji po zaključnim računima zajedn. vlade ovako (u okruglim brojevima):

God.	Prihod Hrv.	Zajedn. kvota		Ostatak Hrv.	Ug. nadoplaćuje
1868	4,900.000	6·44%	= 3,900.000	900.000	2,000.000
1889	9,400.000	5·57	= 9,100.000	300.000	3,000.000

God 1868. imala je Hrv.-Slav. za polovicu manji prihod, nego god. 1898., pa je imala za autonomne poslove tri puta veći višak, nego god. 1889. (900 : 300); nadalje, zajednička kvota bila je 1868 veća nego 1889. (6·44 : 5·57), pa uza sve to, što je prihod bio dvostruk god. 1889., ipak je Ugarska morala za čitav milijun za nas nadoplatiti. Što se pak tiče odnošaja od god. 1889—99, to treba zaviriti samo u renuncij ugarskoga regnik. odbora od 17. veljače 1901., pa ćemo vidjeti i opet — po ugarskom računu — našu sirotinju i golotinju. U tom renunciju upozoruju Ugri Hrvate

[1] Vrbanić: Osvrt na financijalnu nagodbu 1879.

na svoje veledušje podsjećajući ih, da je Ugarska morala kroz cielo minulo desetgodište nadoplaćivati godimice poprečno oko 3,400.000 for. God. 1889. bio je naš prihod gotovo 5 puta veći nego god. 1868, a naš deficit bio je gotovo dvostruk.

Iz svega se ovoga vidi, da — po računu Magjara — naš deficit postaje sve to veći, premda se naš prihod trostruko, četverostruko i peterostruko povećava! Što naši prihodi više rastu, to postajemo insolventniji.

Nas u ovim računima zanimaju dva pitanja: 1. Kakovim računanjem dolazi Ugarska do tih resultata? — 2. Jesmo li mi u istinu pasivni?

1. Način uračunavanja.

Na prvo je pitanje odgovorio sam hrv.-slav. kraljevinski odbor u „odgovoru na ugarski renuncij" od 28. ožujka 1901. Tu se veli, da se svi prihodi naše zemlje ne upisuju nama u račun, dok nam se s druge strane natovaruju takovi tereti, koji nisu zajednički. Zato naš kraljevinski odbor zahtieva „da se unapried" (dakle ne onako, kako je bilo prije) „svi javni tereti, koji tište pučanstvo ovih kraljevina, računaju u red dohodaka istih" (kraljevina), a s druge strane, da se naš narod „samo onimi izdatci tereti, koji zaista narav zajedničkih troškova imadu".

Najteži tereti, koji naš narod tište, jesu:

a) Previsoka kvota.

Kvota je onaj prinos, što ga Hrv.-Slav. plaća za zajedničke ugarsko-hrvatske i ugarsko-austrijske troškove. Ova kvota silno raste poradi golemih dugova, što ih Ugarska neprestance pravi. U zajam uzete goleme svote upotrebljuje Ugarska ne pazeći na kvotu, premda Hrv.-Slav. plaća kamate po kvoti.[1]

[1] Od kada se je Ugarska osovila na svoje noge (od 1867), dug se je njezin više nego podeseterostručio. Da odnošaj bude jasniji, navest ćemo primjer: Od okruglih 400,000.000 (četiri stotine milijuna) forinti duga dobila je Hrv.-Slav. u god. 1890—1900. *pol* milijuna, dakle osamstoti dio ($^{1}/_{800}$). A uza sve to plaćala je Hrvatska kroz to desetgodište poprečno 10,000.000 for. kamata, tako da je za pol ($^{1}/_{2}$) milijuna glavnice platila oko sto milijuna kamata. Ove god. (1903.) sklapa Ugarska opet novi zajam od 250,000.000 K. Od ove goleme svote odredjeno je za regulovanje Save 1,000.000 K; isto toliko za regulovanje Drave, te 1,000.000 za kolodvor u Brodu i Karlovcu, u svem 3,000.000, od kojih samo ono 1,000.000 za regulovanje Save dolazi izključivo u korist Hrv.-Slav., koja godimice plaća blizu 1,000.000 K. Danas već plaća Hrv.-Slav. godimice oko 10,000.000 (deset mil.) for. kamata za ovaj dug, što

b) Nedostatno obračunavanje.

I. Sasvim je logično na pr., da sva javna dobra ležeća na ugarskom teritoriju pripadaju Ugarskoj; isto je tako logično, da Ugarska pobire od tih svojih dobara sve prihode u svoj žep. Ali što se nama ne čini posve logično, jost to, što Hrv.-Slav. plaća dio troškova za uzdržavanje ovih njoj tudjih dobara. Nama se to čini pače skroz nelogično, i etičkomu čuvstvu protivno, da se kod pobiranja koristi od tih dobara veli: to su ugarski prihodi, a kada treba nositi terete onda se veli: to su zajednički izdatci. Evo nekoliko primjerâ:

a) regulovanje ugarskih rieka (Dunava, Tise, Marmarosâ itd);

b) poljepšavanje ugarske priestolnice (spomenici Arpadu, sv. Stjepanu, Deaku, Andrassyu itd., lančenjak most, muzeji, nova gorostasna sabornica);

c) naukovni troškovi za obrtne i trgovačke škole, akademije i muzeje, rudarske i šumarske škole i akademije;

d) troškovi na čisto ugarska dobra: željeznice na ugarskom teritoriju, šume i rudnike; gradnja sedam financijalnih zgrada — sve u Ugarskoj;

e) troškovi za upravu ug. državnih dobara: erarijalna odvjetničtva, ravnateljstvo i računarske sekcije drž. dobara, rudarska satničtva;

f) mirovine ovamo spadajućih činovnika;

g) porezni nadzornici Budim-Pešte.

Ovo su evo sve troškovi, za koje i Hrv.-Slav. prinosi, a od njih ima toliko koristi, koliko, recimo, Japan, ili Sjev. Amerika.

II. Kao što je logično, da javna dobra na ugarskom teritoriju pripadaju Ugarskoj, tako bi bilo logično, da i javna dobra u Hrv.-Slav. budu hrvatsko-slavonska. Ali u Hrv.-Slavoniji ima javnih dobara, koja bi po božjem i ljudskom pravu imala biti hrvatsko-slavonska, ali su u gruntovnici unesena kao vlastničtvo Ugarske, dok se u običnom govoru nazivaju „zajednička“. Takova su dobra hrvatske šume i željeznice. U posljednja dva decenija izradjeno je hrvatskim novcem (iz krajiške investicionalne zaklade) za kojih 25 milijuna forinti željeznica, koje su uknjižene kao ugarske, pa od njih eto Ugri nose i sve koristi. Dok nije bilo željeznicâ, barem su se novci računali, da su naši.

---

ga je Ugarska sklopila. Ti kamati predstavljaju uz 4% glavnicu od 250,000.000, od koje Hrv.-Slav. u 35 godina nagodbene ere nije dobila ni dvadeseti dio, premda je platila preko 200 milijuna for. za odplatu tih dugova.

III. Hrv.-Slav. ima s Ugarskom neke zajedničke institucije, za koje razmjerno preveć plaća.

a) Ministarstvo trgovine stoji nas na godinu 1,700.000 for., a da za Hrv.-Slav. tako rekuć ništa ne radi.

b) Za ministarstvo poljodjelstva plaćamo do pol milijuna na godinu (460.000), a baš za ništa, jer se autonomna hrvatska vlada ima brinuti za sve poljodjelsko-gospodarske prilike i za njih trošiti iz autonomnoga budgeta (od tangente).

c) Za ministarstvo financija plaćamo do 3,000.000 for., a na svojem teritoriju mora Hrv.-Slav. plaćati pobiranje poreza iz svojega žepa (oko 4,300.000 for.), t. j. svega 7 milijuna samo za pobiranje poreza, dakle skoro toliko, koliko stoji svakolika autonomna uprava.

d) Ministar predsjednik ubraja se takodjer u zajedničke organe. Kad taj ministar ne bi imao i strukovnu čisto ugarsku listnicu (resort), onda bi bilo opravdano, da mu Hrv.-Slav. plaća 42.000 for. Ali ovako bi bilo dosta i polovica ove svote.

e) Računarski je dvor u prvom redu ugarska autonomna institucija, kao i ministar predsjednik, koji je „zajednički" samo prigodice, zato je odveć 17.000 for., što plaća Hrv.-Slav., koja pokraj toga ugarskoga autonomnoga organa uzdržava još autonomno „računovodstvo."

f) Za „zajednički sabor" plaća Hrv.-Slav. 150.000 for., a njezinih 40 zastupnika, koji u svem ne prosjede u njem ni mjesec dana, ne stoji toliko.

g) Ugarski „središnji statistički ured" stoji Hrv.-Slavoniju na godinu do 8.000 for., a kraj toga mora ona uzdržavati svoj autonomni „statistički ured."

Ovo je samo njekoliko primjera.

IV. Čisto-hrvatski prihodi, koji su uvršteni u ured zajedničkih prihoda, od kojih nama plaćaju Ugri ili premalo, ili ništa. Ovdje je malo težko sa brojkama, jer ni hrvatskomu banu — kako to svjedoči dr. Vrbanić (Osvrt itd., p. 93) — nije dano, da u njih zaviri. Zato ćemo barem napomenuti glavne stavke, u kojima smo prikraćeni, ako i ne znamo, koliko gubimo.

a) Hrvatske šume nose goleme koristi kupovnim pristojbama, porezom na šumsku industriju i samom kupovnom svotom, a sve se to plaća u ugarske blagajne, dok bi se — po tvrdnji hrvatskih nuncija od g. 1899. i 1902. — moralo plaćati u hrvatske

blagajne. Nuncij hrvatskoga kraljevin. odbora tvrdi, da Ugarska „u riedkih slučajevih" od toga štogod uračunava u red hrvatskih dohodaka, a to su „znamenite svote", t. j. to ide na milijune.

b) Od željeznica, sagradjenih hrvatskim novcem na hrvatskom teritoriju (oko 25,000.000 for.), morala bi Hrvatska dobivati sav prihod. To bi iznosilo oko 700.000 for. na godinu. Ali od toga ne dobivamo ništa. A da nisu gradjene željeznice, dobivala bi Hrv.-Slav. uz 4% na godinu 1,000.000.

Hrv.-Slav. doprinaša nadalje za sve državne ugarske željeznice, pa bi prema tomu morala dobivati po tangenti stanoviti dio od zajedničkih prihoda. U ime toga dobivala je Hrvatska od god. 1880—89. paušala 20.000 for., dok je po svjedočanstvu ugarskih računâ imala dobivati 130.000 na godinu.

c) Nadalje spominju hrvatski nunciji, da se Hrvatskoj ne računaju u njene prihode porezi, što ih plaćaju osiguravajuća, novčarska, industrijalna i prometna družtva, koja imadu svoju glavnu upravu izvan Hrvatske. Takova družtva plaćaju porez od svojih podružnica u Hrvatskoj u ugarske kase, i to se računa kao čisto ugarski prihod, dok u istinu nije ni zajednički, nego čisto hrvatski. Kako su velike te svote, to ne znamo.

V. Zajednički prihodi, od kojih se Hrvatskoj plaća premalo, ili ništa. — Evo nekoliko primjera:

a) Od poštâ, brzojavâ, telefonâ, željeznicâ i s ovima spojenih tvornica imala je ugarsko-hrvatska zajednica čistoga prihoda (1898.) preko 44 milijuna. Po ključu imala bi Hrvatska od toga dobiti nešta preko $3^1/_2$ milijuna, a u istinu nije dobila ništa.

b) Od vojno-oprostne takse imalo je Hrvatsku zapasti tečajem minuloga desetgodišta po računa dra. Vrbanića oko 5,240.000. (Vrbanićev nuncij 1902.)

c) Od marvinskih putnica, koje se u Ugarskoj tiskaju i biljeguju, a u Hrvatskoj prodaju, imala bi Hrvatska dobiti popreěno na godinu 1 milijun. Tečajem minuloga desetgodišta iznosi taj gubitak liepu svotu od 10 milijuna forinti.

d) Od državne lutrije morala bi Hrvatska dobiti na godinu oko 100.000 for., a ne dobiva ništa.

e) Potrošarina je porez, što ga država nam tne producentu, pa ga od njega i ubere, a on ga odvali na kupce. Prema tomu je onaj platio potrošarinski porez, tko je robu potrošio. Ako se pak roba izradjuje na pr. u Austriji (gdje je država ubrala porez od producenta), a na potrošak šalje u Hrvatsku, tada Austrija pošalje sa

robom pripadajući porez, ali ovaj ne dospije u Hrvatsku, već se zadrži u Ugarskoj. Ako se iz Ugarske pošalje u Hrvatsku kakova roba na trošnju, tada bi Ugarska imala Hrvatskoj poslati odpadajući potrošarinski porez na tu robu. Ali Ugarska toga ne čini, ili ne čini svagda. Tako je Ugarska pobrala g. 1900. do 5 milijuna poreza od samoga petroleja. Od toga bi po ključu imalo na Hrvatsku odpasti oko $^1/_2$ milijuna forinti, a dobila je 223 for. „Znamenita je šteta, koju je Hrvatska uslied toga pretrpjela“ — kaže hrvatski nuncij. A imade i pravo, jer mjesto da su Ugri od 1889—1898. izplatili Hrv.-Slavoniji do 45.000.000 for., dali su samo 11 milijuna.

Osim toga stvoreni su u zajedn. saboru g. 1899. takovi zakoni, po kojima Hrvatska u obće ne će dobivati nikakove potrošarine, već će sve skoro teći u ugarsku blagajnu, i to zato, što Hrvatska s Ugarskom sačinjava „jedno potrošarinsko područje.“ Zato se, kako nas uči ugarski renuncij, izmedju Ugarske i Hrvatske ne može potrošarina odštećivati, kao što ju na pr. odštećuje Ugarska i Austriji i Bosni, i obratno. Ovakovo je potrošarinsko uredjenje po poruci ugarskoga renuncija izmedju Ugarske i Hrvatske „unapried izključeno“, jer se takovo uredjenje može utanačiti „jedino izmedju samostalnih država.“

Mi ćemo se na ovu poruku osvrnuti sa stanovišta narodnogospodarske znanosti.[1]

Ekonomist ne bi nikada mogao reći, da se potrošarinski porez uzvraća jedino medju „samostalnim državama“. „Samostalne“ t. j. suverene države ne uzvraćaju medjusobno potrošarine, već trgovačkim ugovorima ustanovljuju carinu, u kojoj je već sadržana i potrošarina. Ali ovakove „samostalne“ države nije ni mislio ugarski nuncij: njemu lebde pred očima Austrija i Bosna-Hercegovina i Ugarska. Ali ovo nisu same po sebi, svaka o sebi, suverene države. U realnoj uniji gube savezne države individualnu suverenost, odstupajući je na korist realnoj uniji. Ugarski nuncij (ako predpostavimo, da nije imao druge nakane) poslužio se je nespretnom frazom, hoteć samo kazati, da se potrošarina uzvraća jedino izmedju „samostalnih gospodarskih područja“.

U ovom smislu ugarski renuncij imade pravo: mi faktično nismo samostalno narodno gospodarsko područje. Ali odatle ne

[1] Sa državopravnoga gledišta odgovorio je na nju prof. dr. Pliverić već skoro pred dvadeset godina.

sliedi, da mi nemamo pravo biti takovo samostalno područje. „Posebni politički narod s posebnim teritorijem“ — kako nas nagodba od 1868. označuje — nosi u svojem bivstvu samostalno narodnogospodarsko područje. „Politički narod sa svojim vlastitim teritorijem“ — to je politička i gospodarska individualnost, koja se ni pojmovno ne da razdieliti, a u praksi još manje postojati. Prije, ili kasnije mora politička osebujnost stvoriti gospodarsku, ili će razorenje gospodarske osebujnosti dovesti do razorenja političke osebujnosti.

2. Je li Hrvatska u istinu pasivna?

Na ovo je pitanje odgovoreno već, barem neizravno, u prednjim odsjecima. Treba samo popraviti kvotu i pravedno upisati Hrv.-Slavoniji, što je njezino, pa će nastati ravnoteža izmedju dužnostî i prihodâ. Naši kraljevinski odbori pokazuju s jedne strane toliko čednosti, a s druge strane toliko samosviesti, te zahtievaju samo jedno, koje bilo od ovoga dvoga, pa su uvjereni, da će se ravnoteža uzpostaviti.

Što se kvote tiče, napomenut ćemo samo to, da je prof. Vrbanić (Osvrt itd. p. 3) na temelju ugarskih računa izračunao, da bi hrv.-slavonska kvota imala biti prema razmjerju prihoda ustanovljena god. 1890. sa 4·01%, a ne sa 7·93%. No uzmimo prema poreznoj snazi kvotu, kakova jest, pa se pitajmo, bi li Hrv.-Slav. zakonitim obvezama mogla udovoljavati? Odgovaramo: Bi, samo kada bi se svi hrv.-slav. prihodi pravedno upisivali Pogledajmo si najprije naše dužnosti. Po proračunu od god. 1898. imala je Hrv.-Slav. zajedno s Ugarskom doprinieti za:

A) Zajedn. poslove Austriji i Ugarskoj	a) kraljevski dvor	4,650.000	for.
	b) kabinetsku pisarnu . . .	73.778	„
	c) za zajedn. vojsku i ine zajedničke institucije, koliko nisu pokrite carinom i inim zajedn. prihodima . . .	32,970.578	„
		37,694.356	for.
B) Zajedn. poslove Ugarskoj i Hrvatskoj	a) domobranstvo	19,712.100	for.
	b) ministarstvo a latere . .	113.951	„
	c) zajedn. ministarstva, sabor itd. oko	3,000.000	„
		60,520.407	for.

Mjesto kvote od 7·93% uzet ćemo malo višu kvotu, dakle na štetu Hrv.-Slavoniji povisit ćemo kvotu na 8%. Prema toj kvoti odpalo bi na Hrv.-Slav. 4,841.792 for. 48 nč., i to bi bila njezina dužnost i spram Austrije i spram Ugarske. Razumije se, da u gornjim troškovima nema svote za odplatu zajedničkih ugarsko-hrvatskih dugova, — no o tom je već bilo govora: svatko neka plaća svoje dugove. No neka se uzme, da je od tih dugova do 100 milijuna potrošeno na Hrv.-Slav., to iznaša na godinu 4 milij. kamata. Prema tomu bi savkoliki teret iznosio: 8,841.792 for.

Sada se pita: Može li Hrv.-Slav. sve to naplatiti iz svojih dohodaka? — Da vidimo.

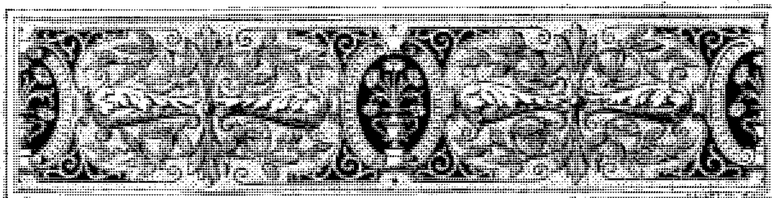
God. 1898. računala je Ugarska, da je Hrv.-Slavonija imala:

Brutto-prihoda	23,697.769	for.
Od toga se ima odbiti trošak za pobiranje poreza	4,267.963	„
Ostaje netto-prihoda	19,429.806	for.
Ako odbijemo od toga za zajedn. poslove	8,841.792	„
ostaje	10,588.014	for.

U ovom dakle slučaju namirila bi Hrv.-Slav. sve svoje obveze, pa bi joj još i po ugarskom računu od njezinih prihoda ostalo oko $10^1/_2$ mil. za autonomne potrebe. Ali tu treba još i na to paziti, da Ugri u svotu od . . . . 23,697.769 for. nisu računali još sliedećih hrv.-slav. prihoda:

a) od željeznica	3,230.000	for.
b) od željezničke prevozarine i biljegovine	275.000	„
c) od vojno-oprostne takse	260.000	„
d) od marvinskih putnica	1,000.000	„
e) od pošta, brzojava i telefona	450.000	„
f) od lutrije preko	100.000	„
g) od puncovanja zlatne i srebrne robe .	6.000	„
h) potrošarina	5,800.000	„
i) pristojbe od šumâ, porezi od šumske industrije, ine pristojbe i biljegovine, porezi javnih družtvenih poduzeća, porezi od njihovih činovnika (okruglo, ali najmanje)	2,000.000	„
Svi hrv.-slav. brutto-prihodi	36,818.769	for.
Odbitak za pobiranje poreza	4,267.963	„
	32,550.806	for.
Odbitak za zajedničke troškove	9,000.000	„
Ostatak za autonomne potrebe	23,550.806	for.

Sadržaj II. svezka.

* Brojevi su ovih §-a pogrešno tiskani.

* Brojevi su ovih §-a pogrešno tiskani.

KAZALO.

(Sastavio prof. M. K.)